ՊՐՈՖ. ԴՈՐ. Լ. ՄԵԼԻՔՍԵԹՅԱՆ

ՎՐԱՑ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

9(47.925)
Մ-52

ՀՍԽՀ ԼՈՒՍԱԺՈՂԿՈՄԱՏ

ՊՐՈՖ. ԴՐ. Լ. ՄԵԼԻՔՍԵԹ-ԲԵԿ

ՎՐԱՑ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՓԱՂՎԱԾՔՆԵՐ ՎՐԱՑԵՐԵՆ ԲՆԱԳՐԵՐԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ.
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ—ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ, ՅԵՎ ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐՈՎ

ՀԱՏՈՐ Ա.
(Ե-ԺԲ ԴԱՐ)

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ՖՈՆԴԻ
ՑԵՐԵՎԱՆ 1934

Պետհրատի տպարան
Գլավլիտ № 9264 (ր)
Պատվեր № 2380
Տիրաժ 1500

40 92 – 39

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» աշխատությունը մենք ձեռնարկել ենք կազմելու՝ ոգտագործելով այդ նպատակի համար վրացերեն լեզվով մեզի հասած թե տպագիր և թե (ըստ կարելվույն) անտիպ աղբյուրները, ինչպես զուտ պատմագրական և ժամանակագրականը, նույնպես և վարքաբանական-վկայաբանականն ու այսպես կոչված հայրախոսականը, նաև վիմական տարեգիրն ու ժողովրդական բանահյուսությունն ամենալայն իմաստով, մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչ վոր իր մեջ Հայաստանի և հայերի մասին վորևե նյութ և պարունակում, ում գրվածն ել ուզում և լինի, միմիայն թե վրաց հեղինակի գրչից ելած ինքնուրույն կամ կոմպիլատիվ (վրացերեն գրվածք) լինի այն։

Ամբողջ աշխատությունը մենք ծրագրած ունենք 4 հատորով.

I հատորում մտնելու են V—XII դարու հեղինակները կամ անանուն գրվածքները։

II հատորում մտնելու են XII—XVIII դարերի հեղինակները։

III հատորը կազմելու են XVIII—XIX դարերի (մինչ 1829 թ.) հեղինակները։ Վերջապես՝

IV հատորում կամփոփենք վիմական տարեգիրը, հայերենից թարգմանված յերկասիրությունների վարիանտները, ժողովրդական բանահյուսությունը, հավելվածներն ու կարևոր ցանկերը։

Ի նկատի ունենալով, վոր վրացերեն բնագիրներից կատարած մեր թարգմանություններին մենք կցում ենք ներածություններ, վորոնք մեծ մասամբ մեր իսկ հետազոտությանց արդյունքներն են կազմում, մենք լիահույս ենք, վոր այս մեր աշխատությունը պիտանի կարող և լինել վոչ միայն հայ ընթերցողի համար, վորը առաջին անգամն և հնարավորություն ստանում ի

մոտո ծանոթանալու վրաց աղբյուրների հետ, այլև վրացագետների համար։

Հայերեն թարգմանությունները մենք տալիս ենք համաձայն «վերականգնած» բնագրերների, որ մենք ենք կատարել յերբեմն նույնիսկ մեր իսկ ձեռքով տպագրության պատրաստած նյութի հիման վրա (ըստ ձեռագրերների), որը բավականին տարբերվում է ցարդ գոյություն ունեցող հրատարակություններից։

Ընդ սմին, թյուրիմացությունների տեղիք չտալու համար, անհրաժեշտ ենք դտնում մատնանշել, որ թարգմանության ժամանակ մենք մերթ աշխատել ենք հատուկ անուններն (թե աշխարհագրական և թե անձանց) ու այսպես կոչված «եթնիկական» տերմիններդը ներկայացնել «հայկական հարազատությամբ» կողքին, կերբ վտակագին մեջ, դնելով այն և վրացերեն բնագրի արտասանությամբ. իսկ անկյունավոր փակագծերի մեջ դնում ենք այն բառերն ու նախադասությունները, որը մենք ենք ավելացնում իմաստը հասկանալի դարձնելու համար։

Ինքնըստինքյան հասկանալի յե, որ՝ քանի որ այնպիսի տերմինների գործածությունը նախնական շրջանի նկատմամբ, ինչպիսի յեն «Հայաստան» կամ «Վրաստան»-ը, կատարյալ անաքրոնիզմ կլիներ, մենք առհասարակ այդպիսիներից խուսափում ենք՝ գործածելով դրանց փոխարեն 1) «Հայք» (→ «Հայոց»), ինչպես եկվիվալենտ վրացերեն «Սոմխիթ»-ի և 2) «Վիրք» (→ «Վրաց»), ինչպես եկվիվալենտ «Բարթլի»-ի դիմաստառ գրությամբ. իսկ «հայ»—«հայեր» (→ «հայոց») և «վրացի»—«վրացիներ» ‖ «վրացիք» (→ «վրաց») զուգընթացաբար գործածում ենք երբեմն լոկ «եթնիկական» տերմիններ (փոքրատառ գրությամբ)։

* * *

Մեր ներկա աշխատության առաջին հատորի առաջին պրակի մեջ մենք ամփոփել ենք համապատասխան նյութեր վրաց գրականության զարգացման նախնական շրջանի յերկասիրությունների, որոնք գրեթե բացառապես վարքաբանական-վկայաբանական հայրախոսական, յեկեղեցա-պատմական կամ ժամանակագրական բնույթ են կրում, ընդամենը 15 հեղինակությունից կամ 19 յերկասիրությունից քաղած, որոնք V—XI դարերին են պատկանում կամ այդ դարերին վերագրվում։ Ինքնըստինքյան հասկանալի յե, որ նյութերը դասավորված են երբեմն առանձին-առանձին հատվածներ, բացի մի-յերկու դեպքերից, որ մենք առաջ ենք

բերում կամ ամբողջությամբ (IX դարու անանուն հեղինակների համառոտ Հայոց «պատմության» փորձերը), կամ չնչին կրճատություններով (IX դարու հեղինակ Արսեն Սաւարացու «Հայոց և Վրաց բաժանման մասին»), որոնք առանձնապես հետաքրքիր են յերբեմն զուտ գրական գործեր և վոչ ժամանակակից ձեռքով կատարած պատմական անցքերի նկարագրություններ կամ պատմագրական յերկասիրություններ, որոնցից վրաց գրականության մեջ միմիայն XI դարումն են ծնունդ առնում (XI—XII դարումն յերևան յեկած վրաց պատմիչներին հատկապես նվիրվում և առաջին հատորի յերկրորդ պրակը)։

Ինչպես ընթերցողը կնկատե, ներկա (առաջին) պրակում զետեղած նյութը կարծես թե գլխավորապես յեկեղեցական պատմության են վերաբերում, մասամբ՝ հայոց և վրաց բաժանման շարցի հետ կապված դավանաբանական վեճերին, որի կողքին աննշան տեղ ունին գրված Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, ժամանակագրական պատմության և այլ և այլ պատմական անցքերի ու անձանց վերաբերյալ տեղեկությունները, իսկ տնտեսականի մասին և վոչ մի խոսք։ Բայց սա հո մեր մեղքը չե, յերբ իմը ցույրր ևեց այդ ե մեզ մատակարարել...

Սակայն հայոց պատմության համար բոլոր այդ տվյալներն արժեք ունին այն տեսակետով, որ՝ տենդենցիոզ լինելով հանդերձ՝ ըղխում են իդեոլոգիապես հակառակ, այսինքն հուշ-յուզական տնտեսական-քաղաքական օրիենտացիային յենթակա քաղկեդոնիկ (դիոֆիզիտ կամ յերկաբնակ) միջավայրից, մինչդեռ ամբողջ հայ գրականությունն այն ձևով, ինչպես եղ այն հասել և մեզ՝ լինելով նույնպես տենդենցիոզ՝ ասորա-պարսկական օրիենտացիային յենթակա, պարզապես հակաքաղկեդոնիկ (մոնոֆիզիտ կամ միաբնակ) իդեոլոգիայի դրոշմն և կրում. և հետևապես պետք և յենթադրել, որ հայերեն լեզվով յերբեմն գոյություն ունեցող քաղկեդոնիկ իդեոլոգիայի գրականությունն, մեծ մասամբ հունական աղդեցություն կրող կամ հունարենից թարգմանվածը, հակաքաղկեդոնականության հաղթանակով իսպառ վոչնչացրած և, ցավ հենց այդտեղ և համապատասխան վրաց աղբյուրների արժեքը, նամանավանդ, որ վերջիններն՝ յերբեմն դավանաբանական վեճերի հետևանքով անհետացած և մեզ չհասած հայկական աղբյուրների վրա յեն հիմնված։ Համենայն դեպս, այնպիսի դոկումենտների հրատարակումով, որոնք հայ քաղկեդոնականության զարգացման հնագույն շրջանին են վերաբերում, հարց և ծագում հայ հին գրականությունն

վերագնահատելու մասին*)։ Ցեղ իրոք, հայ և վրաց պատմագիրների տվյալների տարաձայնությունը չի՞ վոր արդյունք և այն հակասությունների, վոր նկատելի չե հին Հայաստանում և Վրաստանում շնորհիվ առաջավոր Ասիայում մշտ մարտնչող յերկու տարբեր քաղաքական-տնտեսական սիստեմների (Մարք, Պարթևք, Պարսիկներ, Արաբացիք՝ մեկ կողմից, Հույնք, Հռոմայեցիք և Բյուզանդացիները՝ մյուս կողմից)։

Ինչ վերաբերում և նույն V—XI դարերին պատկանող այն գրվածքներին, վորոնք հայերենից վրացերեն թարգմանությամբ են հասել մեզ (և նկատի ունենք Աթոնի Իվերոն վանքի X դարու «վարք հարանց»ի «հայոց» կամ «ասորվոց» սրբերի վարքերը) և վորոնց հայերեն բնագրերները կամ տարբերվում են թարգմանությունից կամ կորած են (որինակ Դավիթ և Տիրիճանի վկայաբանությունը), ուր՝ բնագրերների համեմատ, տարբեր կամ լրացուցիչ տեղեկություններ կան Հայաստանի և հայերի մասին, այդպիսիները մենք մտադիր ենք զետեղել «Հավելվածների» մեջ, վոր մեր աշխատության IV-հատորն և կազմելու։

Լ. Մ.-Բ.

Տիվլիս
7. III. 1933

---

*) Վորքան այս տեսակետից չահեկան են Ն. Մառի, Իվ. Ջավախիշվիլու, Կ. Կեկելիձեյի յեվ Ն. Ադոնցի համապատասխան ուսումնասիրությունները, վոր մենք բավականին ոգտագործած ունենք, նույնքան մեզ համար վրեպ և արժեքից դուրկ են այնպիսի աշխատությունները, ինչպիսի յին Ադեխանդր Պալմյանի «Պատմութիւն կաթոլիկէ վարդապետութեան ի Հայս» (Վիէննա 1878), S. Weber-ի Die Katholische Kirche in Armenien (Freiburg in Breisgau 1903) և այլն։ Մի կողմն ենք թողնում Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի դոկտորական չարադրությունը՝ Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und verwandte Ketzerische Erscheinungen in Armenien, Leipzig 1893:

Ա.

ՀԱԿՈԲ ՅԵՐԵՑ (V Դ.)

«ՇՈՒՇԱՆԻԿԻ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ»

«Շուշանիկի վկայաբանությունն»-ը, վոր հայտնի չե հայերեն և վրացերեն լեզուներով, հասել և մեզ դուբդ-դուբդ խմբագրությամբ՝ ընդարձակ և համառոտ։ Հայերենը հրատարակված է «Մոփերք Հայկականք»-ի Թ. հատորի մեջ (Վենետիկ 1853), ընդարձակ խմբագրությունը 11—47 եջերում, իսկ համառոտը 49—55, յերկուսի ծանոթությունները 57—61 եջ. (համառոտի կրկնությունը տես նաև՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ «Ծաղկաքաղ բանից նախնի հայերէն հանդերձ հայ-վրացերէն բառգրովք», հատուած առաջին. Ծաղկաքաղ, Տիփիս 1920, եջ 100—103). վրացերենի ընդարձակ խմբագրությունը հրատարակել են նախ Միք. Եաբիճիճը իր «Վրաստանի դրախտ»կոչված ժողովածուի մեջ (Ս.Պ. Բ. 1882), եջ 181—192, ապա Ս. Դօրգաձե առանձին դրքույկով՝ «Սուրբ Շուշանիկի վկայաբանությունը» (Տիփիս 1917), եջ 1—23, ծանոթությունները և հավելվածները 25—44, իսկ համառոտը հրատարակեց, ըստ Աթոնի Իվերոն վանքի X դարու «Վարք հարանց» ժողովածուի, Ալ. Խախանովը (Խախանաշվիլին) իր աշխատության մեջ «Материалы по грузинской агиологии» [«Труды по востоковедению», изд. при Лазаревском институте вост. языков, вып. XXI] (Москва 1910), եջ 49—51։ Հետագա (XVIII դարու) վրացերեն խմբագրություններից կատարած ռուսերեն թարգմանությունը տես՝ (*М. Сабинин* «Полное жизнеописание святых грузинской церкви», ч. I, Спб. 1871, стр. 141—152:

Վաղուց Ն. Մառը (Из поездки на Афон, — «Журнал Министерства Народного Просвещения», 1899, март, стр. 19—20) այն կարծիքն եր հայտնել, վոր վկայաբանության վրացերեն համառոտ խմբագրությունը բառացի թարգմանություն և համապա-

վերագնահատելու մասին*)։ Ձեվ իրոք, հայ և վրաց պատմագիրների տվյալների տարաձայնությունը չի՛ վոր արդյունք և այն հակասությունների, վոր նկատելի չե հին Հայաստանում և Վրաստանում շնորհիվ առաջավոր Ասիայում մինչև մարտնչող յերկու տարբեր քաղաքական-տնտեսական սիստեմների (Մարք, Պարթևք, Պարսիկներ, Արաբացիք՝ մեկ կողմից, Հույնք, Հռոմայեցիք և Իլուզանդացիները՝ մյուս կողմից)։

Ինչ վերաբերում և նույն V—XI դարերին պատկանող այն դրվածքներին, վորոնք հայերենից վրացերեն թարգմանությամբ են հասել մեզ (և նկատի ունենք Աթոնի Իվերոն վանքի X դարու «վարք հարանց»ի «հայոց» կամ «սաղովոց» սրբերի վարքերը) և վորոնց հայերեն բնագրերները կամ տարբերվում են թարգմանությունից կամ կորած են (որինակ Դավիթ և Տիրիճանի վկայաբանությունը), ուր՝ բնագրերների համեմատ, տարբեր կամ լրացուցիչ տեղեկություններ կան Հայաստանի և հայերի մասին, այդպիսիները մենք մտադիր ենք զետեղել «Հավելվածների» մեջ, վոր մեր աշխատության IV-հատորն և կազմելու։

Լ. Մ.-Բ.

Տփղիս
7. III. 1933

---

*) Վորքան այս տեսակետից չահեկան են Ն. Մառի, Իվ. Ջավախիշվիլու, Կ. Կեկելիձեյի յեվ Ն. Ակինյանի համապատասխան ուսումնասիրությունները, վոր մենք բավականին ոգտագործած ունենք, նույնքան մեզ համար վրդովիչ և արժիքից դուրկ են այնպիսի աշխատությունները, ինչպիսի յին Աղեքսանդր Պալմյանի «Պատմութիւն կաթոլիկէ վարդապետութեան ի Հայս» (Վիեննա 1878), S. Weber-ի Die Katholische Kirche in Armenien (Freiburg in Breisgau 1903) և այլն։ Մի կողմն ենք թողնում Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի դոկտորական շարադրությունը՝ Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und verwandte Ketzerische Erscheinungen in Armenien, Leipzig 1893:

Ա.

ՀԱԿՈԲ ՅԵՐԵՑ (V Դ.)

«ՇՈՒՇԱՆԻԿԻ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ»

«Շուշանիկի վկայաբանություն»-ը, վոր հայտնի յե հայերեն և վրացերեն լեզուներով, հասել և մեզ զուլդ-զուլդ խմբագրությամբ՝ ընդարձակ և համառոտ։ Հայերենը հրատարակված է «Մոփերք Հայկականք»-ի Բ. հատորի մեջ (Վենետիկ 1853), ընդարձակ խմբագրությունը 11—47 եջերում, իսկ համառոտը 49—55, յերկուսի ծանոթությունները 57—61 եջ. (համառոտի կրկնությունը տես նաև՝ Լ. Մելիխեթ-Բեկ «Ծաղկաքաղ բանից նախնի հայերէն հանդերձ հայ-վրացերէն բառգրովք», հատուած առաջին. Ծաղկաքաղ, Տփղիս 1920, եջ 100—103). վրացերենի ընդարձակ խմբագրությունը հրատարակել են նախ Միք. Եաբիճիները իր «Վրաստանի դրախտ»կոչված ժողովածուի մեջ (Ս.Պ. Բ. 1882), եջ 181—192, ապա Ս. Գորգաձեն առանձին դրքույկով՝ «Սուրբ Շուշանիկի վկայաբանությունը» (Տփղիս 1917), եջ 1—23, ծանոթությունները և հավելվածները 25—44, իսկ համառոտը հրատարակեց, ըստ Աթոնի Իվերոն վանքի X դարու «Վարք հարանց» ժողովածուի, Ալ. Խախանովը (Խախանաշվիլին) իր աշխատության մեջ «Материалы по грузинской агиологии» [«Труды по востоковедению», изд. при Лазаревском институте вост. языков, вып. XXI] (Москва 1910), եջ 49—51։ Հետագա (XVIII դարու) վրացերեն խմբագրություններից կատարած ռուսերեն թարգմանությունը տես՝ (*М. Сабинин* «Полное жизнеописание святых грузинской церкви», ч. I, Спб. 1871, стр. 141—152:

Վաղուց Ն. Մառը (Из поездки на Афон, — «Журнал Министерства Народного Просвещения», 1899, март, стр. 19—20) այն կարծիքն եր հայտնել, վոր վկայաբանության վրացերեն համառոտ խմբագրությունը բառացի թարգմանություն և համապա-

տասխան հայերեն խմբագրությունից, իսկ ինչ վերաբերում է նույն վկայաբանության ընդարձակ խմբագրությունների առնչությանը իրար հետ, դրա մասին նույն Ն. Մառը վոչինչ չեր ասել։

1917 թվին, տալով Շուշանիկի վկայաբանության վրացերեն ընդարձակ խմբագրության պիտական հրատարակությունը, Ս. Գորգաձեն իր դրքույկի վերնագրի վերևից անհրաժեշտ եր գտել դնելու և հեղինակի անունը՝ «Հակոբ Ցերեց, V դար»։ Սույն գրվածքն V դարու Հակոբ Ցերեցին վերագրելը վոչ մի առարկություն չգտավ պրոֆ. Իվ. Ջավախիշվիլու կողմից՝ 1921 թվին լույս ընծայած ուսումնասիրության մեջ՝ «Հին վրացական պատմական գրականությունը (V—XVIII դ. դ.), յերկրորդ լրացրած հրատարակություն», եջ 13—26, ապա և պրոֆ. Կ. Կեկելիձեյի կողմից՝ «Վրաց գրականության պատմության» I հատորում (Տփղիս 1923), եջ 119—124, վորոնք ավելի ևս պարզեցին վկայաբանության ավտենցիալի հարցը։ Մասնավորապես Իվ. Ջավախիշվիլին ջանաց ապացուցել, վոր՝ մինչդեռ վկայաբանության համառոտ վրացերեն խմբագրությունը բառացի թարգմանություն է հայերենից, նույն հեղինակության ժյուս՝ ընդարձակ վրացերեն խմբագրությունն ինքնուրույն գրվածք պիտի ճանաչվի, վորն աղբյուր է ծառայել հայերեն խմբագրության համար, մի խոսքով, վրացերեն ընդարձակ խմբագրությունը նիմիֆ է ծառայել (ա. աստիճան) հայերեն ընդարձակ խմբագրությանն (բ. աստիճան), վորը հետագայում համառոտվել է (գ. աստիճան) և ապա թարգմանվել է վրացերեն (դ. աստիճան)։

Այս կարծիքն այժմ վրաց գրականության մեջ ընդունված է ու տարածված, և գրեթե վոչ մի առարկության չի հանդիպում։

Այժմ տեսնենք, թե ինչ ավյալների հիման վրա յեն վրացագետները (Ս. Գորգաձե, Իվ. Ջավախիշվիլի, Կ. Կեկելիձե և ուրիշները) ապացուցում Շուշանիկի վկայաբանության ինքնուրույն վրացերեն գրվածք և այն էլ V դարու հեղինակ Հակոբ Ցերեցի հորինվածք լինելն, վորը միաժամանակ վրաց գրականության հնագույն հիշատակարանն է համարվում։

1. Դիմելով մի ինչ վոր հեղինակավոր անձի՝ վկայաբանությունն կազմողը մի ինչ վոր հատվածից հետո, վորը նույն վկայաբանության սկզբնական մասն պիտի կազմեր կամ գուցե նեբածությունը, ասում է (եջ 1). «Յես ահա հաստատապես պատմեմ Ձեզ սուրբ և յերանելի Շուշանիկի մահվան մասին» (սրանով է սկսվում վրացերեն տեկստը)։ Ապա՝ խոսելով Վարդան Մամիկոնյանի մասին՝ նա մատնանշում է (նույն տեղ). «Վորի մասին յես Ձեզ գրեցի»։ Մի ուրիշ տեղ՝ բղեշխի դրան յեպիսկոպոս Ափուտի (Ափոցի) անունը տալով՝ հեղինակն ավելի վորոշակի ասում է (եջ 3). «Յես էլ՝ Շուշանիկ տիկնոջ (թագուհու) յերեցն՝ այն յեպիսկոպոսի մոտն եյի»։ Յեվ ահա այստեղից պարզ է, վոր հեղինակը՝ առաջ բերելով իր և Շուշանիկի միջև տեղի ունեցած բազմաթիվ զրույցները (դիալոգները)՝ մերթ ընդգծում է, թե վերջինս ինչպես եր դիմում իրեն, հեղինակին՝ «Ցերեց», «Այ յերեց» տալով։ Վերջապես, վրացերեն բնագրում կա և մի այնպիսի տեղ (եջ 9—10), ուր մի վոմն պատանի՝ փնտռելով Ցերեցին Շուշանիկի բնակության տեղում՝ հարցնում է. «Հակոբն այդտեղ է», վորին ինքը՝ հեղինակը, պատասխանում է. «Ինչ կուզես», և նա ասում է. «բղեշխն կանչում է»։

Ըստ յերևույթին, այս ավյալների հիման վրա չէ, վոր նախ Մ. Սաբինինը (1882) և ապա Ս. Գորգաձեն (1917) վկայաբանության հեղինակ համարեցին Հակոբ Ցերեցին, վորը նույն գրվածքի հայերեն վերսիայի մեջ անանուն «դրան քահանա» է կոչվում (Սոփերք, թ., եջ. 29)։ Իսկ Իվ. Ջավախիշվիլին մանրամասն ապացուցեց այս կետը՝ հենվելով ինչպես վերև բերած տվյալների վրա, նույնպես և ամբողջ հորինվածքի, կազմվածքի և վոճի վրա։ «Հակոբ Ցերեցի գրվածքը, — ասում է բազմաշխատ վրացագետը, — ինչպես իր պատմական, աշխարհագրական [ու] ժամանակագրական տեղեկություններով, նույնպես և նիստուկացի նկարագրությամբ, պատմական բնույթով ու վոճով և, վերջապես, հեղինակի պատմվածքի հոգեբանական ճշտությամբ լրոք վոր ժամանակակից, ականատեսի և համագործակցի կողմից գրված յերկասխություն պիտի ճանաչվի» (Հին վրացական պատմական գրականությունը, 19)։ Մոտավորապես նույն միտքն է արտահայտում և Կ. Կեկելիձեն, յերբ պնդում է, վոր Շուշանիկի վարքը գրի յե առել «վոչ թե սովորական ժամանակակիցն ու ականատեսը, այլ [բղեշխի] ապարանքին շատ մերձեցած և, միաժամանակ, համեմատաբար պատրաստված անձն՝ Հակոբ Ցերեցն, վորը դրան քահանա յեր և Շուշանիկի խոստովանահայրը. Հակոբն այն անձնավորություններից մեկն եր, վորը վոչ մի րոպե չեր հեռացել իր հոգևոր զավակից անտանելի տանջանքի և նեղության ժամանակ, նրա հետ եր ապարանքում և ապարանքից դուրս՝ յեկեղեցում ու բերդում» (Վրաց գրականության պատմությունը, I, 119—120)։ Ընդ սմին, նույն Կ. Կեկելիձեն՝ ի նկատի առնելով վկայաբանության մեջ

յեղած զանազան թվականները՝ պտնում է, որ այն հորինված պիտի լինի 474—484 թվականներին (ibid., եջ 123)։

2. Իվ. Ջավախիշվիլու հետազոտութեամբ, հայերեն և վրացերեն ընդարձակ խմբագրութիւնները (որոնց ծագած են համառոտները), ակնհայտորեն կերպով իրարից տարբերվում են գլխավորապես հետևյալ կետերում. Ա. Մինչդեռ վրացերենը գրված է առաջին դեմքով, հայերենում հեղինակը սկի չի յերևում, և պատմվածքն յերրորդ դեմքով է ներկայացրած. Բ. Վրացերեն տեկստի ավագույն տեղերը, ուր այն ժամանակվա նախարարական ճշտագույն պատկերն է ներկայացրած, հայերենում բաց են թողնված։ Գ. Թվականները վրացերենում ավելի մանրամասնորեն և ճշտորեն են առաջ բերված, քան թե հայերենում, ուր այդպիսիները յերբեմն (որինակ Շուշանիկի մահվան մասին) նույնիսկ բաց են թողնված։ Դ. Ժամանակագրական ավյալները ու գործող անձանց անունները (որինակ՝ բդեշխի դրան յեպիսկոպոսի և դրան յերեցի) վրացերենում ամենայն բարեխղճութեամբ են առաջ բերված, մինչդեռ հայերենում այդպիսիները բաց են թողնված։ Ե. Հայերենում պահպանում են մի շարք այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնք այն ժամանակվա պատմութեանն ու աշխարհագրութեանն են վերաբերում (որինակ Հերեթի և Ցուրտավի մասին), ինչպես և Շուշանիկի անձնավորութեան, բնավորութեան, մտածելակերպի և բնորոշ առանձնահատկութիւնների նկարագրութիւնը։ Զ. հայերեն տեկստը՝ համեմատաբար վրացերենի հետ ավելի կրճատված լինելով հանդերձ՝ ավելի ընդարձակ ձևով և ներկայացնում զանազան տողթքները, որոնք վրացերենում քիչ տեղ ունեն գրաված, և այլն։

Շուշանիկի վկայաբանութեան վրացերեն ընդարձակ խմբագրութեունից առանձ քաշած տեղեկութիւնները, ճիշտ և բուն Հայաստանին (Հայքին) չեն վերաբերում, քանի որ և նկատի ունեն Հայոց (Հայքի) և Վրաց (Քարթլիի) սահմանակից Հերեթ=Ոանը, բայց և այնպես մենք այդպիսիներն առաջ ենք բերում, որպեսզի նպաստած լինենք Դուդարքի պատմութեանը, որն այնքան սերտ կապված է նույն Հայոց և Վրաց անցյալի հետ։

Բաղվածքների թարգմանութեուններն առաջ ենք բերում համաձայն Ս. Գորգանեյի հրատարակութեան (համեմատութեամբ Մ. Սաբինինի հրատարակածի հետ), կողքին դնելով հայերեն վերնագրի համապատասխան հատվածն ըստ «Սոփերք»-ի։

[ՇՈՒՇԱՆԻԿԻ ԾԱԳՈՒՄԸ ՅԵՎ ԲՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԸ]

Պարսից [Պերոզ] Թագավորի [իշխանութեյան] ութերորդ տարին[1] դեպի արքունի դուռն ուղեվորվից Վաղգեն բդեշխն (վարսքին պիտիախշն)՝ Աշուշայի վորդին, վորը սկզբում քրիստոնյա յեր, քրիստոնյա հորից ու մորից ծնված։ Յեվ նրա կինն եր հայոց սպարապետ Վարդանի դուստրը, վորի մասին ասա դրում եմ Ջեղ. հորից նա վարդան եր կոչվել, իսկ ըստ սիրո նրա անունն Շուշանիկ, աստծուց յերկյուղած, ինչպես արդեն ասացինք, մանկութեյունից իսկ...

Հեռանալով Պարսից Թագավորից՝ բդեշխն (պիտիախշն)... մոտեցավ Վրաց (Քարթլիի) սահմաններին, Հերեթ[2] յերկրին....

...[Յեվ նա] յեկավ Ցուրտավ[3] կոչված ավանը....

Իսկ բդեշխի (պիտիախշի) զբաղան յեպիսկոպոսը, վորի անունն եր Սվուտ[4], այնտեղ չեր գտնվում, վորովհետև գնացել եր սբր. բուհու (Շուշանիկի) մասունքից մեկի տունը.... և յես էլ [Հակոբ]՝ Շուշանիկ սիկնոջ (թադուհու) յերկաց՝ այն յեպիսկոպոսի մոտն էլի....

Իսկ բդեշխն (պիտիախշն) ուղեվորվեց Զորդ[5], բայց նրա յեղբայր Զոջիկը չհանդիպեց նրան [այնտեղ]... և՛ բդեշխի (պիտիախշի) յեռեփեցն ընկնելով՝ հասավ

Եւ եղեւ ի ժամանակս Պարսից թագաւորութեանն՝ բդեաշխ վասդեն, որդի Աշուշայ բդեշխի, որ ի դուռն արքունի երթեալ՝ ուրացաւ զքրիստոնէութիւն, և եղեալ ընդ պարսկական սրինաւքն ի կամաց և ոչ ի հարկէ և ի բռնութենէ։ Եւ կին ունէր զդուստր Վարդանայ հայոց սպարապետի Մամիկոնէի, թոռն սրբոյն Սահակայ Պարթեւի և հայոց հայրապետի՝ ի դստերէն Սահականուշայ, և անուն նորա վարդենի ի ծնօղացն կոչեցեալ, Շուշանիկ յորջորջանօք յիտոյ անուանեալ. բարեպաշտոն և երկիւղած յաստուածոյ ի մանկութենէ իւրմէ...

Նրան Հերեթի սահմաններում...

[Յերկիրն, ուր գտնվում է Ցուրտավը[6], նկարագրելի չէ այսպես՝]. ամռան պահին արևի կիզումը կրակի պես է այրում, քամիները տաք և չրերը վնասարար. այդտեղի բնիկները լի չեն ախտով, ջրով ուռած և դեղնած են, մարմինը ծակծկած, չորացած, քոսոտ, կարմիր քամուց [վչացած], չերեսը ուռած. և նրանց կյանքն էլ կարճատև. և վոչմի ծեր չկա նըրանց յերկրում....

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ըստ Ս. Գորգաձեյի *(Ս. Շուրանովի վիպաբանությունը, եջ 26)*, 458 + + 8 = 466 թվին, ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու *(Հին վրացական պատմական դրականությունը, եջ 16)*, 456 կամ 457 + 8 = 464 — 465 թվին:

2. Նույն Ռանը:

3. Տես 6. ծանոթություն:

4. Նույն Ամոցը ըստ «Գիրք թղթոց»-ի *(եջ 178)*, որը Ցուրտավի թեմի առաջին յեպիսկոպոսն էղավ (Կ. Կեկելիձե, Նվիրապետական կազմը հին Վրաստանում, վրացերեն, — «Bulletin de l'Université de Tiflis, X, *1930, եջ 313*):

5. Ջորդ կոչված ավանը, ըստ յերևույթին, Տայքումն է յեղել, որովհետև Տայքեցին եր Ջորդուանել իշխանների տոհմից:

6. Ցուրտավը զանազան հեղինակներ յերկար ու ձիգ դարերի ընթացքում սկսած դեռ եվի X դարուց՝ այլ և այլ անվերումն եյին վկայում Այս հարցը, անկասկած, Հայաստանի և Վրաստանի պատմական աշխարհագրության հիմնական պրոբլեմներից մեկն է, քանի որ Դուդարաց բդեշխության յերբեմնի կենտրոնի և սահմանների հարցին է վերաբերում Ըստ Ուխտանեսի, այն X դարում կոչվելիս է յեղել Դաշնակ, դնելով «յեղը դետոյն՝ որ կոչի յիւր անուն Դաշնագետ, ի նահանգին որ կոչի Վրաց-դաշտ, որ է մինչասահման երկուց աշխարհացն Հայոց և Վրաց,... հանդէպ լերինն Կաւկասու, որ է սահմանակից... մեծի մայրաքաղաքին Տփղնաց» («Պատմութիւն բաժանման վրաց ի հայոց», Վաղարշապատ *1871, եջ 34*): Ստեփաննոս Որբելյանի որոք եվ Ցուրտավը կոչվելիս է յեղել «Դաշնակք, զորոյ դքեան — ասում է Ստեփաննոսը — այժմ ունի Հախպատ» (Պատմութիւն Նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց [«Ղազիասեան մատենադարան» Դ]. Թ. *1911. եջ 105*):

XVIII դարու վրաց աշխարհագիր Վախուշտը վկայում եր Ցուրտավը Ախալա վանքից դեպի արևելք, Բերդուջ կամ Դերեզի լեռան ջրջանում (Description géographique de la Géorgie par le *Tsarévitch Wakhoucht*, publiée par M. Brosset, S. P. B., 1842, p. 142, n. 1): *Մեկնելով Վախուշտի խոսքերը, Մ. Բրոսսեն յեկել եր այն յեզրակացության, որ Ցուրտավը գտնվում է «a l' E. d' Akhtata, sur le Berdoudj, la Kamenka de Busses» (M. Brosset*, Deux historiens Arméniens, S. P. B. 1870, p. 295—296. n. 2. *հմմտ.* Additions et éclaircissements à l' Histoire de la Géorgie, p. 109, n. 3), *որ առանց այլևայլությեան կրկնում է և վրացագետ Թ. Ժորդանիան տարօրինակ մեկնաբանությամբ՝ «Ցուրտավը, այժմյան (?) Դայենքը, Վախուշտը Դայինքը (Ախտալայից մոտ, ռուսական* Каменка *գյուղը) դնվում եր Դուդարքում, Հերեթի և Բարթլիի սահմանում» (Բրքնէականեր, վրացերեն, I, Տփղիս 1892, եջ 320, ծանոթ. 42)։ Մ. Ջանաշվիլին (Վախուշտի աշխարհագրությունը, վրացերեն, Տփղ. 1901, եջ 51, ծանոթ. 92), կանգ առնելով «Ցուրտակետ» անվան ստուգաբանության վրա, որով հայտնի չե Ղարաբուլախի ջրջանը, գտնում է «հավանական, որ Շուջանլիի քաղաքը հետագայում վերակոչվեր Ցուրտակետ»։ Ըստ Ղ. Ալիշանի (Յուշիկք հայրենեաց Հայոց, I, 375) և ապա Ն. Ակինյանի (Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, Վիեննա 1910, եջ 199), Ցուրտավը գտնվելիս է յեղել «Բողնովոյը դաւառին հարաւային ցածագոյն ծայրն» — «Վիսատուր ճամբով միայն հեռու» Տփղիսից։ 1912 թվին Սարգիս Կակարածեն (Սուրբ Նունեն ու նրա նշանակությունը Վրաստանի պատմության մեջ, Վրացերեն, եջ 8) այն կարծիքի յեր, որ Ցուրտավը «այժմյան Մանգլիսից դեպի արևմուտք եր գտնվում»։ 1914 թվին հրատարակած իր «Վրաց ժողովրդի պատմություն» (վրացերեն)[1] II դրքում Իվ. Ջավախիշվիլին ուղղակի ասում է՝ «Հերեթումն եր համարվում Ցուրտավը, սակայն ևսկապես վրտեղ եր այն գտնվում, չգիտենք» (եջ 307)։ 1916 թվին հրատարակած մեր հատուկ փոքր հոդվածում «К вопросу о местоположении Цуртава» (Известия Кавк. отд. Рус. Геогр. О-ва, т. XXIV, № 3) *մենք՝ ամփոփելով հարցիս գրականությունը՝ այն միտքն եյինք հայտնել, որ «Ցուրտավը պիտի վորոնել կամ այժմյան Ախալալի մոտերը, Բերդուջի կամ Դեբեդա-չայի (Համենկայի) ջրջանում, կամ հին Դաչնանի տեղում՝ Բզիա կամ Ջրամ գետի աջ ափին» (եջ 341—345, հատմ. նաև մեր «Гадженк-Гачиан»,—«Христ. Восток», т. VI, пгр. 1918, стр. 94-95)։ Չհամաձայնվելով մեզ հետ՝ Սարգիս Կակարածեն (Վրաց պետականության դևնադիսի հարցերը, վրացերեն,—«Bulletin Historique», Տփղիս 1924, Գ. I, եջ 74-75) գտնում է, որ Ցուրտավը Պասկևիչի արշավանքի ժամանակ, որ Ուշակովն եր կազմել, Ջրոուտ և կոչվում՝ գտնվելով Ջրամ գետի ձախ ափին, որը, ըստ յերևույթին, Ցուրտավ անվան ազավաղումն է. Նույնը Ս. Կակարածեն կրկնում է և 1928 թվին (К истории названия города Тифлиса, — «Исторический сборник» II, 67) հետևյալ խոսքերով. «Эквивалент названия Гачиан-и —Цуртав (Ухтанес, как известно, считает эти названия идентичными) находит об'яснение на арм. яз., именно *ցուրտ холодный* (само слово иранского происхождения) с суффиксом-ав, встречающимся и в других древних географических названиях на Юго-Кавказе (например, Тех-ав, Манав, Зан-ав, Парт-ав и пр.). В этом же значении Гачиан-и при сопоставлении с аварским коачан—*холодный* вполне покрывает термин Цурт-ав, который, таким образом, представляется простым переводом термина Гачиан-и в его аварском, так сказать, аспекте. Гачиан-и—Цуртав, повидимому, находился в районе нынешнего Хоша-Килиса на правом берегу р. Храм (притока Куры), у слияния с ним р. Машавер»:

Նրան Հերեթի սահմաններում...

[Ցերկլերն, ուր գտնվում է Ցուրտավը[6], նկարագրելի չե այսպես՝]. ամռան պահին արևի կիզումը կրակի պես է այրում, քամիները տաք և չրերը վնասարար. այդտեղի բնիկները լի չեն ախտով, չրով ուռած և դեղնած են, մարմինը ծակծկած, չորացած, քոսոտ, կարմիր քամուց [վչացած], չերեսը ուռած. և նրանց կյանքն էլ կարճատև. և վոչ մի ծեր չկա նրանց յերկրում....

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. *Ըստ Ս. Գորգաձեյի (Ս. Շուրանովի վկայաբանությունը, էջ 26), 458 + 8 = 466 թվին, ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու (Հին վրացական պատմական դրականությունը, էջ 16), 456 կամ 457 + 8 = 464 — 465 թվին:*

2. *Նույն Ռանը:*

3. *Տես 6. ծանոթություն:*

4. *Նույն Ամոսը ըստ «Գիրք թղթոց»-ի (էջ 178), որը Ցուրտավի թեմի առաջին յեպիսկոպոսն յեղավ (Կ. Կեկելիձե, Նվիրապետական կազմը հին Վրաստանում, վրացերեն, — «Bulletin de l'Université de Tiflis, X, 1930, էջ 313):*

5. *Զորդ կոչված ավանը, ըստ յերևույթին, Տայքում և յեղել, որովհետև Տայքից էր Զորդուանել Լիպանորի տոհմը:*

6. *Ցուրտավը զանազան հեղինակներ յերկար ու ձիգ դարերի ընթացքում սկսած դեռ եղի X դարուց՝ այլ և այլ տեղերում եյին վնտռում. Այս հարցը, անկասկած, Հայաստանի և Վրաստանի պատմական աշխարհագրության հիմնական պրոբլեմներից մեկն է, քանի որ Թաւպարայ բդեշխության յերբեմնի կենտրոնի և սահմանների հարցին է վերաբերում. Ըստ Ուխտանեսի, այն X դարում կոչվելիս և յեղել Դաւինք, դանվելով «յեղը դեռոյն՝ որ կոչի յիւր անուն Դաւինագետ, ի նահանգին որ կոչի Վրաց-դաշտ, որ է մինչառաման երկուց աշխարհացն Հայոց և Վրաց,... հանդէպ լերինն Կաւկասու, որ է սահմանակից... մեծի մայրաքաղաքին Տփղեաց» («Պատմութիւն բաժանման վրաց ի հայոց», Վաղարշապատ 1871, էջ 34): Ստեփաննոս Որբելյանի որոք էլ Ցուրտավը կոչվելիս և յեղել «Դաւինք, զորոյ դիմեն — ասում է Ստեփաննոսը — այժմ ունի Հախպատ» (Պատմութիւն Նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց [«Ղազիսական մատենադարան» Դ]. Թ. 1911. էջ 105):*

*XVIII դարու վրաց աշխարհագիր Վախուշտը փնտռում եր Ցուրտավը Ախալցխա վանքից դեպի արևելք, Բերդուջ կամ Դեբեդի լուսան ջրվանում (Description géographique de la Géorgie par le Tsarévitch Wakhoucht, publiée par M. Brosset, S. P. B., 1842, p. 142, n. 1): Մեկնելով Վախուշտի խոսքերը, Մ. Բրոսսեն յեկել եր այն յեզրակացության, որ Ցուրտավր գտնվում է «a l' E. d' Akhtala, sur le Berdoudj, la Kamenka de Busses» (M. Brosset, Deux historiens Arméniens, S. P. B. 1870, p. 295—296. n. 2. հմմտ. Additions et éclaircissements à l' Histoire de la Géorgie, p. 109, n. 3), որ առանց այլևայլության կրկնում է և վրացագետ Թ. Ժորդանիան տարօրինակ մեկնաբանությամբ՝ «Ցուրտավը, այժմյան (?) Դայենքը, Վախուշտը Դայինքը (Ախտալայից մոտ, ռուսական Каменка գյուղը) դանվում եր Դուգարքում, Հերեթի և Քարթլիի սահմանում» (Քրոնիկաներ, վրացերեն, I, Տփղիս 1892, էջ 320, ծանոթ. 42): Մ. Ջանաշվիլին (Վախուշտի աշխարհագրությունը, վրացերեն, Տփղ. 1901, էջ 51, ծանոթ. 92), կանգ առնելով «Ցուրտավետ» անվան ստուգաբանության վրա, որով հայտնի յե Ղարաբուլախի ջրվանը, դանում է «հավանական, որ Շուշանիկի քաղաքը հետագայում վերակոչվեր Ցուրտավետ»: Ըստ Ղ. Ալիշանի (Յուշիկը հայրենեաց հայոց, I, 375) և ապա Ն. Ակինյանի (Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, Վիեննա 1910, էջ 199), Ցուրտավը դանվելիս և յեղել «Բողնոցիոր գաւառին հարաւային ցածագոյն ծայրն» — «Կիսաւուր ճամբով միայն հեռու» Տփղիսից: 1912 թվին Սարգիս Կակաբաձեն (Սուրբ Նունեն ու նրա նշանակությունը Վրաստանի պատմության մեջ, Վրացերեն, էջ 8) այն կարծիքի յեր, որ Ցուրտավը «այժմյան Մանգլիսից դեպի արևմուտք եր դանվում»: 1914 թվին հրատարակած իր «Վրաց ժողովրդի պատմություն» (վրացերեն)| II դրքում Իվ. Ջավախիշվիլին ուղղակի ասում է՝ «Հերեթումն եր համարվում Ցուրտավը, սակայն խնդրոս վերտեղ եր այն դանվում, չգիտենք» (էջ 307): 1916 թվին հրատարակած մեր հատուկ փոքր հոդվածում «К вопросу о местоположении Цуртава» (Известия Кавк. отд. Рус. Геогр. О-ва, т. XXIV, № 3) մենք՝ ամփոփելով հարցիս գրականությունը՝ այն միտքն եյինք հայտնել, որ «Ցուրտավը պետի վորոնել կամ այժմյան Ախտալայի մոտերը, Բերդուջի կամ Դեբեդա-չայի (Կամենկայի) ջրվանում, կամ հին Դայինքի տեղում՝ Քյիա կամ Ուրամ գետի աջ ափին» (էջ 341—345, հմմտ. նաև մեր «Гадженк-Гачиан»,—«Христ. Восток», т. VI, пгр. 1918, стр. 94-95): Չհամաձայնվելով մեզ հետ՝ Սարգիս Կակաբաձեն (Վրաց պետականության դիմադիմաց հարցերը, վրացերեն,—«Bulletin Historique», Տփղիս 1924, Գ. 1, էջ 74-75) գտնում է, որ Ցուրտավը Պասկևիչի արշավանքի ժամանակ, որ Ուշակովն եր կազմել, Ջրոռա և կոչվում՝ դանվելով Ուրաց գետի ձախ ափին, որը, ըստ յերևույթին, Ցուրտավ անվան ապավառումն է. Նույնը Ս. Կակաբաձեն կրկնում է և 1928 թվին (К истории названия города Тифлиса, — «Исторический сборник» II, 67) հետևյալ խոսքերով. «Эквивалент названия Гачиан-и —Цуртав (Ухтанес, как известно, считает эти названия идентичными) находит об'яснение на арм. яз., именно ցուրտ холодный (само слово иранского происхождения) с суффиксом-ав, встречающимся и в других древних географических названиях на Юго-Кавказе (например, Тех-ав, Манав, Зан-ав, Парт-ав и пр.). В этом же значении Гачиан-и при сопоставлении с аварским коачан—*холодный* вполне покрывает термин Цурт-ав, который, таким образом, представляется простым переводом термина Гачиан-и в его аварском, так сказать, аспекте. Гачиан-и—Цуртав, повидимому, находился в районе нынешнего Хоша-Килиса на правом берегу р. Храм (притока Куры), у слияния с ним р. Машавер»:*

Վերջապես, 1928 թվին հրատարակած «Վրաց ժողովրդի պատմության (վրացերեն) I հատորի Դ. հրատարակության մեջ Իվ. Ջավախիշվիլին նորից պնդում է 1914 թվին արտահայտած այն դրույթը, որ Ցուրտավը հերետիկոսների դաստիարակության կենտրոն էր դարձվում։

1928—1932 թվականների ընթացքում մենք հնարավորություն ունեցանք պրպտումներ կատարել դրեթե ամբողջ Դուդարքում (Լոռի-Տաշիր, Թրիալեթ-Ծալկա, Ջուրտաղեթ-Ղարաբուլախ և այլն) և ամենայն մանրամասնությամբ հետազոտեցինք Ցուրտավի հարցն իր բոլոր յուրահատկություններով՝ հաշվի առնելով դրականության մեջ արտահայտված դրեթե բոլոր կարծիքներն ու ցուցմունքները այդ մասին, և հիմնեք այն վերջնական եզրակացության, որ Ցուրտավ-Դաշինքը (Դաշինքը)՝ Դուդարաց բդեշխների մայրաքաղաքը՝ Բոլնիսին (այժմյան Լյուկսեմբուրգի) չրջանի Թուրքական Առբիլո դյուղն է, որ յերբեմն վրացերեն «Նախիդուբի» և կոչվել, այսինքն կամբջատեղ (ըստ Վախուշտի քարտեզների)՝ Քյամ կամ Բցիա գետի աջ և ձախ ափերին, ուր վոռոդիչ առուներն են սկիզբ առնում և, ի միջի այլոց, «Վախտանգ Թագավորի արվա» կոչվածը XVIII դարում*). Իսկ Ուխտանեսի Դաշինագիրը վոչ այլ ինչ է, բայց յեթե նույն Քրամը. և հենց այստեղ են մնացել բազմաթիվ յեկեղեցիների ավերակներ, վորոնց մեջ աչքի յե ընկնում Վաղարշապատի Ս. Գայանեի ձևով կառուցված կաթողիկեն, իսկ փոքր յեկեղեցիներից մեկում աչքի յե ընկնում Մանգդյաց հինավուրց քարե խաչն (վրացերեն «Մարիամ Ջվարի», ռուսերեն՝ Каменная невеста, ոսերեն՝ «Մամիդա» կոչվածն) տիպարը։ Այս Առբիլոյի մոտ է գտնվում և XVIII դարու վերջերում վրաց Հերակլ II-ի այրեկի՝ Դարեջան Թագուհու վերանորոգած ընդարձակ «Բոլագիր» ‖ «Բալագիր» (համմ. Կախեթի «Բոլագիս», այսինքն Քաղաքատեղ) բերդը, վոր Թյուրքերեն «Ադ-զալա» յե կոչվում (Դարեջանի վերանորոգության մասին տես Ե. Թաղայշվիլի, Վրաստանի հնություննները, վրացերեն, III, Տփղ. 1910, եջ 299—300)։ Ընդ սմին, այս Առբիլո-Բոլագիրից վոչ շատ հեռու գտնվում է և պատմական Սամցուրա-Սամշվիլդե բերդաքաղաքը, յերբեմն Կորնիկյանց աթոռանիստը, վորի մայր եկեղեցվո (VIII դարում կառուցվածի) արևելյան պատի վրա վորագրված վրացերեն յերկաթագիր արձանագրության յերկրորդ տողում ասված է, վոր տաճարի շինողները՝ «բդեշխների դարմից» ([Նա]թեսավնի պլուխաչնի) են յեղել (Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, вып. II, Тфл. 1905, стр. 42)։

Ցուրտավի ու, նրա հետ, ամբողջ «Վրացդաշտ»-ի այնպիսի դիրքին, վոր մենք գտնում ենք Առբիլոյում, միանգամայն համապատասխանում է, ի միջի այլոց, և հետևյալ յերկու հանգամանքը։ Նախ՝ 506 թվին Դվինի (Դունայ) ժողովի մասնակիցների ցարքում «[Յ]ո[ւ]րտաւ»-ի յեպիսկոպոսի անունը հիշվում է «Բողնիսա»-ի և «[Ր]ուսթաւ»-ի յեպիսկոպոսների անվանց միջև, վորոնց արդեն հետևում են «Տփղեաց»-ն ու «Մանգդեաց»-ը. ուրեմն, պարզ է, վոր իր աշխարհագրական դիրքով Ցուրտավը Բոլնիսիրի և Ռուսթավ-Դարդարանի կամ Հերեթի մեջտեղն պիտի լիներ, վորպիսին միմիայն Քրամ գետի ավազանը կարելի յե համարել իր ներքևի մասում, ուր Առբիլոյից (Նախիդուբից) զատ վոչ մի ուրիշ՝ փոքր ի շատե նշանավոր՝ կենտրոն չի յերևում։ Յերկրորդ՝ կարծեցյալ «Ցուրտավներից» և վոչ մեկը — վոչ Ախտալայի դիմաց գտնվող եռան

*) «Նախիդուբի»-ի նկարագրությունը տես՝ Ս. վ. Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, II, 92-93)։

վանքը, վոչ Կամենկան, վոչ Ջուրտաղետը և վոչ էլ Մանգլիսի չրջակայքը — կլիմայական հատկություններով սկի չեն համապատասխանում այն միանգամայն սոսկալի պատկերին, վորի մանրամասն նկարագրությունը տալիս է մեզ Շուշանիկի վկայաբանության վրացական բնագիրը։

Բացի դրանից պարզվեց, վոր նույն բդեշխները (պլուխաչնները) ունեցել են և մի ուրիշ բնակավայր, ուր նրանք, հավանական և, «քոչելիս» են յեղել ամառվա ամիսներին իրենց ամբողջ դերդաստանով, մերձավորներով, ծառաներով ու տավար-վոչխարով, և այդ յերկրորդ բնակավայրն (յայլան) և այժմյան Վերին-Ծալկայի հունական Ավրանլո ‖ Աբլանլո դյուղը, վորը, յերբեմն, ըստ VI դարու քարտեզիչ Աբիբոս Նեկրեսեցու վկայաբանության (Սարգիս Կակաբածի, Ասորի հայրերի վարուց նախատիպերը, վրացերեն, Տփղ. 1928, եջ 44-45), «Ռեխա» և կոչվել՝ լինելով VI դարում բդեշխների (ընագրում սխալմամբ «մարզպանների») բնակատեղը իր հակայական «մեգալիթիկ» կամ «կիկլոպյան» (աչկատարյան) սիստեմի բերդաքաղաքի ավերակներով, ուր ամփոփված է «Աբիբոս» կոչված վանքը (ըստ Վախուշտի) և նույնպես՝ ինչպես և Առբիլոն՝ ջրաբաշխական ամբողջ սիստեմով։ Այդ «Ռեխա» անունն է, վոր այժմ կրում է Ավրանլոյից վերև, Քրամի ձախ ափին, գտնվող դյուղը։ Մյուս կողմից, հիշատակելի յե, վոր նույն Քրամի ձորը Ավրանլո ‖ Աբլանլո — Ռեխայի չրջանում Վախուշտի քարտեզում (XVIII դար) կոչվում և «Սապիտխախչո» (ուղիղ՝ «Սապիտխաչո»), այսինքն բդեշխական, վորի նշմարքը մինչև որս հասել է մեզ նույն Վերին-Ծալկայի Բուրնաղեթ դյուղի վերևից գտնվող և «նախապատմական» զույգ մեհնիրներ պարունակող մի վայրում, վոր հայերեն, հունարեն և Թյուրքերեն «Սապիտաղե» և կոչվում և վորը, անկասկած, նույն վրացերեն «Սապիտխախչո» — «Սապիտխաչո»-յի ուղղյն արտասանությունն է՝ նոր քարտեզներում Забатагджа — «Ջաբատաղջա»-յի վերածված այս «Սապիտաղճա»-ն այժմ հայոց Ղզլ-քիլիսա դյուղի «յայլանն» է ներկայացնում)։ Վերջապես, Ռեխա — Սապիտաղճայից վոչ շատ հեռու գտնվում է և «Գուջարեթի» կոչված ավանը՝ «Գուջարեթի» ձորով, վոր, անկասկած, վաղեմի «Դուդարեթի»-ի, այսինքն «Դուդարք»-Գոգարդի՝ արտաքին - Թյուրքական հորջորջումը պիտի լինի (համմ. Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, Спб. 1908, стр. 425, прим. նաև՝ Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաստանի սահմանները, վրացերեն, Տփղ. 1919. եջ 16)։

Վոր «Ցուրտավ»-ը ջրաբաշխական սիստեմի հետ կապված յերբեմնի կենտրոնի և միաժամանակ «բիլդաղ»-ի անուն պիտի լինեն, ցույց է տալիս այն հանգամանքն էս, վոր ինչպես ինքը «Ցուրտավ» անունն, նույնպես և «Ռեխա»-ն (նույնիսկ այժմյան «Առբիլո»-ն, վոր «արխ», առու արմատն և պարունակում) կազմված են ջուր իմաստ ունեցող արմատներից. 1) վրաց «ցուրվա» լողալ՝ «Մուրվա» քամել (համմ. հայկ. ծոր, ծորակ. ծորան, ծորել, ծորենի, ծորում և այլն) և 2) ռուս. ре-ка, бе-ре-г, озе-ро, ру-чей, ру-сло, ру-салка, ры-ба, мо-ре, ов-ра-г, Рā Rã (Волга), Рехы; յեվրոպ. mare, rivus, rivulus, riviere, ruisseau, Renos ‖ Reyn, Rona և այլն (համմ. Սանսկր. ri-na)։ Հարցիս վերաբերյալ մանրամասնությունները տես մեր աշխատության մեջ՝ «Թրիալեթ-Ծալկայի անցյալից» (վրացերեն), վորը հանձնված է տպագրության։

Բ.

ԿՅՈՒՐԻՈՆ ՍԿՈՒՏՐԵՑԻ (ՍԿՈՒՐՏԱՑԻ)

(VI—VII Դ.Դ.)

Խոսելով Վրաց Կյուրիոն (Կիրիոն) կաթողիկոսի մասին, որը ծագումով Ջավախքի Սկուտրի գյուղից էր, և տալով նույն Կյուրիոնի կենսագրությունը ըստ «Դիրք թղթոց»-ի և Ուխտանեսի պատմության, Հ. Ներսես Ակինյանը իր հատուկ ուսումնասիրության մեջ՝ «Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց. Պատմութիւն հայ-վրացական յարաբերութեանց երկրորդ դարու մէջ» (Ազգային մատենադարան, Կ, Վիեննա 1910) համապատասխան ժԹ գլուխ («Կիւրիոն իբրև մատենագիր») առանձնապես կանգ է առնում Կյուրիոնի գրական գործունեության վրա՝ Հարց տալով՝ «արդեօք ստացած լուսնական կրթութիւնն և այն պաշտօնները, զորս առանձնից նա այլ և այլ ժամանակներ, չընծայեցի՞ն առիթ գրականութեամբ ալ պարապելու, ըլլայ ինքնագրութեամբ, ըլլայ թարգմանութեամբ յուսարէնէ կամ հայերէնէ վրացերէն», Ակինյանը պատասխանում է՝ «դժբախտաբար, սակայն, վրաց հին գրականութենէ շատ քիչ բան ծանօթ ըլլալով՝ ոչինչ կրնանք ըսել այս մասին ստուգութեամբ։ Բայց իւր գրական գործունէութենէն ունինք այլ և այլ նշխարքներ Հայ Մատենագրութեան մէջ, որոնք բաւականաչափ կը պարզեն իւր ընդունակութիւնն այս ճիւղին մէջ ալ։ Այս նշխարքները իւր Թղթակցութիւններն են, պահուած Թղթոց գրքին մէջ և Ուխտանէսի քով» (եջ 261—262), «Յայսոր այս Թղթակցութեանց ոչ վրացերէնը գտնուած է և ոչ ստորերէնը», — ասում է Ակինյանը, և ապա շարունակում. «Բայց ապահովապէս վրացերէն գոյութիւն ունէին երբեմն*), գոնէ առաջին Թուղթը Մովսէս կաթողիկոսին Թղթին հետ ժ. դարուն վրացերէն կը գտնուէր*, թարգմանուած, ինչպէս կը կարծեմ, հայերէնէ. այնպէս որ մեզ հասած օրինակը

*) Ընդգծումը մերն է։

(առ Ուխտանէսէ) յետս թարգմանութիւն (Bückübersetzung) է լոկ» (եջ 262—263)։

Դասելով Կյուրիոնին վրաց գրական գործիչների (մտավորականների և մեկնաբան-թարգմանիչների) շարքը և տալով, ինչպես և Ն. Ակինյանը (թեև սրանից բոլորովին անկախ) նրա՝ Կյուրիոնի՝ կենսագրության փորձն ըստ Ուխտանեսի, Կորն. Կեկելիձեն (Վրաց գրականության պատմություն, I, 124—125) առանձնապես մատնանշում է այն փաստը, որ Կյուրիոնը «գրագրություն է ունեցել Յերուսաղեմի և Հռոմի հայրապետների հետ» Բաղկեդոնի ժողովի քրիստոսաբանության (քրիստոլոգիայի) հարցի շուրջը և, ի միջի այլոց, Հռոմի պապին դիմել է նեստորականներին վերաբերյալ հարցով, ի հետևումն որի Գրիգոր I պապից ստացել է ընդարձակ պատասխան Epistola S. Gregorii I Qurino vel Quirico Episcopo et ceteris Episcopis in Hybernia catholicis վերնագրով, որ հասել է մեզ (*P. Michel Tamarati*, Histoire du catholicisme en Géorgie avec les documents justificatifs du XIII-e au XX siecle, Tiflis 1902, p. 575—577)։ Իր տեսությունը Կ. Կեկելիձեն վերջացնում է հետևյալ չեղրակացությամբ. «Մի խոսքով, Կյուրիոնն առաջին վրաց գրողն է, որը անկախ պայքար է մղել նեստորականության-մաքրնակության դեմ, թեև նրա երկասիրությունները մեզ չեն հասել (op. cit., 125)։

Ի հարկե, ցավալի չի, որ այնպիսի հնագույն հեղինակի գրություններից, ինչպիսին է Կյուրիոնը, մեզ մի բան չի մնացել վրացիների լեզվով, որից մենք կարողանայինք ուսումնասիրել Հայաստանի և հայերի մասին նյութեր քաղելով [1])։

---

1) Մի քանի խոսք Կյուրիոնի ծննդյան տեղի՝ Ջավախքի Սկուտրի գյուղի մասին։ — Այժմ Ջավախքում «Սկուտրի» անունով գյուղ չկա, բայց կա «Կոռելիա», որը գուցե նույն «[Ս]կո[ւ]տրի»-ի հետագա ձևափոխությունը լինի։ Դեպ, մատնանշելի չի նաև այն, որ Կյուրիոնը, իբրև թունդ քաղկեդոնիկ, հայ հակաքաղկեդոնիկների առելությունն էր գրավել այն աստիճանի, որը նույնիսկ Սկուտրի գյուղից նրա ծագումը, ասոցիացիայով Սկարիովտացի Հուդային հիշեցնելով՝ նրա հակառակորդները մատնի փոթաթան էլեն դարձրել։ Ցավ այդպիսով միանգամայն հասկանալի չի Ուխտանեսի հետևյալ ընորոշումը, որը նա տալիս է Կյուրիոնին. «զոր մերժեալ և հերձեալ հետացոյց [զՎիրս] ի մէնջ Կիւրիոն Սկուտրացի՝ հանդոյն և հաւասար լեալ Յուդայի Սկարովտացւոյ» (Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց, եջ 35)։

4092-39

Գ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (IX Դ.)

«ՎՐԱՑ ԴԱՐՁԻ [ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ]»

«Վրաց (Քարթլիի) դարձը» կամ «Վրաց (Քարթլիի) դարձի պատմութիւնը», վրացերեն «Მოქცევაჲ ქართლისაჲ», resp. «Քարթլիս մոքցևա» կոչվածը, վրաց գրականութեան պատմութեան մէջ նուէն նշանակութիւնն ունի, ինչ որ «Հայոց դարձի պատմութիւնը» կամ «Ագաթանգեղայ պատմութիւնը» հայ գրականութեան պատմութեան մէջ։ Այն հասել է մեզ երկու վարիանտով, որոնցից մեկը 973—976 թ. թ. գրված Շատբերդի վանքի հայտնի ժողովածուի մէջն է (այս պատճառով էլ կոչվում է «Շատբերդի վարիանտ»), իսկ մյուսը՝ համեմատաբար աւելի ուշ ժամանակվա, այսպես կոչված Ձեղիշի վանքի ձեռագրում (որն ըստ այսմ «Ձեղիշի վարիանտ» է կոչվում)։ «Պատմութիւնը» բաղկացած է երկու մասից. առաջինը ներկայացնում է իրենից «Վրաց դարձի» ժամանակագրականը կամ քրոնիկոնը, իսկ յետդարը՝ հատկապես ս. Նունեայ (Նինոյի) վարքը, վորոնք, հավանական է, տարբեր հեղինակների կազմածն են, սակայն մեկի ձեռքով է մի հավաքած. յուրաքանչյուր մասն, իր հերթին, պարունակում է, անշուշտ, հնագույն գրվածքներ այլևայլ հեղինակների (որինակ վոմն Գրիգոր սարկավագի VII դ., վորը, համենայն դեպս, «Դարձի պատմութեան» հորինող չի կարող համարվել. և այլն), վորոնք, սակայն, նրանից անկախ դեռ հայտնագործված չեն։ Յերկու մասերից և վոչ մեկը մեծ պատմական արժեք ունեցող գրվածքներ չեն ներկայացնում, վորովհետև լի են սխալներով, անաքրոնիզմներով և այլն։ Հրատարակվել է «Վրաց (Քարթլիի) դարձի պատմութիւնը» մի քանի անգամ։ Սկզբներում, յերբ այն հայտնի էր միայն՝ Շատբերդի ձեռագրում, նրա բնագիրը փոքրիկ ուսումնասիրութեամբ և ծանոթութիւններով հանդերձ լույս ընծայեց

Ն. Թաղայեվիլին՝ առաջին մասը ժողովածուի մեջ «Յերեք պատմական քրոնիկա» (վրացերեն), Տփղիս 1890, էջ 1—115, իսկ յերկրորդը առանձին գրքուկով՝ «Ս. Նունեյի վարուց նոր վարիանտը կամ վրաց դարձի [պատմութեան] յերկրորդ մասը» (վրացերեն), Տփղ. 1892, էջ 1—74։ Նույն 1892 թվին Թ. Ժորգանիան նորից հրատարակեց «Դարձի» միմիայն առաջին մասն իր աշխատութեան՝ «Քրոնիկանեբ»-ի I հատորում, էջ 11—79։ 1900 թվին վերոհիշյալ Ն. Թաղայեվիլին ներկայացրեց «Դարձի» ամբողջ տեկստի (այն և յերկու մասերի) ռուսերեն թարգմանութիւնը իր հայտնի աշխատութեան մէջ՝ վերնագրով Источники грузинских Летописей —Три хроники („Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа", вып. XXVIII, отд. I, стр. 1—116, և առանձին), ուր այն առաջին տեղն ունի գրված. I. Обращение Грузии (в христианство), իսկ անգլիացի հայտնի վրացագիտներ Marjory Wardrop and Y. O. Wardrop լույս ընծայեցին «Դարձի» յերկրորդ մասի, այն է Ս. Նունեյի վարքի, անգլիերեն թարգմանութիւնը՝ Life of. st. Nino („Studia Biblica of Ecclesiastica", Volume V, Part. I, Oxford 1900 p. p. 1--88). Ձեղիշի վարիանտը հայտնագործելուց հետո նույն Ն. Թաղայեվիլին «Դարձի» տեկստն ամբողջութեամբ կրկին հրատարակեց զուգընթացաբար՝ ըստ Շատբերդի և Ձեղիշի վարիանտների՝ սակայն առանց թարգմանութեան, իր ստվար աշխատութեան մէջ Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения, т. II, Тифл. 1906 — 1912, стр. 708/710—727 (ա. մասը) և 727 – 805/813 (բ. մասը)։ Այսպիսով, այժմ մենք ունենք Շատբերդի վարիանտի ա. մասի յերեք, իսկ բ. մասի յերկու հրատարակութիւն, հանդերձ ռուսերեն թարգմանութեան յերկու մասերի ևս, և անգլիերենի՝ յերկրորդ միմիայն մասի, իսկ Ձեղիշի վարիանտինը միմիայն մի հրատարակութիւն՝ յերկու մասերինը՝ առանց վորևե թարգմանութեան։

Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե ով է «Դարձի» հեղինակն և յերբ է այն գրված, դրա մասին դեռ ևի վերջնական լուծում չկա։ Հեղինակի անունը կատարյալ մթութեան մեջ է։ Իսկ գրութեան ժամանակի վերաբերյալ գոյութիւն ունի մի քանի կարծիք. մինչդեռ հեղինակների մի մասն, այն է Ն. Թաղայեվիլին (Յերեք պատմական քրոնիկա, XCII—XCV) և Ս. Կակաբաձեն (Պատմական պրպտումներ, վրացերեն, Տփղ. 1924, էջ 56—92, К истории названия города Тифлиса, — «Исторический Сборник»

II, 1928, եջ 69—70), վերապրում և այն VII դարուն, մյուս մասն, այն և Խ. Ջավախիշվիլին (Հին վրացական պատմական գրականությունը, եջ 85—91, 73 - 85) և Կ. Կեկելիձեն (Վրաց գրականության պատմություն, I, 569 –579), համարում են այն IX դարու գործ, վերջինս նույնիսկ IX—X դ. դ. (համենայն դեպս. վոչ ուշ քան 882—912 թ. թ.)։ Հիշատակելի չե նաև «Դարձի» տարբեր մասերի նախատիպի մասին գոյություն ունեցող հետևյալ կարծիքները. ըստ Ս. Կակաբաձեյի (op. cit., 67—71), ա. մատենագրական հատվածը հավանական և հունարեն լիներ գրված 365—400 կամ 380—400 թ. թ., իսկ ըստ F. C. Conybeare-ի («Studia Biblica et Ecclesiastica», 1900), բ. մասը կարծես թե ասորերեն լիներ գրված։

Ստորև բերած քաղվածքների թարգմանությունը կատարված և համաձայն Ե. Թաղայեվիլու 1906—1912 թ. թ. հրատարակության։

Ա. ՄԱՍԻՑ

[ՎՐԱՑ ԴԱՐՁԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ]

Այն որվանից (Կոստանդիանոս կայսեր պարտվելուց 310 թ.) տասերորդ տարին[1] դնաց Հեղինե [կայսրուհին] Յերուսաղեմ [Քրիստոսի] պատվական խաչը փնտռելու, և տասնուչորսերորդ թվականին[2] մի ինչ վոր պատճառով փախուստի դիմեց արքունի կանանցից մեկը՝ անունով Հռիփսիմե, իր զայակով հանդերձ։

Յեվ նրա հետ գնվում եր վոմն գեղեցիկ գերուհի անունով Նունե (Նինո), վորի գործ[ունեյություն]ը հետազոտել եր Հեղինե թագուհին, և եր նա (Նունեն) իշխանուհի Հռոմից, վորը ինքն եր սկսել իր ճանապարհ[որդություն]ը՝ բուժելով [հիվանդներին]՝ և հասել Հունաստան. նա [ինքն] ուսուցանում եր իր իշխանուհի Հռիփսիմեյին։

Անցնելով ծովով՝ Հռիփսիմե, Գայանե, Նունեն ու նրանց ուղեկիցները մտան Հայքի (Սոմխիթի) սահմանները, Տրդատ (Թրդատ) թագավորի բնակատեղը, և բոլորը մարտիրոսացան այնտեղ[3]։

Մնաց միայն Նունեն, վորն ուղևորվեց հյուսիսային լեռների ուղղությամբ։

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԴԵՊՔԵՐ ՎՐԱՑ ԴԱՐՁԻՑ ՀԵՏՈ]

Յեվ թագավոր նստեց նրա (Բակուրի) յեղբայր Տրդատը (Թրդատը), իսկ յեպիսկոպոսապետ եր Ներսես (Ներսե) հայոց կաթողիկոսի Յոթ սարկավագը...

...Ապա պարսից թագավորի բդեշխ (պետախշ) Բրամ-խուարբոր-Ջարդը մտավ Տփղիս քաղաքաբերդն, և Քարթլին նրա հարկատու դարձավ, նույնպես և Հայքը (Սոմխիթը) և Սյունիքը և Վասպուրականը...

Յեվ նրանից (Փարամանից) հետո թագավորում եր Բակուրը և կաթողիկոսն եր Մակարը. այս պահին եր վազգեն բդեշխը (վարազեն պետախշը և Շուշանիկը վկայեց Յուրատավում...[4] Այս բանի որոք վերջ յեղավ վրաց (Քարթլիի) թագավորությանը...[5]

Պարսիկները տիրապետում եյին Քարթլիին և Հայքին և Սյունիքին և Վասպուրականին...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ուրեմն 310+10=320 թ.
2. Ուրեմն 310+14=324 թ.
3. Անկախ «Վրաց դարձի պատմության»-ից, Հռիփսիմյանց և Գայանյանց պատմությունը գոյություն ունի վրացերեն ձեռագրեր վերնագրով. ա. իրրև մասն Գրիգոր Պարթևի վարուց (տես Ա. Меликсет-Беков, Грузинская версия Агафангелия и ее значение для грузинской историографии,—«Христ. Восток», т. IV 1915, стр. 155—170, հատկապես 168—169. Vita S. Gregorii Parthianensis, edidit Leo Melikset-Bek [Monumenta georgica, I, Scriptores ecclesiastici, № 2], Tiflis 1920), և բ. իրրև ուրույն վկայաբանություն Հռիփսիմեյի, Գայանեյի և այլոց (տես А. Цагарели, Сведения о памятниках грузинской письменности, т. I, в. 3, стр. 160, М. Джанашвили, Каталог предметам церковного музея грузинского духовенства, Тфл. 1914, стр. 1, Л. Меликсет-Беков, Новый список «Жития свв. Рипсимии, Гаянии и сподвижниц» на грузинском языке,—«Христ. Восток», т. III, 1915, стр. 313—314, Robert P. Blake, Catalogue of the Georgian Manuscripts in the Cambridge Universty Library,—«Harvard Theological Review», vol. XXV, July 1932, Number 3. p. p. 216, 220—221. E. Takaichvili, Les manuscrits Géorgiens de la Bibliothéque Nationale de Paris, etc, Paris 1933 p. 26):

Ի դեպ, անհրաժեշտ և ժամանակին, վոր «Հռիփսիմյանց» հիշատակության մասին վրաց դարձի պատմության մեջ՝ գոյություն ունեն տարբեր կարծիքներ. վոմանք կարծում են, վոր սա արտահայտություն է հնագույն ավանդության, ըստ վորի հայերն ու վրացիները քրիստոնեացել են Գրիգոր Պարթևի քարոզությամբ, թեև ինքը Գրիգորը «Դարձի» պատմության մեջ սկի չի հիշվում, մինչդեռ նա ծանոթ է, ինչպես իր տեղում կտեսնենք, Աբսեն Սափարացու «Վրաց

և Հայոց բաժանման» մեջ, ուր, մյուս կողմից, Հռիփսիմյանց մասին ոչ մի հիշատակություն չկա, իսկ մյուսները այն կարծիքին են, որ սա հետագա դարերում հորինված դասակարգային-իդեոլոգիական վորոշ մթնոլորտի արտահայտություն է, ի հարկե, քաղկեդոնականության հաղթանակների հետ կապված (համաձայն Կեսարիա-բյուզանդական թեորիայի)։ Համմ. հինգերորդ գլխի 7 ծանոթություն։

4. Ըստ այսմ, Շուշանիկի վկայությունը վերագրվում է VI դարուն, վոր, ի հարկե, անաքրոնիզմ է (համմ. Իվ. Ջավախիշվիլի, Հին վրացական պատմական գրականությունը 90)։

5. Համաձայն 532 թ. «Հավիտենական դաշնագրության», (Իվ. Ջավախիշվիլի, վրաց ժողովրդի պատմություն, I, 1928, եջ 226—227)։

Բ. ՄԱՍԻՑ

[Ս· ՆՈՒՆԵՆ ՀԱՅՔՈՒՄ]

Հասնելով կիսաճի յերկրի Բուդի* ավանը, [Նունեն] հիվանդացավ և ապա վախճանվեց...

Իսկ [մինչ նրա մահը] ժողովեցան նույն յերկրի թագավորն և իշխան-իշխանուհիները, և ժողովրդի հոծ բազմություն...

Սալոմե Ուջարմայի տիկինն (թագուհին) և Պերոժավը Սյունեցին և նրանց հետ գտնվող բոլոր իշխանները դիմեցին Նունեին հարցնելով. «Ով ես դու և ինչպես յեկար մեր յերկիրը...»

Ապա Նունեն պատասխանեց. «...յեթե ցանկանում եք գիտենալ [թե ինչպիսի եր] իմ՝ ձեր խեղճ ազախնու՝ ուղին, կասեմ...»...

Ապա Սալոմե Ուջարմոյեցին և Պերոժավը Սյունեցին բերին թանաք ու գրիչներ, և Նունեն սկսեց պատմել. իսկ Նրանք գրում էին։ Նա (Նունեն) սկսեց պատմել իր ծնողների մասին...

«...Իսկ պատրիարքն իմ մորս հանձնել եր թշվառ և հիվանդ կանանց ծառայելու, իսկ յես ծառայում էլի պատահ հայուհի Նիափորա**) Դվինեցու մոտ յերկու տարի...

«[Այդ Նիափորան, ի միջի այլոց,] ինձ ասաց. «Հյուսիսային յերկիրը [՝ուր Մցխեթում Քրիստոսի շապիկն և թաղված,] գտնվում և Հայոց [յերկրի] լեռնաստանում. այն հեթանոս յերկիր է, հուշնաց և խուժկաց պետությանն սահմանակից...

«[Կոստանդիանոս կայսեր մկրտվելուց] յոթերորդ տարին տեղի ունեցավ Նիկիո ժողովը և մեր վախճանը Հունաստանից։ Հռիփսիմե տիկինն (թագուհին) և Կայանե զայակը, և հիսուն հոգի [ուրիշները] յելանք առաջին ամսվա տասն և հինգին։

*) Var. Բոդիսի։ **) Var. Միափորա։

«Յեվ յեկանք Հայքի (Սամխեթի) սահմանները Տըղատ (Թրղատ) թագավորի պարտեզը, ուր նրանք և սպանվեցին առաջին ամսվա յերեսունին՝ ուրբաթ որը։

«Իսկ յես Ճեացի վարդենիի փշերի մեջ... և յես յեկա հասա Ուլոպորեթ*[1], ուր և մեծ թշվառության մեջ անցկացրի ձմեռը։

«Յեվ չորրորդ ամսին անցա Ջավախքի (Ջավախեթի) լեռների կողմը, վորպեսզի տեղեկանամ, թե ուր և Մցխեթը...»[2]...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ուլոպորեթի դիրքը դեռևս անհայտ և, համենայն դեպս, այն չպետք է շփոթել Ալան-Ուրբան-Ալբանոպոլիս,- Ուրբանոպոլիս-Հորբոնորոլիս-Արևբան-Աղբակի հետ։

2. Առհասարակ «Վրաց գարձի պատմության» մանրամասնությունները նորագույն լուսաբանությամբ կարելի յե գտնել Կորն. Կեկելիձեյի համապատասխան աշխատության մեջ, «Վրաց գարձի դիխավոր պատմա-ժամանակագրական խնդիրները», վրացերեն, — «Միմոմխիլվելը», I, 1926, եջ 1 — 53, գերմաներեն ռեզյումեյով. նույնը գերմաներեն՝ K. Kekelidze, Die Bekehrung Georgiens zum Christentum [«Morgenland», Darstellungen aus Geschichte und Kultur des Ostens, Heft 18], Leipzig 1928, S. S. 1—51։ Նաև Իվ.Ջավախիշվիլի,Վ րաց ժողովրդի պատմո թյունը, վրացերեն, I, 1928, եջ 162—215 (ուր, ի միջի այլոց, կարելի յե գտնել և Կեկելիձեյի յեզրակացությունների քննադատություն)։

*) Var. Ուլիպորեթաւ

Գ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (IX Դ.)

«ԿՈՆՍՏԱՆԴ-ԿԱԽԻ ՎԱՐՔԸ»

Կոնստանդ-կախը վրաց այն իշխաններից էր, որը «Ափխազաց» թագավորի զորաբանակումն էր դանվում Բուղայի 853 թվի ոգոստոսյան արշավանքի պահին Քարթլիի վրա և որին՝ Տփղիսի ամիլա Սահակի պարտվելուց հետո, նույն թվի 26 ոգոստոսի ձերբակալեցին ու տարան Տփղիս Բուղայի մոտ, իսկ այստեղից Ա. Ասիայի Սամարիա քաղաքը, ուր և գլխատեցին նույն 853 թվի 10 նոյեմբերին։

Յեվ ահա այն պատմական անձնավորության «վարք»-ն է, որը գրվել է նրա ժամանակակից անանուն հեղինակի կողմից, Բյուզանդական «Թեոդորա թագուհու որդք», մինչ վերջինիս Միքայել որդու չափահաս դառնալը, ուրեմն 853—856 թ. թ. (Կ. Կեկելիձե, Վրաց գրականության պատմություն, I, 566—567. հմմ. Իվ. Ջավախիշվիլի, Հին վրացական պատմական գրականությունը, 52—58)։

«Վարք»-ի մեջ առաջ բերած տեղեկությունները միանգամայն վստահելի են այն տվյալներին, որ տալիս է Ատենի (Գորու մոտ) Սիոն հինավուրց տաճարի 853 թվի հազվագյուտ արձանագրությունն (տես И. Джавахов, К вопросу о времени построения грузинского храма в Атене по вновь обследованным эпиграфическим памятникам.—«Христ. Восток», т. I 1912, стр. 277—285) ու Թովմա Արծրունի (Պատմությիւն տանն Արծրունեաց, գլուխ Գ, գլուխ ԺԱ.), մասամբ նաև արաբացի մատենագիր Ալ-Տաբարիի (հմմ. Բ. Խալաթյանց, Արաբացի մատենագիրները Հայաստանի մասին [«Ազգային մատենադարան», ԶԴ], Վիեննա 1919, էջ 98—101)։

Ատենի արձանագրությունն ուղղակի նշում է, որ «ոգոստոս ամսի 5-ին, շաբաթ որը, քրոնիկոնի 73 [=780+73=853],

արաբական 239 թվին, Բուղան ավերեց Տփղիս քաղաքն և ձերբակալեց ու սպանեց Սահակ ամիրային, և նույն ոգոստոս ամսվա 26-ին, նույնպես շաբաթ որը, Զիրաքը ձերբակալեց կախային ու նրա վորդի Թարխուջին» (И. Джавахов, op. cit., 278—279, հմմ. Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, Տփղ. 1914, էջ 376)։

Թովմա Արծրունուն (հրատ. Ղուկասյան Մատենադարանի №ԺԶ, Տփղիս 1917, էջ 304—305) ևս ծանոթ է «կախայ վերին աշխարհին», վորի մասին պատմագիրն ասում է, թե ինչպես նա և «Սողովմոն որ Սևորդին ճանաչի»՝ չկամենալով ուրանալ «աստուածային օրինացն»՝ «մեծաւ համարձակութեամբ» պատասխանում էին թագավորին, վորի հրամանով չենթարկվեցին չաբչարանքի ու «նահատակեցան արիաբար». «և եղեալ ի վերայ վայրին զերանելին Սողոմոն, —ասում է պատմագիրը (էջ 305—306),—և մօտ առ փայտն կացուցին զսուրբն Կահայ), զի զոնեայ մինն ի միւսոյ տանջանացն երկուցեալ հնազանդիցի հրամանի թագաւորին»։ Ապա պատմվում է, թե ինչպես «նույն ժամայն էլ հրամանն յարքունուստ, զի զսուրբն Սողոմոն ի նմին վայրի սպանցեն... իսկ զսուրբ Կահայ հրամայեաց սրով սպանանել» և այլն։*

Կոնստանդ-կախի «վարք»-ի վրացերեն բնագիրը հրատարակել է Մ. Սաբինին («Վրաստանի դրախտը», էջ 363—370*). Նույնը հրատարակած ունի և «վարք»-ի ռուսերեն թարգմանությունը (Полное жизнеописание святых грузинской церкви, ч. III, Спб. 1873, стр. 89—96)**։ Դժբաղդաբար վերոհիշյալ միակ հրատարակությունը զուրկ չէ ակներև աղավաղումներից, վորոնց մեջ առանձնապես աչքի է ընկնում «կախա» անվան փոխարեն «կացի» բառի ընթերցումը, ինչպես վաղուց մատնանշեց Y. Marquart-ն (Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903, S. 413, B. 1), թեև վերջինիս միանգամայն իրավացի ուղղումը միմիայն նորերս ընդունելություն գտավ վրացագետների կողմից (տես՝ Իվ. Ջավախիշվիլի, Հին վրացական պատմական գրականությունը, էջ 54, ծան. հմմ. И. Джавахов, К вопросу о времени построения грузинского храма в Атене etc. стр. 283, прим. 1).*

*) *Անկասկած, նույն «կախայ»-ն է։*

** *Իսկ P. Peeters-ը տվեց վրացերեն տեկստի լատիներեն թարգմանությունը համապատասխան ուսումնասիրությամբ հանդերձ* (De S. Constantino, martyre in Babylonia, commentar. praevius.—«Acta sanctorum», Novembris, t. IV. Bruxellis 1925, p. p. 363—370).

չ[ը] վոր Marquart-ի առաջարկած ընթերցման հիման վրա մեծ հնարավոր դարձավ Կոնստանդ վկային նույնացնել Կախ իշխանի հետ, իսկ «Կոնստանդ» և «Կախա» անուններն ընդունել իբրև մի ևնույն անձի՝ առաջինը մկրտության, իսկ յերկրորդը հեթանոսական՝ անուններ։

Ապա Կ. Կեկելիձեն վերջերս իր հատուկ հոդվածում (Կոնստանդ Կախի մարտիրոսություն ու ոճ լինելը, վրացերեն, — «Bulletin de l'Université de Tiflis», VII, 1926, եջ 160—173) մի շարք սրբագրություններ մտցրեց վկայաբանական տեկստի մեջ, ապացուցելով միաժամանակ, որ հնագույն ձեռագրերում վոչ թե «Կոնստանտին Կախա» յե կարդացվում, ինչպես սովորաբար ընդունված եր, այլ «Կոնստանդ Կախ» (Կոնստանտի Կախի)։

Մատրև բերած հատվածի թարգմանությունը կատարված և համաձայն Մ. Սաբինինի հրատարակության։

[ՀԱՅ ԻՇԽԱՆՆԵՐԸ ՍԱՄԱՐԻԱՅՈՒՄ]

....[Տփղիս բերելուց] մի քանի որից հետո կապեցին նրան (Կոնստանդ-Կախին) զարհուրելի յերկաթե կապանքներով և հանձնեցին Բաբելոնյան[1] յերկիրը՝ Սամարիա կոչված քաղաքն, [ուր և] ներկայացրին իսմայելացվոց թագավորին, վորի անունն եր Ջաֆար՝ վորդի Աբրահամի,.... վորը հրամայեց յենթարկել նրան (Կախին) սաստիկ բանտարկության և ուղարկեց նրա մոտ այն յերկու իշխաններին, վորոնց գերելով բերել եյին Հայքից (Սոմխեթից) և վորոնք՝ Քրիստոսին ուրանալով՝ պատվելի եյին զարձել թագավորից[2]. մոտենալով յերանելիին՝ նրանք (իշխանները) ասացին, «...Մի լինիր դյուրագրգիռ...»։

Ապա սուրբը Կոնստանդը պատասխանից նրա մոտ ուղարկած հայերին՝ «....հեռացեք լինճանից...»։

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Բաբելոն» և կոչվում վրաց հին գրականության մեջ Բաղդադը։ Այսպես և բացատրված «Բաբելոն»-ը, ի միջի այլոց, Մխիթար Սեբաստացվո քերականության «ցանկի» հիման վրա կազմված «Հայ-վրացերեն բառգրքում» (XVIII դարու), վորը առայժմ 6 ձեռագիր որինակով և հայտնի մեզ։

2. Թովմա Արծրունին (Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Տփղիս 1917, եջ 310) մի առ մի հիշատակում է այն իշխաններին, վորոնց «խաղացուցին ի Սաւատայ», այն է, «եաէր Սմբատ սպարապետ Հայոց, և Գրիգոր Բուբդկայ որդի Մամիկոնէից տէր, և Աարոնեսէն Աղուանից իշխան, և Գրիգոր Սիւնեաց տէր, և Մահ Սմբատայ որդի, Շաքէոյ տէր, որ զԲաբանն կալաւ, և իշխանական վաճառ վայոց ձորոյ տէրն, և Փիլիպպէ իշխանն Սիւնեաց, և Ներսէհ իշխան Գաբրիթիայենից, և ապա եւայլ Ազուանսէք»։ Պարզ է, ուրեմն, վոր Կոնստանդ-Կախի «Վարք»-ի մեջ հիշատակված արաբացվոց թագավորին հավատարիմ յերկու հայ իշխաններն, անկասկած, վերոհիշյալ իշխաններիցն պիտի լինեյին։

ե.

ԱՐՍԵՆ ՍԱՓԱՐԱՑԻ (IX Դ.)

«ՎՐԱՑ ՅԵՎ ՀԱՅՈՑ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ»

Արսեն Սափարացուն, վորը վրաց գրականության մեջ ավելի «Արսեն կաթողիկոս» կոչումով և հայտնի, վոմանք համարում եյին X դարու, իսկ վոմանք XI կամ XIII դարու գործիչ. իսկ պրոֆ. Ֆրանց-Նիկ. Ֆինկը (*Franz Nikolaus Fink*, Die georgische Literatur,—«Die Kultur der Gegenwart», I. 7. Sonderabdruck Berlin und Leipzig 1906, S. 306) քաշեց նրան նույնիսկ XIV դարը։ Վերջերս վրացագիտական գրականության մեջ այս հարցին վերաբերյալ նկատելի յե յերկու հոսանք, վորոնցից մեկը դասում է Արսենին IX դարու գործիչների շարքը, իսկ մյուսը՝ VII դարու։

Դեռ ելի 1920 թ. հունվարի 23-ին Մոսկվայի հնագիտական ընկերության կովկասյան ճյուղի հրապարակական նիստին կարդացած մեր զեկուցման մեջ Трактат грузинского католикоса Арсения (IX века) о разделении Грузии и Армении, как памятник армяно — грузинских церковных отношений, *մենք ապացուցեցինք, վոր Արսենը* IX *դարու հեղինակ է (այս զեկուցման մասին տես* «Известия Кавказского Отделения Московского Археологического Общества», вып. VI. Под редакцией *Л. М. Меликсет-Бекова и Д. П. Гордеева*, Тфл. 1921, стр. 55): *1921 թվին յերկրորդ բարեփոխված հրատարակությամբ լույս ընծայած իր «Հին վրացական պատմական գրականությունը (V—XVIII դ. դ.)» աշխատության մեջ Իվ. Ջավախիշվիլին առաջին անգամ վրաց գրականության մեջ փորձեց վերագրել Արսենին* IX *դարուն (եջ 60—63), վորին ապա հետևեց Կորն. Կեկելիձեն՝ 1924 թվին հրատարակած իր «Վրաց գրականության պատմության» I հատորի մեջ (եջ 134—135). Միաժամանակ՝ նույն 1924 թվին Սարգիս Կակաբաձեն իր հատուկ գրվածքում «Յոբրը և գրված Վրաց և Հայոց*

բաժանման մասին յերկասիրութիւնը» (Պատմական պրպտումներ, վրացերեն, եջ 38—55) և ապա մի շարք այլ գրութիւններում (Պատմութիան ժողովածու, վրացերեն, I, 1928, եջ 124, Ասորի հայրերի վարուց նախատիպերը, վրացերեն, 1928, եջ 11) արծարծեց այն գրույթը, որ Արսենը VII դարու գործիչ է։

Ինչպես 1920 թվին, նույնպես և այժմ մենք այն կարծիքի յենք, որ Հայոց և Վրաց բաժանման պատմութիան հեղինակ Արսեն կաթողիկոսը IX դարու Մեծն Արսեն կոչվածն է՝ Գրիգոր Խանձթեցու (վախճանված 861 թ.) աշակերտը։ Այդ յերևում է հետևյալ տվյալներից։

Արսեն կաթողիկոսի յերկը կրում է հետևյալ ընդարձակ վերնագիրը. «Մեր սուրբ հոր՝ Մցխեթի կաթողիկոս Արսեն վարդապետի, որը ծագումով Սափարայի շրջակայքից էր, որ է Սամցխե, ճառ Վրաց (Քարթլիի) և Հայոց (Սամխիթի) բաժանման մասին»։ Այսպիսով, այս վերնագրից կարելի յե յեզրակացնել, որ Արսենը ծագումով Սամցխե, այսինքն Մեսխք (ապագայում Ախալցիխեի) գավառից է յեղել։ Սա անկասկած, այն Արսենն է, որ քանիցս հիշատակված է Գրիգոր Խանձթեցու «Վարք»-ի մեջ (տես Георгий Мерчул. Житие св. Григория Хандзтийского, грузинский текст, введение, издание, перевод *Н. Марра* [„Тексты и Разыскания по армяно-грузинской филологии", VIII] Спб. *1911*)։ Ուսուցչով Գրիգորի բարեկամների՝ Թեոդորոսի և Քրիստափորի մասին, «Վարք»-ի հեղինակ Գեորգ Մերչուլը (վախճ. 951 թ.) նկատում է, որ նրանք՝ «գալով Սամցխե՝ ասածու հրամանով աշակերտ վերցրին իրենց մոտ մեծն Մհերան (Միրյան) ազատի (ազնվականի) որդուն Արսեն անունով, որն ըստ արժանվույն կոչվեց մեծն Արսեն՝ կաթողիկոս վրաց (Քարթլիի) և Մցխեթի աթոռի անթառամ պսակ» (ibid., եջ վրաց. տեկստի եբ = ռուս. թարգմ. *100*, գլուխ XIX)։ Բայց Գեորգ Մերչուլը հաղորդում է Արսենի մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ։ Այսպես, նույն «Վարք»-ից մենք տեղեկանում ենք, թե ինչպես Արսենը՝ Սամցխեի «մեծ Մհերան ազատի (ազնվականի) որդին» նախ քան կաթողիկոսանալը առանձնած ուներ Ածղուրի յեպիսկոպոսական աթոռը և թե ինչպես նույն «մեծն Արսեն ապագայում յեղավ Վրաց (Քարթլիի) կաթողիկոս, Մցխեթի կաթողիկե յեկեղեցում՝ Քրիստոսի շապկի օթևանում» (ibid., վրաց. մե = ռուս. *119*, գլուխ XLII)։ Նույն «Վարք»-ից մենք տեղեկանում ենք նաև, թե ինչպիսի հանգամանքներում Արսենը դարձավ կաթողիկոս, ինչպես

բեկանվեցին առաջին ընտրությունները, որ՝ վրաց յեպիսկոպոսների ու Տեր Գուրամ Մեծն Մամիալոնի հակառակ՝ անց եր կացրել նրա հայր Մհերանը (Միրյանը) մխիթար Սամցխեյի ուժեղ ղեկավորության աջակցությամբ ումի քանի յեպիսկոպոսների ներկայությամբ, և թե ինչպես ծագեց անհրաժեշտություն հատուկ յեկեղեցական ժողով հրավիրելու յեպիսկոպոսների կանոնավոր թվի մասնակցությամբ, վորպիսի ժողովը, որ իսկապես հրավիրել եր հիշյալ Գուրամ Մամիալը, Գրիգոր Խանձթեցու կրակոտ ճառից հետո վորոշեց վավերացնել առաջին ընտրությունն Արսենի կաթողիկոսության, հաղորդելով, որ Արսենը «կամօքն աստուծո յե կաթողիկոս» (ibid., վրաց. մզ = ռուս. *121*, գլուխ XLII)։ Գեորգ Մերչուլը ապա մատնանշում է, որ այս Արսենը «փոխեց ուրախություն վրաց (Քարթլիի) բոլոր յեկեղեցիների վրա, վորովհետև հայրապետական աթոռը զարդարեց կատարելապես և [ինքը] զարդարվեց շնորհով» (ibid., վրաց. մթ = ռուս. *123*, գլուխ XLII)։ Ընդ սմին Գեորգ Մերչուլը ավելացնում է. «[Նա] կաթողիկոսեց քսան և յոթ տարի և ապա փոխվեց այս աշխարհից» (ibid)։

Այս բոլոր տեղեկությունները Գրիգոր Խանձթեցու «Վարք»-ից մենք առաջ բերինք միմիայն այն նպատակով, վորպեսզի կարողանանք վճռական արդյունք հնարավոր է այս «Վարք»-ում հիշվող Սամցխեյի Մհերան (Միրյան) ազատի (ազնվականի) որդի, մեծն Արսեն Մցխեթի կաթողիկոսին նույնացնել հայ-վրացական յեկեղեցական բաժանման պատմության հեղինակի հետ, վորը կոչվում է «Մցխեթի կաթողիկոս Արսեն վարդապետ, ծագումով Սափարայի շրջակայքից, վոր է Սամցխե»։ Ի նկատի ունենալով, որ «Սափարա»-ն, իրոք, Սամցխե (Մեսխք) յերկրամասն եր գտնվում, որ ապա մայրավանքն վերածվեց և այժմ էլ գոյություն ունի (Ախալցիխեյից մի քանի կիլոմետր հեռավորությամբ), այս հարցը մենք լուծում ենք դրական իմաստով։

Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե վոր ժամանակվա հեղինակ է Արսենը, սա շատ հեշտ լուծվում է նույն «Վարք»-ի տվյալներով։ Ըստ վերջինի, Գրիգոր Խանձթեցին ապրեց մինչև 861 թվականը, իսկ Արսենի մասին ասված է, որ նա Աշոտ Կյուրապաղատի մահվան թվին (826) 6 տարեկան հասակում մնաալ վանք, ուրեմն ծնված պիտի լիներ 820 թ., նաև այն, որ նա հայրապետեց 27 տարի։ Յեթե ի նկատի առնենք, որ Արսենը իբրև կաթողիկոս անձամբ ոծեց Խանձթայի մենաստանի հին յեկեղեցին դեռ ևս իր ուսուցիչ Գրիգոր Խանձթեցու կենդանության

որոք և, բայց դրանից, ներկա չեղավ վերջինիս թաղմանը, որ տեղի ունեցավ 861 թվին, իսկ կաթողիկոս կարող եր դառնալ, համաձայն եկեղեցական կանոնների, առնվազն 35 տարեկան հասակում, այն և մոտավորապես 855 թվին, միանգամայն հասկանալի չե, որ նույն Աբասենի կաթողիկոսության ժամանակաշրջանը 855—882 թ. թ. մեջ պիտի ամփոփել և ուրեմն «Վրաց (Քարթլիի) և Հայոց (Սամխիթի) բաժանման մասին» յերկասիրությունը գրված պիտի լինի ոչ ուշ քան 882 թ., ըստ Կորն· Կեկելիձեյի (op. cit., 137) հավանական և մինչև 862 թ.: Մի խոսքով, Աբասեն Սաֆարացին պիտի համարվի IX դարու յերկրորդ կիսի հեղինակ:

Այժմ տեսնենք, թե վեր ավյալների հման վրա չե Սարգիս Կակաբաձեն ապացուցում Աբասեն կաթողիկոսի VII դարու հեղինակ լինելը: Ըստ Ս. Կակաբաձեյի, հայ-վրացական յեկեղեցական բաժանման պատմության հեղինակը «VII դարու վերջին կաթողիկոսական աթոռի վրա բազմած՝ մինչ այժմ անհայտ Աբասեն Վրաց (Քարթլիի) կաթողիկոսը պիտի լինի» (Պատմական պրպտումներ, 1924 թ., եջ 55): Այսպիսի դրույթի դեմ հավանական այն և, որ Աբասենի «պատմությունն ընդհատվում և իբրև լրացել կաթողիկոսով (667—683 թ. ըստ Կիրակոսի, 667—677 թ. ըստ Ասողիկի) և Գրիգոր մարզպանի (+682) շրջանով» (ibid., 43): Ապա նույն Ս. Կակաբաձեն ավելացնում է. «Զարմանալի չի, թե ինչպես պատահեց, որ հեղինակը, յեթե նա 9-երորդ դարում եր ապրում, որը կուսակցորեն, կարելի չե ասել, շահագրգռված եր պատմությունը շարունակելու, ընդհատեց իր աշխատությունն մի այնպիսի անհարմար տեղում, մինչդեռ Հայոց յեկեղեցվո 8-երորդ դարու պատմությունը նրան ավելի ձեռնտու նյութեր եր տալիս, որինակ Հովհան կաթողիկոսի շրջանը, յերբ 726 թ. դումարվեց Մանազկերտի ժողովը, որը կրկին և արդեն վերջնականապես հաստատեց Հայոց յեկեղեցվո ընդունած դիծը» (ibid.): Մի ուրիշ տեղ իր այս կարծիքը Ս. Կակաբաձեն կրկնում է հետևյալ խոսքերով. «Այժմ պարզված է VII դարու վերջերում հայտնի գրող՝ Վրաց յեվ Հայոց բաժանման մասին յերկասիրությունն հորինող Աբասեն կաթողիկոսի դոյությունը: Հիշյալ յերկասիրությունը, բնագրում բերած տեղեկությունների համաձայն, հասցված է մինչ 680 թվականը: Այսու յենթադրելի չի, որ յերկասիրությունը գրված պիտի լինի մոտավորապես 685—700 կամ 690—700 թվականներին: Յեվ իրոք, իր ընդհանուր բնույթով, իր ներքին իմաստով և, վերջապես, ոճով ել յերկասիրությունը շատ լավ համապատասխանում է նշած շրջանին» (Ասորի հայրերի վարուց նախասիրերը, 1928 թ., եջ 11):

Ս. Կակաբաձեյի դրույթն ջրելու համար բավական և մատնանշել, որ, նախ՝ Աբասենի յերկասիրությունն ընդհատվում և վոչ թե VII դարու վերջերի դեպքերի արձանագրությամբ, այլ VIII դարու, յերկրորդ՝ նույն Աբասենը 726 թվի Մանազկերտի ժողովի մասին վոչ թե չի լռում, այլ վորոշակի հիշատակում և այն, ինչպես և Հովհան Ոձնեցուն, և յերրորդ՝ մի վորևե յերկասիրության VII կամ VIII դարով ընդհատվելը դեռ ելի չի նշանակում, վոր այն անպայման նույն VII կամ VIII դարու հեղինակի հորինված լինի (չե՞ վոր XX դարումն ևս կարելի չե գրել VII դարու պատմություն՝ չհասցնելով մինչ մեր որերը):

Վոր Աբասեն Սաֆարացին վոչ մի դեպքում չի կարող լինել VII (յեվ վոչ ել VIII) դարու հեղինակ, այլ մեծ մասն IX դարուն և պատկանում, կարելի չե ապացուցել նաև նրանով, վոր նրա յերկասիրությանն աղբյուր են ծառայել այնպիսի գործեր, վորոնք VIII դարումն են գրված:

Ինչպես իր ժամանակին Իվ. Ջավախիշվիլին (Հին վրացական պատմական գրականությունը, եջ 67) մատնանշեց, «Վրաց և Հայոց բաժանման մասին» յերկասիրության հեղինակը ձեռքի տակ և ունեցել զանազան աղբյուրներ, առաջին հերթին, բացի վրացերենից, հայերեն, նաև հունարեն, վորպիսիները նա, սակայն, չի հիշատակում: Վաղուց H. Goussen-ը (Die Georgische Bibelübersetzung, — «Oriens Christianus», VI, Roma 1906, S. 315) այն միտքն եր հայտնել, վոր նույն յերկասիրությունը շատ կտեղում շփվում և Combefis-ի հրատարակած Historia haeresis Monothelitarum-ի և մեծն Միքայելի «ժամանակագրության» հետ: Իսկ Ն. Ակինյանը (Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, 289—290) կարծում է, վոր «Աբասեն հիմնուած է ընդհանրապէս... Narratio de rebus Armeniae գրութեան վրայ, որուն թէև այժմ միայն յունարէնն կայ, բայց եղած է երբեմն նաև հայերէնը»: Իսկ Narratio de rebus Armeniae-ն թեև ըստ նույն Ն. Ակինյանի (ibid., եջ 99, ծանոթ. 1) «է դարու բ. կիսէն կ'երևայ», բայց իրոք VIII դարու գործ է (S. Weber, Ueber die Versuche, den Verfasser der Invektiven gegen die Armenier: — Migne, Patrologia graeca 132, S. 1154 ff., zu bestimmen, — «Յուշարձան», Վիեննա 1911, եջ 175—180):

Առանձնապես հետաքրքիր է Աբասենի յերկասիրության՝ հայկական աղբյուրների հետ առնչության հարցը, վորի մասին մանրամասն խոսում է Իվ. Ջավախիշվիլին (Հին վրացական պատմական գրականությունը, 67—72):

Մատնանշելով միմիայն մի-երկու օրինակի վրա, երբ Արսենը վորևե վրացական կամ հունական աղբյուրների աղճատությանտակ է գտնվում, Իվ. Ջավախիշվիլին ասում է. «Ինչպես պարզվում է, մեր պատմաբանը (Արսենը), համենայն դեպս, գլխավորապես հայկական աղբյուրներով և ոգովիլ. վոր նա տեղյակ է հայերենին, հաստատվում է այն հանգամանքով, վոր Արսենը յերբեմն առաջ է բերում հայերեն բառեր, թեև վրացերեն էլ ուղիղ թարգմանված, որինակ՝ Ներսես կաթողիկոսին անվանում էին շուայ, վոր է հայերեն միջին, վարդան Մամիկոնյանին անվանում էին չոխախ, վոր է ուր» (էջ 67)։ Բայց նույն գիտնականը ուղում է ապացուցել էլ ավելին։ Նրա ասելով, «Արսեն կաթողիկոսի տեղեկությունները հաճախ միանգամայն համաձայն են հայ պատմագիրների տեղեկություններին, իսկ հաճախ նրա խոսքերը հաստատվում են առանց այլևայլության» (էջ 67)։

Գալով այն հարցին, թե հատկապես վոր աղբյուրներով է ոգովիլ Արսենը իր յերկասիրությունն գրելիս, նույն Իվ. Ջավախիշվիլին ասում է. «Իսկապես պարզվում է, վոր Արսեն կաթողիկոսը կամ գուցե նրա հայկական դրավոր աղբյուրները Բագրեվանդի ժողովին հետևող հայ կաթողիկոսների մասին վոչինչ վատ բան չեն ասում, նույնիսկ դովասանությամբ էլ են նրանց զարդարում, իսկ հայ պատմագիրները, վորոնց յերկասիրությունները պահպանվել են, չեթե այս յերեցապետներին հիշատակում են ամոթալիից զատ վոչինչ լավ բան չեն ասում։ Հավանական է, վոր վրաց պատմագիրն էլ, կամ գուցե նրա աղբյուրը, կողմնապահությամբ են վերաբերում իր դավանակիցներին, իսկ հանդեպ միաբնակ հայ պատմագիրների՝ իրենց դավանական հակառակորդների՝ ցույց են տալիս անվստահելի վերաբերմունք» (էջ 70)։ «Իր հերթին, — շարունակում է նույն գիտնականը, — Բագրեվանդի ժողովին հետևող «ուղղափառ» վրաց պատմագիրը և, հավանական է, նրա աղբյուրն էլ սկի չեն վստահանում հակառակորդ «հերձվածող» միաբնակ հայ յերեցապետներին. շահամոլությունից ու քաղաքական բռնադատությունից կամ կողմնապահությունից զատ Արսեն կաթողիկոսն ու նրա աղբյուրները նրանց գործունեության և ուղղության մեջ ուրիշ վոչինչ չեն տեսնում» (էջ 70—71)։ Ապա, քննության յենթարկելով Արսենի հաղորդած տեղեկությունները հայ միաբնակ կաթողիկոսների մասին՝ նա ասում է. «Պարզ է, վոր այս տեղեկություններն վրաց պատմագիրը քաղած պիտի լինի հայ պատմական աղբյուրներից, սակայն այս պատմական

աղբյուրներն անպայման Բագրեվանդի ժողովին հետևող «ուղղափառ» հայ հեղինակների գրածը պիտի լինի, և հենց այս պատճառով է, վոր այնտեղ Բագրեվանդի ժողովին հակառակ միաբնակ հայ հոգևորականության այսպիսի սուորացուցիչ տեղեկություններով է առատ զարդարված. [իսկ] քանի վոր մեզ հասած հայ պատմական գրականության մեջ, վորն ամբողջապես միաբնակ հեղինակներին է պատկանում, այսպիսի տեղեկություններ չեն գտնվում, հետևում է յենթադրել, վոր նրանից հետո, յերբ հայ միաբնակությունը վերջնականապես հաղթող դուրս յեկավ, հակառակորդ յերկրնակ քաղկեդոնիկ դավանության հետևողների յերկասիրություններն խպատ վոչնչացվել են» (էջ 71—72)։

Իր տեսությունը Իվ. Ջավախիշվիլին վերջացնում է Արսենի յերկասիրության այսպիսի դնահատումով. «Անտչառ և անաչիկ պատմական յերկասիրության փոխարեն Արսեն կաթողիկոսի գրվածքը, ինչպես և հայ հեղինակների յեկեղեցական-պատմական աշխատությունները, դասակարգային կողմնապահությամբ և դավանական ատելությամբ են թելադրված և տոգորված» (էջ 72)։

Միանգամայն համաձայնվելով Իվ. Ջավախիշվիլու հետ, վոր Արսենը՝ չհիշատակելով իր աղբյուրները՝ «ձեռքի տակ է ունեցել վրացերեն, հունարեն և, մանավանդ, հայերեն աղբյուրներ», Կ. Կեկելիձեն (op. cit., 138—139) գտնում է, վոր «հայկական աղբյուրներից նա (Արսենը) ոգտվել է; մասնավորապես, վրաց և հայոց բաժանման ժամանակվա գրագրությունից (Գիրք բղթոցը), նաև Ղազար Փարպեցվո պատմությունից, քանի վոր Ղազարն էլ, ինչպես Արսենը, պարսից քաղաքականություն է ընդգծում վրաց, հայոց և աղվանից դավանական հալածանքների ժամանակ։ [Իսկ] նրա հայկական աղբյուրների մեծագույն մասը քաղկեդոնական ֆրակցիայից է բղխում և այս պատճառով Արսենի աշխատության մեջ հարուցած հարցը կատարյալ անաչառությամբ չէ լուսաբանված»։

Ավելորդ համարելով «ժամանակագրական անհամաձայնությունք և այլն մասնանշել, որոնք այնպես կարկառուն կերպած են» Արսենի յերկասիրության մեջ՝ «տեսանելի ամենուն», Ն. Ակինյան (Կիւրիոն կաթողիկոս վրաց, 291) վաղուց այն յեզրակացությանն էր յեկել, վոր «Արսէն ուղածին պէս հասկացած է յոյն անանունի պատմածները և իւր ճառը յօրինած՝ ինչպէս թելադրած է իրեն ազգասիրութիւնը»։

Ըստ մեր հետազոտության, վորի արդյունքները իրենց ար-

տահայտութիւնն ունին գտած ստորև հրատարակվող մեր թարգմանութեանը կցված բազմաթիվ ծանոթութիւնների մէջ, Աբսենը իր աշխատութիւնը դրելիս ոգտագործել է, մի կողմից, Սեբեոսի և նմանօրինակ հայ պատմիչների գործերը, որոնք X դարուց աղբյուր են ծառայել, ի միջի այլոց, Հովհան Դրասխանակերտցուն և Ասողիկին, իսկ մյուս կողմից և, առավելապես, հունա-բյուզանդական գրականութեան մէջ հայտնի անանուն (վոմն «Սահակ՝ Հայոց Մեծաց կաթողիկոսին» վերագրվող) գրվածքը, որը Narratio de rebus Armeniae չի կոչվում։ Ընդ սմին, վերջինս էլ, հավանական է, ոգտագործված լինի հայերեն թարգմանութեամբ, քանի որ հայկական հատուկ անունները՝ թե անձանց և թե աշխարհագրականը, չնչին բացառութեամբ, ներկայացրած է հարազատութեամբ և միշ թե հունարեն բնագրի աղավաղումներով հանդերձ։

Ի նկատի ունենալով, որ Աբսեն Սափարացու «Վրաց և Հայոց բաժանման մասին» յերկասիրութեյան միակ հրատարակութիւնը, որ տվիլ է Թ. Ժորդանիան իր «Քրոնիկաներ»-ի I հատորում (էջ 313—332), հեռու չի կատարյալ գիտական հրատարակութիւն լինելուց, ստորև մենք տալիս ենք նույն յերկասիրութեյան հայերեն թարգմանութիւնը՝ գրեթե ամբողջապես կամ ուղիղ ասած, չնչին կրճատումներով (որ դավանաբանական փորձուլմանների են վերաբերում), ըստ վերակազմված բնագրի, որ մենք ունենք պատրաստած տպագրութեյան՝ համաձայն մինչ որս հայտնագործված 3 ձեռագրերների, այն է Ծփղիսի նախկին յեկեղեցական թանգարանի հավաքածուի №№ 691 (XVII դ.), էջ 129—152, և 735 (XVII դ.), էջ 1r—10r, նաև Վրաց մէջ գրաքիւրութիւն տարածող նախկին ընկերութեյան հավաքածուի № 3270 (XIX դ.), էջ 1—16, որոնցից լավագույնն է № 735-ը։

ՎՐԱՑ (ՔԱՐԹԼԻԻ) ՅԵՎ ՀԱՅՈՑ (ՍՄԽԻԹԻ) ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

... Բայց թե ինչպես հեռացան հայերը ուղիղ դավանութիւնից[1], պատճառն այս է....

Հունաց (բերձեննների) Արկադ թագավորի և Հայոց (Սմխիթի) Արշակ թագավորի որոք[2] հայերն հաստատապես հունաց (բերձեննների) կրոնին էին մասնակից, ինչպես նրանց ուսուցել էր սուրբ Գրիգոր Պարթևացին, և [հույները] արիաբար [ու] բազում ջանքերով դրաված ունեին նրանց (հայոց) յերկիրը [՝ազատելով] պարսից ծառայութիւնից, իսկ հունաց (բերձեննների) թագավորներն ոգնում էին [նրանց] զորքով և յերբեմն էլ մեծ ուժով պաշտպան էին կանգնած նրանց մոտ. և այսպես էր նրանց գործը։ Իսկ Արկադ թագավորը, Թեոդոսի վորդին, անուշադիր յեղավ նրանց (հայոց) գործերի վերաբերմամբ, և պարսիկները հաղթեցին հայերին ու քշեցին իրենց յերկրից, իսկ փախըստականները Յեկեղեցյաց (Ելեկեցի) [գավառից] բազմիցս անցել են հարևան յերկիրները և աղաչել Արկադին, վորպեսզի զորք ուղարկի՝ իրենց յերկիրը նվաճելու համար, սակայն տերը չլսեց նրանց աղաչանքը։ Ապա հայերը հնար գտան և հարկատու դարձան պարսիկներին, և յերդումով ու յերաշխավորութեյամբ հավաստիացրին պարսից թագավորին, վոր անձնատվում են հույներից (բերձեններից) և միանում նրանց (պարսիկներին)։ ԵՒ այսու շատ ուրախացավ թագավորը, վորը մեծ խնդութեյամբ և նվիրատվութեյամբ վերադարձրեց նրանց յերկիրը[4]։ Յեվ մնացին հայերը մի առժամանակ խաղաղ [և] ուղիղ հավատով։

Իսկ սատանան, վորը մահով է պայքարում մարդկային սեռի հետ, անաստված Նեստորի աղանդակից մի ազգին դրդեց, վորպեսզի վոսկու մեծամեծ կաշառներով խնդրե թագավորից բարվոք դարձնելու Հայքը (Սմխիթը) դեպի իրենց կրոնը. և փոխեցին թագավորի սիրտը՝ հավատացնելով, վոր հայերը հենց վոր գտնեն [բարեպատեհ] ժամանակ, նորից հույների (բերձեննների) կողմն կանցնեն.... Յեվ Պերոզ թագավորը[5] ստիպեց հայերին պաշտել անաստված Նեստորի կրոնը. իսկ հայերը կտրականապես հանձն չառան այս և դեսպանի միջոցով դիմեցին թագավորին՝ [հայտնելով,] վոր «այս չի իրագործվի վոչ միայն յերկրի, այլև մեր և մեր զավակների գերության ու մահվան [գնով նույնիսկ]»։ Իսկ թագավորը նորից այլ նենգության դիմեց և հայտնեց իր վճիռը [հայերին] հույների (բերձեննների) բաժանելու մասին և՝ վերադարձնելով դեսպաններին՝ [առաջարկեց] անել յերկուսից մեկը. «Կամ ընտրեցեք ասորական բոլոր կրոն[ներ]ից [վորևե մեկը] բացի մելքիտներինը[6], վորոնք կրոնով հույն (բերձեն) են, կամ թողեք ձեր յերկիրը և հեռացեք մեզանից»։ Ապա հայերը շատ տխրեցին այս յերկու առաջարկության առթիվ, վորը նրանց հոգսեր պատճառեց, և խորհրդակցություններ ունեցան նրանք բազում որերի ընթացքում, և հանձնեցին այս գործը Ներսես (Նելսե) կաթողիկոսին, վոր կոչվում էր «Միջին»*[7]։ Յեվ ասաց Հայոց

* Բերած է հայերեն, սակայն վրացերեն տառերով և առանց վորևե թարգմանության նույնը կրկնվում է և ներքև, բայց արդեն վրացերեն հոմանիշով հանդերձ։

թագավորն ու ամբողջ ժողովուրդը հետևյալը. «Մեզանից լավ դու [ինքդ] գիտես. ինչ վոր լավագույնը հրամայես հոգվոց անքննության համար, կհնազանդվենք քո հրամանին»:

Իսկ նա՝ վողորմելին (Ներսեսը)՝ հոգիները հնազանդեցրեց մարմիններին.... և ասաց. «Մեզ համար ավելի լավ է մահը, քան թե այս պահին կրկին վերադառնալ հունաց (բերձննների) [կողմն] և նորից թողնել յերկիրը և բնաջինջ լինել պանդխտությամբ»: Յեվ ամբողջ նրա մտածել[ակերպ]ը բոզչական եր և գոռոզամիտ: Յեվ [դեսպանները] ուղարկեցին արտմուտքյամբ թագավորի մոտ՝ խնդրելով հակոբիկնների կրոնը, քանի վոր բոլոր մյուսներին առավել նղովեցին: Իսկ վոքը մեղքը վերածվում է մեծի՝ պորտաբուծության մեջ, ինչպես գրված է:

Իսկ թագավորն վատահացավ և ուղարկեց նրանց մոտ հակոբիկ չար[ամիտ] վարդապետներին [թվով] լինն, իբրև նենգ աղվեսների, ինչպես ասաց Սողոմոն՝ խմաստունն աստուծո. և նրանք ապականեցին Հայքում (Սոմխիթում) սուրբ Գրիգորի վաստակը, վորը վառոդված եր նրա բաղում յեռանդով ու արցունքներով. և սրանց անուններն են՝ Աբդիշո (Աբդիբո*)[8], Պետրոս Թաւիւչ[9], չարա[միտ] Սիմեոն, Հակոբ,—վորոնք իրենց հետ բերին Փիլոքսենոսի (Փիլաքսոսի) [և] Հուլիանոս Աղիկառնացվո գրություննները,— նաև Տիմոթեոս Կուզ[10], Սևերոս [և Փիլոքսենոս] Նարբոկացին**[11]: Յեվ ժողով գումարեցին քաղաք Դվինում, ուր և ընդունեցին «խաչեցյար»ը[12]... և այսու հեռացան ուղիղ և ճշմարիտ դավանությունից և ոտարացան սուրբ և մեծ առաքելական կաթողիկե յեկեղեցուց... և նույն Դվինում հաստատեցին առաջ[ավ]որ»-ն[13], ասելով. «Այս է մեր հավատո առաջին որը»[14]: Յեվ չարը չարին ավելացրին ու նղովքով անիծեցին իրենց [գլուխը], քանի վոր չմիաբանեցան Քաղկեդոնի ժողովին[15]...

Յեվ յերբ Վրաց և Հերաց կաթողիկոսն Կյուրիոն (Կվիրիոն) Մցխեթացին[16] տեսավ, վոր հայերն Աբդիշո (Աբդիբո) Ասորվո

* Յեկեղեցական վրացերեն այբուբենում բ և շ տառերն իրար նման են. ուստի և հաճախ շփոթության հետևանքով տեղի ունի անուններն աղավաղումն. Աբդիշո–Աբդիբո, Աբշակ–Աբբակ, Արտաշիր–Արտաբիր և այլն:

** Բնագրում՝ «Տիմոթեոս Կուզ և Սևերոս Նաբլիկեցի (Նաբլիկելի)», sic. յեթե «Նաբլիկելի»-ն կարդալ «Նաբրիկելի», կստացվի «Նաբրիկեցի», վորը մոտ է «Նարոկա»-ին, «Նարբոկա»-յին, այսինքն «Նարբոկացի»-ին. իսկ վերջինս վոչ թե Սևերոսն, այլ Փիլոքսենոսի հետ պիտի կապել, վոր բացակայում է վրացերեն բնագրում և վորը մենք վերականգնել ենք, անկյունավոր փակագծի մեջ դնելով:

ձեռքով ժողով գումարեցին քաղաք Դվինում և նղովքով հեռացան ս. կաթողիկե յեկեղեցվո դավանությունից ու բաժանվեցին չորս պատրիարքություններից, և դժեցին այն ուխտին, վոր սուրբ Գրիգորը դրել եր կեսարիայի յեկեղեցուց հավիտյանս չբաժանվելու՝ այնտեղից առնելով յեպիսկոպոսական ձեռնադրությունն չորից Հայոց (Սոմխիթի) համար[17], Հայքն (Սոմխիթն) հրաման ստացավ պարսից թագավորից, վոր [իրենց] յեպիսկոպոսները իրենք ձեռնադրեն: Արդ, յերբ այս ճշմարտությամբ լսեցին Կյուրիոն (Կվիրիոն) [Վրաց և Հերաց] կաթողիկոսն, Աբաս (Աբաղ) Աղվանից (Հերաց sic) կաթողիկոսն[18] և Գրիգոր Սյունյաց յեպիսկոպոսն[19], մեծ վեճ ծագեց Հայոց (Սոմխիթի) և Վրաց (Քարթլիի) միջև: Վրացիք ասում էին, վոր «սուրբ Գրիգորը Հունաստանից բերել տվեց մեզ [այն] հավատքը, վորը՝ իբրև նրա սուրբ դավանություն՝ դուք թողեցիք և յենթարկվեցիք Աբդիշո (Աբդիբո) Ասորվուն և այլ չար հերձվածողներին... և չհնազանդվեցիք սուրբ Գրիգորի դավանությանը[20] և կիրք հատկացրիք անչարչարելի յերրորդությանը, ինչպես ձեզ ավանդեց ամբարիշտն Պետրոս Թափիչ Անտիոքացին»: Ապա հայերն ամբաստանեցին վրացիներին (Քարթլին) պարսից թագավորի մոտ, թե նրանք հոռոմոց հավատքն են դավանում: Յեվ մեծ վեճ տեղի ունեցավ հայոց և վրաց միջև Ներսես (Ներսե) հայոց կաթողիկոսի որոք և [նույն] Ներսեսի մահվան պահին: Ներսեսը (Ներսեն), վոր կոչվում եր միջին (շուայ), չարությամբ փոխվեց այս աշխարհից (կյանքից), և նրա աթոռը գրավեց Աբրահամը[21]: Յեվ քշեց Կյուրիոն՝ վրաց (Քարթլիի) կաթողիկոսն՝ Մովսես Ցուրտավացուն[22] իր աթոռից, վոր հաստատված եր սուրբ Շուշանիկի մասունքներին կից՝ Հայքում (Սոմխիթում)[23], և Աբրահամը պահանջեց Կյուրիոնից նրա աթոռը. բայց վերջինս չկոնարհվեց[24]: Յեվ խորացավ վեճը նրանց միջև[25], և դիմեց Աբրահամը Արարատյան [յերկրի] քահանաներին, ասելով. «Կամ նղովեցեք ժողովն Քաղկեդոնի, կամ հեռացեք ձեր բաժնից»: Յեվ վորոնք հնազանդվեցին, ինչպես գրված է, մեծարելի դարձան,... իսկ վորոնք չհնազանդվեցին, հանվեցին իրենց բաժիններից և ոտարության մեջ մահացան: Աբրահամից հետո [կաթողիկոս] նստեց Կոմիտասը (Կոմիտոսը)[26], վորն ընչավետ եր և հարկատու դպեսաների և գրաստների և վորն աղնիվ բյուրեղաքարով եր զարդարում իր գավազանի ծայրն (գլուխն): Սա ամենից առավել ևս խորացրեց վեճը Քաղկեդոնի ժողովի մասին և յոթն յեպիսկոպոսություն զրկեց Աղվանից (Հե-

բաց) կաթողիկոսին, վորի [սիրտ]ն գրավեց և մերժել տվեց ժողովի Բաղկեդոնի. և խաչ շնորհեց Այուձյաց եպիսկոպոսին, վորպեսզի խաչով ընթանան նրա առաջ՝ ինչպես կաթողիկոսի[27], և ընդարձակեց նրա բաժինը, և ապա այլ եպիսկոպոսներին էլ ընդլայնացրեց նրանց բաժինները, և այսպես ամբողջ Հայքը (Սոմխիթը) մնացրեց Բաղկեդոնի ժողովի ընդդեմ։ Յեվ Մայրագոմեցի (Մայրեգուեմելի) վոմն անիծյալ Հովհաննին, վորն, յերևակայեցեք, վարդապետ կոչվեց, հակաճառական գրություններով զինեց Բաղկեդոնի սուրբ ժողովի ընդդեմ[28]։ Յեվ սրան ուխտեց [Կոմիտասն] բազմել իրենից հետո իր աթոռի վրա[29] և մեկնաբանեց հերձվածողական գրություններն Տիմոթեոս Աղեքսանդրացվո, վորը Կուզ կոչվեց[30], և Պետրոս Թափիչինը, վորը Գայլ կոչվեց[31], և Սևերոսի (Սևերիոսի) և այլ հերձվածողների. և [այս գրություններն] մակագրեց [այնպես], իբր թե ուղղափառ վարդապետների՝ սուրբ Սահակի և Մովսեսի՝ ճառերն են, և այսպիսի կեղծիքով հավատացրեց ամբողջ յերկիրն Հայոց (Սոմխիթը)[32]։

Յեվ շատ ընթերցվածքներ հորինել տվեց [Կոմիտասն] և իր անվանը վերագրեց[33], նույնպես և առաջին [հայրերի] կանոններն ու կարգերը փոխեց, նրանց տեղը դնելով չեղը, վորով հինը խանգարվեց և նորն էլ չհաստատվեց. սակայն ամեն մարդ իր համար և հոգս քաշում՝ մինչև այժմ։ Յեվ այս բոլորը [Կոմիտասն] իրագործեց կաթողած Հովհան Մայրագոմեցվո (Մայրեգուեմելիի) ձեռքով[34]... Ապա [կաթողիկոս] նստեց վոմն Բրխատափոր, վորը թշնամի յեր Մայրագոմեցուն (Մայրեգուեմելիին), և տրամեց Հովհաննու։ Յեվ յերբ ինչ-ինչ պատճառով դահընկեց արին [Բրխատափորին][35], Հովհաննն ուրախացավ, սակայն այս դեպքումն էլ նա չարժանացավ աթոռին, քանի վոր այն գրավեց Յեղբը (Եղբան), վորն առավել ևս հուզեց նրա (Հովհանի) նենգ հոգին... Յեվ այսպիսի նենգությամբ մեծարեցին վերոհիշյալ Կոմիտասին (Կոմիտասին), վորն տիրեց սուրբ Գրիգորի մասունքներին. և Մայրագոմեցվո (Մայրեգուեմելիի) ձեռքով Հայոց (Սոմխիթի) յերկիրը լցվեց մահուշափ խաբեբայական ուսմունքով[36]։

Այստեղ արդեն կատարվեց սուրբ Գրիգորի տեսիլքը, վոր նրան հայտնագործեց սուրբ հոգին, իբր վոչխարների մի մասը՝ կերպարանափոխվելով և գայլերի վերածվելով՝ հարձակվեց վոչխարների վրա և անողորմ պատառոտեց նրանց։ Նմանապես կատարվեց սուրբ Սահակի տեսիլքը, վորը տեսավ վոսկե գունդ և նափորտ սուրբ սեղանի վրա, քանի վոր Աբշակունյաց (Արշակունյան*) թագավորության անկումով բարձավ և քահանայ[ապետ]ությունն սուրբ Գրիգորի զարմից[38]... Այսպես նրանք հարեցան Մայրագոմեցվո (Մայրեգուեմելիի) վարդապետությանն։

Սակայն վոչ աննշան ուխտ տվեց Խոսրով (Խուասրո) թագավորը Ներսես (Ներսե) կաթողիկոսին, վորը կոչվում եր շուայ, այսինքն և հայերեն «միջին», վորով խախտեց նրա [առանց այն էլ] անխոհեմ սիրտը։ [Յեվ Ներսեսը] գումարեց առաջին ժողովը Դվինում, վորով [հայերը] հեռացան կրոնով հույներից (բերձեններից) ու Յերուսաղեմից։

Իսկ ամբողջ Բարթևին և Զորրորդ Հայքը (Սոմխիթը) հրաժարվեցին հայերից քահանայական ձեռնադրությունն առնելուց։ Իսկ աղվաններն (հերացիք) ու սյունեցիք մի առժամանակ հեռացան և կրկին հարեցան Ներսեսին[39], վորն իր մորուքը վոսկվով եր ներկում[40]։ [Ապա] ժողով գումարեց հայոց Հովհան կաթողիկոսն Մանազկերտում և ջրախառն [գինին] ու խմորահացը վտարեց սուրբ խորհրդից՝ հաստատելով բաղարջն ու անխառն [գինին][41]...

Յեվ բազմատեսակ եյին նրանց (հայոց) հերձվածքները՝ Սաբելիանոսի, Հակոբի և Տիմոթեոս Կուզի հետևողների, վորոնց սխալը յուրացրել եյին մանիքեյացիք....

Յեվ լուր տարածվեց, վոր Հայքը (Սոմխիթը) հեռացավ սուրբ Գրիգորի դավանությունից և կեսարիայից ձեռնադրությունն [առնելուց], ինչպես վերջինս եր ուսուցել[42]։ Յեվ [դեսպաններ] ուղարկեցին [հայերն] Ներշապուհ Տարոնի յեպիսկոպոսի մոտ, վորին պարսից թագավորն եր նշանակել հանդերձ յերկու ընկերներով, և հայտնեցին, վոր «բոլորը [դավանա]փոխ են յեղել՝ ընդունելով Նեստորի ազանդն և հաստատելով Բաղկեդոնի. ժողովն, և մենք չունինք աթոռ, ուր ձեռնադրություն կատարենք. ուստի և դիմում ենք քո բարեպաշտությանն, վոր մեզ յեպիսկոպոսներ նշանակես, քանի վոր բոլորը ճանաչեցին նրանց՝ ազանդի մեջ ընկնելը»։

Յեվ քանի վոր պարսից թագավորները ատելություն եյին հայերին, վոր հեռանան հունաց (բերձենների) դավանությունից, ինչպես վերև հիշեցինք, և վորպեսզի կրոնափոխությամբ նրանց միջև թշնամություն ընկնի, և այսու առավել ևս հնազանդ լինեն պարսից պետությանն, մեծամեծ կաշառներ խոստացան հայոց վար-

---

* Տես 36-րդ յերեսի * ծանոթությունը։

դապետներին իրագործելու այս, յորը բարձավ քահանայապետութիւնն Գրիգորի զարմից[43]։

Յեվ հենց վոր Ներշապու կեպիսկոպոսը տեղեկացրեց Ներսես (Ներսե) կաթողիկոսին, վոր եր Աշտարակեցի (Աշխարակ[ե]ցի?)[44] և չար հերձվածող, և վոնն Պետրոս Բերդողին[45], այլ և ուրիշ եպիսկոպոսներին և ազատներին (ազնվականներին), հրամայեցին յերկրորդ մեծ ժողովն գումարել նույն Դվինում[46] նույն Ներսես [կաթողիկոսութեան]յերկրորդ տարին, Հուսաինիանոս (Իսավինիան) թագավորի տասնուչորսերորդ տարին, Խոսրով (Խուասրո) պարսից թագավորի յերկրորդ տարին, այն տարին, յորը վկայեց սուրբ Յիզոխբուզիտը (Ազիզ-բուզիտը)[47]. և կրկին նզովեցին նույն սուրբ ժողովն Բաղկեդոնի[48], վոր կոչեցին նեստորական՝ համաձայն անաստված Աբդիշոյի (Աբդիսոյի). և նույն թվին յերևան հանեցին մեկնողական գրութիւնն Տիմոթեոս և Փիլոքսենոս (Փիլաքսոն) հերձվածողների, վորոնք ասորի եյին և առաջինները յեղան, վոր գրեցին Բաղկեդոնին ու Քրիստոս աստուծո յերկու բնութեյանն ընդդիմադրելու մասին. և Կուզի գրվածքին[49] ստորադրվեցին իրենց իսկ մեռցնելու համար և ասացին «մի բնութեյուն բանին աստուծո և մարմնոց», և անմահական բնութեյամբն խաչեցյալ և մեռյալ Քրիստոսն քարոզեցին, այսինքն՝ «խաչեցյալ» ավելացրին «սուրբ աստված»-ի մեջ, վոր և «խաչեցար», համաձայն Պետրոս Անտիոքացվո[50], վոր Սաբելիոսի (Սաբելի) ախտով եր վարակված։ Յեվ նզովքով կրկին սահմանեցին ուղիղ դավանութեյունից բաժանումը և վերոհիշյալ հերձվածող վարդապետներին ուղարկեցին՝ ամբողջ Ասորիքում ավետելու, վոր մխիթարութեյամբ հավիտյանս ընդունել են նրանց ապաշխարանքն[51]։

Յեվ իրենց մեռած կացուցին մահագործ (մահաձեռն) Աղիկառնացվո և մասամբ Աբդիշոյի (Աբդիսոյի) կողմնակից [համարվող] մեկին։

...[Յեվ] հեռացան ճշմարտութեյունից, վոր ուղիղ սովորել եյին սուրբ Գրիգորից։

Յերեք տարի անց Բաղկեդոնի ժողովից հետո սուրբ Սահակն ու Մաշտոցը (Մաստոցն)[52], Գրիգորի շառավիղները (թոռները), և նրանց բոլոր աշակերտներն ու վարդապետները՝ առաջինները մեկնաբանեցին Ղևոնդ (Լևոնտ) և Հովսեփ Հայոց (Սոմխիթիթ) վարդապետների և այլ անթիվ սրբոց [վկայա]բանութեյուններն (գրքերը), վորոնք բարի (սուրբ) սերմ[եր] ցանեցին նրանց (հայոց) մեջ[53]. իսկ նրանք (հերձվածողները) առաջնակ տատասկով դիտ-

մամբ խոցեցին նրանց հոգիներն ու անմեղ ժողովրդին. և ինքն Մովսես Բերդողն [նախա]զգուշացրեց նրանց կործանումը[57], բայց [հերձվածողները] նրան էլ չլսեցին։

Սրանից հետո անցավ մի քանի ժամանակ, [և] մեռավ Վահան Մամիկոնյանը (Մամկուենին), վորն իր քաջագործութեյամբ գրավից պարսիկներից մարզպանութեյունն, ձեռք բերեց քրիստոնյաների իրավունքները, Տրդատ (Թրդատ) թագավորից սահմանված՝ յեկեղեցական և չքավորաց կարգերն, գավառներն վերադարձրեց ու առանց հարկի ազատեց[55]։ Այս ժամանակից պարսից մարզպաններն գրավեցին Հայքն (Սոմխիթը), և քրիստոնեական կարգն արհամարհվեց ու յեկեղեցական վարչապետութեյունն վերացավ, և ազատների (ազնվականների) իշխանութեյունն տապալվեց պարսից մարզպաններից, և կաթողիկոսներն ու եպիսկոպոսները ճգնամարտութեյունից չեղվեցին և հանդգնութեյուն սովորեցին պարսիկներից ազատների (ազնվականների) ընդդեմ [գործելու], և գավառների հարկն [էլ] իրենք եյին վճարում՝ հանձնելով յերկիրն եպիսկոպոսներին ու քորեպիսկոպոսներին, վորպես պարսից թագավորութեյան հրուներին։

Յեվ կաթողիկոսներից ու եպիսկոպոսներից վոմանք վորդեդրեցին պարսից թագավորներին և վորդեդիր եյին անվանում Կավատին ու Խոսրովին (Խուասրոյին), վորի պատճառով կատարվարութեյան իրավասութեյունն յուրացրին և վարվում եյին վոչ թե համաձայն ճշմարտութեյանն որինաց, այլ ըստ իրենց քմահաճույքի, և յեկեղեցիների պետքերը սկի յեկեղեցիների համար չեյին սահմանված, այլ իրենց ծառայեցնելու նպատակով, [վոր] և մարդկանց ցույց տալու համար ցիրուցան եյին անում. [և] այս [պատճառ]ով բոլոր եպիսկոպոսներն ու բոլոր վանահայրերն՝ անաստված թագավորների հաճութեյամբ՝ աստուծո զայրույթն հարուցող ունայն գանձումների յետևից ընկան։ Յեվ ապա ազատներն (ազնվականներն) ու գինվորականներից վոմանք՝ նրանց որինակին հետևելով՝ միանգամայն հեռացան սուրբ Ներսես[56] և սուրբ Սահակի[57] սահմանված կանոններից։ [Զե՛] վոր Վահան Մամիկոնյանի (Մամկուենին) որոք վորոշվեց՝ բոլոր մեծամեծների տներում տարին մի անգամ տոնել սրբերից մեկի հիշատակը, վորպեսզի սիրո սեղանով (ագապով)[58] միխթարվեն նրանց տներում փառաբանութեյուն աստուծո՝ չքավորները, տկարներն ու ցավագարները, վորբերն ու տնանկները։ Այս բոլորը նրանք վերացրին իրենց սեպհական գանձումների համար, և խանգարվեց ու խախտ-

վեց հոգևորական բոլոր բարի սովորույթն ու կարգը, և որեցոր հաստատվեց չարն, և եպիսկոպոսաբանները զարձան կռատներ. և յերբ նախարարները գնում եյին եպիսկոպոսական դուռն, ժամանակ չեյին գտնում այնտեղ մտնելու և ամոթալի վերադառնում եյին ինչպես պարսից մարզպանի դռնից. և ավելին[59]: Այս [պատճառ]ով այս մեծ անպատվությանը չհանդուրժեց վարդան Մամիկոնյանը (Մամիկոնեանը), որը Զոհխ[60] եր կոչվում, այն է «կամակոր» (sic), և նրա աղգական ուրիշ նախարարները, որոնց անպատվել եյին, սպանեցին վոմն պարսիկ Սուրեն մարզպանին՝ նրա տունը կրակի յենթարկելով, և ընտանիքով հանդերձ փախուստի դիմեցին դեպի Կոստանդնուպոլիս: Գնալով այնտեղ, նըրանք բարյաց[ակամ] ընդունելություն գտան Հուստինիանոս (Իուստինիան) թագավորի կողմից: Սակայն նրանք չմիաբանեցան հույների (բերձեննների) հետ. և թագավորը զարմացավ և հարցրեց պատճառը: Յեվ նրանք ասացին, որ «վեճ յեղավ Քաղկեդոնի ժողովի մասին, որը մեր վարդապետները չընդունեցին»: Յեվ թագավորը հրամայեց կանչել Հայոց (Սոմխիթի) վարդապետներին ու եպիսկոպոսներին, որպեսզի հարցուփորձի յենթարկվեն և ճշմարիտն ճանաչեն: Յեվ գումարվեց մեծ ժողով Կոստանդնուպոլսում, ուր մեծ քննություն արին և ճշտվեց այն, ինչ որ իրավացի յեր, և բոլորը միաբերան ընդունեցին ժողովը Քաղկեդոնի, և ամբողջ Հայքն (Սոմխիթն) իսկ անիծեց և նզովեց նրա կշտամբողին և՝ միանալով հույների (բերձեննների) հետ՝ խնդրեց թագավորից բարվոք [ընդունի], որ նրա (Հայոց) ծախքով շինվի Սոփիայի արևմտյան դուռն, որն այն պահին եյին կառուցում: Յեվ թագավորն [իրավունք] շնորհեց կատարելու նրանց (հայերի) բաղձանքը, և նրանք տվին շինության գինը՝ մաքուր արծաթ հարյուր հազար (տասը բյուր) և կոչեցին այն «դուռն Հայոց», [ինչպես այն կոչվում է և] մինչ որս[61]:

Յեվ՝ վերադառնալով նույն ժողովից՝ [ժողովական հայերը] հասան Հայք, և վոմանք յերմեռանդությամբ ընդունեցին [այն] և հնազանդվեցին միաբանությանն, իսկ վոմանք՝ իբրև ոձեր՝ առավել ևս ուժ տվին ժողովրդի դրգռմանն ու վրդովմունքին՝ Մայրագոմեցվո (Մայրեգոմեցվոց) դրդմամբ. և այս յեղավ Հովհան կաթողիկոսի որոք:

Սրանից հետո Մորիկ (Մավրիկ) կայսրն[62] [Խոսրովի մոտ] ուղարկեց Հայոց (Սոմխիթի) մեծ զորավար Մուշեղ (Մուշել) Մամիկոնյանին (Մամիկոնեանին), և Հայոց (Սոմխիթի) թագավորությունը տվեց Խոսրովին (Խուասրոյին)[63]:

Իսկ ամբողջ [Հայքը՝ սկսած] Դվինից՝ Խոսրովը (Խուասրովը) յենթարկեց կայսեր, և խաղաղություն ընկավ նրանց միջև. իսկ Մուշեղին (Մուշելին) մեծամեծ ընծաներ տվեց և ուղարկեց արքայանիստ [քաղաքն]: Յեվ հասավ Մուշեղն (Մուշելն) կոստանդնուպոլիս խաչվերացի տոնին[64], և [ինչպես] ինքը, [նույնպես] և նրա ուղեկիցները չհաղորդվեցին հույների (բերձեննների) հետ. և հարցրեց թագավորը [պատճառի մասին] և պատասխանեցին, որ «Քաղկեդոնի ժողովի և Քրիստոսի յերկու բնության համար է»:

Իսկ թագավորն ասաց. «Քեզանից (Մուշեղից) առաջ Վարդանն ու նրա [կողմնա]կից ազատները (ազնվականները) ձեր իսկ քահանայապետների ձեռքով ու գրոց բազմազան քննությամբ ընդունեցին [ժողովը Քաղկեդոնի]»: Մուշեղն (Մուշելն) պատասխանեց. «Գուցե տգիտությամբ կամ ձեզանից յերկյուղ կրելով [արին այդ]. իսկ յեթե քրիստոսասեր արքայությունդ հրամայե և ճշմարտությամբ լինիս միջնորդ, դու սրա մասին մեր վարդապետներից ճշմարիտն կգտնես»:

Յեվ հրամայեց թագավորն Հայոց (Սոմխիթի) կաթողիկոս Մովսեսին[65] և բոլոր եպիսկոպոսներին, որպեսզի դան Կոստանդնուպոլիս և նորից քննեն ու հաստատվի ճշմարիտն:

Բայց Մովսես կաթողիկոսը չհամաձայնվեց գնալու, այլ այսպես պատասխանեց դեսպաններին. «Ձեմ անցնի Ազատ գետն[66], վոր և սահմանն պարսից, չեմ ուզի հույնաց (բերձեննների) թըլխվածքը և չեմ խմի նրանց թերմոնը[67]»: Նույնպես և Վասպուրականի եպիսկոպոսները, վորոնք պարսից պետության ներքո եյին, չկամեցան գնալ Միմիայն Տարոնի եպիսկոպոսն ու բոլոր [այն] եպիսկոպոսները, վորոնք հույնաց (բերձեննների) ձեռքի տակ եյին, շատով կերպով ուղեվորվեցին դեպի արքայանիստ [քաղաքն] և՝ կրկին անգամ քննելով՝ նորից հաստատեցին ժողովը Քաղկեդոնի բոլորը միաձայն Մորիկ (Մավրիկ) թագավորի առաջ, և խոստովանեցին յերկու բնությունն Քրիստոսի ճշմարիտ, նույնպես և միաբանության յերդումն գրեցին, և վերադարձան: Բայց յերբ նրանք յեկան Հայք (Սոմխիթ), նրանց [վորոշումն] չընդունեց[ին] Մովսես կաթողիկոսն ու այլ եպիսկոպոսները, վորոնք պարսից մասումն եյին[68]:

Յեվ բաժանվեց Հայքը (Սոմխիթը), և սրանք (քաղկեդոնիկները) կաթողիկոս կացուցին Հովհան Կոգովիտեցուն[69], և սրանից

հետո տասնևչորկու տարի՝ մինչև Մորիկ (Մավրիկ) թագավորի մահը՝ բաղում ընդդիմադրութիւամբ եր ընթանում [Հայքը] Բաղկեդոնի ժողովի ու մեր տեր աստված Քրիստոսի յերկու բնութեան պատճառով։

Յետ վերոհիշեալ Աբրահամ կաթողիկոսն քշեց Ա[յ]րարատից [Բաղկեդոնի ժողովի կողմնակից] քահանաներին և Հովհան՝ վանահորն սուրբն կաթողիկէին, վոր կոչվում և նաև Շողակաթ (Շուլակաթ), և [վանահայրերին] սուրբն Հռիփսիմեի, և՛ Ոշականի (Ուշականի) և՛ Յեղվարդի (Ելիվարդի) և՛ Արամոնաց և՛ Գառնիի և բոլոր վանքերի ու ամբողջ Ա[յ]րարատի, իսկ վոմանց հարկադրեց նղովել սուրբ ժողովն [Բաղկեդոնի][70]։

Յերեք տարուց հետո պատերազմ ծագեց Բասենում (Բասիանում), ուր հույները (յոնները) պարտվեցին պարսիկներից, և [վերջիններս] գրավեցին կիրճի քաղաքն [Հ]աշտենից. իսկ չորրորդ տարին անաստված Փոկա կայսեր, վորը սրով սպանեց Մորիկ (Մավրիկ) թագավորի[ն ու նրա] վորդոց, կարնո (կարնուս) քաղաքն [ևս] հանվեց ասպարեզից։

Սույն թվին Ահմադը գրավեց [նույն] կարնո (կարնուս) քաղաքն [՝գերելով նա]և Հովհան կաթողիկոսին, վորը [Հայքի] հուշատ (բերձհիններն) մատուռն եր[71], և սույն թվին Մովսես կաթողիկոսը բաց թողեց (քշեց) իր ձեռքից Հովհանի կողմնակից քահանաներին, վորոնք գնացին՝ մի մասը հույների (յոնների) մոտ, մյուսը՝ Տայք (Տաո)[72], և սրանց կոչում են (?) «Շողակաթ» (Շուլակաթ)։

Ինչպես սուրբ Գրիգորին յերևաց տեսիլքում, վոր յերկինքը բացվեց և լույս իջավ այն տեղում[73] [,նույնը կատարվեց այժմ]։ Յեվ մի առժամանակ անց Հերակլ կայսրը[74] յեկավ Հայք (Սոմխիթի) և՝ տեսնելով Հայոց հերձվածքն՝ շատ ցավեց նրանց կործանման առթիվ, [վոր հետևանք եր նրանց իսկ] ակամա շեղման. և հրամայեց գումարել մի մեծ ժողով Հայոց (Սոմխիթի) եպիսկոպոսների ու վարդապետների, և դիր գրեց Յեզր (Եզրա) կաթողիկոսին[75] ու ազատներին (ազնվականներին), վորպեսզի ժողովն կարնո (կարնուս) քաղաքն[76] և քննեն հավատքը, Բաղկեդոնի ժողովի առթիվ, և հայերը ճշմարիտ ճանաչեն Քրիստոսի յերկու բնութիւնը։

Յեվ յեկան բոլորը միասին Թագավորի մոտ և յերբորդ անգամ մանրամասն քննեցին ու հաստատեցին ճշմարիտն և հնազանդվեցին հայերն յերդումով [ու] ատորագրութիւամբ, վոր նրա

(Բաղկեդոնի) մասին վիճելով՝ վոչվոքի չեն ընդդիմադրի. բայց յերբ Դվին վերադարձան, նույն կործանիչ աղանդին յենթարկվեցին, վորովհետև նրանց (աղանդավորների) վարդապետութեան տեղն այն եր, ուր ամեն ինչ ճշմարիտն խեղաթյուրելով և ասվում։

Իսկ նույն Մայրագոմեցին (Մայրագուեմելին) գրգռում եր վոմն հերձվածող վանականների (մոնոզոններին) և Ստեփանոս (Ստեփանե) Գարդմանից եպիսկոպոսին[77] և Մաթուսաղա (Մաթուսալա) Սյունյաց քերդողին[78] և այլ պատահական մի վոմն քահանայի, վորոնք ներկա չեյին յեղել այն (կարնո) ժողովին, վորպեսզի չհաղորդվեն Յեզր (Եզրա) կաթողիկոսից և [բոլոր ներողների,] վորոնք նրա հետ եյին միացել։ Մի քանի որից հետո Ստեփանոս (Ստեփանե) եպիսկոպոսն ու Մաթուսաղան (Մաթուսալան) յեկան Յեզր (Եզրա) կաթողիկոսի մոտ և հաղորդվեցին նրա մոտ։ Հենց վոր չար[ամիտ] Մայրագոմեցի (Մայրագուեմելի) վանականը լսեց, վոր նրանք միացան Յեզրին (Եզրային) և Մաթուսաղան (Մաթուսալան) Սյունյաց եպիսկոպոս ձեռնադրվեց, մեծ վիրավորանքով հայհոյում եր Ստեփանոսին (Ստեփանեյին) և Քերդողին, ասելով. «Փոքր և Յեզրի (Եզրայի) ուրացումը ձեր սխալմունքի հանդեպ, քանի վոր նա՝ թագավորից յերկյուղ կրելով կամ դիտուն մարդկանց հետ մերձենալով՝ ուրացավ կրոնը, իսկ դուք անապատության ու ղողոքորթության համար անբուժելիորեն կործանվեցիք»։

Հենց վոր Յեզրը (Եզրան) իմացավ այս, դիմեց այն չար[ամիտ] վանականին և բոլորի ներկայությամբ ասաց. «Յես յերեք անգամ կանչեցի քեզ և յերեք անգամ Մաթուսաղային (Մաթուսալային) և Ստեփանոսին (Ստեփանեյին), — քանի վոր դուք եք յերկրի[ս] վարդապետներն ու գիտնականները, — վոր գայիք և պատասխան տայիք թագավորին, բայց դուք չեկաք, և այժմ մեր վորոշմանը հանդիսորեն ընդդիմադրում ես, մեր [դեմ,] վորոնք դրքերից ու վարդապետներից ճշմարտապես քննեցինք արդարացին, ընդունեցինք տեր մեր Հիսուս Քրիստոսի յերկու բնությունն կատարյալ աստվածությամբ և կատարյալ մարդկայնությամբ, մի դեմք և մի պատկեր, նախախնամությամբ անբաժան. և առաջին սուրբ հայրերի գրությունները, վոր կարդացինք, նույնն եյին վկայում. և մենք հնազանդվեցինք նրանց (հայրերի) հրամաններին և որամադրվեցինք դեպի բարին. և այժմ վոչինչ չե անցած՝ աստվածային գրությունները մեզ մոտ են, վերցնենք և ճշմարիտն սովորենք»։

Յեվ դրոց վկայութ[յամբ] փակեց նա (Ցեղրը) բերանը թե վոչ [վանականը] գարշահոտութ[յամբ] վորձկաց՝ նման չար հերձվածքին, և ասաց. «Ի վիճակի չեմ ընդունել այդ դիրը, վորովհետև սուրբ գրքերին նեստորականներն են այդ ավելացրել»։ Յեվ գնաց բաղում մարդկանց գայթակղեցնելու,... և նրա աշակերտներն իր գյուղի անունով «Մայրևանեցի» (Մայրևանելի) էլին կոչում նրան[79]։

Իսկ նա (Մայրագոմեցին) գնաց Հունաստան նույն ընդդիմադրութ[յունն] ցույց տալու համար և մի վոքր [հունարեն] լեզուն [էլ] սովորեց, վորպեսզի դրանով ավելի ևս հավատացնել տա [իրեն] հայերին, և վերադարձավ Հայք (Սոմխիթ)։ առաջվանից վատթար տարածում եր հերձվածքն և աշխատում եր՝ մեծամեծ մարդկանց աջակցութ[յամբ] ու հերձվածողների ցանկութ[յամբ] Ցեղրից (Եղրայից) հետո գրավել նրա աթոռը, վոր նրան խոստացել էին Բաղկեդոնի ժողովին ընդդիմադրութ[յուն] ցույց տալու համար[80]։

Իսկ Ցեղրից (Եղրայից) հետո աթոռը գրավեց Ներսես (Ներսե) Իշխանցին, վորը կամոքն աստուծո արժանի և ուղղահավատ մարդ եր. և բոլորովին հուսախաբ չեղավ այն նենգ[ամիտ] Հովհան վանականը, նամանավանդ նրա համար, վոր Ներսեսին (Ներսեյին) տեսել եր Հունաստանում հաղորդվելիս Կոստանդին փոքր թագավորի հետ, և վոչվոք չէլավ ընդդիմադրելու և ասելու, վոր «Բաղկեդոնից հետո Ներսեսն (Ներսեն) էլ Ցեղրի (Եղրայի) պես սխալվեց»։ Այս պատճառով էլ Ներսեսը (Ներսեն) կանչեց նրան, և բազում եպիսկոպոսների և վարդապետների ու ազատների (աղնվականների) ներկայութ[յամբ] մեծ քննութ[յուն] արին նույն վեճի առթիվ, և նրանք բոլորը վճիռ կայացրին կարգալուց անել նրան (Մայրագոմեցուն) [և քշել] յերկրից իբրև խաբեբայի. և սուրբ Ներսես (Ներսե) կաթողիկոսն ցասմունքով արտաքսեց նրան [Հայքից][81]։

Յեվ Թեոդորոս՝ Ռշտունյաց տերն, իշխանն Հայոց (Սոմխիթի), պղնձե աղվեսն տաքացրած նրա ճակատին կպցրեց իբրև նշան հերձվածքի, հանդերձ նրա յերկու ընկերակից - վանականներով (մոնոզոններով)։ Ապա նա փախուստի դիմեց դեպի Կովկասյան լեռները և այնտեղից շուտով վերադարձավ, վորովհետև լեռնականները նրան չէլին ընդունել, քանի վոր վերջիններս կռապաշտներ էլին, և անցավ կամբեչ[ովի]ան՝ տիրելով վոքր ձորին, վոր «Հայոց (Սոմխիթի) ձոր» է կոչվում, և շատերին աշակերտ վերցրեց վոչ այնքան այդ [ձոր]ում, վորքան Կուր [գետի] հայկուց՝

Ա[յ]րարատում, Գարդմանում, Ջորովորում (Ջորոթորում) և Սմախիթում. և շատերին վանական (մոնոզոն) դարձրեց նույն անկանոն վարդապետութ[յամբ]. և լցվեց յերկիրը վորոմով։

Յեվ Ներսես (Ներսե) կաթողիկոսի մահից հետո, Անաստաս կաթողիկոսի որոք[82], [Մայրագոմեցին] յեկավ Ա[յ]րարատ՝ աշակերտյաներով հանդերձ։

Յեվ Անաստասի մահից հետո [նույնը] գաղանի պես ներս խուժեց Հայք (Սոմխիթ)՝ առաջին [հերթին] իր իսկ գավառն Բջնի (Բիջնիս) և Մայրեվանքը՝ նույն ընդդիմադրութ[յան] [փափագով] և. և հերձված[քով] մեռավ այնտեղ այդ՝ լվտին ու Հայքն (Սոմխիթն) ապականող՝ քոփակ շունը, վատ որում ձև թվին[83]։ Իսկ նրա աշակերտները՝ մի առժամանակ վանականներ լինելով Մայրեվանքում, Յեղվարդում (Ելիվարդում) և Սուրբ-Թեոդորոսում՝ Իսրայել կաթողիկոսի և Գրիգոր իշխանից քշվեցին և ցիրուցան յեղան ամբողջ Հայքում (Սոմխիթում), այս ու այն տեղ՝ քաղաքներն ու գյուղերը, գայթակղեցնելու բոլոր մարդկանց որեցոր և մինչև այսոր[84]։

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Վրաց պատմիչի խոսքերը՝ «Հայերը հեռացան ուղիղ դավանութ[յունից]» արդեն ցույց են տալիս, վոր նա սկզբից և յեթե վորոշած ունի, թե Վրաց (Քարթլիի) և Հայոց (Սոմխիթի) բաժանման» խնդրում ով և իրավացի և ով անարդար, ճիշտ այնպես, ինչպես, մյուս կողմից, հայ պատմիչ Ուխտանեսը տալիս և մեզ «պատմութ[յուն] բաժանման Վրաց և Հայոց» (և վոչ «Վրաց և Հայոց»), համմ. Իվ. Ջավախիշվիլի, Հին վրացական պատմական դրականութ[յունը], եջ 64 և ծանոթ. *. Լ. Մելիխեթ-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց», հայ-վրացական փոխ-հարաբերութ[յանց հարցերի հետ զուգընթաց (Ազգ. պատմա-դրականական հետազոտութ[յան]), վրացերեն, Տփղիս 1928, եջ 76, ծանոթ. 4)։

2. Հունաց Արկադ թագավորի (395—408) և Հայոց Արշակ թագավորի (378—387), իբրև ժամանակակիցների, միասին հիշատակելը, անկասկած, այն անաքրոնիզմներից է, վորով առհասարակ լի է Աբսենի յերկասիրութ[յունը]։

3. «Հունաց (բերձհնների) կրոն» ասելով հեղինակը հասկանում է քաղկեդոնիկ կամ յերկաբնակ (դիոֆիզիտ) դավանութ[յունը], վոր նա համարում է «ուղղահավատ» և «ուղղափառ» հակադրելով «Ասորվոց» կրոնին, վորը հակաքաղկեդոնիկ կամ միաբնակ (մոնոֆիզիտ) լինելով՝ նրա կարծ[քով], «չարափառ» է և հերձվածողական (համմ. Իվ. Ջավախիշվիլի, op. cit., 66, 65)։

4. Ինչպես Կ. Կեկելիձեն (Վրաց գրականութ[յան պատմութ[յուն, I, 139) իրավացիորեն ստանանչեց, այս դեպքը տեղի ուներ վոչ թե IV դարու վերջում, այլ V-ի կիսում՝ 450 թվին։ Համմ. Ցեղրեյի համապատասխան վկայութ[յունը

ի դիջէլ պատմութիւն Վարդանանց [«Հուշկապան Մատենադարան» ԺԱ], Թիֆլիս 1913, եջ 89—93)։

5. 458—484 թ.թ.

6. Այսինքն քաղկեդոնիկ-ասորիներու։

7. Տարօրինակ է, որ այստեղ Նեբսես կաթողիկոս Մլէյնի մասին խոսում է իբրև Պետրոսի (458—484) ժամանակակցի մասին, մինչդեռ մի ուրիշ տեղ, ստորև, նույն Նեբսեսի մասին խոսում է իբրև Վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսի (VI—VII դ.) կամ նաև Մսորով Ա.-ի (577—579) ժամանակակցի մասին. համմ. Կ. Կեկելիձե, op. cit. 139։

8. Սա այն «Արդիսոյ եպիսկոպոս Ասորւոց»-ն է, որ քանիցս հիշատակվում է «Գիրք թղթոց»-ի մէջ (եջ 54, 55, 57, 59, 62, 66, 68, 73, 78, 81, 344 վերջինում «Աբգիշոյ») և որի թղթերից մի քանիսը ամփոփված են նույն ժողովածուի մէջ (եջ 59—69)։ Հմմ. նաև Narratio de rebus Armeniae (*Migne*) Patrologiae cursus completus, series graeca, t. CXXXII, col, 1244 et pass).

9. Պետրոս Թափիչէ (Կոպեչ) մասին հատկապես տես. Լ. Меликсет-Бековъ, Грузинскій изводъ сказанія о посте «араджавор»,—«Христианскій Востокъ» изд. Р. Академіи Наукъ, т, V, Игр. 1917, стр. 100—108:

10. Տիմոթեոս Կուզի մասին հատկապես տես. Տիմոթէոս եպիսկոպոսապետի Աղէքսանդրեայ՝ Հակաճառութիւն առ սահմանեալն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի, հրատ. Կարապետ վ. Տէր-Մկրտչեանի և Երուանդ վ. Տէր-Միքայէլեանի, Էջմիածին 1908 (նուէրը դերմաներէն առաջաբանով՝ Timotheus Äluruss' des Patriarchen von Alexandrien Widerlegung der auf Synode zu Chalcedon Festgesetzen Lehre. Armenischer Text mit deutschen und armenischen Vorwort, herausgegeben von lic. Dr. *Karapet Ter-Mekerttschian* und lic.Dr. *Erwand Ter-Minassiantz*, Leipzig 1908). *Գալուստ Տէր-Մկրտչեան, Տիմոթէոս Կուզի հակաճառութեան հայ թարգմանութեան ժամանակը և սուրբ գրքի երրորդ կամ «նորաբեր» հայ թարգմանութիւնը, — «Արարատ» 1908, եջ 564—589,707—708.* Ներսէս վ. Ակինեան, *Տիմոթէոս Կուզ հայ մատենագրութեան մէջ, և Հրաչեայ Աճառեան, Հայերեն նոր բառեր Տիմոթէոս Կուզի հակաճառութեան մէջ [երկուսը տիտղոս «Ազգային Մատենադարան»-ի ԺՀ գրքում], Վիեննա 1909. Հ. Աճառեան, Տիմոթէոս Կուզ և ս. գրքի նորաբեր թարգմանութիւնը,— «Ծողակաթ», I, Վաղարշապատ 1913, եջ 1—22.* H. M[app], Сирійская версія Возраженій Тимофея Элура противъ Халкедонскаго собора,—«Христ. Востокъ», т. II, 1913, стр. 405—406, *հմմ.* Изв. Акад. Наукъ, 1914, стр. 457. *հմմ. նաև* Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, *«Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց»* etc, *վրացերեն, Տփղ. 1928, եջ 70—71։*

11. Պետրոս Քաղավորի կողմից 9 հակաբիկ վարդապետների ուղարկելը Հայք ահներև անաքրոնիզմ է այն պարզ պատճառով, որ այս հատվածում հիշատակված Սևերոսը, ինչպես և Փիլոքսենոս [Մաբուգցին] ու Հուլիանոս Ալիկառնացին (Հալիկառնացին) VI դարու դործիչներ են (հմմ. Կ. Կեկելիձե, Վրաց գրականության պատմութիւն, I, 139)։

12. «Պաչիցար»-ի մասին մանրամասն խոսվում է Narratio de rebus Armeniae-*ի մեջ (Migne,* PG, t. CXXXII. p. p. 1240, 1242, 1245). *բուն Կարապետ եպ. Տէր-Մկրտչեանի, այն ընդունված է հայոց մէջ V դարու վերջում. տես՝ Կնիք հաւատոյ, հրատ. Կարապետ եպիսկոպոսի, Էջմիածին 1914, եջ* LXXIII—LXXV, *հմմ.* Л. М[еликсет],-Б[еков], Тезисъ Θεὸς ἐσταυρώθη у армянъ,—«Христ. Востокъ», т. III, 1915, стр. 198—199. Նույնը, Грузинскій изводъ сказанія о посте «араджавор», т. V, стр. 105—108. *հմմ. նաև* Исповедание христианские веры Армянския церкви, переведенное с Армянского на Россійскій языкъ и изданное тщаніем преосвященного *Иосифа* Архіепископа всего Армянского народа обитающего в Россіи и Кавалера Князя *Арцутинского-Долгорукого* Спб. 1799, стр, 73—75, *И. Троицкій*, Изложение веры церкви Армянския, Спб. 1875 стр. 203—210

13 Հայ մատենադրութեան մեջ գոյութիւն ունին այլ և այլ վկայութիւններ «առաջավորաց» պասի մասին հետևյալ հղինակների. 1) Ձենոր Գլակի «Գիրք պատմութեանց երկրին Տարօնոյ, որ կոչի Ձենոր, Կ. Պոլիս 1708, եջ [ղդ], 2) Պողոս Տարոնեցվո (Յաղագս առաջաւորացն պահոց... Պաւղոսի ասացեալ [չհրատարակված], տես՝ Յակովբոս վ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, 1895, եջ 769, Գ. Զարբհանալեան, Հայկական, հին դպրութեան պատմութիւն, ք. տպ., Վիեննա 1897, եջ 605. հմմ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., եջ 160), 3) Ներսես Շնորհալվո (Գիրք հաւատոյ խոստովանութեան Հայ-ասանանայց եկեղեցւոյ... ի խնդրոյ գերապատիւ վեհապետի ինքնակալ թագաւորին Հռոմոց Մանուէլի Աւէքսի մեծի պոպատիւ վեհապետի ինքնակալ թագաւորին Հռոմոց Մանուէլի Աւէքսի մեծի պոտատատոսի..., տես «Թուղթ ընդհանրական», Էջմիածին 1865, եջ 126—127, 141—143), 4) Մխիթար Գոշի (Դիտարութիւն... յաղագս վրաց, տես [կարապետ վ.] Թուղթ Մխիթար վարդապետին, որ Գոշն կոչիւր, — «Արարատ» 1901 թ., եջ 60. Թուղթ Մխիթար վարդապետին, որ Գոշն կոչիւր, — «Արարատ» 1901 թ., եջ 60. հմմ. Լ. Մելիքսեթ-բեկ, op. cit., 246). 5) Հովհաննես վանականի Տավուշցվո (Պատճառք առաջաւորացն պահոցն, արարեալ Վանական վարդապետի՝ Վանն հակառակացն և այպանողացն զսուրբ պահս [չհրատարակված], վոր մենք պատրաստած ունենք տպագրութեյան. տես Ց. Կարինեանց, Մայր ցուցակ ձեռագիր մատենից Էջմիածնի, Տփղիս 1863, եջ 65, 129, Գ. Զարբհանալեան, op. cit., 735, Հ. Համազասպ Ոսկեան, Յովհաննէս վանական և իւր դպրոցը Վանի, Տփղիս 1912, եջ 31. հմմ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ [«Ազգային Մատենադարան» ՀԹ], Վիեննա 1922, եջ 31. հմմ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ op. cit., 253), և այլն։ Հարցիս վերաբերյալ գրականությունը տես հետևյալ մենագրություններում՝ Л.Меликсет-Бековъ, Грузинскій изводъ сказанія о посте «араджавор»,—«Христ. Востокъ», т. V, стр. 73—111, ուր, ի մէջէ այլոց, ամփոփած և վրաց գրականության տվյալներն «առաջավորաց»-ի մասին, վորը վրացերեն «ալաջորի» յի կոչվում. հմմ. Մեսրոպ վ. Մախուդյանցի գրախոսականը այս մեր աշխատության մասին, — «Արարատ» 1916 Նոեմբեր-մարտ, եջ 148—150, Դոկտ. Հ. Աղեքսանդր վ. Մատիկեան, Արաջ դեղեցիկ. համեմատական-քննական ուսումնասիրութիւն [«Ազգային Մատենադարան» ՃԻԶ], Վիեննա 1930, եջ153—170 (նուէրը տես նաև՝ Ա. Մատիկեան, Դիւցազնական ջուներ յարաբերութեամբ Միքայէլ-Գաբրիէլ հրեշտակներու և ս. Սարգսի, — «Հանդէս ամսօրեայ» 1927 թ., եջ 43—55)։ Հուն գրականության տվյալներից, ուր այս պասը կոչվում է եջ 43—55)։ Հուն գրականության տվյալներից, ուր այս պասը կոչվում է Sancti patris nostri Isaaci Magnae Armeniae catholici Oratio invectiva adversus Armenios *գրվածքը, ուր այս հարցին հատկապես և մանրամասն նվիրված է առաջին «ճառի»* (Oratio I contra Armenios-*ի*) XIV *գլուխը, վոր կրում է հետևյալ վերնագիրը՝* Περὶ τῆς σατανικῆς νηστείας τοῦ Ἀρτζηβουρίου — De satanico jejunio, quod Artzeburii vocant (*Migne*, PG, t. CXXXII, p. 1197—1209) *և յերկրորդ «ճառի»* (Oratio II contra Armenios-*ի*) *23-րդ կետը, վոր կրում է հետևյալ վերնագիրը՝* Περὶ τῆς ἐσκοτισμένης νηστείας τοῦ Ἀρτζηβουρίου — De obscuro Artzeburii jejunio (ibid p. 1233—1235). *Հարևանցի կերպով նույնը հիշատակվում է նաև հատված.*

Quomodo recipiendi sunt Armenii haeretici (ibid., 1257—1260)։ Տես նաև *И. Троицкий*, Изложение веры церкви Армянския, Спб. 1875, стр. 215—220. *И. Мансветов*, О постах православной восточной церкви, Москва 1886, стр. 46—53 *(վերջիններում, ի միջի այլոց, ամփոփված են և ալավոնական դրա-*
կանության տվյալները նույն պահի մասին, որը կոչվում է «արցիվուր» կամ «արցիվուրիա»): *Ինչպես պարզվում է, «առաջավորը»-ը բավականին տարածված և յեղել հնում կոպտերի, հաբաշների և այլ քրիստոնյաների մեջ (В. Болотов*, Из истории церкви сиро-персидской, Спб. 1901, стр. 172, «Исторические Известия», издаваемые Историческим Обществом при Московском университете, 1917. г. № 2, стр. 209), *ինչպես և ծանոթ և յեղել քյուրդերին (С. А. Егиазаров*, Краткий Этнографический очерк курдов Эриванской губернии, — «Записки Кавк. Отд. Рус. Геогр. О-ва», кн. XIII, вып. 2, Тифл. 1891, стр. 190 и прим. *Н. Марр*, Еще о слове «челеби». К вопросу о культурном значении курдской народности в истории Передней Азии, — «Записки Вост. Отд. Рус. Археолог. О-ва», т. XX, в. 2—3, 1911, стр. 130, прим. 2).

14. Այստեղ միանգամայն հասկանալի չի Կ. Կեկելիձեի (op. cit., էջ 139—140) տարակուսանքը յերբ նա գրում է. «Խաչեցար»-ն ու պաչօտ-ը հայոց մեջ մոցրեց, ասում է Արսենը, Ներսես Կաթողիկոս Մլիչինը, և այս նորմուծությունը կարծես թե Դվինի առաջին ժողովում և կատարվել 527 թ. [պիտի լինի 507 թ. Լ. Մ.-Բ.], սակայն մի այլ տեղում մատնանշում է, որ այս տեղի ունեցավ Դվինի յերկրորդ ժողովում (551 թ.)» [ուղիղ 554 թ. Լ. Մ.-Բ.], բայց «Խաչեցար-ն իսկապես ընդունված և հինգերորդ դարու վերջը, իսկ պաչօտը հնագույն պաս է արևելքում, որի մասին երբ հետաքրքրությամբ պիտի փնտրենք»։

15. Վրացի հեղինակն ի նկատի ունի Դվինի 554 թ. ժողովը, որի կանոնները քանիցս հրատարակվել է. տես. Ներսէս Վ. Մելիք-Թանգեան, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, I, Շուշի 1903, էջ 370—389, Արսէն Վ. Ղլտճեան, Կանոնք Ներսէսի Բ. կաթուղիկոսի և Ներքնատուն Մամիկոնէից եպիսկոպոսի,—«Արարատ» 1905 թ., հոկտեմբեր, հավելված, էջ 943—968. Նույնը, Կանոնդիրք Հայոց [«Ղուկասեան Մատենադարան» ԺԲ], Թիֆլիս 1914, էջ 107—116, լատիներեն թարգմանությունը՝ Ang. Maius, Scriptorum veterum nova collectio e Vaticanis codicibus edita, t. X, p. 2, Roma 1838, p. p. 272—276 *(մանրամասն բիբլիոգրաֆիան տես. Л. Меликсет-Беков*, Об источниках армянского права, — «Христ. Восток», т. II, 1917—1925, стр. 155, 156, прим. 2, 157)։ *Սակայն ժամանակագրական անհամաձայնություններն այս կետում բավականին ակներև են.*

16. Կյուրիոնի մասին, բացի Ն. Ակինյանի ուսումնասիրություններից (Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց), տես նաև՝ И. Джавахов, История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII века, — «Известия И. Академии Наук», 1908, стр. 433—446, 511—536.

17. Զորս պատրիարքության և Գրիգոր Պարթևի կեսարիայից ձեռնադրվելը՝ Հայոց եկեղեցվո մասին հորինած այն թեորիաներից է, որոնք սկիզբ են առնում VI-VII դարուց. «Կեսարիայի» թեորիայի մանրամասն վերլուծության տես. Н. Марр, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием (Арабская версия), Спб. 1905, *նույնը հայերեն՝ Մկրտութիւն Հայոց, Վրաց, Աբխազաց և Ալանաց ի սրբոյն Գրիգորէ, թարգմ. Յուսիկ արքեպիսկոպոս, Վաղարշապատ 1911, ուր, ի միջի այլոց, կարդում ենք. «Հայ գրականութեան մէջ աղբիւրն հոսանքի երևան գալուց առաջ տեղի է ունեցել յունական եկեղեցական ազդեցութիւն, որը, բնականաբար, կարող էր առաջ մղել եկեղեցական գործեղ ազդեցութիւնը, որը, բնականաբար, կարող էր կեսարիական քարոզչի գործունէութիւնը։ Յոյն եկեղեցական հոսանքը կարող էր տեղական քարոզչից, որ գործում էր բիւզանդական անմիջական ազդեցութեան սահմաններում մի որևէ տեղ, ստեղծել համահայկական լուսաւորչի տիպ, դիտմամբ չտեսնելու տալով սիրիական եկեղեցական ազդեցութիւնը։ Հետևանքին նայելով, յունական ազդեցութիւնը ոչ միայն ստեղծել է իսկապէս հարիւրաւոր տիպը, այլև կարողացել է յաջողցնել որ բոլոր հայերը ճանաչեն նրան. այնպէս որ, ազգային ուղղութեամբ գրողներին մնում էր Ս. Գրիգորի, որպէս համահայկական լուսաւորչի, վարքը, որ իրանց ժամանակին արդէն հաստատուած էր, առաւել ևս հռչակել։ Ս. Գրիգորի պատմութեան զարգացման առաջին շրջանից, երբ նրա քարոզչական գործունէութիւնը դեռ տեղական էր, ժամանակը չի պահել որևէ ժամանակակից մշակուած զրոյց։ Չեմ վիճում, թէ դեռ կարող չի պահել որևէ ժամանակակից մշակուած զրոյց։ Չեմ վիճում, թէ դեռ կարող է այն էլ խնդիր լինել, եղել է արդեօք այդպիսի սկզբնական զրոյցի ձև, զրի առնուած է, թէ միայն բերան էր խօսւում։ Ես այժմ կարելի է զուշակել, թէ սկզբում, այդ մի աւանդութիւն էր Կապադովկիայի յոյն եկեղեցու նահատակ քարոզչի գործունէութեան մասին լազիքի և իմերեթի (Թարգմանութեան մեջ՝ Իմերեթիայի. sic. Լ. Մ.-Բ.) սահմանակից, արևմտեան Հայաստանում, հռոմէական կայսերութեան մերձաւոր ազդեցութեան շրջանում։ Բոլոր խմբագրութիւնները էլ պահպանել են թէ Գրիգոր լուսաւորիչը և անգամ նրա սեբաստիայի կենդրոնացած էին Հայաստանի այդ մասում... Կապադովկիական կեսարիայի եկեղեցու սան և այդ եկեղեցու կարգած մի նման տեղական քարոզչի համատարած ստեղծագործող դերի վերայ կարող էին ի հարկէ պնդել իրանք յոյները, իսկ հայերից նրանք՝ որոնք ընդհանրապէս յունական եկեղեցականութեան կուսակիցներն էին և խմբուած էին ամենից առաջ, բնականաբար, բիւզանդական կայսերութեան կազմի մէջ գտնուող հայ գաւառներում և ընտելացած էին յունական կուլտուրային անմիջապէս։ Այսպիսի յունա-հայկական միջավայրը կարող էր տեղական քարոզչական գործը ընդհանրացնելու առաջին փորձը տալ...» (էջ 95)։*

Մանրամասնորեն այս կետում վրացի հեղինակն, ըստ յերևույթին, ոգտագործած ունի Quomodo recipiendi sunt Armenii haeretici *(կամ սրա նման մի վորևե այլ գրվածք)*, *ուր, ի միջի այլոց, կարդում ենք* (Migne, PG, t. CXXXII, col. 1264). «Ἐν οἷς καὶ ὁ ἅγιος καὶ θεοφόρος Πατὴρ ἡμῶν Γρηγόριος ὁ τῆς μεγάλης Ἀρμενίας χειροτονηθεὶς τῇ ἁγιωτάτῃ μητροπόλει Καισαρείας, ὅρους καὶ κανόνας ἔθετο τοῦ μὴ ἔχειν ἐξουσίαν ἀλλαχοῦ χειροτονηθῆναι τὸν τῆς μεγάλης Ἀρμενίας ἀρχιερέα, εἰ μὴ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν Καισαρέων»։

Ինչ վերաբերում է «Չորս պատրիարքության» խնդրին, դրա մասին խոսում է Կյուրիոնը Աբրահամին ուղղած թղթի մեջ (Թիրք թղթոց, 179)։ Նույնը հայ մատենադրության մեջ արծարծում է VIII դարու դործիչ Սողոմոն կաթողիկոս Մաքենացին, որի դրությունը բառացի առաջ և բերում Մովսես Կաղանկատվացին X դարում և, ըստ վերջինիս՝ Անանիա Սանահնեցին XI դարում (մանրամասնությունները այս հարցին վերաբերյալ Մովսես Կաղանկատվացու և Անանիա Սանահնեցվո համապատասխան հատվածների ղուդընթաց հրատարակությամբ, տես՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., էջ 110—120 (ուր 112—120 էջերի վրա գետեղած են լոկ հայերեն բնագրերները)։

18. Այս Աբասը լավ հայտնի չե Աղվանից պատմութիւնից (Մովսէսի Կաղանկատուացւոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի [«Ղուկասեան Մատենադարան», Ը], Թիֆլիս 1913). «Եհաս դաւանութիւնս այս (ժողովոյն Քաղկեդոնի) և յաշխարհս Աղուանից ի ժամանակս տեառն Աբասայ կաթուղիկոսի, որ յոյժ քննութեան առնելով լուրով եպիսկոպոսօք... նոքօք հանդերձ հալածեաց ի տանէն Աղուանից զվարդապետս կրօնին այնմիկ...» (նշ. 142—143 [հատոր յերկրորդ, գլուխ Ը]). Նաև՝ «Տէր Աբաս, որ ի սկզբան թուականս Հայոց վոխեաց զաթոռ Աղուանից զվարդապետս կրօնին այնմիկ...» (նշ. 142—143 [հատոր յերկրորդ, գլուխ Ը]). Նաև՝ «Տէր Աբաս, որ ի սկզբան թուականս Հայոց վոխեաց զաթոռ հայրապետութեանն ի Զորայ ի Պարտաւ՝ կալեալ ամս քառասուն և չորս, եպիսկոպոսութենէն Մեծիրանց կոչեցեալ։ Առ սովաւ կալան սովորութիւն գրել ի կոպոսութենէն Մեծիրանց կոչեցեալ։ Առ սովաւ կալան սովորութիւն գրել ի պարուակի թղթոյն «Աղուանից, Լփնայ և Զորայ կաթուղիկոսի»։ Եւ առ սա գրեցին ի ժողովոյն Դունայ՝ ասել «Մի բնութիւն աստուածութեան և մարդկութեանն Քրիստոսի», և յաւելուլ ի Սուրբ Աստուածն «անմահ և խաչեցար» (ibid., նշ 391—392 [հատոր երրորդ, գլուխ ԻԴ]): Բացի դրանից, նա (Աբասը) հայտնի չե այլ և այլ գրագրութիւններով, որոնցից մեկին Մովսես Կաղանկատվացին նվիրում է իր «պատմութեան» յերկրորդ հատորի ամբողջ Ը գլուխը հետևյալ վերնագրով. «Թուղթ Յովհաննսի Հայոց կաթուղիկոսի առ տէր Աբաս Աղուանից կաթուղիկոս սակս հաւատոյ հաստատութեան երկնաւոր շնորհօք առլցեալ» (ibid., 137—142), իսկ մյուսը հրատարակել է Կարապետ Վ. [Տեր-Մկրտչյանը] առանձին դրքույկով. «Ներուսաղեմի Յովհաննէս եպիսկոպոսի Թուղթը առ Աբաս Աղուանից դրքույկով. «Ներուսաղեմի Յովհաննէս եպիսկոպոսի Թուղթը առ Աբաս Աղուանից դրքույկով. «Ներուսաղեմի Յովհաննէս եպիսկոպոսի Թուղթը առ Աբաս Աղուանից կաթուղիկոս սակս հաւատոյ հաստատութեան երկնաւոր շնորհօք առլցեալ» (ibid., 137—142), իսկ մյուսը հրատարակել է Կարապետ Վ. [Տեր-Մկրտչյանը] առանձին դրքույկով. «Ներուսաղեմի Յովհաննէս եպիսկոպոսի Թուղթը առ Աբաս Աղուանից կաթուղիկոս», Վաղարշապատ 1896 (= «Արարատ» 1896 թ., նշ 252—256): Համմ. Narratio de rebus Armeniae-ի (Migne, PG, CXXXII, 1215) վկայությունը նույն Աբասի մասին: «... Ἔγραψαν τοίνυν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Ἀπᾶς τὸν καθολικὸν Ἀλβανίας χώρας, περιέχουσαν οὕτως...» (համմ. Ն. Ակինեան, Կիւրիոն կաթողիկոս վրաց, 99—100):

19. Ըստ յերևույթին, Գրիգոր Քերդողն է, որը հայտնի չե «Գիրք թղթոց»-ից (նշ 153—160). «Սրբասիրի տեառն Աբրահամու Հայոց կաթուղիկոսի ի Գրիգորէ նուաստէ Քերդողէ». համմ. Ն. Ակինեան, op. cit., 152—155:

20. Այստեղ կրկնված է այն դրույթը Գրիգոր Պարթևի Հայոց և Վրաց լուսավորիչ լինելու մասին, որը ընդհանրապես արծարծված է «Գիրք թղթոց»-ի մեջ (նաև Ուխտանեսի մոտ). «Եւ ճշմարտապատում սուրբն Գրիգորիոս զնոցայն ուսոյց մեզ» (Պատճառք Դ. Ժողովոյն երկրաբնակացն Մովսէսի Վրաց ուղղափառ եպիսկոպոսի, նշ 123), «յիշեցուցանելով զսուրբ և զուղիղ հաւատն զոր մեզ տեառ եպիսկոպոսի, նշ 123), «յիշեցուցանելով զսուրբ և զուղիղ հաւատն զոր մեզ տեառ Գրիգորէ սերմանեալ էր յայս ի կաւկասային կողմանս» (Պատասխին սրբոյն Գրիգորի սերմանեալ էր յայս ի

23. Այսինքն Ծուրտավուժ, որը մասին մանրամասն տես այս պրակի առաջին գլխի 6-րդ ծանոթությունը։

24. Մանրամասնությունները «Գիրք Թղթոց»-ի, նաև Ուխտանիսի «Պատմություն բաժանման Վրաց և Հայոց»-ի մեջ, հատկապես Ի. գլխում (գնալն Մովսիսի եպիսկոպոսին Ծուրտաւայ առ Կիւրիոն), եջ 19—20։

25. Սկսած խոսքերից՝ «...Յետ Պետրոս Թադավորը տեսնելց հայերին պատճառ անասնած Նեստորի կրոնը» մինչև այստեղ, ամբողջ հատվածը, Ն. Ակինյանը բերում և «քաղուածաբար»՝ հայերենի վերածելով դերմաներեն թարգմանությունը, որի մասին ասում է. «[Վրաց Արսէն կաթողիկոսի (Ժ. դար) գրութեան] կարևոր մասերը աչացս առջեւ ունիմ գերմաներէն թարգմանութեամբ Հ. Գուտէնի, որ հաճեցաւ զայն ձեռագիրը տրամադրութեան տակ դնել» (op. cit., 289—290)։

26. Այսինքն Կոմիտաս Աղցեցին (616—628), որը առաձնապես հայտնի էր իբրև հեղինակ կամ, ավելի հիշեն ասած, «ստացող» կամ խմբագիր «Կնիք հաւատոյ» կոչված ժողովածուի և այլ գրվածքների (սրա մասին տես ստորև), նամանավանդ իբրև Հռոդոդ Հռիփսիմեի տաճարի և վկայարանի, որի արևելյան abside-ի կոնքում փորագրած ունի հետևյալ ուշագրավ արձանագրությունը 4 տողից բաղկացած, որը վերագրվում է 618 թվին. «Ես, Կոմիտաս եկեղեցապան սրբոյ Հռիփսիմէի, կոչեցայ յաթոռ սրբոյն Գրիգորի, շինեցի զտաճարս սրբոյ վկայիցս Քրիս» (տես Գարեգին Վ. Յովսէփեան, Կոմիտաս կաթուղիկոսի մի նոր արձանագրութիւն, — «Արարատ» 1898, հոկտեմբեր, եջ 441—442. Նույնը. Գրչութեան արուեստը հին Հայոց մէջ, մասն Գ. Բարտէզ հայ հնագրութեան. Վաղարշապատ 1913, եջ 6. *И. Орбели*, Шесть армянских надписей VII—X вв, I. Надписи католикоса Комитаса, — «Христ. Восток», т. III, 1914. стр. 72—76): Մանրամասնությունները նրա մասին տես Սեբեոսի պատմության մեջ (Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի և հերակլն [«Ղուկասեան Մատենադարան» Է], Թիֆլիս 1913, եջ 124, 132, 136, 141, 156—157, 197, 272—273, 281, 288, 295—296, 304—306։ Narratio de rebus Armeniae-ի մեջ ևս (Migne, PG, t. CXXXII, col. 1249) կոչվում է Կոմիտաս։

27. Այս հարցի շուրջը հատկապես խոսվում է IX դարու հեղինակ Մաշտոցի (ապագայում կաթողիկոսի) գրության մեջ՝ «Թուղթ երանելոյն Մաշտոցի, նախ քան զկաթուղիկոսութիւն, առ Տէր Գէորգ Հայոց կաթուղիկոս՝ վասն Սիւնեաց խաչին, թէ է՞ր ազգաւ տուաւ (var. տուեալ եղև)» (տես [Ց. Փիլոյանդանեան,] Մայր Աթոռն Գիրք Թղթոց ձեռագիրների մէջ ամբողջութեամբ անտիպ մնացած Թղթեր, — «Արարատ» 1902 թ., հավելված հուլիս-ոգոստոսի, եջ 748—753, համմ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., եջ 77)։

28. Հովհան Մայրագոմեցվո մասին հատկապես տես՝ Կարապետ եպ., Յովհան Մանդակունի և Յովհան Մայրագոմեցի, — «Շողակաթ», Վաղ. 1913, եջ 84—136. Նույնը, Կնիք հաւատոյ, եջ XXVI—XXXII, LXXXIX—CVII, 52—55, 142—146, 253—256, 281, 288, 327—330, 363—364։ Գարեգին եպ., Պատմութիւն Յովհաննու Մայրագոմեցւոյ, — «Արարատ» 1917 թ., եջ 735—745։

29. Մանդակունի համապատասխանում է Սեբեոսի (op. cit., 273) հետևյալ խոսքերին. «Ես և սորա (Կոմիտասի) ժամանակս վայելէր վարդապետութեամբ Յովհան Մայրագոմեցի, որում զկաթողիկոսութիւնն հաւատացեալ էր Կոմիտաս»։

30. Համմ. 10-րդ ծանոթությունը։

31. Այսինքն Պետրոս՝ Անտիոքի պատրիարքի (471, 475—478, 485—488), որը, ըստ «Գիրք Թղթոց»-ի ([Զրուցատրութիւն ընդ մէջ հայրապետին Հայոց Կոմիտասայ և պատրիարքին Կոստանդնուպոլսոյ], եջ 491), իբրև «Գայլ» և կոչվել «Պետրոս Անտիոքացին՝ Գայլ կոչելով». համմ. մանրամասնությունները՝ *Л. Мелик-сет-Беков*, Грузинскіі извод сказания о посте «араджавор», стр. 100—102։

32. Կոմիտասի գրական գործունեության մասին հատկապես խոսում են Ասողիկն ու Վարդան պատմիչն, որը դրեթե բառացի կրկնում և առաջինի խոսքերը, նաև Narratio de rebus Armeniae գրվածքը, ըստ որի նա «բանս բազումս արար»։

Ըստ Ասողիկի (*Стефанос Таронец-ւոյ* Ասողկան պատմութիւն տիեզերական, Բ. տպ., Սպբ. 1885, եջ 87).

«Սա (Կոմիտաս) գրեաց երիս գիրս, և զանուն իւր վոչ վերագրեաց ի նոսա, վասն չընդունելոյ ժողովրդեանն. անուն միոյն՝ Խրատ վարուց, և անուն միւսոյն՝ Հաւատարմատ, և անուն միւսոյն՝ Նոյեմակ»։

Ըստ Վարդանի (Հաւաքութիւն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի լուսաբանեալ, Վիննափիկ 1862, եջ 62).

«Սա (Կոմիտաս) գրեաց երիս գիրս, զանուն իւր չդնելով ի նոսա. զմինն կոչեաց Խրատավարք, զմինն Հաւատարմատ, և զմինն Նոյեմակ»։

Վրացի հեղինակի յուշմունքն համապատասխանում է Narratio de rebus Armaniae-ի տված տեղեկությանը (Migne, PG, CXXXII, 1249—1251)՝ «Οὗτος ὁ Κομιτὰς μᾶλλον ὑπὲρ πάντας διήγειρε τὴν φιλονικείαν, εἰς τὸ ἀναθεματίσαι τὴν σύνοδον Χαλκηδόνος. ὅς καὶ λόγους πολλοὺς πεποίηκε τῷ ἰδίῳ ὀνόματι τοῦ ἁγίου Ἰσαάκ ἐνὶ βιβλίῳ τὸ ὄνομα ἐστὶν Ἀμαρτανὰκ κατα τὴν Ἀρμενίων διάλεκτον» (համմ. մասամբ Կնիք հաւատոյ, եջ XXIV)։ Ըստ Կարապետ եպ-ի (Կնիք հաւատոյ, եջ XXVI), այստեղ հիշված Ἀμαρτανὰκ-ը (Ամարտանակ)՝ «Հաւատոյ նամակ»-ը պիտի լինի։ «Դարձ ապացոյցը, — ասում է ապա նույն հեղինակը (ibid.), — համարում եմ նոյն գրուածքի այն օտարոտի յիշատակութիւնը, թէ Կոմիտաս բաներ է հրատարակել ս. Սահակի անունով, որի համար դժուար կլինի ուրիշ բացատրութիւն գտնել, բայց եթէ այն, որ Թղթոց դիրքը սկսուում է ս. Սահակի և Պրակի ու Ակակ եպիսկոպոսների մէջ տեղի ունեցած թղթակցութեամբ»։ Համմ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., եջ 73։

33. Կոմիտասի անունն կրող ժողովածուներից, հատորից ու թղթերից առայժմ հայտնաբերված են հետևյալները. 1) «Կնիք հաւատոյ ընդհանուր սուրբ եկեղեցւոյ յուղարկաւ եւ ս. հոգեկիր հարցն մերոց դաւանութեանց յաւուրս Կոմիտասայ կաթուղիկոսի համահաւաքեալ» (հրատ. Կարապետ եպ. [Տեր-Մկրտչեան]ի, Էջմիածին 1914, եջ I—CXXVIII, 1—436). 2) «Տեառն Կոմիտասայ Հայոց կաթուղիկոսի՝ Վասն հաւատոյ» (Գիրք Թղթոց, եջ 212—219). 3) «[Զրուցատրութիւն ընդ մէջ հայրապետին Հայոց Կոմիտասայ և պատրիարքին Կոստանդնուպոլսոյ]» (թերի, ibid., 484—497). 3) «Թուղթ Մովսէսի երիցու առ Տէր Կոմիտաս և պատասխանի ի Կոմիտասայ կաթուղիկոսէ առ Մովսէսեան» (Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի և հերակլն, եջ 132—140)։ Բայի դրանից, ի նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ Կոմիտասի «Վասն հաւատոյ» գրվածքին, որին «Գիրք Թղթոց»-ի մեջ հետևում է «Յովհաննու Իմաստասիրի Հայոց կաթուղիկոսի՝ Սակս ժողովոց որ եղեն ի Հայք»-ը, անմիջապես կցված և մի ուշագրավ հիշատակա-

ըան (Դիւրք թղթոց, եջ 219), ուր, ի միջի այլոց, ասած է, վոր «աւրինակ դրոցս, որ լեալ էր Տէր Գրիգորիսի Վկայասիրին, մինչև ցայս վայր էր. և նա այսպես էր գրեալ», նախ Ն. Ադոնց (Ампелий, епископ Херсонский. К критике армянской *Книги посланий*, — «Христ. Восток», т. II, 1913, стр. 175—176) և ապա Կարապետ յեպ. (*Նոյնք հաւաստոյ, եջ XXV-XXVI*) այն կարծիքն ունին հայտնած, վոր Դիւրք թղթոցի հիմնական մասը ամփոփվել է և մի վորոշ ժողովածու յի դարձել Կոմիտասի ձեռքով կամ նրա որով. *հմմ.* նաև Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., *եջ 72*:

34. Հմմ. Կարապետ եպ., *նոյնք հաւաստոյ, եջ* XXX-XXXI:

35. Բրխտաւիրի (628—639) դահընկեցութեան մասին Սեբէոսը *(Պատմութիւն ի Հերակլէն, 157)* հաղորդում է հետևյալ մանրամասնությունները. «Սա (Բրխտաւիրը) բազում խռովութիւն յուղեաց և արկ սուր ի մէջ ընդ Ասպետ և ընդ եղբայր իւր չարախօսութեամբ: Կալաւ սա զաթոռ հայրապետութեան ամս ք. և յամին երրորդի եղեն ի վերայ նորա բամբասանք եւ ժողովեալ ամենայն եպիսկոպոսունս և իշխանս արարին քննութիւն եւ եկեալ արք երիւր ի նորին ընտանեաց և վկայեցին զնմանէ առաջին ամենայն բազմութեանն. ապա արձակեալ զոմանս յեպիսկոպոսաց ՚անտի: եւ առին ի նմանէ զփակիղն պատուոյ քահանայապետութեան, և ընկեցին զնա ի կարգէն և հալածեցին զնա անարգանաւք»: *Հմմ.* Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցւոյ Պատմութիւն Հայոց [«Ղևոնդեան Մատենադարան» ե], Թիֆլիս 1912, *եջ 75—76*, Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, *եջ 87*:

36. Վրացի հեղինակի տվյալները Բրխտաւիրի ու Յեզդի մասին դրեթե չեմ ում են այն վկայություններ, վոր մենք գտնում ենք Narratio de rebus Armeniae-ի մեջ (*Migne*, PG, CXXXII, 1252)՝ անմիջապես Կոմիտասի դործունեության բնորոշումը տալուց հետո. "Ος καί τινα Ἰωάννην ἐβούλετο διάδοχον γενεσθαι τοῦ θρόνου αὐτοῦ. ὅ οὐ συνέβη αὐτῷ, ἀλλα τῷ Χριστοφόρῳ. Καὶ ἐν τῷ κατα βεβλῆσθαι τὸν Χριστοφόρον ἀπὸ τοῦ θρόνου, ἔχαιρεν ὁ Ἰωάννης. ἀλλ' οὐδὲ τότε ἐπέτυχεν. Ἐγένετο γὰρ ὁ «Ἐσδρας ὁ Καθολικός. Ὁ δὲ Ἰωάννης, βλεσυρῷ τῷ ὀφθαλμῷ αὐτόν ὑπέβλεπεν»:

*37. Ի նկատի յի առնված «ս. Գրիգորի տեսիլքը», վորը դտնվում է «Հայոց դարձի» պատմության մեջ (Ագաթանգեղոյ պատմութիւն Հայոց, աշխատ. Գ Տէր-Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց [«Պատմագիրք հայոց», հ. I. Դ. II], Տփղիս 1909, եջ 381—392. Նաև՝ *Н. Марр*, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов св. Григорием (Арабская версия), стр. 98—101 = *Մկրտութիւն Հայոց, Վրաց, Աբխազաց և Ալանաց ի սրբոյն Գրիգորէ, էջ 33—36*), և վորին վրաց հեղինակի խոսքերը մինդամայն համապատասխանում են.*

Ըստ Ագաթանգեղոսի *(եջ 385—386).*

Եւ գառինքն դայլք եղեն թուխք, և յարձակեցան նոքին ի մէջ հօտիցն, և ճշմարտութենէ, եղեն անօրէնք, փոխեցան և դարձան ի դայլս՝ այդոքիկ են առաջնորդքն, որք հետևին և գնետ իւրեանց զառածանեն զդայլս և տանեն ուր և կամին:

Ըստ արարական վերսիայի *(եջ 35—36).*

Իսկ այնորիկ, որք յետս դարձան ի ճշմարտութենէ, եղեն անօրէնք, փոխեցան և դարձան ի դայլս՝ այդոքիկ են առաջնորդքն, որք հետևին և գնետ իւրեանց զառածանեն զդայլս և տանեն ուր և կամին:

Նույն տեսիլքը վրաց դրականության մեջ հայտնի յի Հայոց դարձի պատմության X դարու Սիմեոն Լոգոթետոսի այսպես կոչված մետաֆրաստ խմբագրությամբ, վոր վրացերեն յի վերածված 1081 թվին Կ. Պոլսում (վրացերեն տեկստը տես մեր հրատարակության մեջ. Vita s. Gregorii Parthianensis, edidit *Leo Melikset-Bek*, Tiflis 1920, p. p. 32—35): *Ըստ Կ. Կեկելիձեյի (Վրաց դրականության պատմություն, I, 535—536), այն դոյություն և ունեցել և առանձին IX—X դ. դ. թարգմանությամբ. իսկ մեր կարծիքով՝ վոչ ուշ քան IX դ.*:

*38. Ի նկատի յե առնված «ս. Սահակի տեսիլքը», վորը վորոշ ժամանակից մտած և Ղազար Փարպեցվո պատմության մեջ (Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց և թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, աշխատ. Գ. Տէր-Մկրտչեանի և Ստ. Մալխասեանի [«Պատմագիրք հայոց», հ. I, Գ. IV], Տփղիս 1904, եջ 28—37)՝ բայց դոյություն ունի և առանձին (Սուրբք Հայկականք, II, Վեն. 1853, եջ 45—67): Ըստ յիշուցիչին, թեթև վերամշակված և թարգմանված է յեղել վրացերեն IX դարում կամ դուցե ավելի առաջ (վրացերեն տեկստը տես մեր հրատարակությամբ և ուսումնասիրությամբ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Սահակ Պարթևի «մարգարեության» վրացական վերսիան, վրացերեն,—«Bulletin de l'Université de Tiflis» № 2, 1921—1922, *եջ 200—221, տեկստ՝ 207—217. հմմ.* նույնը ռուսերեն [*մի մասն ուսումնասիրությունը*]՝ *Л. Меликсет-Бекова*, О грузинской версии апокрифического Виденія Саака Парфянина о судьбе Арменіи, — «Известія Кавказского Историко-Археологическаго Института», т. II, Тифл. 1917—1925, стр. 164—176):

Ի դեպ, ավելորդ չի լինի վրացի հեղինակի խոսքերը համեմատել «Տնտեսքի» համապատասխան տողերի հետ (հայերենը՝ Ղազար Փարպեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, եջ 29—30, 34 = վրացերենը՝ «Bulletin de l'Université de Tiflis», № 2, եջ 208, 213). «Եւ ի վերայ սկսեցին կայր նափորտ մի բեհեզեայ ծալեալ և եղեալ, և առ նմին գունդ մի ոսկի բոլոր. և մագաղաթ հատուածածաև չորեքկուսի, գրեալ ի սկզբան կարգս ինչ սահաւ՝ ոսկեհանիլ գրով սքանչելապէս, իբր թէ ձեռամբ գրչի ճարտարի. և ի մէջոյ կողման մագաղաթին, հետև յոսկեդիր կարգացն, երևէին այլ կարգք ինչ եղծեալք ջնջագիրք, որոց ոչինչ բնաւ երևէր տեսիլ գրոյն և կամ կերպարանք... Եւ զի երևեցաւ ի մէջոյ կողմն մագաղաթին, հետև յոսկեդիրն կարգացն, կարգք ինչ խանգարեալք և ջնջագիրք գիտեմ, զի նոսակոց են քահանայապետք ոմանք յաթոռ սրբոյն Գրիգորի, որք... ըստ փառաց աշխարհիս ձգտին ի պատիւն յանդգնութեամբ... Եւ այլ կարգն և միւս ևս կէս կարգին, որ երևեցաւ քեզ գրեալ սքանչելապէս ոսկի գրով ի ստորին եզեր մագաղաթին՝ ծանի՛ր հաւաստեաւ, զի մերձ յերևումն պղծոյն անապատի դարձեալ յառնէ թագաւոր յազգէդ Արշակունեաց, և նորոգի աթոռ հայրապետութեան ի շառաւիղէ սրբոյն Գրիգորի»:

39. Վրացի հեղինակի խոսքերը Ներսես Միջինի մասին այս դեպքում միանդամայն համապատասխանում են այն հատուածին, վոր հայտնի յե «Վասն սուրբ Ժողովոյն, որ եղեն ի Հայս ի սրբոյն Գրիգորէ սկսեալ» վերնագրով անանուն

բակիածՙ և յեղել վոչ միայն այս Ներսեսը, այլ և վերջինս փակակալ (լուսաբար) վոմն Սարգիսն ու Պետրոս Թափիչ Անտիոքացին (մանրամասնութիւնները տես այս պրակի հետագա էջերում, իսկ առ այժմ՝ *Л. Меликсет-Беков*, Грузинский извод сказания о посте «араджавор», стр. 93, 102): *Այս դէպքում վրացի հեղինակին, ըստ յերևույթին, ի նկատի ունի այն ամանդութիւնը, վորը մեզի հասցրել և հայ գրականութիւնն հանձնում Հովհան Դրասխանակերտեցվու և Առաղիկի վոչ թէ Ներսեսի, այլ Հովհան Ոձնեցվու նկատմամբ*: Հովհան Դրասխանակերտցին (*Հովհաննու Դրասխանակերտեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, եջ 101*) դրում է. «[*Յովհաննէս*] *յայծեաց ցխսիս զժոխքմբերս զդեսաւորէր. իսկ զարտաքոյն ի պատուական երանէ նիւթից զդեսաւորեալ պճնազարդէր: Եւ ոսկի մանր խարտիւ ազացեալ և իւղովք անուշիւք յայն ընդխառնեալ՝ փչէր ընդ ծաղկեալ ակօք մորուն, որ իջանէր մինչև ցգրպանս զդեսաւոյ նորա*»: *Մոռաւորապես նույնը կրկնում է և Առաղիկը* (*Ստեփաննոսի Տարօնեցւոյ Առաղիկան Պատմութիւն տիեզերական, եջ 103*) հետևյալ խոսքերով. «*Եւ ինքն Յովհաննէս էր յոյժ դեղեցիկ տեսլեամբ, լի ամենայն առաքինութեամբ. ունէր զդեսոս այծեայս, և ի վերայ պայծառանդէ նիւթով զդեսաւորեալ պճնազարդէր. և ոսկի մանր խարտեաւ ազացեալ՝ անոյշ իւղովք խառնեալ և փչեալ զծաղկեալ ակօք մորուացն*»: *Ըստ յերևույթին, մորուքը կամ մազերը վոսկեզօծելու մէջ պիտի վորոնել արամանները մանմեզականների «հինա»-ով ներկելու սովորութեի յետ:*

41. Վրացի հեղինակն ի նկատի ունի Մանազկերտի 726 թ. ժողովը, վորի մասին Առաղիկը (*Ստեփաննոսի Տարօնեցւոյ Առաղիկան Պատմութիւն տիեզերականն, էջ 102—103*), *ի մէջի այլոց, հաղորդում և հետևյալը. «Սա (Յովհաննէս) արար ժողով ի Մանազկերտ քաղաքս, որբևրով յաղթարհէս զքաղկեդոնականացն երկաբնակ խոստովանութիւն և զաւանդութիւնն՝ որ խմորով և չրով ապականն զսուրբ խորհուրդն: Նույն ժողովի կանոնները տես՝ Սամուէլի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, հրատ. Արշակ Տէր-Միքայէլեանի, Վաղարշապատ. 1893, եջ 287—288, ծանոթ. 36, Արէվ Դլտճեան, Կանոնդիրք Հայոց, եջ 149—164: Վավերական արձանագրութիւնը ասորերեն՝* Chronique de Michel le Syrien, patriarche Jakobite d'Antioche (1166—1199). Editée pour la première fois et traduite en français par *J.-B. Chabot*, t. II, 3, Paris 1904, p. p. 457—461 (*ասորերեն բնագիրը*), 492—500 (*ֆրանսերեն թարգմ.*). *Հայերեն թարգմ.* Երուանդ վ. Տէր-Միքաէլեանց, *Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորւոց եկեղեցիների հետ, Էջմիածին 1908, եջ 179—183, նույնը՝* Gregorii Barhebraei Chronicon Ecclesiasticum, *ed. Abbeloos et Lamy*, I, Lovanii 1872, p. 299—303. *հայերեն թարգմ.* Ե. Տէր-Միքաէլեանց, op. cit., *եջ 183—185, ծանոթ. 1: Մանազկերտի ժողովի մասին առհասարակ տես՝* Ե. Տէր-Միքաէլեանց, op. cit., 118—119, 173—176 etc. *նույնը, Մանազկերտի 726-ի ժողովի Ասորի եպիսկոպոսները և Ասորական թարգմանչի յիշած երկու ասորական վանքերը,—«Արարատ» 1907 թ., հունվար, եջ 75—80. բիբլիոգրաֆիան տես.* Ե. Տէր-Միքաէլեանց, op. cit., *եջ 173—174, ծանոթ. 2. Л. Меликсет-Беков*, Об источниках армянского права, стр. 155 и прим. 4, стр. 158:

42. Տես 17-երորդ ծանոթ.

43. Սկսած նախադասութիւնից՝ «Յետ [դեսպաններ] ուղարկեցին [հայերն] Ներջապու Տարոնի յեպիսկոպոսի մոտ» մինչ այստեղ համառոտութիւն է Nar-

atio de rebus Armeniae-ի (Migne, PG, CXXXII, 1244) *հետևյալ հատվածի*

Πάλιν ἠλαττώθησαν οἱ τῆς αἱρέσεως ταύτης ἐπίσκοποι, καὶ ἐπειδὴ οὐκ ἠδύνατο χειροτονηθῆναι διὰ τὴν αἵρεσιν αὐτῶν, διαλογισάμενοι προσετέθησαν τὴν τῶν Ἀρμενίων ἐπισκόπων. Διὸ τοῦτο προσφιλεῖς ἐγένοντο τῶν ἐν Σαπῶ ἐπισκόπων [l. τῷ Νερσαπῷ ἐπισκόπῳ] Ταρῶν, ὅστις τῷ ιθ' ἔτει τοῦ Καβατᾶ, ἐκράτησε τῆς ἐπισκοπῆς, καὶ διετέλεσεν ἔτη πολλὰ, μετὰ τοῦ ἑταίρου αὐτοῦ Ἀπτυσῶ τοῦ Σύρου, ἀπὸ τοῦ Σαρεπᾶ τῆς μονῆς τῶν πλησίον Σασὼν λέγοντες, ὅτι πάντες ἐπλανήθησαν ὀπίσω τοῦ Νεστορίου, καὶ τῶν ὁμοίων αὐτῷ ἐν Χαλκηδόνι, καὶ διότι οὐκ ἔχομεν πόθεν χειροτονεῖσθαι, προσωρμήσαμεν τῇ ὑμετέρᾳ, εὐσεβεῖ χειροτονίᾳ ποιῆσαι ἡμῖν ἐπισκόπους. Καθὼς ἄνωθεν ἐιπομεν, εὗρον αὐτοὺς ἀποβαλόντας τὴν παράδοσιν τοῦ ἁγίου Γρηγορίου, καὶ ἐκ τοῦ θρόνου Καισαρείας ἀπωσθέντας, λαβόντας πρόσταγμα παρὰ τοῦ βασιλέως Περσῶν, ποιεῖν ἑαυτοὺς ἐκείνος τὴν χειροτονίαν. Ἔλεγον δὲ, ὅτι Ἀπὸ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου ἐλάβομεν τοῦ χειροτονεῖν, καὶ τοῦ αὐτοῦ ἐσμὲν ἐν Χριστῷ μαθηταὶ, ψεύδοντες»:

44. Թեև վրացերեն բնագիրը տալիս է «աչխարակալի» ընթերցանութիւնը, վոր կարող է «աչխար[հ]ակ[ալ]» նշանակել, բայց պէտք է, վոր այստեղ «Աչտարակ[ե]լի» պիտի լիներ, այսինքն «աչտարակեցի»: Այս առթիվ Թ. Ժորդանիան (Քրոնիկաներ, I, եջ 324, ծան. 71) իր տարակուսանքը լուծում և այսպես. «Այսինքն ասխարակ (տպված՝ լսխարակ) դյուղից, ըստ Առաղիկի՝ Աչտարակեցի»:

45. Անտարակույս, Պետրոս Սյունյաց յեպիսկոպոսի մասին է խոսքը, վորը բավականին հայտնի յե հայ մատենագրութեան մէջ (տես Գալուստ Տէր-Մկրտչեան Պետրոս եպիսկոպոս Սիւնեաց,—«Արարատ» 1902, եջ 80—98, 183—203, 368—400. Ներսէս վ. Ակինեան, Պետրոս եպիսկոպոս Սիւնեաց, — «Հանդէս ամսօրեայ» 1903, եջ 245—252, 1904, եջ 18—22, 77—83, 105—113, համ. Լ. Մելիքսէթ-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., եջ 75) և վորին չպետք է շփոթել հայ-վրացական գործակցութեան շրջանի Պետրոս Գետի հետ (համ. Ն. Ակինեան, Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, 267—272. Л. Меликсет-Беков Грузинский извод сказания о посте «араджавор», стр. 100—102):

46. Ինչպես առաջին, նույնպես և այս յերկրորդ Դվինի ժողովի ժամանակագրութիւնը խառնաշփոթ գրութեան մէջ է. համ. 15 ծանոթ.:

47. Այս հատվածի ժամանակագրութիւնը Թ. Ժորդանիան (op. cit., *եջ 324 ծանոթ. 72*) *մեկնաբանում է հետևյալ կերպով. «Հնէստինեանոս թագավորի տասնուչորսերորդ (պետք է լինի 24-րդ), այն է 527+24=551 թվին, Պարսից Յոսրով թագավորի յերկրորդ (պիտի լինի «քսաներորդ»), այն է 531+20=551 թվին (Յոսրով I+378), այն տարին, յերբ վկայից սուրբ Իղնդ-Բուզիղը, այն է 552 թվին: Մասնավորապես, ինչ վերաբերում է Յեզիդբուզիդին, պետք է ասել, վոր սա պատմական անձնավորութիւն է, ծագումով Ասորի, վորը «վկայել» է Դվինում, և վորի վկայաբանութիւնը պահպանվել է հայերեն (տես. Վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց, հատոր Բ, Վենետիկ 1874, եջ 124—130), նաև վրացերեն թարգմանութեամբ (А. Хаханов*, Материалы по грузинской агиологи, По рукописям X века [«Труды по востоковедению», в. XXXI], Москва 1910, стр. 51—57, *համ.* XXI—XXII). *համ. Н. Марр, Из* поездки на Афон, стр. 23—24. *նույնը*, Агиографические материалы по грузинским рукописям Ивера, стр. 64: *Յեզիդբուզիդի «վկայութեան» մասին տես. Յովհաննու կաթուղիկոսի Դրասխանակերտեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, եջ 64: Վկայաբանութեան*

հայերեն բնագրում ժամանակագրությունը ներկայացրած և հետևյալ կերպով. «Եւ այսպէս քայլութեամբ վկայեաց սուրբն Յիզոիբուղիա ի քանեորդի երրորդի ամին Յոսրովու թագաւորի, որ օր երկու էր քաղոց ամաց, յաւուր կիւրակէի երրորդ ժամու», եջ 130։ Ըստ Ն. Ակինյանի (Եղիշէ վարդապետ և իւր Պատմութիւնն Հայոց պատերազմին) [Ազգային Մատենադարան, ՃԼԹ], Վիեննա 1932 թ. եջ՝ 553։

48. Ամբողջ հատվածը սկսած նախադասությունից՝ «Յետ հինգ վոր Ներշապուհ յեպիսկոպոսը տեղեկացրեց» մինչ այստեղ հետաքրքիր և համեմատել Ասողկի (Մատենադարան Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, եջ 82—83) հետևյալ հաղորդագրության հետ. «Եւ ի սորա (Մեժեժ Գնունւոյ) եօթներորդ ամին եկաց կաթողիկոս Հայոց Տէր Ներսէս ի դասուէն Բագրեւանդայ ի գեղջէն Աշտարակաց՝ ամս թ։ Սա ի չորրորդ ամի հայրապետութեան իւրոյ

58. «Սիրս սեղան» = ἀγάπη-ի մասին, իրաք, խոսվում և Սահակին վերագրվող կանոններում լթ (լը), լ (լթ) և խա (խը), տես՝ Ն. Մելիք-Թանգեան, I, 539, 545—546. Ա. Գլտենեան, 26—27, 37: Առ հասարակ այս հարցի շուրջը տես հետևյալ գրականությունը. H. Marr, След ἀγάπη у армян, — «Христ. Восток», т. I, 1912, стр. 41—42, Գարեգին Վ. Յովսէփեան, Ագապէ հաստատութիւն հայոց եկեղեցւոյ մէջ, — «Արարատ» 1912, № 10—11, եջ 997—1001, H. M[арр] К вопросу об ἀγάπη в Армении, — «Христ. Восток», т. II, 1913, стр. 145—147:

59. Ամբողջ հատվածը սկսած նախադասությունից՝ «Այս ժամանակից պարսից մարզպանները գրավեցին Հայքն» մինչ այստեղ՝ Ի. Զավախիշվիլու (Հին վրացական պատմական գրականությունը, 71—72) ասելով՝ «սկի չի հիշեցնում ավյալները այն հայ պատմիչների, որոնց յերկասիրությունները պահպանվել են: «Այնուամենայնիվ պարզ է, — շարունակում և նույն դիտակետը, — որ այս ավյալները վրաց պատմիչը հայկական պատմական աղբյուրներից պիտի քաղեր», սակայն այնպիսի աղբյուրներից, որոնք «անպայման Բաղկեդոնի ժողովին հետևող «ուղղափառ» հայ հեղինակների ձեռքով կլինեին գրած, և հենց այս է պատճառը, որ նրանց մեջ Բաղկեդոնի ժողովին հակառակ միաբնակ-հայ հոգևորականությունը այսպիսի ստորացուցիչ տեղեկություններով և զարդարված»: Այս հարցի յուրաքանչյուր լուծումն տես՝ Թ. Ժորդանիա, op. cit., եջ 326 ծան. 83:

60. Խոսքը բռնչև Վարդան Մամիկոնյանի մասին է, որի մականունը «Ձոխ», սակայն, անհասկանալի յի. դուցե հայերեն «քաջ» բառի աղավաղումն լինի: IX-դարու Վրաց հեղինակ Արսենը այս «չոքխ» բառը թարգմանում է «համակոր» (վրացերեն՝ բառացի «ուրչ»):

61. Ամբողջ հատվածը սկսած նախադասությունից՝ «Այս [պատճառով այս մեծ անպատվությունը չհանդուրժեց Վարդան Մամիկոնյանը» մինչ այստեղ գրեթե համապատասխանում է Narrato de rebus Armeniae-ի (Migne, PG, CXXXII 1245) հետևյալ հատվածին. «Μετὰ δὲ χρόνον πολὺν, Βαρτᾶς τις ἄρχων, ἀποκτείνας τὸν Σουριένην τὸν Πέρσην τὸν τύραννον, ἀποστατήσας ἐκ τῶν Ἀρμενίων, ἀδεῶς πρὸς τὴν [λείπ. ἦλθε] Κωνσταντινούπολιν, τῷ τεσσαρακοστῷ ἔτει τοῦ Χοσρόη, καὶ τὸ λ' ἔτει τοῦ Ἰουστινιανοῦ, τοῦ καὶ τὴν Ἁγίαν Σοφίαν δειμαμένου. ἐκ τῆς κοινωνίσσ δὲ αὐτοῦ ἐκχωρίσας σὺν τοῖς μετ' αὐτοῦ. Ἔλεγε γὰρ ὅτι οὐκ ἔχω ἐντολὴν ἐκ τῶν διδασκάλων ἡμῶν μεθ' ὑμῶν κοινωνεῖν. Διὸ προσετάχθη ὁ αὐτὸς Βαρτᾶς παρὰ τοῦ Καίσαρος συγκαλέσεσθαι ἐπισκόπους καὶ διδασκάλους τοὺς τῶν Ἀρμενίον. Ἐγένετο δὲ σύνοδος μεγάλη ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει, κατά τινων αἱρετικῶν, ἣν ἑ σύνοδον καλοῦμεν. καὶ ὁμοφανήσαντες αὐτοῖς, τῷ ὀνόματι αὐτῶν ἐκάλεσαν ἁγίας πύλας τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἥτις μέχρι σήμερον καλεῖται τῶν Ἀ ρ μ ε ν ί ω ν π ύ λ η»: Նույնը՝ տեղ տեղ ավելի ընդարձակ, իսկ տեղ տեղ համառոտ, կարդացվում է և Ասողիկի մոտ (Մատենադարանի Տարօնեցւոյ Պատմութիւն ձեռագրական, եջ 84—85). «Եւ ապա Խոսրով արքայ Պարսից զՄուրէն ոմն ազգական իւր, որում անուն էր Ձիհովր-Վշնասպ՝ հանէ ի հազարապետութիւն Հայոց: Որ եկեալ կալաւ զերկիրս մեր, յոյժ հարստահարելով զնախարարս Հայոց. զի չնայր ընդ կանայս ազատաց, ոչ առնելով զայրն տէր կնոջ իւրոյ: Ընդ որ զայրացեալ Վարդանայ բռնչվի որդւոյ Վասակայ, որ էր յազգէն Մամիկոնէից՝ սպասեալ դիպող ժամանակի առնելոյ առնէր զՄուրէն մարզպան [և] երիվր կրծաներ, յամի քառասնևրորդի առաջնևրորդի թագաւորութեան Խոսրովու, որ է ամ հօթևևրորդ թագաւորութեան Յուստինոսի, յամսեանն արեգի քսաներկուան ամսոյն, որ է փետրուարի, յաւուր երիքշաբթւոջ: Եւ իշխանքն Հայոց համօրէն ապստամբեալ ի Պարսից՝ ձեռն ետուն ի Յունականն, նոքօք ընդդէմ կալով սաստիկ մարտիւ: Իսկ Վարդանայ առեալ զընտանիս իւր և զայլ պայազատսն՝ փախստեայ անկանի յաշխարհն Յունաց ի թագաւորեալ քաղաքն Կոստանդնուպոլիս: Եւ երթեալ յանդիման լինէր թագաւորին Յուստինոսի, որ զսուրբն Սոփիա շինեաց. և հաղորդի ընդ նմա օրինաց, և յիւր անուն անուանէ զաւագ դուռնն սուրբ Սոփիայ, որ մինչև ցայսօր կոչի դուռն Հայոց»: Համմ. «Հանդէս ամսօրեայ» 1932 թ., եջ 369—370:

62. 582—602 թ.թ.:

63. 590—628 թ.թ.:

64. Այստեղ, ըստ Կ. Կեկելիձեի (Վրաց գրականության պատմություն, I, 139) նկատողության, անաքրոնիզմ է այն պարզ պատճառով, որ խոչվերացի կամ խոչի հարուցման տոնը իսկապես սահմանից Հերակլ կայսրը՝ «տեառնունական խաչը» Պարսկաստանից Կ. Պոլիս վերադարձնելուց հետո՝ 629 թվին:

65. Այսինքն Մովսես Յեղիվարդեցուն (574—604). համմ. մանրամասն Ն. Ակինեան, Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, եջ 108—124:

66. Վոր պարսկական և հունական Հայքի մեջև Մորիկի և Խոսրովի որոք սահմանը, իրաք, Ազատ գետովը և անցել, դրան ապացույց կարելի յի բերել Հովհաննէս Դրասխանակերտեցւոյ (Հովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, եջ 72—73 հետևյալ վկայությունը. «...Ըստ հրամանի կայսերն Մօրկայ զՅոհան ոմն ի գաւառէ Կոգայ ի Բաբարան գնդէն կացուցանեն կաթողիկոս Յունական կողմանն՝ բնակիցս ընդ նմա ի քաղաքաքիւղն Աւան... իսկ մեծ հայրապետն Աբրահամ... ի Դվին քաղաքի բնակէր ի Պարսից բաժնի անդ. վասն զի դեռն Ազատ գահմանն բաժնիցն երկոցունց ընդ մէջ հատանէր». համմ. Իվ. Զավախիշվիլի, Հին վրացական պատմական գրականությունը, 68:

67. Այսինքն «տաք ջրախառն գինի». համմ. Հր. Աճառեան, Հայերէն արմատական բառարան, II, 1203—1204:

68. Ամբողջ հատվածը սկսած նախադասությունից՝ «Սրանից հետո Մորիկ (Մավրիկ) կայսրն [Խոսրովի մոտ] ուղարկից» մինչ այստեղ գրեթե կրկնությունն է Narratio de rebus Armeniae-ի (Migne, PG, CXXXII, 1245, 1248—1249) հետևյալ կտորի. «Ἐν αἷς ἡμέραις πολλάκις συστασίαι ἐγένοντο, διὰ τὴν ἀποστασίαν τῶν ἀρχόντων, ἐν πολλαῖς ἡμέραις, ἔν τε τῇ Ῥωμανίᾳ καὶ τῇ Περσίδι, συζητούντων τῇ πίστει ἐπὶ κ' ἔτη. ἐν ἡμέραις τοῦ Βιανίση τοῦ καθολικοῦ, καὶ Μωσῆ, ἕως ἑνὸς ἔτους Χοσρόη, ὃς ἐβασίλευσεν ἐν χειρὶ Μαυρικίου Καίσαρος, ἐν πολλῇ δυνάμει τῶν Ῥωμαίων. Ὁ δὲ στρατηλάτης Μουσίλης, τοῦ Μαγκόνι τὸν ἐπικληθέντα Ταρωνίτην, ἀπέλειπεν ἐν Περσίδι. Ἔτη λ' ἐβασίλευσε καὶ ἡ. ὃς ἔδωκε τὴν Ἀρμενίαν πᾶσαν Μαυρικίῳ Καίσαρι ἕως τοῦ Τιβή, ἄνθ' ὧν ὑπ' αὐτοῦ κατέστη βασιλεὺς, καὶ δῶρα πολλὰ παρ' αὐτοῦ ἔλαβεν αὐτὸς καὶ τὰ στρατεύματα αὐτοῦ. Τῷ αὐτῷ ἔτει ἀπέστειλε τὸν Μαυσίλην πρὸς τὸν Μαυρίκιον, καὶ φθάσας ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν τῇ ἡμέρα τῆς μεγάλης ἑορτῆς τοῦ τιμίου Σταυροῦ, ἐκ τῆς κοινωνίας ἑαυτοὺς ἔξωσαν ὁ Μουσίλης, καὶ οἱ σὺν αὐτῷ στρατιῶται. Ἐρωτήσαντος δὲ τοῦ βασιλέως, καὶ τὴν αἰτίαν μαθόντος, αὐτὸς ἔλεγε ὅτι διὰ τὴν σύνοδον τῆς Χαλκηδόνος, καὶ δια το ὁμολογεῖν ἡμᾶς δύο φύσεις. Ὁ βασιλεὺς εἶπεν: «Ὁ πρὸ ὑμῶν βαρτὰκ, διατί συνωμολόγησε, καὶ οἱ σὺν αὐτῷ Ἀζάτοι, καὶ διδάσκαλοι αὐτῶν ἐγγράφως συνταξάμενοι». Λέγει ὁ Μουσίλης: «Διὰ ἄγνοιαν, ἢ διὰ φόβον. Εἰ οὖν προστάττεις καὶ ἐπιεικῶς ἀκούεις, καὶ ἐν δικαιοσύνη κρῖμα κατευθύνης, εὐ-

ρήσεις την ἀλήθειαν ἐν τοῖς ἐμοῖς διδασκάλιος». Διὸ προσέταξε πάντας τοὺς ἐπισκόπους, καὶ τὸν καθολικὸν Μωσῆν σὺν τοῖς στρατεύμασι, τοῦ παραγενέσθαι εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ὁ δὲ καθολικὸς Μωσῆς οὐ προσέχετο τοῖς προσταχθεῖσι. λέγων: «Οὐ μὴ γὰρ παρέλθω τὸν ποταμὸν, Ἀζὰτ, οὐδὲ μὴ φάγω φουρνητόριν, οὐδὲ μὴ πίω θερμόν». Ὡσαύτως καὶ οἱ ἐπίσκοποι τῆς Ἀσπουρὰν χώρας, ὅσοι ὑπῆρχον ὑπὸ τῆς τῶν Περσῶν χώρας καὶ ἐξουσίας, οὐκ ἠθέλησαν ἀπελθεῖν. Οἱ δὲ ἐπίσκοποι τοῦ Ταρῶν, καὶ οἱ ἐπίσκοποι οἱ ὄντες ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τῶν Ῥωμαίων, ἀπῆλθον εἰς Κωνσταντινούπολιν. καὶ μεγάλα ἐρευνήσαντες, ἐπείσθησαν. αὐτοῖς, καὶ γράψαντες γραφίδια μεθ' ὅρκου, συνωμολόγησαν αὐτοὶ, ἰδίαις χερσὶν ἐγγράψαντες. Ὑποστρέψαντες ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ, οὐκ ἐδεχθησαν παρὰ τῷ Μωσῇ, καὶ τοῖς λοιποῖς ἐπισκόποις, τοῖς ἐν Περσίδι, καὶ τῇ Ἀρμενίᾳ. Ἐποίησε δὲ αὐτὸς Καθολικὸν τὸν Ἰωάννην, ἀπὸ τοῦ Κωκοστᾶ Παγράτων χώρας» *Հմմտ. նաև* Ն. Ակինեան, *Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, եջ 119—121)։*

Հետաքրքիր և լսել, թէ հայ պատմիչներից Սեբեոսը *(Պատմութիւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի հերակլն, եջ 84) ինչ և այս առթիվ ասում. «Հրաման ելանէ սի հերակլի

ὁ Στέφανος ὁ Καρταλὰν ἐπίσκοπος πρὸς Ἔσδραν τὸν καθολικόν. Ἀκούσας δὲ ὁ εἰρημένος Ἰωάννης, ὅτι οὐκ ἐκοινώνησεν αὐτῷ, μετὰ μεγίστης θρασύτητος, ἔχθραν τῷ Στεφάνῳ κατεργάσατο, οἷον καὶ τῷ Μαθουσάλα, ὅτι καὶ αὐτὸς προσῆλθε τῷ Ἔσδρα. Ἔλεγε δέ ὁ εἰρημένος Ἰωάννης, ὅτι Κουρότερόν ἐστι τὸ πταίσμα τοῦ Ἔσδρα καὶ τὸ σφάλμα, πρὸς τὰ ἡμέτερα πταίσματα: «Αὐτὸς γὰρ διὰ φόβον τοῦ βασιλέως ἐξέλιπεν τῆς ἀληθείας. ὑμεῖς δὲ, διὰ κενοδοξίαν καὶ δῶρα, ἐξεπέσατε ἀνάτον πτῶσιν». Ἔπειτα παρεκάλεσε τὸν αὐτὸν Ἰωάννην ὁ Ἔσδρας, λέγων, ὅτι: «Τρίτον ἐκάλεσα, καὶ τὸν Μαθουσάλα, καὶ τὸν Στέφανον, εἰπών. ὅτι Τοῦ κόσμου διδάσκαλοι καὶ γραμματεῖς ὑμεῖς ἐστε. ἔλθετε ἵνα ἀπολογηθῶμεν τῷ βασιλεῖ, καὶ νῦν μέμφεσθε ἡμῶν, ὡς συνομοφρονησάντων αὐτοῖς. Ἡμεῖς ἃ ἠκούσαμεν παρ' αὐτοῦ, ἀληθῆ εἶναι ἐνομίσαμεν. καὶ ὡμολογήσαμεν δύο φύσεις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. τέλειον ἐν θεότητι, καὶ τέλειον ἐν ἀνθρωπότητι, ἐν μιᾷ ὑποστάσει, ἑνὶ προσώπῳ. ἀδιαίρετον οἰκονομίαν. καὶ ὅτι καὶ τὰς γραφὰς, ἃς ἀνέγνωμεν, τῶν ἁγίων Πατέρων, αἱ ἡμέτεραι, καὶ τῶν αὐτῶν, τὸ αὐτὸ ἐμαρτύρησαν. καὶ ἡμεῖς ἐπείσθημεν τοῖς λόγοις αὐτῶν, κατὰ τὰς Γραφὰς τὰς ἁγίας. Καὶ νῦν οὐ διήλθον χρόνοι. αἱ Γραφαὶ πᾶσαι τῶν ἁγίων Πατέρων παρ' ἡμῖν εἰσι. ἐρευνήσαντες μάθετε τὴν ἀλήθειαν». Καὶ ὅτε ὑπέδειξε τὴν μαρτυρίαν τῆς Γραφῆς, εἶπεν ὁ Ἰωάννης: «Ταῦτα πάντα οἱ Νεστοριανοὶ προσέθηκαν ἐν ταῖς γραφαῖς τῶν ἁγίων Πατέρων...». Ἐφάνησαν δὲ τὰ ῥήματα ταῦτα τοῦ Ἰωάννου ἐνώπιον Ἔσδρα, καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἐπισκόπων, ἐναντία. καὶ πάντες ἀπέστησαν αὐτοῦ, στραφέντες ἀπὸ τοῦ λόγου ἐκείνου»:

Հայ պատմիչների՝ Սեբեոսի, Հովհաննէս Դրասխանակերտցվո *և* Ասողիկի *ժխալներն այս կետում մի փոքր ըստ ևւթյան տարբերվում են այն հաղորդագրութ֊ յունից, որ տալիս և վրացի հեղինակը՝ հենվելով, անտարակույս,* Narratio de rebus Armeniae*-ի բնագրի կամ գուցե նրա հայերեն թարգմանութ֊յան վրա, բանի որ այդ պատմիչների ձեռքի քաղկեդոնականութ֊յանը հարիւր պատ֊ճառները կապում են Հերակլ կայսերից Կողբի ազատանքն պարզի (հանգստից՝ կաշառ) առանալու փառաւ հետ (տես. Իվ. Ձավախիշվիլի, Հին վրացական պատ֊մական գրականութ֊յունը, էջ 70): Ինորը տանը, նախ և առաջ, Սեբեոսին (Պատ֊մութ֊իւն Սեբէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն, էջ 162—163). «Ելին... զաւրավարն յունաց Մժէժ Գնունին ի Հայաստան երկիրն, և յինքն կալաւ զամենայն երկիրն ըստ առաջնումն առնմանին: Առ կիսմուղիկոսն ցկղբ՝ երթալ նմա յերկիրն առնմանայն և հաղորդել աւրինաւք ընդ կայսեր. ապա թէ ոչ՝ արագութ֊ւբ մեղ այլ կաթուղիկոս. և զու կալ պետանութ֊իւնդ քո ի պարսից կողմանէ: Իսկ կաթուղիկոսն երթալ չկարաց ի ձեռն ձեռնարկ հաւատոյ ի թագաւորէն: Եւ վաղվաղակի առաքեցաւ նմա առաքար զրկալ ձեռամբ թագաւորին, և նզովել զնեստոր և զամենայն հերձուածոցս: Բայց ոչ էր նզովել զժողովն Քաղկեդոնի: Եւ գնաց կաթուղիկոսն յերկիրն Աղուանից, նաեւ զթագաւորն և հաղորդեցաւ ընդ նմա աւրինաւք: Եւ խրատեալ ի թագաւորէն պարզի զայն Կողբայ, և առեալ զպարզին զարձաւ մեծաւ զրաւ ի տուն իւր»:

Համեմատաբար ավելի շեման կետեր ունեն, թեև տարբեր լուսաբանութ֊յամբ, վրացի հեղինակի (և Narratio de rebus Armeniae*-ի) հաղորդագրութ֊յան հետ Հովհան Դրասխանակերտցվո և Ասողիկի ժխալները:*

Ըստ Դրասխանակերտցվո՝

(Հովհաննու կաթուղիկոսի Դրասխա֊նակերտցվոյ Պատմութիւն Հայոց, էջ 77—79):

Եւ ելիր... յանձն առնու երթալ առ կայսր: Եւ իբրև չգաւ՝ ոչ առնէր ընդ իւր զՅովհան փակիչ սրբոյն Քրիստո֊ւոյ, որ էր յայնմ ժամանակի փիլիսոփայ կաթուղիկոս և առաւաժային գրոց դի֊տութեան բանիւրուն հանապէտ. այլ գայլ ոմն գիր գեսորդի՝ կիսակատար ուս֊ման, առեալ գնայր նոսա վճարել գդրամ իրին: Եւ ի հանդիպել կայսերն՝ խնդրէն առ ի նմանէ ձեռնարկ հաւատ նամակի. որ և փաղփաղակի իսկ գրեալ առ նոսա՝ նզովել զամենայն հերձուա֊ծոցս բայց ի ժողովոյն Քաղկեդոնի: Իսկ եղեր և իբրայոյն ապիտաւոր իմն իրր անձանօթ գրոց առաւաժայնոց՝ ոչ կա֊րացեալ ի մէտ առնուլ զնորամանի հնա֊բիմացութիւն հերձուածոյն, որ ընդ կայ֊սերական ձեռագրիւն իրր ընդ գրաւա֊նաւ էր թագուցեալ, զաւճանեալ խա֊բեցան ընդ նոսա ըստ օրինի տեմարին Լևոնի: Եւ ապա մնծարեալ չարքայէ և ընկալեալ պարգեա զնիր մանր գիւղա֊քաղաքին Կողբայ և զգաս նորուն բո֊վանդակաւար՝ դառնայ մնծաւ շքով ի տեղի իւր: Իսկ ի չտեղ գալ նորա՝ ըստ օրինի սովորական կարգացն կղերք եկե֊ղեցւոյն իւրոյ փութացեալ ընդառաջ լինէին: Բայց փիլիսոփան Յովհան, զոր վիրագոյն ասացաք՝ ոչ ևս ընդ այլոն եր֊թալով լինել գտակ հարկին, որ ի վիրոյ կայր... եւ... եկեալ գնաց: Եւ երթեալ առկայանայր ի Մայրոյ վանս, որ ի ծոր֊ձոր լերինն ամրացին Բչնւոյ. և ասկս ի նոտա բնակիլոյն Յովհաննու՝ փոխեալ եղեր գանուն տեղւոյն Մայրոյ վանից, Մայրեցւոյ գնա անուանէր և գՅովհան՝ Մայրեցոմեցի:

Ըստ Ասողկի՝

(Ստեփաննոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, 87—88):

Սա (եղեր) հանդիպեալ Հերակլի ի Կարնոյ քաղաքի, ոչ տանելով ընդ իւր զՅովհան փակիչ սրբոյն Քրիստոսի, որ յայնմ ժամանակի կաթուղիկոս էր ասո֊ւածային գրոց գիտութեամբ, այլ զոմն կիսակատար գիտութեամբ ընդ իւր առ֊նոյր: Եւ հասեալ ի ժողովն՝ խնդրէ ի նմանէ Հերակլ ձեռնարկ հաւատոյ: Իսկ նորա իբրև տեղեակ գոլով ասաւածային գրոց՝ խորհեալ խորամանկութեամբն Յունաց՝ նզովեալ զամենայն հերձուա֊ծոցս բաց ի ժողովոյն Քաղկեդոնի, հա֊մարձակ նոցա ըստ օրինացս, մեծաւար֊գի փառաց պատուական. գնոքա ժառան֊գեալ փոխան հաւատոյն: Որոյ ընդ առաջ եկեալ նմա ուխտ եկեղեցւոյն՝ քան Յով֊հան ոչ եւ... [որ] գնոց չկենաց նորա անարգանաց: Եւ երթեալ բնակիցս ի Մայրոյ վանս. ուստի հալածեալ գնա եղեր՝ կաչ զանկն Մայրոյ դամ, և Յով֊հաննէ՝ Մայրագոմեցի:

80. Այս կետում (ամբողջ արտայտ չտարտրելիս) վրացի հեղինակը, ըստ երևութին, ոգեագործել և մի ինչ վոր՝ ու այժմեան համար անհայտ՝ տարբեր:

81. Այս Ներսեսը (641—652, 658—661) իրրև «Իշխանագի» հայտնի չև միմիայն Սեբեոսին (op. cit., 228—229), վորի ավելումները վրացի հեղինակը յուրատեսակ կեր֊

պով և ողաւգրծել. «Արք՝ ասպիկ վարք մի ի քաւէ վանն Հայոց կաթուղիկոսին Ներսեհի, զի էր նա բնակութեամբ ի Տայոց, ի գիւղէն՝ որում Իշխանն կոչեն: Եւ անեալ ի մանկութենէ յաշխարհին յունաց և ուսեալ գիրս և զպրութիւն Հռոմին, և ջրչեալ լնդ ազիարհս զաւրս կարգաւք դինուորութեան. և հասեալ ասիկ իւր ի վերայ ժողովոյն Բագկռատնի, և ի վերայ տաճարին Լեհնի: Եւ ոչ ումեք ի մեր հանէր զնորընդրս ամբարշտութեանն՝ մինչև նէաս յեպիսկոպոսութիւն յաշխարհին, և անեալ կոչեցաւ յաթոռ կաթուղիկոսութեան: Եւ էր այր առաքինի վարուք, պահաք և ապաւիթիւք: Բայց ի սորի իւրում ծածկեալ ունէր զթիւնս գառնութեան, և խորհէր հաւանեցուցանել զՀայս Բագկռատնի ժողովոյն, բայց ի վեր հանել զբանն ոչ համարձակէր: Մինչև ևկն արքայ Կոստանդին և նստաւ ի տան կաթուղիկոսին. և քարոզեցաւ յեկեղեցւոջն սրբոյն Գրիգորի ժողովն Բագկռատնի յաւուր կիւրակէի: Եւ մատեաւ պատարագ հռոմկերէն ի Հռոմ կրկնեալ, և հաղորդեցաւ թագաւորն և կաթուղիկոսն և ամէն ևս ևկեղեցականքն, որ կային և որ ականջ... Եւ ապա դանալ ժամանակ, կաթուղիկոսն [Ներսէս] դիմաց իւր, մատնէր զմի մի յեպիսկոպոսացն... [որ] նզովէր զժողովն Բագկռատնի և զտաճարն Լեհնի, և մերժէր ի հաղորդութենէ Հռոմին...»:

82. 661—667 թ. թ.:

83. Այսինքն 133+551=684 թվին:— Ամբողջ հատվածին սկսած նախապատմութեանից «Իսկ Յովսիկ (Յովսեփ) հետո աթոռս գրավեց Ներսես (Ներսեհ) Իշխանցին» մինչ այստեղ Narratio de rebus Armeniae-*ի մեջ (Migne,* PG. CXXXII, 1253) *համապատասխանում է հետևյալ համեմատաբար համառոտ հաղորդագրութիւնը.* "Οὗτος δὲ τοῖς αὐτοῖς ἐπέμεινε φιλονεικῶν, διότι ἀντικειμένους ᾧ νόμους ἐκληρονόμησε. Καὶ ἐν τῇ τελευτῇ τοῦ Ἔσδρα ἐνόμιξεν ὅτι αὐτὸς λήψεται τὸν θρόνον, [καὶ] τῇ βοηθείᾳ, τῶν μεγιστάνων. Ὅτι δὲ ὁ Νερσέσης ἔτυχε τοῦ θρόνου, αὐτὸς δὲ οὐκ, ἐπὶ πλεῖον ἐταράχθη, Ἐξέπεμψε γὰρ συχνοὺς αὐτῶν τῷ βασιλεῖ τῶν Ῥωμαίων. Καὶ πάντας ὧτρυνεν εἰς ἀντιλογίας, ὅτι κατὰ τὸν Ἔσδρα καὶ αὐτὸς ἐπλανήθη. Ὃν προδήλως καλέσας ὁ Νερσέσης, κατενώπιον πολλῶν ἐπισκόπων καὶ διδασκάλων, καὶ Ἀξάτου, πολλὴν ἔρευναν ποιήσας περὶ τῆς ἀντιλογίας, κατέκρινεν αὐτὸν ἐξορισθῆναι. Καὶ ἐξωρίσθη παρὰ τοῦ καθολικοῦ καὶ τοῦ ἄρχοντος τῆς Ἀρμενίας, καὶ ποιήσαντες τὸ μέτωπον αὐτοῦ ἀλώπεκος εἰκόνα τῷ πεπυρακτωμένῳ σιδήρῳ, σὺν τοῖς λοιποῖς ἑταίροις αὐτοῦ, ἐξέβαλον αὐτὸν εἰς Καυκὰς ὄρος. Ἐκεῖθεν δὲ ὑποστρέψας μὴ ὑποδεχθεὶς παρὰ τῶν ἐκεῖσε εἰδωλολατρῶν, καὶ μετὰ θάνατον τοῦ ἁγίου Ἀναστασίου ἐλθὼν εἰς τὸν ἀπ' ἀρχῆς αὐτοῦ τόπον, ἐτελεύτησεν ἐν γήρᾳ».

Իսկ Հովհան Մայրագոմեցվո կյանքի վերջին սրերի նկարագրութիւնն, մանավորապես, տալիս են Հովհան Դրասխանակերտցին (եջ 79) ու Առաքելը (եջ 88) հետևյալ խոսքերով.

Բայց վանդէ [ելք] չկայր տեղւոյ (ի Մայրոյ վանից) ևս հրամայէր զնա (զՅովհան Մայրագոմեցի) հալածել, ապա չուէ գնաց ի գաւառն Գարդմանայ. և անդ ապա խոտամբեր վարս իւր սատակեալ՝ նեղ և անձուկ պատահեալ հետևի զինի ամենայն առաքինի վարուց: Զամանէ ապա համբաւ ամբաստանութեան պատմի, իբր զան հերձուածս ինն նմա մեռանել չկիսկոյ սուրբ:

Իսկ նորա (Յովհաննէս) գնացեալ ի Գարդման՝ անդ կատարէ զկեանս իւր առաքինապէս հանդիպեալ...

84. Ի վերջս, գնում ենք Արանի յերկաբերդության մէջ հիշված վորոշ կարգի աշխարհագրական և անձանց անունների (Ortsnamen und Personennamen-ի) համեմատական ակնարկը վրացիների, հայերեն և հունարեն, վորպեսզի ընթերցողի համար պարզ լինի, վոր վրացի հեղինակը կուզրաբար չի վերաբերվել դեպի հունական աղբյուրները կամ, մի դուցե, ձեռքի տակ է ունեցել այդպիսինները հայկերեն թարգմանութեամբ ևս:

Վրացերեն	Հայերեն	Հունարեն
Եկեկեցի	*Յեկեղեցայ [գավառ]*	
Արզիբո (?)	*Արզիշո*	*Ἀπτισῶ*
Փիլաքսոս	*Փիլոքսենոս (Փիլիբսենոս)*	*Φιλόξενος*
Ալիկարնալի	*Աղեկառնացի (Հալիկառնացի)*	*τοῦ Ἁλικαρνασέως*
Կվիբրոն	*Կյուբրոն*	
Դվին	*Դվին Դուբին*	*Τιβήν, Τιβήν*
Արաղ	*Արաս*	*Ἀπᾶς*
Ներսե	*Ներսես*	*Νερσέσης*
Կոմիտաս	*Կոմիտաս*	*Κομιτᾶς*
Սիմեոնիցա	*Սյունյաց*	*τοῦ Συνῆς*
Եզրա	*Յեզր*	*"Εσδρα*
Ներջապո	*Ներշապուհ*	*Νερσαπῶ*
Աչտարակիլի (Աշխարակիլի ?)	*Աշտարակեցի*	*ἀπὸ Ἀσταρᾶξ*
Իսամվինեան	*Հուսաւինեան*	*Ἰουστινιανος*
Ազատ	*Ազատ*	*Ἀζᾶτ*
Ազիզբուդիա	*Յեզտիբուդիա (Յեզիդբոզիդ)*	*Νεστιποστὶ*
Մաանոց	*Մաշտոց*	*Μαστήντζη*
Լեոնտի	*Ղևոնդ*	
Վարդան	*Վարդան*	*Βαρτᾶς (Βαρτάκ)*
Մամիկոնի	*Մամիկոնյան*	
Սուրեն	*Սուրեն*	*Σουριέν*
Մուշել	*Մուշեղ*	*Μουσῆλης*
Վասպուրական	*Վասպուրական*	*Ἀσπουράν χώρα*
Գոգովիտելի	*Կոգովիտեցի*	*Κωκοστᾶ*
Շուլիաթ	*Շողակաթ*	
Ուշական	*Ոշական*	
Ելիսվարդ	*Յեղիսվրդ*	
Արտատ	*Այրարատ*	
Բասիան	*Բասեն*	*Φρασίανοι*
Կիթիջ	*Կիթռիճ*	*πόλις Κιτρίε*
Աչանխատ	*Հաշտենից*	
Կարնու քալաքի	*Կարնո քաղաք*	*Θεοδοσιούπολις*
Տատ	*Տայք*	*Ταέις*

Վրացերեն	Հայերեն	Հունարեն
Գարգամանիսაა	*Գարգամանից*	ὁ Καρταμᾶ (Καταρταμανᾶ, Καρταμε)
Մաწուսაა	*Մաթուսաց*	Ματθουσάλα
Ջորթոր	*Ջորփոր*	Τζορπόρ
[Տաշիր]	*[Տաշիր]*	Ταστὴρ
[Աբցախ]	*[Աբցախ]*	Ἀρτζάχ
Բիջնի (Բիզնիախ)	*Բիջնի*	
Մայրևան	*Մայրևանք*	

9.

ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ (IX Դ.)

ՀԱՄԱՌՈՏ ՀԱՅՈՑ «ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՓՈՐՁԵՐ

*Արաեն Սափարացու «Վրաց և Հայոց բաժանման մասին» յերկասիրութեյան հոթինման ժամանակ, IX դարու յերկրորդ կիսում, կամ դուցե նրանից մի փոքր առաջ՝ նույն IX դարու առաջին կեսում, վրաց գրականութեյան մեջ նկատվում է մի հոսանք՝ վրացներենի վերածելու հայոց կամ հույն-բյուզանդական գրականութեյան մեջ գոյութեյուն ունեցող բոլոր այն գրվածքները, վորոնք պարունակում են իրենց մեջ վորևե տեղեկութեյուններ հայերի «վորճանքի» մասին, սկսած Խորենացվո «վոզը»-ից ու Սահակի «տեսիլք»-ից և մինչ դանազան՝ «պատմութեյուն» Narratio կոչված յերկները: Ի հարկե, բոլոր այս գրվածքները մեզի չեն հասել, բայց այն, ինչ վոր այժմ մեր ձեռքն տակ է, IX դարու դրության և կրում: Բավական և մատնանշել, վոր Տփղիսի նախկին յեկեղեցական թանգարանի № 735 ձեռագիրը (արտագրած XVII դարում), վորը պարունակում է Սրբոն Սափարացու վերոհիշյալ յերկասիրութեյան լավագույն և հնագույն որինակը, ներկայացնում է իրենից 20 հոդվածից բաղկացած մի ժողովածու, վորոնցից և վոչ մեկը IX դարուց այս կողմը չի անցնում և, սրանց թվում, այսպես կոչված «Պաթմութիւն» (=Պատմութեյուն) գրվածքը, Դորոթեոս Տյուբացվո (VI դ.) «12 առաքյալների մասին» հատվածը, Սահակի տեսիլքը, Թեոդորոս Յեպիկոպոսի հակաճառութեյունները, նաև Բարսեղ Կեսարացվո, Յեպիփան Կյուպրացվո, Հովհան Վոսկեբերանի, Գրիգոր Նազիանզենի, Մաքսիմ Առաուվանողի, Յեփրեմի և ուրիշների ճառերը (*համ. Ф. Жордания*, Описание рукописей Тифлисского Церковного Музея, кн. II, Тифлис 1902, стр. 195—197): Այս հոդվածներից «Սահակի տեսիլքը», վոր մենք հնք հրատարակել (տես նախորդ՝ հինգերորդ գլխի 38-րդ ծանոթ.), նույնիսկ ազբյուր և ծառայել Սրբոնի յերկասիրութեյանը՝ թարգ-*

մանված լինելով, ուրիշն, նրանից առաջ կամ գուցե հենց նրա ձեռքով։

Սակայն, բոլոր այսպիսի գրվածքներից առանձնապես հիշատակելի է այսպես կոչված «Պատմութիւն»-ների շարքը, որոնցից մեկը նույնիսկ ծանոթ է եղել XI դարու վրացի հեղինակ Յեփրեմիոս Յերուսաղեմացուն (տես սույն պրակի 13-երորդ գլուխը) և որոնցից առայժմ հայտնագործված և միմիայն յերկուսը։ Մեկն և վերոհիշյալ № 735 ձեռագրում ամփոփված՝ անանուն հեղինակի կազմած հայոց «նահապետների» և թագավորների ծննդաբանութիւնը նախարարների ցանկերով հանդերձ, վորը հետևյալ ընդարձակ վերնագիրն և կրում. «Հայոց թագավորութիւնը՝ սկսած Նոյե վորդուց. [այս տեղեկութիւնները]՝ գտնված լինելով Պարմրին-ի մեջ՝ ներկայացրած են այս գրքում նախաբ[ար]ական տոհմերի մասին քաղվածքներով հանդերձ», և վորն առայժմ unicum է։ Հրատարակել ենք մենք հանդերձ ռուսերեն թարգմանութիւնը. Л. Меликсет-Беков, Экцерпты из древней «Истории Армении» по грузинской рукописи XVII века («Известия Кавказского Историко-Археологического Института», т. II. 1917—1925, стр. 135—142)։ Իսկ մյուսը՝ վրաց մեջ պրագիտութիւն տարածող նախկին ընկերութեան № № 312 և 248 ձեռագրերների մեջ (XVI և XVIII դ. դ.) ներկայացրած՝ գործել անանուն հեղինակի (ըստ մեր հետազոտութեան, հավանական և նույն Սբահն Սափարացու) կազմած Հայոց յեկեղեցական պատմութիւնն է, վորը կրում է «Պատմվածք պատիմրիի-ից» վերնագիրը։ Հրատարակված է Թ. Ժորդանիայի «Քրոնիկաներ»-ի I հատորում (էջ 336—341)։

Ինչպես առաջին, նույնպես և յերկրորդ «պատմութիւնը» ինքնուրույն գրվածքներ չեն, այլ ներկայացնում են համառոտ Հայոց «պատմութիւն» վորձեր կոմպիլյատիվ բնույթի, մեկը՝ հայ, իսկ մյուսը՝ հույն-բյուզանդական աղբյուրների վրա հիմնված։

Առաջին հոդվածը, ինչպես մենք մանրամասն կերպով հետազոտած ունենք (Л. Меликсет-Беков. Экцерпты из древней «Истории Армении», стр. 136—138, համ. նույնը, О грузинской версии апокрифического Видения Саака Парфянина о судьбе Армении, стр. 166), հիմնված է գլխավորապես Մովսես Խորենացու պատմութիւն այս կամ այն տեղեկութիւնների վրա, իսկ յերկրորդը, ինչպես վայուց հարևանցի կերպով հայտնել ելինք (Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Սահակ Պարթևի «մարգարեութիւն» վրացական վերսիան, վրացերեն, էջ 202) և այժմ պիտի մանրամասն հիմնավորենք, Narratio de rebus Armeniae-ի այլ և այլ տեղերի ու վերջինիս կցված Catholici Armeniae (Migne, PG. CXXXII, 1253—1257) կոչված ամբողջական հատվածից կազմված մի կոմպիլյացիա յե։

Ի նկատի առնելով այն հանդամանքը, վոր Յեփրեմիոս Յերուսաղեմացին Սոսթենես Մարմաշենցու հետ վիճաբանելիս (տես այս պրակի տասնույերկուերորդ գլուխը) հենվում և պատմության կոչված գրքի վրա, ինչ Սոսթենեսը չի կարողանում հանդուրժել, ուստի և ասում է՝ «Անլծեալ լինի ով վոր քեզ ծանոթացրեց պատմութեա-յի հետ», Կ. Կեկելիձեն (Վրաց գրականութեյան պատմութիւն, I, 535) միանգամայն իրավացիորեն այն միտքն և հայտնում, վոր այս պատմութեա-ն քաղկեդոնիկ ուղղութեյան գրվածք պիտի լիներ։

Յեվ, իրոք, մեր ձեռքի տակ գտնվող յերկու պատմութիւններն էլ, ինչպես պարմրիները, նույնպես և պատիմրիները, քաղկեդոնական վոգով գրված յերկեր են։

Առաջին հոդվածը՝ Հայոց «նահապետների» և թագավորների ծննդաբանութիւնը նախարարների ցանկերով հանդերձ՝ մենք առաջ տալիս ենք Ա. Գլուխում ամբողջական թարգմանութեյամբ համաձայն մեր իսկ հրատարակած բնագրի (Экцерпты из древней «Истории Армении», стр. 139—142)։

Յերկրորդ հոդվածը՝ հայոց յեկեղեցական պատմութիւնը՝ վորը մենք Սբահն Սափարացուն ենք վերագրում, առաջ տալիս ենք Բ. գլուխում դարձյալ ամբողջական թարգմանութեյամբ ըստ վերոհիշյալ ձեռագրի, վոր մենք պատրաստած ունինք տպագրութեյան համաձայն մինչ այս հայտնագործված 2 ձեռագրերին, այն է վրաց մեջ պրագիտութիւն տարածող ընկերութեյան հավաքածուի № № 312 (XVI դ.), էջ 65ա — 67ա, և 248 (XVIII դ.), էջ 173—178 (համ. Թ. Ժորդանիայի «Քրոնիկաներ»-ի I հ., էջ 336—341)։ Թարգմանութեյան կցված բազմաթիվ ծանոթութիւնները արդյունք են մեր իսկ հետազոտութեյան։

1.

Հայոց թագավորութիւնը՝ սկսած Նոյե վորդուց. [այս տեղեկութիւնները]՝ գտնված լինելով պարմրիի-ի մեջ՝ ներկայացրած են այս գրքում նախարարների ցանկերով հանդերձ

Նոյի վտրվոց անուններ՝ Սեմ, Քամ և Յափեթ՝ դանված են ձեռագ կամ պարսից լեզվով. թարգմանարար հեռևյալն են՝ Զրուան, Տիտան և Յապետոս։

Իսկ Յափեթը ծնեց Գամերին, Գամերը ծնեց Ռիփաթին, Ռիփաթը ծնեց Թիրաթին, Թիրասը ծնեց Թորգոմին (Թորգամոյին)՝ հայոց [նախնի]ոը, Թորգոմը (Թորգամոն) ծնեց Հայկին, սա՝ Սրմենակին (Արմենեկին), Սրմենակը (Արմենեկը)՝ Արմայիսին, սա՝ Ամասիային, Ամասիան ծնեց Գիլայիին, սա՝ Հարմայիին, Հարման ծնեց Արամին, Արամը ծնեց Արայ-գեղեցկին, որին պատերազմում սպանեց Շամիրամը [1]։

Արայն ծնեց Անուշավանին *), սա Պատերին, Պատերը ծնեց Արշակին, Արշակը՝ Գլավանին, սա՝ Փառնակորին, Փառնակորը՝ Հավանակին, սա՝ Վաշտակին, Վաշտակը՝ Հայկակին։ Հայկակի մասին ասում են, որ նա Բելոքոսի որոք եր։ Նա առաջ բերից անմիտ ապստամբություն, որի ժամանակ սպանվեց։ Ապա նրա սերունդը (որդոց-որդիք) այս են. Ամբայկ, Առնակ, Շավարշ, Նորայր (Նուարար), Վահամ, Կար .. [Զարմայր]. սա ոգնական Պր[ի]ամու Տեւտամիոյ **) ուղարկվեց եթիոպական զորքի հետ, և սպանվեց հելլենական հերոսներից [2]։

Հրաչե, Փառնավազ (Փառնեվազ), Պաճուճ, Կառնակ, Փառս, մյուս Հայկ, Ներվանդ սակավակյաց, Տիգրան ***) մեծն [3]։

Այստեղ խախտվեց հայոց թագավորությունը։ Ալեքսանդր Մակեդոնացին նվաճեց աշխարհս մեծ մասը։ Սա քսան և չորրորդն եր Աքիրիթից։ Նրանից հետո Սելևկոս Նեկատորը թագավոր նստեց Բաբելոնում և հնազանդեցրեց պարթևներին, որի պատճառով կոչվեց Նիկանոր ****). և թագավորեց 31 տարի։ Ապա Անտիոքոսը, նրա որդին, 19 տարի։ Անտիոքոսի [թագավորության] տասնումեկերորդ թվին պարթևները ապստամբեցին Մակեդոնացվոց լծից (տարկություններից)։ Աժդահակը նույն ստուհակն և՝ մարաց թագավորը։ Սրան սպանեց Տիգրանը։ Յետ Ալեքսանդր թագավորի քառասուներորդ տարին թագավոր նստեց Հայքում (Սոմխիթում) մեծն Արշակ, որը Աբրահամի զավակներից եր՝ Քեատրից ծնված, ինչպես ասված ուխտ տվեց Աբրահամին՝ ասելով «Թագաւորք ազգաց ի քէն ելցեն *)» [4]։

Արշակը ծնեց Խոսրովին (Խվասրովին), Խոսրովը (Խուասրեն) ծնեց Տրդատ (Թրդատ) թագավորին։ Տիրանը նստեց հայոց թագավոր, որը Խոսրո[վ] կրտսերի վորդին եր և Տրդատի (Թրդատի) թոռը, որին կուբացրին։ Սրանից հետո նրա վորդի Արշակին եր, որին պարսից թագավոր Շապուհը (Սապուրը) սպանեց, իսկ նրա սպասպետ Վասակից կաշին պոկեց։ Սրանից հետո թագավորությունը դրավեց նրա անաստված վորդի Պապը, որը սպանեց Գրիգորի թոռան՝ անունը մեծն Ներսես (Ներսե) կաթողիկոսին, և ուրիշ շատ չարություններ էլ արավ իր որոք։ Սրանից հետո նստեց Վարդգաոը, որը ծնկով սպանեց Մուշեղ (Մուշել) սպասպետին։ Այս Վարդգաս թագավորին քշից Մանվել (Մանոել) պահին։ Այս Վարդգաս թագավորին Մամիկոնյանը (Մամկուենը) և դաստիարակեց Պապի վորդվոց։ Յետ թագավոր նստեցրին Պապի վորդի Արշակին։ Յետ Մանվելի (Մանոելի) մահից հետո Հայոց (Սոմխիթի) թագավորությունը չորեքու մասի բաժանվեց, մի մասը Արշակինն եր, իսկ մյուսը՝ Խոսրովի (Խուասրոյի), վորոնք հպատակ էին պարսից։ Սրանից հետո նրանց բոլոր գործերը անհաստատ էին։ Իսկ այն Ներսեսը (Ներսեն), որին հիշեցինք, որդի էր Աթանագինեսի (Աթանագենի), որին Հուսիկի (Ոսիկի), թոռան Վրթանեսի (Որթանեի)**) սուրբ Գրիգորի շառավիղի (թոռներից մեկի վորդվո), չորրորդ աստիճանի։ Յետ այս լերանցի Ներսեսի (Ներսեսի) վորդին եր սուրբ Սահակը՝ Գրիգորի շառավիղը (վորդին), չորրորդ աստիճանի (sic), որին չեռաց ասածուց Հայքին (Սոմխիթին) [չնորհած] լերկնային տեսիլքը [5]։

Այս են Հայոց (Սոմխիթի) նախարարներ. Արշակունիք, Բագրատունիք, Ամատունիք, Մամիկոնյանք (Մամկուենք), Ման[դ]ակունիք, Գաբեղք, Սուրե[նի]անք, Արծրունիք, Կամսարականք (Կամսարպանք), Ռշտունիք, Սլկունիք, Գնեթունիք, Բզ[ն]ունիք (Պզ[ն]ունիք), Մանավազյանք, Փառավազյանք, Որսունիք (Որդանք), Արևելյանք, Սահրունի տիկիններից (Թագուհիներից) շառավիղները։

*) Բնագրում՝ Անուշավան։

**) Բնագրում՝ «Մ ա վ պ ն ա, կ ա մ ր ա, Մ ե ս ա ե վ ա ս» (անունների շարք է), որ տարաբացումն է հայերեն «սա ոգնական Պռ[ի]ամու ի Տեւտա[մոյ]»...

***) Բնագրում՝ Տ ր դ ի ն։

****) Բնագրում՝ Նիկանոր։

*) Ծննդոց XVII, 6։

**) Համ. վահան → «ոհան», աւդնական՝ օգնական → «վադնական»։

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ըստ Մ. Խորենացվո, գ. I, գլուխ 5 (1913 թ. հրատ., էջ 19). «Յարեւէ ծնանի գԴամիւ, Դամիւ ծնանի գԲիբրատ, Բիբրատ ծնանի գԹորգոմ ծնանի զՀայկ, Հայկ ծնանի գԱրամանեակ (var. գԱրամանեակ գԱրմանեակ գԱրմենակ գԱրմինակ), Արամանեակ (var. Արմանեակ Արմենեակ Արմինակ) ծնանի գԱրամայիս (var. գԱրմայիս), Արամայիս ծնանի գԱմասիայ (var. գԱմասիա), Ամասիայ (var. Ամասիա) ծնանի գԱրիսդամ, Արիսդամ ծնանի գԱրմայ (var. գԱրմա), Արմայ ծնանի գԱրամ, Արամ ծնանի գԱրայն զկնիկիկ»:*

2. Ըստ Մ. Խորենացվո, գ. I, գլուխ 19 (var. 20) (1913 թ. հրատ., էջ 62—63) «Արայեան Արայ (var. մխիթարեան Արայ)... Անուշաւան, Պարէտ, Արբակ, Զաւան, Փառնակ (var. Փառնաս)... Սուր, Հաւանակ, Վաշտակ, Հայկակ: Զոմանէ ասէն լինել առ Բիւրբուռս և ամրոխս իմն արարեալ անխորհրդս և մեռանիլ ի նմին: Ամպակ (var. Ամբակ), Աստակ, Նաւարչ, Նորայր, Վատտակար (var. Վատամ, կամ Վատտակար), Գռոակ (var. Գռակ), Հռանտ (var. Հրատն), Ընձաք, Գզակ (var. Գզակ), Հօրայ (var. Հուրա Հուրայ Հօրայ), Զարմայր (var. Զայրմայր): Սա օգնական Պահամու ի Տհոտամայ առաքեալ ընդ նմովպագի զօրուն՝ մեռանի ի քաջացն հայկենացուց»:

3. Ըստ Մ. Խորենացվո, գ. I, գլուխ 22 (var. 23) (1913 թ. հրատ., էջ 68—69). «Պարայր որդի Սկայորդւոյ, Հրաչեայ... Փառնաւազ (var. Փառնաւաս). Պաճոյճ (var. Պայճոյճ), Կռանակ (var. Կռնակ), Փառոս (var. Փառաս Փաւոս), մին Հայկակ, երեւեցեալ սակաւակիաց, Տիգրանայ»:

4. Ըստ Մ. Խորենացվո, գ. II, գլուխ 1 (1913 թ. հրատ., էջ 102) «Յետ սերիլոյն ամենայն սերնդոյ Ալէքսանդրի Մակեդոնացւոյ, որդւոյ Փիլիպպոսի և Ոլոմպիագայ, որ էր քոյր և չորրորդ յԱբիդդայ, բազմոց տալով զաչբուխիւնն կատակաւ, զի ամենայնի իշխանութիւն՝ Մակեդոնացւոցն անուանեսցի՝ ինքն մնասցի: Չկնի որոյ թագաւորեաց Բարլոմիէլ Սկիկիոս, զոլովից կոչեալ զիշխանութիւն. ուստի և զՊարթեւս հնազանդեաց մեծաւ պատերազմաւ, և կոչեցաւ Նիկանովր այնորիկ ազգաւ: Սորա սերեալ ամս երեսուն և մի՝ թագաւորութիւնն որդւոյ իւրում Անտիոքայ, անուանեցելոյն Սաւտէր, ամս լինն և տասն: Զոր յաջորդէ Անտիոքոս, ասացեալն Թեւոս, ամս տասն. և ի միտասանդրորդին տղատոմբեն Պարթեւք ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոցն: Ուստի և թագաւորացաց Արշակ քաջ, որ էր ի զաւակէ Արբատմոս, ի Բեռւորական ծննդոց, առ ի հասատակել բանին տեսան առ Աբրահամ, թէ «թագաւորք ազգաց ի քէն ելցեն»:

5. Տես հետագրության գլխ. 38-րդ ծանոթ.:

2.

Պատմութիւն Պատիմորիենից

Սուրբ Գրիգոր ասացը 21 տարի: Սուրբ Արիստակեսը (Ռոստակէն)՝ 20 տարի: Սուրբ Վրթան[ես]ը (Որթանը)՝ 3 տարի: Գրիգոր[իս]ը՝ 12 տարի: Հուսիկը (Ոսիկը)՝ 6 տարի: Փառներսեհը (Փառներսեհը) Ապրակունեաց (Ապրականանեցվոց) յերկրէն՝ 4 տարի: Սուրբն Ներսեսը (Ներսեհն)՝ 4 տարի, վորին թուղնով մահայցրին: Սրանից հետո Սահակը՝ 4 տարի: Աստւածակեսը (Աստւածակիսը)՝ 7 տարի: Այս յերեքը Աղուանից յերկրի ** յեպիսկոպոսներ եղին՝ ուսնելով միմիայն կաթողիկոսական կոչումն, բայց յեպիսկոպոսական ձեռնադրութենից խուսափում եղին, վորովհետև մինչ սուրբ Ներսեսի մահը [եպիսկոպոսները] կարգվում եղին կեսարիայի յեպիսկոպոսապետից (արքեպիսկոպոսից)[1]:*

*Սրանից հետո սուրբ Սահակը ստացավ Հայքին (Սոմխիթին) յեպիսկոպոսներ ձեռնադրելու իրավասութիւնը, իսկ ինքն յեպիսկոպոսութիւն արավ 40 տարի: Մի քանի ժամանակից հետո [ազատներից վոմանք] պարսից թագավոր Վրաստանում մոտ բամբասեցին իրենց թագավոր Արտաշիրին, և սուրբ Սահակը, քանի վոր համախոհ չեր նրանց բանսարկութիւններին, հեռացվեց աթոռից: Յետ սուրբ Սահակի գահընկեցութիւնից հետո պարսից թագավորն հրամանով և իրենց ցանկութեամբ կաթողիկոս կարգեցին Սաուրմագ Ծաղկեցուն, վորը սուրբ Սահակի զրպարտիչն եր: Իսկ վերջինիս (Սաուրմագի) զրպարտիչները հանեցին սրան աթոռից և խնդրեցին պարսից թագավորից հետևյալը. «Տուր մեզ [կաթողիկոս վորևէ մեկին] քո յերկրից և թող նա հայ չլինի»: Յետ ավեց նրանց թագավորը ասորի Բրբիշոյին ***, վորին Պերկիստ էլ եյին կոչում: Բայց յերեք տարուց հետո սրա զրպարտիչները սրան [յետ] հանեցին, և [թագավորը] կրկին տվեց նրանց ասորի Սամվել (Սամոել) Մուսելցուն: Յետ սա էլ՝ բազում կսկիծի մեջ յերկու տարին ավարտելով՝ վախճանվեց[2]:*

Իսկ արևելից [եպիսկոպոսների] ձեռնադրութիւնը խափանված եր կեսարիայից՝ սուրբ Սահակի գահընկեցութեան առթիվ: Սրանից հետո Հայոց ազատները (ազատն) գնացին սուրբ Սահակի

---

*) Հունարենում՝ ὁ ψωττὴς:

**) Հուն.՝ Ἀχάϊκ χώρας:

***) Բնագրում՝ Բրբիթու, վորն նույն Աբրիբոն է, այսինքն Աբրիշոն:

մոտ՝ խնդրելով, վոր նրանց ի չարն չհիշի և վերադառնա իր աթոռը։ Բայց նա չլսեց նրանց և պատմեց նրանց այն տեսիլքը, վոր տեսել էր նրանց քակվելու մասին։ Բայց իրեն վոխարեն աթոռի պահապան ավել չերանելի Մաշտոցին (Մաաւոցին)[3]։ Յեվ նրա (Սահակի) ու Մաշտոցի (Մաաւոցի) մահից հետո չկրեցապետական աթոռի վրա կարգեցին Դյուտին (Կիտին), վորը Ուքթմիս (Ամիտս) ավանից էր, և [կաթողիկոսից] 17 [տարի]։ Յեվ սրա որոք [տատաւովից այն կարգը], վոր պարսից թագավորի հրամանով էր կատարվում Հայոց (Սոմխիթի) չեպիսկոպոսների [և] կաթողիկոսների ձեռնադրությունը, [վոր շարունակվում է] մինչ այսոր[4]։

Իսկ սրանից հետո [կարգվից] Հովհան Մանդակունին՝ 6 տարի, և սրանից հետո Բարսին (Պասնիկին) [Ոթ]մից (Միտս) ավանից՝ 5 տարի, Սամվել (Սամոել) Արտաշ (Արտաշ) ավանից՝ 11 տարի, Մուշեղ (Մուսիլ) Այլարերդ (Ալպիր) ավանից՝ 50 տարի, Իսահակ (Իսակ) Ուղիեցին (Ավիեցին)՝ 7 տարի, Բրխտաւփոր Տիրառճեցին (Կուբավիցեցին)՝ 6 տարի, Ղևոնդ (Լևոնտ) Առեսաեցին (Ալեթեցին)՝ 3 տարի, Ներսես (Ներսե) Արտարակեցին՝ 9 տարի[5]։

Սրա որոք կայացավ ժողով քաղաք Դվինում Աբդիշո (Ավլիտաո) ասորի հակորիկի ձեռներեցությամբ։ Յեվ քանի վոր ուրացել [էին] սուրբ Գրիգորի և այլ հայրերի ավանդներն, ուստի [ուղիղ] հավատքն ու Քաղկեդոնի ժողովը [նզովելով], Բրխտոսի աստվածայնի և մարդկայնի մի բնության դավանողները յերեքքրրյան «սուրբ աստված» արրաուացությանը ավելացրին «վոր խաչեցար»[6]. և յերդումով ու նզովքով, նաև փոխատարձ պրագրությամբ իրենց իսկ ձեռքով հաստատեցին չհեռանալ այսորինակ դավանությունից հավիտյանս։ Իսկ Եվտիքեսը (Եվտուքին), հակորիկները ու յերկու եպ. համախոհները, մնկը կարծես հուլիանիա, իսկ մյուսը՝ մի այլ հերձվածքի նախկացուցիչ, չեպիսկոպոս ձեռնադրվեցին և ուղարկվեցին Միջագետք[7]։

Սրանից հետո Հովհան (Հաննե) Գաբեղենացին (Կապելինեցին)՝ 17 տարի, Մովսես Յեղիվարդեցին (Ելիվարտեցին)՝ 30 տարի, Աբրահամ Ռշտունյացը (Արխատունեցին)՝ 23 տարի, Հովհան Բագարանցին (Կապրանայեցին)՝ 26 տարի, Կոմիտաս (Կոմիտաս) Արագածոտնեցին (Արկացոյեցին)՝ 8 տարի, Բրխտաւփոր Ապահունեցին (Աբրամեցին)՝ 13 տարի, Յեզր (Եզրա) Նիգայեցին՝ 10 տարի, Ներսես (Ներսե) Իշխանցին՝ 8 տարի, Անաստաս Ակոռեցին (Ակորայեցին)՝ 6 տարի, Իսրայել Ուքթմիսեցին (Ամիտսեցին)՝ 10 տարի[8]։

Հայոց բագրատունիներ. — Վաղարշի (Վաղարրի) թագավորության[1] սկսած Արտաշիր 21. և սրանից հետո իշխանները՝ Գնունի (Կինունի) պատրիկը՝ 4 տարի, Դավիթ Սահարունին (Սարոնին)՝ 3 տարի, Թեոդորոս (Տոտրուս) Ռշտունյաց (Որուստունի)՝ 10 տարի, Համազասպ (Ամազասպ) կուրապալատը՝ 4 տարի, նրա յեղբայր Գրիգորը՝ 24 տարի, Աշոտ Բագրատունին՝ 3 տարի, Ներսես (Ներսե) Կամսարականը՝ 3 տարի, Սմբատ (Սումբատ) Բագրատունին (Բագրատունիանը)՝ 12 տարի[9]։

Իսկ Դվինի ժողովից հետո յերկար ժամանակ անց Սուրեն (Սվիրենե) պարսից իշխանին սպանող վոմն Վարդանը՝ հայերից հալածվելով՝ գաղթեց Կոստանդնուպոլիս Խոսրովի (Խուսարոյի) [թագավորության] 40 թվին և Հուստինիանոսի՝ 30 թվին, վորը սուրբ Սոփիան կառուցեց։ Հենց վոր թագավորը նկատեց Վարդանի չհպարզվելը [հույների հետ], հրամայեց ժողով գումարել, և հրավիրեց հայոց չեպիսկոպոսներին ու վարդապետներին[10]։ Յեվ հայերը հավատացին ու նզովեցին Որիգենեսին, Յեվագրին, Դիդիմոս նեստորականին, հակորիկներին, հուլիանիտներին և պայտանիտներին և Եվտիքեսի աղանդի բոլոր մասնակիցներին։ Բայց յերբ վերադարձան Հայք (Սոմխիթ), վոմանք հաստատուն մնացին [Քաղկեդոնին], իսկ վոմանք շեղվեցին՝ Հովհան կաթողիկոսի որոք, և [վերջիններիը] գիր գրեցին աղվանից կաթողիկոսին և Վրթանես (Վռրտանես) Սյունյաց*) չեպիսկոպոսին, վոր՝ «ինչպես Պետրոսն ու Գրիգորը, մեր առաջին չեպիսկոպոսներն, ուսուցին հավատքի մասին, նաև սուրբ աստված-ը, վոչ կկրճատեմ և վոչ էլ կավելացնեմ»։ Նմանապես [գրեցին] և վրացիներին, բայց նրանք գայթացան [և] չընդունեցին[11]։

Յեվ նորից՝ Մարիկ (Մավրիկ) թագավորի որոք՝ կոստանդնուպոլիս հրավիրված Մուշեղ (Մուսիլ) հայը չհաղորդվեց [հույների հետ], և նորից քննություն արին, և նորից գրով հաստատեցին ու չկրդում ավելի չուբանալ [հույներին]։ Իսկ Հայք (Սոմխիթ) վերադարձածները չընդունվեցին Մովսես կաթողիկոսի և չեպիսկոպոսների այն մասի կողմից, վորոնք Պարսից և Հայոց (Սոմխիթի) սահմաններում էին գտնվում։ Իսկ նրանք իրենց կաթողիկոս կացուցին Թեոդորոս Կոգովիտեցուն (Կոկուստեցուն) Բագարան

*) Բնագրում՝ «Սաղոյա» — Սաղոյին (sic)։

(Պապրանացան) յերկրից։ Յետ բազում ընդդիմադրութիւն յեղաւ յերկուսի միջև Բրխատոսի յերկու բնութեան ու Բազկիդոնի ժողովի մասին [ամբողջ] 14 տարի [ընթացքում], մինչ Մարկի (Մաւրիկ) կայսեր մահը։ Յետ Ռոսթով (Ռուսաց) թագաւորը գրաւեց Հայքը (Սոմխիթը) ու Աբրահամին կաթողիկոս նշանակեց, և սոխից [կամ] նզովել Բազկիդոնի ժողովը կամ հետևել նրան։ Յետ նրանք (հայերը) նզովեցին[12]։

Ապա Հերակլ կայսրը իր թագաւորութեան 23 տարին՝ հասնելով Հայք (Սոմխիթ)՝ հրամայեց մեծ ժողով դումարել, մի որով Հայոց (Սոմխիթի) բոլոր եպիսկոպոսներից ու վարդապետներից Յեզր (Եզրա) կաթողիկոսի և բոլոր ազատների (ազատիա) հետ Թեոդոսիուպոլսում, [և] քննեցին յերկու բնութեան ու Բազկիդոնի ժողովի [հարցը]. և հավատացրին հայերին սուրբ գրվածքները, և յերկվեցին և իրենց խոկ ձեռքով գրեցին, որ այլ ևս սրա հետևող չեն լինի, և այսպես վերադարձան Դվին։ Իսկ Հովհաննէս [Մայրագոմեցին] ճնշում էր գործ դնում այն եպիսկոպոսների վրա, որոնք [այն ժողովին] ներկա չեղին գտնվել, որպեսզի չհավատային Յեզրին (Եզրային), բայց նրանք էլ հավատացին։ Ապա Հովհաննէս կրտամբում էր նրանց և թշնամութիւն դուզ տար նրանց հանդեպ, և Յեզրի (Եզրայի) մահից հետո հավատացած էր, որ ինքը կատանա աթոռը՝ իշխանների աջակցութեամբ[13]։

Իսկ յերբ Ներսեսին (Ներսեհին) վիճակվեց [գրավել] աթոռները, և նա այնքան էլ չէր վրդովվում, [Հովհաննէսը] նրան էլ սկսեց կրտամբել։ Ապա [Ներսեսը] բերեց նրան բազում եպիսկոպոսների ու վարդապետների առաջ և նրա բամբասանքը քննութեան ենթարկեց։ Յետ ազգին ձեռ դրոշմ կպցրին նրա ճակատին։ Յետ այսպես [Ներսեսը] աքսորեց նրան ընկերներով հանդերձ դեպի Կովկաս։ Ջընդունվելով նրանց (լեռնականների) կողմից էլ՝ [Հովհաննէսը] Անաստասի մահից հետո կրկին վերադարձավ Հայք (Սոմխիթ), [ուր և] վարձանվեց ծերութեան մեջ։ Իսկ նրա գայթակղած բոլոր աշակերտները շղվեցին ճշմարտութիւնից, և նրանց ազգանքը ցանվեց նուէն (Հայոց) յերկրում մինչ Հուստինոս (Իուստինոս) կայսրը[14]։

Ապա նա (Հուստինիանոս) կայսրը կանչեց Իսահակ կաթողիկոսին[15] իր եպիսկոպոսներով հանդերձ կոստանդնուպոլիս և միացրեց նրանց մեր տեր Հիսուս Բրխատոսի յերկու բնութեանն՝ ասելով նրանց մեր տեր Հիսուս Բրխատոսի յերկու բնութեանն՝ ասելով վանականին ու մարդկայինը՝ մի դիմքում անխառն ու անբաժան դավանողների հետ, և սրա մասին գրով յերդվեցին, որպեսզի

նրանց (հույների և հայերի) միջև սրա մասին այլևս չլինի հակառակութիւն։ Իսկ յերբ կրկին վերադարձան իրենց յերկիրը՝ [գտան, որ] Հայքում (Սոմխիթում) հնացածները տխրել էին նրանց վրա հունաց վերահսկողության [հաստատման] առթիվ, [և] այս պատճառով հակառակորդները քննութեան չենթարկեցին Իսահակի ու նրա հետ գնացածների [վարմունքը], ասելով՝ «Յերթ չէք վերադառնա [մեր] դավանութեանը, և չէք նզովի նրանց (հույներին), այլ ևս չենք ընդունի ձեզ մեր տեղերում»։ Իսկ նրանք՝ [քանի որ] մարդկային փառքը [գերադասում էին] աստծո փառքին, կրկին նզովեցին իրենցից հաստատվածը, որով հաղորդվել էին հույների (բերձեննների) հետ։ Սրանից հետո հույները (բերձեննները) գտան, որ [հայերը] չարիքներից անբաժան չեն[16]։

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ամբողջ արտայր գրքի բառացի թարգմանութիւն է Catholici Armeniae-ի *(Migne,* PG. CXXXII, col. **1253, 1256**) *հետևյալ հատվածի, միմիայն այն տարբերությամբ, որ թվական նշանները վրացի հեղինակը յատուկ կերպով ունի հակիրճ և ըստ այմի, ազատած (հմմ. 16-րդ ծանոթության հավելվածը).* «Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ φωστήρ, ἔτη λ'. Ὁ ἅγιος Ῥωστάκης ὁ υἱὸς αὐτοῦ, ἔτη β'. Ὁ Βαρτανές, ἔτη γ'. Ὁ Γρηγόριος, ἔτη ιά. Ὁ Ἰουσὴκ, ἔτη ζ'. Ὁ Φαρνεσὲκ ἀπὸ τῶν Ἀσπράκων χώρας, ἔτη δ'. Ὁ ἅγιος Νορσέσης, ἔτη λδ'. Ὃν ἀπέκτεινε Φάρμη. Εἶθ' τῶν Ἀσπράκων χώρας, ἔτη δ'. Ὁ ἅγιος Νορσέσης, ἔτη λδ'. Ὃν ἀπέκτεινε Φάρμη. Εἶθ' οὕτως Ἰουσὴκ, ἔτη γ'. Ὁ Ζαγένης, ἔτη δ'. Ὁ Ἀσπουρακέσης. ἔτη ζ'. Οὗτοι οἱ τρεῖς τῆς Ἀχὰρκ χώρας ἐπίσκοποι ἦσαν, ὀνομα μόνον ἔχοντες καθολικόν. Ἐπίσκοποι χειροτονεῖν οὐκ ἐτόλμων, ἐπειδὴ διὰ τὸν θάνατον τοῦ ἁγίου Νορσέση, ἐκωλύθησαν παρὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας αἱ χειροτονίαι τῶν ἐπισκόπων τῆς μεγάλης Ἀρμενίας»։

2. Այս՝ յերկրորդ արտայն ևս գրքի բառացի թարգմանութիւն է Catholici Armeniae-ի *(Migne,* PG. CXXXII, 1256) *հետևյալ հատվածի, որ նախորդի անմիջական շարունակությունն է.* «Εἶτα ὁ ἅγιος Ἰσαὰκ ἔλαβεν ἐξουσίαν χειροτονεῖν εἰς Ἀρμενίαν ἐπισκόπους, ὃς καὶ ἐπεσκόπησεν ἔτη μ'. Μετὰ δὲ χρόνους τινὰς βιαβάλλοντες τῷ Περσῶν βασιλεῖ, τῷ Βράμ Σαπῷ, τὸν ἴδιον βασιλέα Ἀρτασὴρ, καὶ τὸν ἅγιον Ἰσαὰκ, ὡς ὁμορρονήσαντας ἐν τῇ βουλῇ αὐτῶν, κατέβαλον αὐτὸν ἀπὸ τοῦ θρόνου αὐτοῦ. Καὶ μετὰ τὴν ἔκπτωσιν τοῦ Ἰσαὰκ, τὸν Σορμὰγ (Σορμὰν. sic. l. Մ.–Բ.) ἀπὸ τοῦ Ἀρτζακὲ, τῇ προστάξει τοῦ τῶν Περσῶν βασιλέως, καὶ τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν βουλῇ, ἐκάθισαν αὐτὸν καθολικὸν, διαβαλλοντες τὸν Ἰσαάκ. Μισήσαντες δὲ αὐτὸν, κατέβαλον ἀπὸ τοῦ θρόνου αὐτοῦ, [καὶ] αἰτήσαντες τῷ τῶν Περσῶν βασιλεῖ, λέγοντες: «Δὸς ἡμῖν ἐκ τῆς χώρας σου, καὶ μὴ ἔστω ἡμῖν Ἀρμένιος». καὶ ἔδωκεν αὐτοῖς ὁ βασιλεὺς τὸν Περκισὸν (Περσικὸν. sic. l. Մ.–Բ.) τὸν Σύρον. καὶ μετὰ τρία ἔτη μισήσαντες καὶ αὐτὸν, κατέβαλον. Πάλιν ἔδωκεν αὐτοῖς τὸν Μουσούλιον τὸν Σύρον. Κἀκεῖνος δύο χρόνους καθίσας, ἐν πολλῇ θλίψει κατέλυσε τὸν βίον»։

3. Տես հինգերորդ գլխի 52-րդ ծանոթ։

4. Այս՝ յերրորդ արտայն ևս գրքի բառացի թարգմանութիւն է Catholici Armeniae-ի *(Migne,* PG. CXXXII, 1256) *հետևյալ հատվածի, որ նախորդի*

անմիջապես շարունակությունն և. «Ի ժն χειροτονία τῆς Ἀνατολῆς ἐκωλύθη ἐκ τῆς Καισαρείας, διὰ τὴν ἔκπτωσιν τοῦ Ἰσαάκ. Καὶμετὰ ταῦτα ἀπερχόμενοι οἱ Ἀζάτοι τῶν Ἀρμενίων, παρεκάλουν τὸν ὅσιον Ἰσαάκ, μὴ μνημονεύειν τῶν πονηριῶν αὐτῶν, καὶ ὑποστρέφειν εἰς θρόνον αὐτοῦ. Ὁ δὲ, οὐκ εἰσήκουσεν αὐτῶν. Ὅθεν λοιπὸν διηγήσατο αὐτοῖς τὴν ὀπτασίαν ἣν ἑώρακε περὶ τῆς ἐκπτώσεως αὐτῶν, τῆς γενομένης, καὶ τῆς ἐσομένης. Δέδωκε δὲ αὐτοῖς ἀνθ' ἑαυτοῦ τὸν μακάριον Μαστήντζην, φύλακα τοῦ θρόνου αὐτοῦ. Καὶ μετὰ τὴν τελευτὴν τοῦ Ἰσαάκ, καὶ τοῦ Μαστήντζη, ἐκάθισαν ἐπὶ τοῦ θρόνου ἱερατικοῦ τὸν Κιτὸν, τὸν ὄντα ἀπὸ της κώμης Ἀτμησοῦ, ἔτη ιζ'. Ἐν ταῖς ἡμέραις δὲ τούτου προετάχθησαν παρα τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν, χειροτονεῖν εἰς τὴν Ἀρμενίαν καθολικοὺς καὶ ἐπισκόπους μέχρι τῆς σήμερον»:

5. Այս՝ չորրորդ արգոյն ևս գրեթե բառացի թարգմանութիւն է Catholici Armenae-*ի (Migne,* PG. CXXXII, 1256) *հետևյալ հատվածի, որ նախորդի անմիջապես շարունակությունն է.* «Εἶτα Ἰωάννης ὁ Μαρτακουνῆς, ἔτη ς'. Ἀπουϊπένης ὁ ἀπὸ τῆς Μισοῦ τῆς κώμης ἔτη ε'. Ὁ Σαμουὴλ ὁ ἀπὸ Ἀρτασατ τῆς κώμης, ἔτη ιβ'. Ὁ Μουσέλης ὁ ἀπὸ τῆς κώμης Ἀρπηρείς, ἔτη ν'. Ὁ Ἰσαὰκ ἀπὸ τοῦ Ἀρκὰν, ἔτη ζ'. Ὁ Χριστοφόρος ὁ ἀπὸ τοῦ Κουβαρίτζη, ἔτη ζ'. Ὁ Λέοντιος ἀπὸ τοῦ Ἀρὲν, ἔτη γ'. Ὁ Νορσέσης ἀπὸ τοῦ Ἀσπαρὰζ, ἔτη θ'»:

6. Տես նախորդ հինգերորդ գլխի 12-րդ ծանոթ.

7. Այս՝ հինգերորդ արգոյն ևս գրեթե բառացի թարգմանութիւն է Catholici Armeniae-*ի (Migne,* PG. CXXXII, 1256—1257) *հետևյալ հատվածի, որ նախորդի անմիջապես շարունակությունն է.* «Ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ ἐγένετο ἡ σύνοδος εἰς πόλιν Τιβὴν, ἀπὸ τοῦ Ἀπτισῶ Σύρου Ἰακωβίτου. Μέντοι γε εἰ καὶ τὰς παραδόσεις τοῦ ἁγίου Γρηγορίου, καὶ τῶν ἄλλων πατέρων ἐξέκλιναν· ἀλλ' οὖν περὶ τὴν πίστιν, καὶ τὴν σύνοδον τὴν ἐν Χαλκηδόνι, καὶ περὶ τὰς δύο φύσεις τὰς ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ ἡμῶν, οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν εἶχον, ἕως ἐτῶν ργ', ἀπὸ τῆς συνόδου τῆς ἐν Χαλκηδόνι, ἕως τῆς συνόδου Τιβήν. Καὶ λοιπὸν ἐξ ἐκείνου ἀπέστησαν ἀπὸ τῆς κοινωνίας τῶν Ῥωμαίων καὶ τὴν Ἱερουσαλὴμ ἀναθεμάτισαν, καὶ τὴν σύνοδον Χαλκηδόνος, ὁμολογήσαντες μίαν φύσιν τοῦ Χριστοῦ, τῆς θεότητος καὶ τῆς ἀνθρωπότητος, προσέθεντο τῷ ὁ σταυρωθεὶς, εἰς Τρισάγιον ὕμνον, πρὸς Ἅγιος ὁ Θεός. Μετὰ ὅρκου καὶ ἀναθεματισμοῦ, καὶ μετὰ ἀλλήλων ἐγγράφως ἰσχυρὰ διέθεντο, μὴ χωρίζεσθαι τῆς τοιαύτης ὁμολογίας εἰς τὸν αἰῶνα. Τὸν δὲ Εὐτυχέα τὸν Ἰακωβίτην, καὶ β' ἄλλους ἑταίρους αὐτοῦ, ὁ μὲν εἰς Ἰουλιανίτης, ὁ δὲ ἕτερος, ἄλλης αἱρέσεως τυγχάνων, ἐπισκόπους χειροτονήσαντες, εἰς Μεσοποταμίαν ἀπέστειλαν»:

8. Այս՝ վեցերորդ արգոյն ևս գրեթե բառացի թարգմանութիւն է Catholici Armeniae-*ի (Migne,* PG. CXXXII, 1257) *հետևյալ հատվածի, որ նախորդի անմիջապես շարունակությունն է.* «Μετὰ τοῦτο ὁ Εὐανέσης ὁ ἀπὸ Καπεληνῆς, ἔτη ιζ'. Ὁ Μωϋσῆς ἀπο τοῦ Ἐλιβάρετ, ἔτη λ'. Ὁ Ἀβραὰμ ἀπὸ Ἀραστουνῆς, ἔτη κγ'. Ὁ Ἰωάννης ἀπὸ τοῦ Πακρανα, ἔτη κζ'. Κωμητὰς ὁ καὶ τῆς κώμης Ἐλτζηχαρακιτζου, ἔτη η'. Ὁ Χριστοφόρος ὁ Ἀβραμίτης, ἔτη γ'. Ὁ Ἔσδρας ὁ ἀπὸ τοῦ Νικᾶ, ἔτη ι'. Ὁ Νορσέσης ὁ ἀπὸ τοῦ Ἰσχνᾶ, ἔτη κ'. Ὁ Ἀναστάσιος ὁ ἀπὸ τοῦ Κορᾶ, ἔτη ζ'. Ὁ Ἰσραὴλ ὁ ἀπὸ Τμησοῦ τῆς κώμης, ἔτη ι'. [Ὁ Ἰσαὰκ ἀπὸ τοῦ Βαζακαστρίου]»:

9. Այս՝ յոթերորդ արգոյն ևս գրեթե բառացի թարգմանութիւն է Catholici Armeniae-*ի (Migne,* PG. CXXXII, 1257) *վերջին հատվածի.* «Βασιλεὺς Ἀρμενίων, ἀπὸ τοῦ Βαλαρέως ἕως Τασὴρ, καὶ μετὰ τοὺς ἡγεμόνας. Κοινουνὴς ὁ Πρίτης, ἔτη δ'. Ὁ Δαβὶδ ὁ Σαρωνῆς, ἔτη γ'. Τοτρούσης ὁ Ῥουστανῆς, ἔτη ι'. Ὁ Ἀμαζάσπης ὁ Κουροπάλατος, ἔτη δ'. Γρηγόριος ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ, ἔτη κδ'. Σώτης Πακρατουνῆς, ἔτη γ'. Ὁ Νερσέχης Καμψαρακὰν, ἔτη γ'. Ὁ Πακρατουνὴς Σμπάτιος»:

10. Այս՝ ութերորդ արգոյն մասին բառացի թարգմանութիւն է Narratio de rebus Armeniae-*ի (Migne,* PG. CXXXII, 1245) *համապատասխան հատվածի, որ մենք առաջ ենք բերել նախորդ՝ հինգերորդ գլխի 61-րդ ծանոթության մեջ սկսած խոսքերից «Մետ դե χρόνον πολὺν» և մինչ «ἐπισκόπους καὶ διδασκάλους τοὺς τῶν Ἀρμενίων»:*

11. Նույն այս՝ իններորդ արգոյի յերկրորդ մասը սկսած նախադասությունից «Յետ հայերը հավատացին» մինչ այստեղ բառացի թարգմանութիւն է Narratio de rebus Armeniae-*ի (Migne,* PG. CXXXII, 1245) *հետևյալ հատվածների.* «Τότε, ἀναθεμάτισαν τὸν Ὠριγένην, τὸν Εὐάγριον, τὸν Δίδυμον, τοὺς Νεστοριανοὺς, τοὺς Ἰακωβίτας, τοὺς Ἰουλιανίτας, καὶ τοὺς Γαϊανίτας, καὶ τοὺς ἅπαξ ἁπλῶς ἔχοντας τὴν τοῦ Νεστορίου [ἴσ. Εὐτύχους] αἵρεσιν. Ὑποστρεψάντων δὲ αὐτῶν εἰς Ἀρμενίαν, οἱ μὲν προθύμως ὑπεδέξαντο τὴν ἕνωσιν. οἱ δὲ ἐπορνεύσαντο ἐν ταῖς ἡμέραις Βοανέσῃ [ալ. Եւանէսի] τοῦ Καθολικοῦ, περὶ ὧν οὐκ ἔστι νῦν λέγειν κατὰ μέρος. Ἔγραψαν τοίνυν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Ἀπᾶς τὸν καθολικὸν Ἀλβανίας χώρας, περιέχουσαν οὕτως. Ἐλθὲ μεθ' ἡμῶν ἑνωθεὶς τῇ πίστει, ἐν τῷ λέγειν μίαν φύσιν Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ, καὶ εἰς τὸ, Ἅγιος ὁ Θεὸς, Ὁ σταυρωθεὶς δι ἡμας. Ὁ δέσὺ συγκατέθετο λέγων. ὅτι Ἅγιος ὁ Θεὸς, ὁ Πέτρος καὶ ὁ Γρηγόριος οἱ πρὸ ἐμοῦ ὄντες, οὕτως ἔλεγων, τὸ, Ἅγιος ὁ Θεός. ἐγὼ δὲ οὐ προστίθω, οὔτε ὑφέλω. Ὁμοίως καὶ πρὸς τοὺς Ἴβηρας ἔγραψαν. Οἱ δὲ, σφοδρῶς ἀντειπόντες, οὐ κατεδέξαντο»:

12. Այս՝ տասներորդ արգոյի սկզբնական մասը մինչև «Ինչպես ասացինք, որ Հովհաննէս Փիլիսոփան և կոչված «Կոգովիտացի Բագարանի յերկրից» (Կախուստակի Պապրանաց քվեղնից) = ոչ Կաքոստէ Պագրատեան գիրք՝ տե՛ս հինգերորդ գլխի 68-րդ ծանոթությունը:

13. Այս՝ տասնմեկերորդ արգոյը համապատասխան հատվածի, Narratio de rebus Armeniae-*ի (Migne,* PG. CXXXII, 1252—1253) *որ մենք առաջ ենք բերել նախորդ՝ հինգերորդ գլխի 79-րդ ծանոթության մեջ:*

14. Այս՝ տասներկուերորդ արգոյը կրկնություն է ընդհանուր գծերով Narratio de rebus Armeniae-*ի (Migne,* PG. CXXXII, 1253) *համապատասխան հատվածի, որ մենք առաջ ենք բերել նախորդ՝ հինգերորդ գլխի 83-րդ ծանոթության մեջ:*

15. Այս՝ «Խոսնակ կաթողիկոսը» այն Սահակը չէ կամ, ուրիշ ասած, այն Սահակներից է, վոչ մեկը չէ, որ հայտնի է «Գիրք թղթոց»-ից («Բացայայտութիւն համառօտ տեղեկութեան հոգևոյ հարցն սրբոց ըստ առաքելական ուսմանցն ուսուցչին եկեղեցւոյ Քրիստոսի, հանդերձ հաւատոյ բանութեամբ ճշմարիտ ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայցս, առաքեալ սրբոյ վարդապետին Սահակայ հայոց կաթողիկոսի և մեծի թարգմանչի ընդդէմ երկաբնակաց նեստորականացն»), էջ 413—482, և «Կանոնագիրք»-ից («Հարցմունք կանոնականք Յովհաննու Սիւնեաց եպիսկոպոսի առ Յովհաննէս Սիւնեական և առ ընդին աթոռակից եպիսկոպոսս բազմաց»), Վաղարշ, յոց կաթողիկոսի և ընդին աթոռակից եպիսկոպոսաց բազմաց»), էջ 130—135, A. Maius, op. cit., 300—302, տես C. Տւրեան, Կանոնագիրք Հայոց, Древне-армянская Книга канонов [„Записки Рос. Акад. Наук", VIII сер., т. XIII № 3], Пгр. 1918, стр. 67.

16. Այս՝ տասնուերեքերորդ և վերջին արգոյը գրեթե բառացի թարգմանութիւն է Narratio de rebus Armeniae-*ի (Migne,* PG. CXXXII, 1253) *հե-*

ակյալ հատվածի. «Οἱ δὲ μαθηταὶ αὐτῶ πληθυνθέντες, πάντες ἐξέκλιναν ἀπὸ τῆς ἀληθείας. καὶ διεσπάρη ἡ αἵρεσις αὐτὴ ἐν τῇ χώρᾳ ἐκείνῃ, ἕως Ἰουστίνου Καίσαρος τῷ ἑ ἔτει, ἐν ᾧ καιρῷ καλέσας τὸν Ἰσαὰκ τὸν καθολικὸν σὺν τοῖς ἐπισκόποις εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἤνωσεν αὐτοὺς τοῖς ὁμολογοῦσι τὰς δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν, τῆς Θεότητος καὶ τῆς ἀνθρωπότητος, ἐν μιᾷ ὑποστάσει, ἀφύρτως, ἀδιαιρέτως. καὶ διὰ τοῦτο ἐγγράφως ὥμοσαν, τοῦ μηκέτι γενέσθαι εἰς αὐτοὺς ἀντιλογίαν. Πάλιν δὲ, ὑποστρεψάντων αὐτῶν, οἱ καταλειφθέντες ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ, ἐδυσχέρανον τῇ τούτων ἐπιστασίᾳ, ὡς ὁμοφρονήσαντων μετὰ τῶν Ῥωμαίων. Καὶ λοιπὸν στάσεις καὶ συζητήσεις ἐποίουν μετὰ τοῦ Ἰσαὰκ καὶ τῶν συναπελθόντων αὐτῷ, λέγοντες, ὅτι «Ἐὰν μὴ στραφῆτε καὶ ἀναθεματίζητε αὐτοὺς, οὐ δεχόμεθα ὑμᾶς εἰς τόπον ἡμῶν». Αὐτοὶ δὲ ἀγαπήσαντες τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων, ἢ τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ, πάλιν ἀνεθεμάτισαν πρῶτον ἑαυτούς, ὡς κοινωνήσαντας τοῖς Ῥωμαίοις. Εὑρέθησαν δὲ ἀνίσχνοι ἐν ταῖς κακίαις»:

— *Ի վերջո, գնում ենք «Պատմվածք Պատիմորին-ից» կիրիասիրուքյան մեջ հիշված վորոշ կարգի աշխարհագրական և անձանց անուններին* (Ortsnamen und Personennamen-*ի*) *համեմատական ազդուսակը վրացերեն, հայերեն և հունարեն.*

Վրացերեն	Հայերեն	Հունարեն
Ռոստակե	*Արիստակես*	Ῥωστάκης
Որթան	*Վրթանես*	Βαρτανὲς
Գրիգոլ	*Գրիգորիս*	Γρηγόριος
Ոսիկ	*Հուսիկ*	Ἰουσὴκ
Փարնեբսեխ	*Փառնեբսեհ*	Φαρνεσὲκ
Ապրականելթա	*Ապրակունյաց*	τῶν Ἀσπράκων χώρας
Ներսեհ	*Ներսես*	Νορσέσης
Սահակ ‖ Սաակ	*Սահակ*	Ἰσαὰκ
Վրամշապուհ	*Վռամշապուհ*	Βρὰμ Σαπῶ
Սաուրմագ	*Սուրմակ*	Σορμὰγ
Ծալկելի	*Ծաղկեցի*	τοῦ Ἀρτζακὲ
Բրքիշո (Բրքիրո ?) ‖ Պերկիսո	*Բրքիշո*	Περκισῶ (Περσικῶ ?)
Սամոել	*Շմուել*	
Մուսելի	*Մուսկեցի*	τὸν Μουσούλιον
Մաստոց	*Մաշտոց*	Μαστήντζη
Կիտ	*Գյուտ*	Κὶτ
Ատմիսո	*Ութմէս*	Ἀτμησῶ
Մանդակունե	*Մանդակունե*	Μαρτακουνῆς
Պապնիկի	*Բարգեն*	Ἀπουϊπκένης
Միսո	*Ութմէս*	Μισῶ
Արտաշ	*Արտազ*	Ἀρτὰσ
Մուսելի	*Մուշեղ*	Μουσέλης
Ալպիր	*Այլաբերդ*	Ἀρπὴρ
Ավկելի	*Ուղեկցի*	τοῦ Ἀρκὰν
Կուբավլեցկի	*Տիրառեցի*	τοῦ Κουβαρτίζη
Լեոնտի	*Ղևոնդ*	Λέοντιος

Արեթելի	*Առեսեցի*	τοῦ Ἀρὲν
Արպարակելի	*Արպարակեցի*	τοῦ Ἀσπαρὰξ
Դվին	*Դվին*	Τιβὴν, Τιβὴν
Ավպիսոս	*Աբգիշո*	Ἀπτυσῶ
Հաննե	*Հովհան*	Εὐανέσης
Պապկլինելի	*Գաբեղենացի*	ἀπὸ Καπεληνῆς
Ելիվարտելի	*Յեղիվարդեցի*	τοῦ Ἐλιβάρετ
Արևստանելի	*Ռշտունյաց*	ἀπὸ Ἀραστουνῆς
Գապրանտելի	*Բագարանցի*	τοῦ Παχρανα
Կոմիտաս	*Կոմիտաս*	Κωμησὰς
Արկածոնելի	*Արտագծոնեցի*	Ἐλτζησαρακιτζοῦ
Արբամելի	*Ապահունեցի*	ὁ Ἀβραμίτης
Եզդրա	*Յեզր*	Ἔσδρας
Նեղպելի	*Նեղպեցի*	τοῦ Νικᾶ
Իշխնելի	*Իշխանցի*	τοῦ Ἰσχνᾶ
Ակորսելի	*Ակռեցի*	τοῦ Κορᾶ
Ամմիսոելի	*Ութմխեցի*	ἀπὸ Τμησοῦ
Վաղարշ (Վաղարբ ?)	*Վաղարշ*	Βαλαρέως
Արտաշիր	*Արտաշիր*	Ταστὴρ
Կինունի	*Գնունի*	Κοινουνῆς
Սարոնի	*Սահառունի*	ὁ Σαρωνῆς
Տոտրուս	*Թեոդորոս*	Τοτρούσης
Որուստունի	*Ռշտունի*	ὁ Ῥουστακῆς
Ամազասպ	*Համազասպ*	Ἀμαζάπης
Աշոտ	*Աշոտ*	Σώτης
Բագրատունի ‖ Բագրատունիանի	*Բագրատունի*	Παχρατουνῆς
Նեռսե	*Նեռսես*	Νερσέχης
Կամսարական	*Կամսարական*	Καμψαρακὰν
Սումբատ	*Սմբատ*	Συμπάτιος
Սվիրինե	*Սուրեն*	Σουριὲν
Վարդան	*Վարդան*	Βαρτᾶς
Խոսրով	*Խոսրով*	Χοσρῶ
Գոկուսանելի	*Կոգովիտեցի*	Κωκοστὰ
Պապրանտի	*Բագարան*	Παγκράτον χώρα

Պատվելով ասվածից, տառադում ենք և ժամանակագրական ազդուսակն ըստ վրացերեն *բնագրի և հունարեն աղբյուրների՝*

	Թաղի տարի			Թաղի տարի	
Գրիգոր	*21*	*30*	*Փառնեբսեհ*	*4*	*4*
Արիստակես	*20*	*2*	*Ներսես*	*4*	*34*
Վրթանես	*3*	*3*	*Հուսիկ*	—	*3*
Գրիգորիս	*11*	*12*	*Սահակ*	*4*	*4*
Հուսիկ	*6*	*6*	*Աստուրակես*	*7*	*7*

Սահակ	40	40
Գյուտ	17	17
Հովհան Մանդակունի	6	6
Բաբգեն	5	5
Սամվել	11	12
Մուշեղ	50	50
Իսահակ	7	7
Բրիտաւիոր	6	6
Դևոնդ	3	3
Ներսես	9	9
Հովհան Գաբեղենացի	17	17
Մովսես	30	30
Աբրահամ	23	23
Հովհան Բագարանցի	26	26
Կոմիտաս	8	8
Բրիտաւիոր	13	3

Յեզր	10	10
Ներսես Իշխանցի	8	20
Անաստաս	6	6
Իսրայել	10	10
[Իսահակ]	—	—
Վաղարշ	—	—
Աբուաշիր	—	—
Գնունի պատրիկ	4	4
Դավիթ Սահարունի	3	3
Թեոդորոս Ռշտունի	10	10
Համազասպ կուրապաղատ	4	4
Գրիգոր	24	24
Աշոտ Բագրատունի	3	3
Ներսեհ Կամսարական	3	3
Սմբատ Բագրատունի	12	—

Է.

ԴԱՋԻ (IX—X Դ.)

«ՅԵՊԻՓԱՆ ԿՅՈՒՊՐԱՑՎՈ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆ ՍԱՂՄՈՍԱՑ ԴԱՎԹԻ»

«Մեզի հասել է Ցեպիփան Կյուպրացվո «Մեկնութիւնն սաղմոսաց Դաւթի», վոր փոխադրել է հայերենից վոմն Դաչի-ն», — այսպես է սկսում Կորն. Կեկելիձեն (Վրաց գրականության պատմություն, I, 140) իր տեսությունը Դաչիի գրական գործունեության մասին, և ապա շարունակում. «Ո՞վ է այս Դաչին, մենք չգիտենք, սակայն միայն մի բան պարզ է, վոր նա իններորդ դարու վերջերի և տասերորդի սկզբների գործիչ է», և «այս այնտեղից է յերևում, վոր իր յերկասերությունը նա ուղարկել է Ստեփան Տրեթցուն (Ստեփանե Մտբեվարիին), վորը... առաջին եպիսկոպոսը յեղավ նշանակված Աշոտ Կուխի († 918 թ.) հիմնած Տրեթի աթոռի վրա». Ըստ Ն. Թաղայեվիլու (Ցերեք պատմական քրոնիկա, XVII), նա ժամանակակից է Ստեփան Տրեթցու 881—923).

Այս մեկնության կցված գրությունից հանուն Ստեփանին՝ Դաչին բացատրում է, թե ինչ պայմաններում նրան վիճակվեց կատարել հիշյալ թարգմանությունը, վորտեղից և քաղել ենք մենք մեզ հետաքրքրող հատվածները, վոր առաջ ենք բերում թարգմանաբար՝ համաձայն վրացերեն բնագրի, վոր քանիցս հրատարակվել է, այն է. 1) Ն. Թաղայեվիլի — «Ցերեք պատմական քրոնիկա». վրացերեն, Տփղիս 1890, էջ X—XIII. 2) Թ. Ժորդանիա — «Քրոնիկաներ», վրացերեն, 1892, էջ 99—101. և 3) նույն Ն. Թաղայեվիլի — «Описание рукописей Общества распространения грамотности среди грузинского населения», т. II, 1906—1912, стр. 640—643 (վերջինում հանդերձ ռուսերեն թարգմանությամբ).

[ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՆՎՍՏԱՀԵԼԻ ՅԵՆ]

...Յերկար ժամանակ չերմեռանդութեամբ փնտռում եմ սաղմոսների մեկնութիւնն այն գրքում, որ գրեց մեր սուրբ հայրն, կյուպրացի եպիսկոպոս Եպիփանը, բայց չգտա այն վրացերէն. այն գտա հունարէն, սակայն չկարողացա վերծանել, քանի որ այն [ինձ համար] անմատչելի և անգնահատելի աղբյուր եր. ապա [նույնը] գտա հայերէն՝ գրված նույն կարգով և նույն թվով, ինչպես և հունարէնը, նախանձեցի հայերին, սակայն վախեցա թարգմանել, որովհետև անդրադարձ թարգմանութիւնները մեծ կշտամբանք են առաջացնում[1]:

Իսկ յետո որ առաջին անգամ լրիվ թարգմանեց, յերկրորդ թարգմանութիւնը կերևա նրան հակառակ...

Դադին և թարգմանել այս հայերենից. աստված, վեռաբանիր նրա հոգին:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

1. Չմմ. սաանչորսերորդ գլխի 3-րդ ծանոթութեան:

Ը.

ՍՏԵՓԱՆ ՏԲԵԹՑԻ (IX—X Դ.)

«ԳՈՐՈՆԻ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Ինչպես Իվ. Ջավախիշվիլու (Հին վրացական պատմական գրականութիւնը, 91—92) և Կորն. Կեկելիձեի (Վրաց գրականութեան պատմութիւն, I, 143) հետազոտութիւններից յերևում է, Ստեփան Տբեթցին (Ստեփանե Մտբեվարին) իններորդ դարու վերջերի և տասերորդի առաջին քառյակի գործիչ է: Յերբ Աշոտ իշխանաց-իշխանն, որը Կուխի մականունով եր հայտնի, Տբեթի յեպիսկոպոսական աթոռը հիմնեց, վերջինիս անդրանիկ յեպիսկոպոս Ստեփանին կարգեց, հետևապես՝ տասերորդ դարու սկզբում, քանի որ Աշոտ Կուխին 918 թվին վախճանվեց. «Ստեփանը,—կ. կեկելիձեի (ibid.) *ասելով, — իսկապես հռչակավոր և բեղմնավոր գրող և յեղել: Նրան, ինչպես յերևում է, հետաքրքրում եր մեկնաբանական (հզեգետիկ) գրականութիւնը, որովհետև Փոքրիկ Յեփեան Կյուպրացու Սաղմոսաց մեկնութեան իր թարգմանութիւնը նրան եր ուղարկել ծանոթանալու, այնինքն խմբագրելու և գնահատականը տալու (ռեցենզիայի) համար... բայց Ստեփանը ավելի հայտնի յեր վորպես վկայաբան (հագիոգրաֆ)», և «սրա մասին մենք տեղեկանում ենք [ի միջի այլոց] ...այն յերկասերութիւնից, վոր կոչվում է վ կայաբանութիւն Գորոնի սուրբ վկայի, վորին նահատակեցին Պ'վելի բերդից»:*

Իր յերկասերութեան մեջ Ստեփան Տբեթցին նկարագրած ունի ամիր Աբուլ-Ղասիմի արշավանքը Հայաստան, Հայաստանի ավերումն և արևելյան վրաստանի հափշտակումը, վորի ժամանակ ձերբակալեցին և նահատակեցին Գորոնին» (Իվ. Ջավախիշվիլի, op. cit., 92): Միաժամանակ տրվում է տեղեկութիւն և Սմբատ խոստովանողի նահատակութեան մասին, վորը տեղի ունեցավ, ըստ հայկական աղբյուրների, 914 թվին: Ըստ այսմ

և ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ այս յերկասիրությունը Մաեփանը գրել է, ինչպես ինքն է ասում («Վրաստանի դրախտը», 393), «Աշոտ իշխանաց-իշխանի հրամանով» պարզ է, որ այն պետք է վերագրել 914—918 թ. թ. (հմմ. Ի. Ջավախիշվիլի, op. cit., 91—92, Կ. Կեկելիձե, op. cit., 144):

«Բացի նրանից, որ մեր պատմիչը, — Իվ. Ջավախիշվիլու (op. cit., 96) ասելով, — Վրաստանի և Հայաստանի քաղաքական կացության ու Աբուլ-Վ'ասիմի արշավանքի կենդանի և ճիշտ պատկերն ունի նկարագրած, նրա յերկասիրությունն ուշագրության արժանի է նաև իբրև վրաց հոգևորականության և Մեսխեթի կառավարիչ շրջանների դպացմունքներն բնորոշող մի հիշատակարան»: Ցավ իրոք, «Մաեփան Տբեթցու յերկասիրությունը, — նաև գիտնականի ասելով (ibid., 95), — այն ժամանակաշրջանին և վերաբերում, յերբ Վրաստանում տեղի ուներ անշեղ պայքար միավորման համար: Այս պահին վրացիների և հայերի միջև մրցումն ու թշնամությունն էլ ընկավ: [Ցավ] այս պատճառով է, որ Մաեփան Տբեթցու կրքոտ՝ ալեկոծությամբ լի՝ դպացմունքը դեպի հայերը և կրոնական առելությունն էլ ազգայնական-քաղաքական դռնավորում ունի»:

Գրեթե նույն կարծիքն է արծարծում Մաեփան Տբեթցու յերկասիրության մասին և Կ. Կեկելիձեն (op. cit., 144). «Այս յերկասիրությունը տիպիկ ներկայացուցիչ է այն գրական արտադրության, որոնք մեզանում (վրացոց մեջ) գոյացան սկսած տասերորդ դարուց և որոնք լի են ազգայնական-կրոնական առելությամբ և զայրույթով դեպի հայերը»: Ապա թե ինչո՞վ բացատրել այն հանգամանքը, որ Հայաստանի դժբաղդությունը Մաեփանը կապում է նրա «մեզապարտ» բնակիչների բացասական հատկությունների հետ՝ միանգամայն մոռանալով, որ այդպիսի դժբաղդությունից դուրկ չի մնացել և Վրաստանը:

Մտորև ներկայացրած քաղվածքների թարգմանությունը կատարված է համաձայն «Վկայաբանության» բնագրի միակ հրատարակության, որ ավել է Մ. Սաբինինը իր «Վրաստանի դրախտ» աշխատության մեջ (եջ 393—400), հմմ. ռուսերեն համառոտությունը նույնի Полное жизнеописание святых грузинской церкви աշխատության II մասում (Спб. 1872, стр. 57—63):

Քաղվածքները դիտավորյալս հետաքրքիր են իբրև նյութեր, Հայաստանի պատմական աշխարհագրության վերաբերյալ:

[ՀԱՅՔԻ ՎԻՃԱԿԸ X ԴԱՐՈՒ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ ՅԵՎ ՍՄԲԱՏ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂԸ]

[Ուրիշ հերձվածողների հետ միասին] մեզանչեց նաև Հայոց (Սոմխիթի) մեծ Տունն, ինչպես ասաց Յերեմիա մարգարեն իր վողբի մեջ...

Ցավ յենթարկ[վ]եց այն (Հայքը) [հրի և] սրի՝ չարաբար, գերության՝ [ան]ողորմ, սով[մահ] ախտին և մահացու [և] անդուլ բնաջնջման, որոնց առաջն առնող (փրկիչ) վոչ վոք չկար, և նրանք (հայերը) ընկան ինչպես ծառերը դետնի վրա, համաձայն Յեսայա մարգարեյի խոսքերին..., վորովհետև նրանք դեն շպրտեցին առաքյալների կողմից քարոզած սուրբ կաթողիկե յեկեղեցվո ուղղափառ[1] դավանությունը և անպատվեցին վարդապետների կողմից սուրբ ժողովներում ասածո [ներ]շնչմամբ հաստատված յեկեղեցական որենքը:

Այս [իսկ] պատճառով դառնության արմատը տնկվեց նրանց (հայերի) մեջ և չարության վորոմը բուսավ, և հերձվածողական[2] մեղքը զարգացավ և կործանման պատուղն ավելացավ նրանց գլխին, քանի վոր մոտեցավ նրանց, վորովհետև Հայոց (Սոմխիթի) այն հողը հպարտացել է և նրա բնակիչները վատամիտ, ագահ[ասիրտ], հանդուգն և մեղանչկոտ, հպարտ, անդութ, ատելով և ամեն տեսակ չարությունների լի յինն, վորի մեջ ապավեն չդտավ Քրիստոսը և վորի համար վատ մեռավ Քրիստոսը[3]:

Ցավ այս են նրա (Հայքի) սահմանների և [այլ և այլ] կողմանց (ձորերի) անունները. Վան[ան]դ (Վանդի), Աշորնիք (Աշոռնա), Ապահունիք (Ալապաունիսի), Ծաղկոտն (Կալկոտնի), Ճակատք (Ճակատի), Կոգովիտի (Դոգովիտի) յերկու ձորը, Շարուրը (Շարուրը), [Վ]աս[պ]ուրականի (Աստրագանի) տասնևերկու ձորը, Վայ[ոց] ձորի (Վայձորի) չորս ձորը, Դվինադաշտի (Դափին, Ագաշտի?) յերեք ձորը, Գեղարքունյաց (Գեղարքունիա) չորս ձորը, Այրունյաց տաս ձորը, Տաշիրն ու Կողբովիորը (Կաքսպաքարը)[4]:

Այս ութսունևյոթ ձորերն[5] ասածո անհնդով ավերվեցին՝ իբրև հետևանք նրանց (հայոց) մեղքերի, քանի վոր այս ձորերում * չգտնվեց [և վոչ մի] աթոռ ուղղափառ[6] յեպիսկոպոսների, և վոչ էլ ուղղափառ[7] վանք[եր] հավատացյալ կրոնավորների (մո-

* Բնագրում՝ «խելթա» — ձեռերում (sic), պիտի լինի «խելթա»—ձորերում:

հաճութեամբ տեղից շարժվեց արաբացոց (սարկինոսների) թագավոր Աբուլասճ ամիրայի վորդի Աբուլ-Ղ'ասիմ կոչեցյալը և պարսից տերը, վորին հպատակ եյին վաթսուն մեծամեծ քաղաքներ և հնազանդ եյին յոթն հզոր թագավորներ:

Սրանց բոլորին տալով զորք՝ բաղում [և] ընտիր հազարապետներով (կառավարներով)[8] հանդերձ, վորոնք զինվալը եյին հազարանոց և տասհազարանոց վաշտերի, [Աբուլ-Ղ'ասիմը] մտավ Դվինն քաղաքը, և նրա զայրույթի[ն հետևող] հնծութիւնը նախագուշակում եր Հայքի (Սոմխիթի) ավերմանը, ինչպես Նինուեացվոց կործանմանը, վորպեսզի սրանք եւ զղջան: Իսկ նրանց (հայերի) սրտերը տաքացած եյին՝ ինչպես յերկաթը, և սառած՝ ինչպես տիեզերքը (?), քանի վոր նրանց հերձվածողական մեղքը ապամանդյա յեղուն-գով եր [վորա]գրված յերկաթե տախտակի վրա:

...[Յետ] նամանվեց Հայոց (Սոմխիթի) այդ Տունն այն անմիտ մարդուն, վորը [իր] հիմքը գայթակղութեան և վխրուն ավազի վրա դրեց, և հենց վոր շինվածքը բարձրացրին՝ այն [խկուշն և եթ] փլավ, և մեծ եր փլչումը...

Ինչպես սովորութիւն ունեին, նրանք (արաբները) նախ և առաջ ապառիկ [մնացած] հարկերը պահանջեցին, [նաև] ձիր (նվեր) և ընծաներ իրենց հաղարապետներին, քանի վոր [հայերը] նրա[նց] հարկատու եյին: Ապա անցյալի բնպարը խնդրեցին... և այսպիսի մեքենա[յական յեղանակներ]ով ծծեցին նրանց նյութական միջոցները, վորպեսզի հեշտութեամբ տիրեն, վոր և յեղավ այսպես:

Յետ յերբ արաբացին (սարկինոսը) սկսեց հպարտանալ, չհանդիպեց վոչ մի վորձի (հնարի), վոր հայոց թագավորը[9] ընդդիմադրութեան ցույց տար կամ փրկութեան վորոներ, քանի վոր ասոված ճեղքել եր նրա թագավորութիւնը. ապա նա փախավ Աբխազաց (Աբխազեթի)[10] լեռների կողմը, ուր վերջ ի վերջոյ չխուսափեց մահից, իսկ [արաբացոց] այն արքան մեծ զայրութով սկսեց նրան փնտռել, վորպեսզի մահվան դատապարտի:

Յետ յեկան նրանք (արաբները) Դուրգին իշխանաց-իշխանի մոտ Ղ'ուեյի բերդն[11], ուր գտնվում եյին ազատները (ազնվականները) ու նրանց հետ Բրխատոսի վկա՝ յերանելի Գորգոնը...:

Իսկ յերբ Սմբատ (Սումբաթ) թագավորը սուրբ Գորգոնի մարտիրոսութեունից հետո վերադառնում եր իր յերկիրը, վոչ մի հնարավորութեուն չգտավ բացի նրանից, վոր մտներ Կապուկյա (Կապոեա) բերդը: [Այս Սմբատին] այն ժամանակվա բոլոր մարդիկ իմաստնագույն եյին համարում: Բայց յերբ սատծո ողնութիւնը նրանից հեռացավ և ամբողջապես ուժասպառ յեղավ, նա անել փակվեց [ամրոցում] և հետո ուներ բազմութիւն զորաց: Բայց [Աբուլ-Ղ'ասիմը] այդ բերդին էլ մոտեցավ, վոր և պայքարից հետո գրավեց, և Հայոց (Սոմխիթի) բոլոր իշխաններին, իշխանուհիներին և ազատներին (ազնվականներին) գերեց:

Յետ [Սմբատ] թագավորին յերկար տանջանքից հետո սպանեց և գլխատած կախաղանի հանեց քաղաք Դվինի կենտրոնում[12]:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այսինքն քաղկեդոնիկ կամ յերկաբնակ (դիոֆիզիտ):
2. Այսինքն հակաքաղկեդոնիկ կամ միաբնակ (մոնոֆիզիտ):
3. Տես հինգերորդ գլխի 12-րդ ծանոթությունը:
4. Հայաստանի աշխարհագրության այս պատկերը վերին աստիճանի հետաքրքիր է, վորքան էլ այդ X դարու սկզբների նկատմամբ՝ չենք գտնում վոչ արաբական աշխարհագիրների և վոչ էլ հայ պատմիչների նկարագրության մեջ, հմմտ. *M. Brosset.* Histoire de la Géorgie. t. I, p. 276, n. 3:
5. Տես նախորդ ծանոթությունը:
6. Տես 1 ծանոթ.:
7. Նույնը:
8. Վրաց «Կաման»-ը, ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու (Վրաց իրավունքի պատմություն, վրացերեն, գ. II, մ. 1, Տփղիս 1928, եջ 142), նույն արաբ «ղ'ալիդ»-ն է, վոր հազարապետ և նշանակում:
9. Սմբատ խոստովանողի մասին և խոսքը:
10. Աբխազիա (Աբխազեթ) ասելով, վրացի հեղինակը, անկասկած, հասկանում է արևմտյան վրաստանը:
11. «Ղ'ուեյի բերդ» (Ղ'ուելիս ցիխե) հատուկ անունը վոմանք՝ կապելով հատարակ «Ղ'ուելի» բառի հետ, վոր վրացերեն պանիր է նշանակում՝ մեկնել են ըստ այնմ և հասկացել «Պանրի բերդ» կամ «Պանրաբերդ». և այս և պատճառով վոր Կոնստանդին Ծիրանածինը իր De administrando imperio-ի XLVI գլխում (Migne, Patrologiae cursus completus, series graeca, t. CXIII, 357) այդ բերդը կոչում է Τυρόκαστρον: Նույնը Ատոդիկը, ինչպես ստորև կտեսնենք, անվանում է «Կուելոյ բերդ»: Ինչ վերաբերում է այդ բերդի աշխարհագրական դիրքին, հայտնի է, վոր այն գտնվելիս է յեղել Սամցխե-Մեսխեթում (Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմություն, II, 1914, եջ 323):
12. «Գորգոնի վիայարանության» մեջ նկարագրած անցքերի մասին հայ մատենագրության մեջ, յեթե հաշվի չառնենք Հովհաննես Դրասխանակերտցվո, Սամվել Անեցվո և Ստեփանոս Որբելյանի կցկտուր տեղեկությունները, փոքր ի շատե վել Անեցվո և Ստեփանոս Որբելյանի կցկտուր տեղեկությունները, փոքր ի շատ մանրամասն խոսում է Ասողիկը (Ստեփանոսի Տարոնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, եջ 164—165) «...Ամենեսեան վրաց թագաւոր և Գագիկ իշխան Վասպուրականի, որ էր քեռորդի Սմբատայ, և Աշոտ որդի Շապհոյ, եղբօր Սմբատայ, ամենայն զօրօքն իւրեանց միաբանին ընդ նմա (Յուսուփայ), թողեալ ի բաց զթագաւորն Սմբատ՝ ննդագործն նախանձեալ ի շինութիւն աշխարհի

հիս Հայոց: Զոր լմացեալ թագաւորն Սմբատ զննդաւոր խորհուրդս նոցա՝ հանդերձ տիրամբք Հայոց և ամենայն զօրօք գնաց ի գաւառն Տայոց ի գիւղն Օձուն, և անդուստ յԱփխազս անցանէ: Եւ Յուսուի հետամուտ լինի մինչ գտանուրն, և մարտուցեալ ընդ Կուխոյ բնբդին՝ առնու զնա: Եւ յետ այնորիկ ի Տփղիս անցանէ: Իսկ թագաւորն անդրէն ի Շիրակ դառնայ: Եւ ի գալ ամին միւսոյ դարձեալ առաւկագոյն զօրու ելանէ Յուսուի յերկիրս Հայոց: Որոյ ընդդէմ երթեալ ամենայն զօրուն Սմբատայ ... և մարտուցեալ ընդ միմեանս .. պարտեալ զօրն Հայոց՝ ի փախուստ դառնայ... իսկ թագաւորն Սմբատ փախստեայ ամբանայ յամուրն Կապուտայ: Եւ հետամուտ եղեալ տաճիկ զօրուն՝ գան ի գաւառն Բագրեւանդայ... և ապա երթեալ հասանեն յամուրն Կապուտայ: Իսկ թագաւորն ի գաւոյ ազատացն, որք առ իւրն էին մնացեալ, զարհուրեալ՝ ցուզ ի ձնոն առեալ [երթայ] առ Յուսուինս ըզի Աբուսաճի: Եւ անօրէն Յուսուի հանդերձ թագաւորաւն ի Դուին չուէաց, և երթեալ մարտնչէր ընդ գդեակ բնբդին, որում ներքնագի կոչեն, յորում ամրացեալ էին կանայք ազատացն և գանձք նոցին. և առեալ զամրոցն՝ անգրէն գառնայ ի Դուին: Եւ ապա կթագաւորն Սմբատ գնայեալ խախեալ սպանանէ ի Դուին քաղաքի յՅԿԹ թուականին»:

Թ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (ՄԻՆՉ X Դ.)

ՈՐՇՆԵՐԳՆԵՐ ԳՐԻԳՈՐ ՊԱՐԹԵՎԻՆ

Մի որշներգի մեջ, որ պահված է Աթոնի Իվերոն կոչված մայրավանքի վրացերեն ձեռագրաց հավաքածուի X-րդ դարու մի դրչագրում, վրացինները գլխում են Ս. Գրիգոր Պարթևին (լուսավորչին) իբրև «լցնողի հայ աշխարհը աստվածային ուսման անուշահոտությամբ», այս բառերով.

«Հավատով դեպի բոլորի աստվածը հաստատեցիր Քրիստոսի յեկեղեցին անդրդվելի ժայռի վրա»:

Մի ուրիշ որշներգի մեջ հին վրացինները Գրիգորին մաղթանք են ուղղում.

«Ո՛վ Գրիգոր, դու, որ Հայաստանի աստղն ես, հիշիր քեզ հետ քո հոտին — փրկչի առաջ. շնորհիր մեզ վողորմություն և ծավալիր աշխարհում խաղաղություն»:

(Տես *Н. Марр.* Крещение армян, грузин, абхазов и аланов св. Григорием (Арабская версия), — Спб. 1905, стр. 154 = նույնը, *Մկրտությիւն Հայոց, Վրաց, Աբխազաց և Ալանաց ի սրբոյն Գրիգորէ, Թարգ.* Յուսիկ archiepiskopos, *Վաղարշապատ, 1911, եջ 92*):

Ժ.

Ա Ն Ա Ն Ո Ւ Ն (X Դ.)

«ԴԱՎԻԹ ԳԱՐԵՋԵՑՈՒ ՎԱՐՔԸ»

Դավիթ Գարեջեցին (Դավիթ Գարեջելին), որի անվան հետ են կապված Տփղիսի «Մամա-Դավիթ» կամ «Մթածմինդա» (Մթածմիդա) կոչված վանքը՝ նուիրանուն լեռան լանջին, և «Գարեջեչի բազմավերանց» (Գարեջեչս մրավալմթա) այրերվանքերից մեկը, այն և Ս. Դավիթ մայրավանք-անապատը — Ղարայազ կայարանից մոտ 30 կիլոմետր հեռավորութեամբ դեպի այսպես կոչված «Տվարատծատափ» (Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմութեյունը, II, Տփղիս 1914, եջ 308) = «Տուարատծատափ» (И. Адоиц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 314), այն և 5 վերստանոց քարտեզի «Տաուրատափա»-ն, — այն գործիչներից են, որոնց սովորաբար «ասորի հայրեր» են կոչում և որոնք VI դարումն են մուտք գործել արևելյան Վրաստան (Քարթլ-Կախեթը) քարոզչական նպատակով։ Այս «ասորի հայրերի» մասին մինչև վերջին ժամանակները այն կարծիքն էր տիրապետում, որ նրանք իրր թե 13 հոգուց բաղկացած խմբով եկին միաժամանակ եկել Վրաստան քրիստոնեութեյունն հաստատելու նպատակով։ 1925 թվին հրատարակած իր հատուկ ուսումնասիրութեյան մեջ «Ասորի գործիչների Քարթլի գալու հարցի մասին» (Bulletin de l'Université de Tiflis, № 6, եջ 82—107, գերմաներեն ռեզյումեյով) Կորն. Կեկելիձեն բավականին հաջող կերպով ապացուցեց, որ այդ «հայրերը» եկել են արևելյան Վրաստան ոչ թե 13 հոգուց բաղկացած մի խմբով, այլ զանազան խմբերով և ընդհանուր թվով ոչ պակաս քան 17 հոգի, և այն էլ ոչ թե մի անվագ, այլ զանազան ժամանակներ, և նրանց թվում առաջին հերթին Դավիթ Գարեջեցու խումբը բաղկացած իրեն՝ Դավթից, Ղուկիանոսից (Լուկիանե) և Դոդոյից, մոտավորապես 520 թվին։ Ինչ վերաբերում և այդ

*«հայրերի» ազգային (տոհմական) ծագմանը, դրա մասին տեղեկութեյուն տարաձայնութեյուն. մինչդեռ վրացագիտներն ընդհանրապես և Գ. Փերադզե (Die Anfänge des Mönchtums in Georgien. Gotha 1927, S. 39—40) ու Իվ. Ջավախիշվիլին (Վրաց ժողովրդի պատմութեյուներ, I, 1928թ., 347) մասնավորապես այն կարծիքի են, որ դրանք «ասորիներ» են եղել, Գ. Բախրադզե (Վրաստանի պատմութեյուն, վրացերեն, Տիֆլիս 1889, եջ 183) ու Կ. Կեկելիձեն (op. cit., 102—105) նրանց բուն վրացիներ են համարում՝ Ասորիքում կրթութեյուն ստացած։ Նույնպես տարաձայնութեյուն և նկատվում այն հարցի վերաբերմամբ, թե ովքեր էին «ասորի» կոչված հայրերն ըստ ազգանուն։ Ընդհանուր տարածված կարծիքն այն է, որ նրանք քաղկեդոնիկ-յերկաբնակներ են եղել, որ եկել են վրաց միաբնակների դեմ պայքարելու (G. Peradze, Die Anfänge des Mönchtums in Georgien, S. 37—38. Իվ. Ջավախիշվիլի, op. cit., I, 342—343), մինչդեռ Կ. Կեկելիձեն (op. cit., 88—97) ջանում է ապացուցել, որ նրանք հակաքաղկեդոնիկ-միաբնակներ էին, որոնք ապաստան էին գտել Վրաստանում՝ Ասորիքում ընդհանրապես միաբնակների դեմ սկսած հալածանքներից վախենալուց հետո։

«Ասորի» կոչված «հայրերի» վարքերը գրված են զանազան հեղինակների ձեռքով, որոնց թվում Դավիթ Գարեջեցունը, իրրև անանուն գրվածք, ըստ Կ. Կեկելիձեյի (op. cit., 84—85), X դարու առաջին կիսի գործ է, թեև Գ. Փերադզե (op. cit., 6—8) կարծում է, որ այն գրի չի առնված ոչ առաջ քան 1074 թ. և ոչ ուշ քան XII դարու առաջին քառյակը։

Դավիթ Գարեջեցու «վարքը», ի թիվս այլ «վարքերի» հնագույն խմբագրութեյուններին, հրատարակեց 1928 թ. Սարգիս Կակաբաձեն իր հատուկ աշխատութեյան մեջ «Ասորի հայրերի վարուց նախատիպերը» (վրացերեն, եջ 36—42)։ Իսկ հետագա խմբագրութեյունը հայտնի էր վաղուց համաձայն Մ. Սաբինինի 1882 թ. վոչ պիտակի հրատարակութեյան («Վրաստանի դրախտը», եջ 265—286)։ Վերջինիս ռուսերեն թարգմանութեյունը ներկայացրած է նույն Մ. Սաբինինի գրքում Полное жизнеописание святых грузинской церкви (ч. I, Спб. 1871, стр. 133—140)։

Ասորի բերած հատվածի թարգմանութեյունը կատարված է ըստ Ս. Կակաբաձեյի հրատարակութեյան։

[ԴԱՎԻԹ ԳԱՐԵՋԵՑԻՆ ՅԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆ (ՍՈՄԽՈՒՐԻ)[1] ԼԵԶՈՒՆ]

... Տեսնելով սուրբը [Դավիթ]ին, ինչպես նա կանգնած ադոթքում եր և կաքաղը նստած եր նրա վոտների կոպքին, ոտարազգին (բարբարոսը) դիմեց նրան՝ ասելով. «Ո՞վ ես դու». և նա (Դավիթը) պատասխանեց հայերեն (սոմխուրի) լեզվով. «Յես մարդ եմ մեղապարտ, ծառա մեր աստված Հիսուս Քրիստոսի...»...[2]

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Սոմխուրի»-ի մասին մանրամասն տես Բ. պրակի 2 գլխի 8-րդ ծանոթությունը:

2. Կանգ առնելով այն հարցի վրա, թե ովքեր կլին իրենց ազգային (տոհմական) ծագումով «սասրի հայրերը», Ս. Կակաբաձեն (op. cit., 16), ի միջի այլոց, հայտնում է. «Այն փաստը, վոր Դավիթ Գարեջեցին քարբարոսի հետ հայերեն եր խոսում, վոր հիշատակված է համապատասխան վարուց ինչպես նախատիպ, նույնպես և մեռոփերատ խմբագրությանց մեջ, ինքնըստինքյան վկայնչ չի ապացուցում: Իսկ մենք, ընդհակառակը, կարծում ենք, վոր այս հանգամանքը վորոշ բան կարող և ապացուցել, յեթե, ի հարկե, ի նկատի ունենանք այսպես կոչված «Կախենի և Հերեթի դիպվածոց» այն տեղը, ուր X դարու անցքերի նկարագրության ժամանակ ասված է, վոր «մինչ Դինար թագուհին ու սրա վորդի Իլլանիկն Հերեթը հերձվածող եր» և այս Դինար թագուհին փոխադրվեց Իլլանիկի Հերեթը հերձվածքից դեպի ուղղափառություն» (Վրաց տարեգրությունը, վրացերեն, հ. II, Դ. Ջուրիձովի խմբ., ՍՊԲ. 1854, եջ 97. համ. H. Марр, Арк'ауп. Монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкедонитах,—«Византийский Временник», т. XII, 1905, стр. 7): Վորոշ բան կարող և ապացուցել, ըստ մեր հետազոտության, նաև այն, վոր Դավիթ Գարեջեցու մայրավանքը հնում «հավատացյալ» հայերի ամենասրված ուխտատեղին և յուրքի, վորը հրապուրել և դեպի իրեն ուխտավորներին վոչ միայն Տփղիսից ու Կախեթից, այլև Հայաստանից, և սրա ապացույց և 20-ի չափ հայերեն արձանագրությունները XIII—XVIII դարերի (սրանց թվում մի քանիսը հայերեն-վրացերեն, իսկ մեկը՝ 1352 թ.՝ վրացերեն-հայերեն-պարսկերեն-ույղուրերեն), վոր մենք յուրաքանչյուրս ենք հանել այդ մայրավանքի պատերում դեռ 1921 թվին և ապա 1929 թվին և վորը պատրաստած ենք տպագրության աշխատությունների մեջ «Հայերեն արձանագրությունները Վրաստանում» (այդ արձանագրությունների մի քանիսի մասին առայժմ տես. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Տփղիսի Վանքի հիմնադրության հարցի շուրջը, վրացերեն,—«Bulletin de l'Université de Tiflis», IV, 1924, եջ 87 et pass. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Սայաթ-Նովա, վրացերեն, Տփղիս 1930, եջ 27, 60, ծանոթություն 1): Ի դեպ, արժանի յե հիշատակել, վոր այս «Գարեջեչի» վանահայրն և, վոր հիշվում է Ստ. Որբելյանի պատմության կե դլխում («Ամփոփարն Գարշտէուցն», Տփղիս 1911 թ. հրատ., եջ 355)՝ «Գարեջէուցն»—«Գարդաբեցուն»:

ԺԱ.

ԳԵՈՐԳ ՄԵՐՉՈՒԼ (X Դ.)

„ԳՐԻԳՈՐ ԽԱՆՁԹԵՑՈՒ ՎԱՐՔԸ"

Գեորգ Մերչուլը (Գիորգի Մերչուլին), վորն ապրում եր X դարում, հեղինակ է «Գրիգոր Խանձթեցու վարք» կոչված հագվագյուտ յերկասիրության, վոր պահվում է Յերուսաղեմի Հունաց պատրիարքարանի մատենադարանի վրացերեն ձեռագրերնրից մեկում (թվրև unicum): Այդ յերկասիրությունը վերստին հրատարակ հանեց և լուսո ընծայեց հանգուցյալ ռուսերեն թարգմանությամբ Ն. Մառը իր սուղար աշխատության մեջ „Георгий Мерчул. Житие св. Григория Хандзтийского. Грузинский текст. Введение, издание, перевод" [Тексты и Разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. VII]. Спб. 1911: Իսկ Ն. Մառի աշխատության համաձայն նույնը լատիներեն թարգմանությամբ հրատարակեց Paul-Peeters-ն իր Histoire monastique Géorgiennes-ի մեջ [Extrait des „Analecta Bollandiana", t. XXXVI—XXXVII], Bruxelles 1923:

Ինչպես ինքը հեղինակը՝ Գեորգ Մերչուլն ասում է (եջ պ), նա իր յերկասիրությունը գրել է Գրիգոր Խանձթեցու մահվանից հինսուն տարուց հետո: Բայց քանի վոր վերջինս, ըստ նույն հեղինակի, վախճանվել է 861 թվին (ib.), ուրեմն այդ յերկասիրությունը գրված պիտի լինի 861+90=951 թվին: Բացի սրանից, ուրիշ վոչ մի տեղեկություն Գ. Մերչուլի մասին գոյություն չունի: Նույնիսկ նրա մականունը՝ «Մերչուլ» դեռ լուսաբանած չե. այսպես Ն. Մառը վոչ մի խոսք չի ասում նույնիսկ նրա մասին, թե ինչ և այս վերջինս նշանակում՝ ազգանուն թե մականուն, իսկ P. Peeters-ը՝ հանարելով այն ազավաղման հետևանք՝ ստացվում է (op. cit., 209—210) ուղղել «Մերչուլ»-ը «Մերեուլի»-ի[*],

* *Սրա դեմ տես. К. Дондуа*, Творение Мерчула в латинском переводе белгийского ориенталиста, — „Тексты и Разыскания по кавказской филологии, т. I, Лнгр. 1925, стр. 15, прим. 2:

[ԴԱՎԻԹ ԳԱՐԵՋԵՑԻՆ ՅԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆ (ՍՈՄԽՈՒՐԻ)[1] ԼԵԶՈՒՆ]

... Տեսնելով սուրբ [Դավիթ]ին, ինչպես նա կանգնած ագռաւում եր և կաքաւը նստած եր նրա վոտների կողքին, ոտարազգին (բարբարոսը) դիմեց նրան՝ ասելով. «Ո՞վ ես դու». և նա (Դավիթը) պատասխանեց հայերեն (սոմխուրի) լեզվով. «Յես մարդ եմ ձեղապարտ, ծառա մեր աստված Հիսուս Քրիստոսի...»...[2]

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Սոմխուրի»-ի մասին մանրամասն տես Բ. պրակի 2 գլխի 8-րդ ծանոթությունը:

2. Կանգ առնելով այն հարցի վրա, թե ովքեր կլին իրենց ազգային (առհամական) ծագումով «տասրի հայրերը», Ս. Կակաբաձեն (op. cit., 16), ի միջի այլոց, հայտնում և. «Այն փաստը, վոր Դավիթ Գարեջեցին բարբարոսի հետ հայերեն եր խոսում, վոր հիշատակված և համապատասխան վարուց ինչպես նախապես, նույնպես և մեռաքրատա խմբագրությանց մեջ, ինքնըստինքյան վոչինչ չի ապացուցում»: Իսկ մենք, ընդհակառակը, կարծում ենք, վոր այս հանդամանքը վորոշ բան կարող և ապացուցել, յերեի, ի հարկե, ի նկատ ունենանք այսպես կոչված «Գախենի և Հերենի վկայածոց» այն տեղը, ուր X դարու անցքերի նկարագրության ժամանակ ասված է, վոր «մինչ Դինար թագուհին ու սրա վորդի Իրանսին Հերենը հերձվածող եր» և այս Դինար թագուհին փոխադրից (ուղղից) Հերենը հայոց հերձվածքից դեպի ուղղափառություն» (Վրաց տարեգրությունը, վրացերեն, հ. II, Դ. Ջուրիձովի խմբ., ՍՊԲ. 1854, եջ 97. հմմ. H. Марр, Арк'ауп. Монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкедонитах,—«Визант. Временник», т. XII, 1905, стр. 7): Վորոշ բան կարող և ապացուցել, ըստ մեր հետազոտության, նաև այն, վոր Դավիթ Գարեջեցու մայրավանքը հնում «հավատացյալ» հայերի ամենասիրված ուխտատեղին և յիդել, վորը հրապուրել և դեպի իրեն ուխտավորներին վոչ միայն Տփղիսից ու Գախենիքեցյայլ հայաստանից, և սրա ապացույց և 20-ի չափ հայերեն արձանագրությունները XIII—XVIII դարերի (սրանց թվում մի քանիսը հայերեն-վրացերեն, իսկ մեկը՝ 1352 թ.՝ վրացերեն-հայերեն-պարսկերեն-ույղուրերեն), վոր մենք յիշեցինք հանել այդ մայրավանքի պատգան այրերում դեռ եղի 1921 թվին և առաջիկ 1929 թվին և վորը պատրաստած ունենք տպագրության աշխատությանս մեջ «Հայերեն արձանագրությունները Վրաստանում» (այդ արձանագրությունների մի քանիսի մասին առայժմ տես. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Տփղիսի վանքի հնմնադրության տարեգրի ջուրջը, վրացերեն,—«Bulletin de l'Université de Tiflis», IV, 1924, եջ 87 et pass. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Սայաթ-Նովա, վրացերեն, Տփղիս 1930, եջ 27, 60, ծանոթություն 1): Ի դեպ, արժանի յե հիշատակել, վոր այս «Գարեջրի» վանահայրն և, վոր հիշվում և Ստ. Որբելյանի պատմության կե դլխում («Համթավարն Գարշտէուցն», Տփղիս 1911 թ. հրատ., եջ 355)՝ «Գարեջէուցն»—«Գարբաէուցն»:

ԺԱ.

ԳԵՈՐԳ ՄԵՐՉՈՒԼ (X Դ.)

„ԳՐԻԳՈՐ ԽԱՆՁԹԵՑՈՒ ՎԱՐՔԸ"

Գեորգ Մերչուլը (Գեորգի Մերչուլին), վորն ապրում եր X դարում, հեղինակ և «Գրիգոր Խանձթեցու վարք» կոչված հագվագյուտ յերկասիրության, վոր պահվում և Յերուսաղեմի պատրիարքարանի մատենադարանի վրացերեն ձեռագրերնրից մեկում (երրև unicum): Այդ յերկասիրությունը վերստին հրատարակ հանեց և լուս ընծայեց հանգուցյալ ռուսերեն թարգմանության մեջ Ն. Մառը իր ստվար աշխատության մեջ „Георгий Мерчул. Житие св. Григория Хандзтийского. Грузинский текст. Введение, издание, перевод" [Тексты и Разыскания по армяно-грузинской филологии, кн. VII], Спб. 1911: Իսկ Ն. Մառի աշխատության համաձայն նույնը լատիներեն թարգմանության հրատարակից Paul-Peeters-ն իր Histoire monastique Géorgiennes-*ի մեջ* [Extrait des „Analecta Bollandiana", t. XXXVI—XXXVII], Bruxelles 1923:

Ինչպես ինքը հեղինակը՝ Գեորգ Մերչուլն ասում և (եջ պ), նա իր յերկասիրությունը գրել և Գրիգոր Խանձթեցու մահվանից իննսուն տարուց հետո: Բայց քանի վոր վերջինս, ըստ նույն հեղինակի, վախճանվել և 861 թվին (ib.), *ուրեմն այդ յերկասիրությունը գրված պիտի լինի 861+90=951 թվին: Բացի սրանից, ուրիշ վոչ մի տեղեկություն Գ. Մերչուլի մասին գոյություն չունի: Նույնիսկ նրա մականունը՝ «Մերչուլ» դեռ լուսաբանած չե. այսպես Ն. Մառը վոչ մի խոսք չի ասում նույնիսկ նրա մասին, թե ինչ և այս վերջինս նշանակում՝ ազգանուն թե մականուն, իսկ P. Peeters-ը՝ համաձայնվելով այդ ազատազման հետևանք՝ առաջարկում և* (op. cit., 209—210) *ուղղել «Մերչուլ»-ը «Մերկուլի»-ի**,

* *Սրա դեմ տես. К. Дондуа,* Творение Мерчула в латинском переводе бельгийского ориенталиста, — „Тексты и Разыскания по кавказской филологии, т. I, Лнгр. 1925, стр. 15, прим. 2:

հաճախանալով վերջինիս տակ, քան յերևույթին, տեղի անվանց յուչիչ (Մերէ — Մերէթուլի Մեհեցի)։ Վերջապես, Պ. Միրիմանովիչի՝ Ն. Մառի աշխատության վրա գրած իր գրախոսականում («Մոսկովսկիե վեդոմոստի» 1912 թ. № 503) առաջարկում է կապել այն «քչուլ-ի» (=«քչուլ-ի» || «աչուլի» || «չչուլ-ի») բառի հետ, որ նշանակում է կոն, և քան այժմ մեկնել այն իբրև կոնացած, կանոնագետ (կանոնիկոս)։

Գեորգ Մերչուլի գրվածքի նշանակությունը հայագիտական տեսակետով բավականին հաղող տրված է Ն. Մառի աշխատության մեջ, ուր, ի միջի այլոց, կարդում ենք. „Житие Григория Хандзтийского впервые открыло, что грузины никогда не прерывали в древности близкого общения и в церкви со всем армянским миром. Они ослабили связь лишь с одною его частью, конфессионально разномыслящею. Что же касается конфессиональных единомышленников, армян-халкедонитов, грузины поддерживали с ними интимную дружбу и самое тесное общение, завершавшееся постепенно полным слиянием этих армян с грузинами вплоть до утраты ими своей национальности. Из *Жития Григория Хандзтийского* узнаем, с каким уважением продолжали грузины относиться к памяти армянского католикоса Нерсеса, с каким благоговением вспоминали об его постройках, очевидно, в виду халкедонитских взглядов этого армянского патриарха“**:

Սարև մենք բերում ենք մի հատված Գեորգ Մերչուլի գրվածքից՝ Իշխանի ախոռին և Ներսես Իշխանյանն վերաբերյալ, համաձայն Ն. Մառի հրատարակած բնագրի։

[ԻՇԽԱՆԻ ԱՔՈՒԸ]

Կամաքն սատուծո Սարան յեպիսկոպոս կարգվեց Իշխանում յերանելի Ներսես (Ներսե) կաթողիկոսի կանուցած կաթողիկե յեկեղեցում ու նրա ախոռին, որ յերկար տարիներ այրեցած եր[1]։

** Գեորգ Մերչուլի և նրա յերկասիրության մասին ընդհանրապես տես, բացի վերև հիշած գրականություններից՝ Իվ. Ջավախիշվիլի, Հին վրացական պատմական գրականությունը, 96—111. Կ. Կեկելիձե, Վրաց գրականության պատմություն, I, 148—153. մասամբ *H. Марр*, Батум, Ардаган, Карс — исторический узел межнациональных отношений Кавказа, Пгр. 1922, стр. 13—16։

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ներսես Իշխանյան մասին առհասարակ տես հիմնվորող գլխ. 81-րդ ծանոթության մեջ։ Ինչ վերաբերում է Իշխանին, սրա մասին հետաքրքիր և հիշել հարկ Կարնեցու (Կ. Կոստանեանց, Յակոբ Կարնեցի. Տեղագիր վերին Հայոց. Յիշատակարան ԺԷ. դարու. Վաղարշապատ 1903, եջ 17—18) հետևյալ նշանակալից խոսքերը. «Եւ կայ ի մէջ ձորոյն [ձորախի] մեծամեծ վանորայք վաց ի դիւղն Խախուլ[է], ոչկ և Իշխան, որ յար և նման ոչ գոյ նոցա, բայց թէ լինի միայն սուրբ Սոսէ ի Կոստանդնուպոլիս։ Եւ էին բնակիչք երկրիս հէն հայ ազգաւ և հէն կրօնիւք վրացի, բայց հայի լեզուաւ խօսէին»։ Իշխանի յեկեղեցու վրացերեն արձանագրությունները, որ բնօրինակել եր Վենետիկի մխիթարյան Ն. Ներսես Սարգիսյանը, հրատարակել է *M. Brosset* — Notices concernant les inscriptions géorgienne, recueillées par le P. Nerses Sargissian («Mémoires de l'Académie Imperiale des sciences», VII sér., t. VIII, № 10, p. p. 14—20, tabl. III, IV ibid.)։ Մանրամասնություններն ու հարցիս բիբլիոգրաֆիան տես մեր հատուկ հոդվածում. *Л. Меликсет-Беков*, Местечко Ишхан Эрзерумского вилайета (Историческая справка), — «Тифлисский Листок» 1915 № 107։

ԻԲ.

ՅԵՓԻՄԻՈՍ ԱԹՈՆԵՑԻ (X—XI Դ.)

VI ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ (ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՎԵՐՍԻԱ)

Յեփիմիոս Աթոնեցին (Եփթիմի Աթոնելին) կամ Սվետոգորեցին (Մթաձմիդելին) վրաց սքոլաստիկ-եկեղեցական գրականության խոշոր գործիչ մնին է, որը վախճանվել է 1028 թվին 65 տարեկան հասակում, ծնված լինելով, ուրեմն, 963 թվին: Յեվ նրա ժառանգությունն այդ գրականության գրեթե բոլոր բնագավառներում այնքան բազմակողմանի չի, որ Կ. Կեկելիձեն (Վրաց գրականության պատմություն, I, 182—211) նույնիսկ նպատակահարմար է գտնում տալ այդ ժառանգության մանրամասն տեսություն, բաժանելով 9 ճյուղի. 1) լիտուրգիա, 2) ապոկրիֆներ, 3) եկեղեցաբան (մեկնաբանական), 4) դավանաբանական-հակաճառական, 5) ասկետիկա և միստիկա, 6) հոմիլետիկա (ներբողյաններ), 7) հագիոգրաֆիա (վարքաբանական), 8) լիտուրգիկա (ատամածպաշտական կամ ծխակատարության) և 9) եկեղեցական իրավունքը: Միաժամանակ՝ Յեփիմիոսը հայտնի և վոչ միայն իբրև հեղինակ բազմաթիվ ինքնուրույն գրվածքների, այլև իբրև թարգմանիչ հունարենից վրացերեն և, նույնիսկ, վրացերենից հունարեն: Նրա «Վարուց» (կենսագրության) հեղինակ՝ Գեորգ Աթոնեցին (Սվետոգորելին) ուղղակի ասում է (Աթոնի իվերոն վանքի 1074 թ. գրչագրին ապացույցով, վրացերեն, Տփղիս 1901, եջ 4=«Վրաստանի դրախտ», 403), վոր Յեփիմիոսը «թարգմանեց վրացերենից հունարեն Բալահվարն ու Աբուկուրան և մի քանի ուրիշ գրություններ»: «Բալահվարը»՝ գա, անկասկած, Բալահվարն և Հովասափ վրույցն է, իսկ «Աբուկուրայ»-ի հարցը մինչ սրա լուծված չի (Л. Меликсет-Беков, К вопросу о Феодоре Абукуре в древнегрузинской литературе. — «Известия Кавказ-

ского Историко-Археологического Института», т. IV, 1926, стр. 41—50):

Առանձնապես ուշագրավ է Յեփիմիոսի գործունեությունը եկեղեցական իրավունքի բնագավառում: Այստեղ նրա անվան հետ կապված է մի շարք «կանոնական» գրությունների թարգմանությունը հունարենից վրացերեն, վորոնց թվում—1) այսպես կոչված՝ Հովհան Պաստոր կանոնագիրքը (Н. А. Заозерский и А. С. Хаханов, Номоканон Иоанна Постника в его редакциях грузинской, греческой и славянской, Москва 1902) ու 2) VI տիեզերական ժողովի կանոնները (А. С. Хаханов, Правила VI вселенского собора, в грузинской редакции, Москва 1903) Վերջինս Յեփիմիոսն վերամշակել և յուրատեսակ դասավորել՝ այնպիսի նյութեր մտցնելով մեջը, վոր հունարեն բնագրում չկա և չի եղել: Այսպիսի նյութերից են, ի միջի այլոց, 68-րդ կանոնը, վոր հատկապես վերաբերում և հայերին և վորի մասին Ա. Խախանովը (А. Хахановым) գրում և հետևյալը (Правила VI вселенского собора, стр. 84, 87): «В груз. тексте правило 68 предлагает чтение, не имеющее параллели в греко-слав. тексте. Оно об'ясняется результатом религиозных прений между грузинами и армянами... Сличение грузинского перевода Правил с греко-славянским текстом показывает их разницу в составе, распределении и деталях материала; некоторые правила первого отсутствуют во втором и обратно. Это обстоятельство в связи с другими фактами дает основание предположить, что грузинский перевод или восходит к особой неизвестной греческой редакции, или же представляет самостоятельную переработку их на грузинской почве. Внимательное рассмотрение грузинского текста склоняет меня ко второму предположению. Самостоятельной переработкой следует об'яснить устранение полемики против римской церкви и усиление состава правил против церкви армянской»:*

Ստորև մենք դնում ենք այլ և այլ կանոնների թարգմանությունը քաղվածաբար, համաձայն Ա. Խախանովի (Хахановым) հրատարակության:

---

* Համ. նաև՝ Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց իրավունքի պատմություն, վրացերեն, գ. I, Տփղիս 1928, եջ 30—31:

|„ՀԵՐՁՎԱՍՈՂ ՀԱՅԵՐԸ“|

|Կանոն| 16... Հարկավոր չե պահել յոթնյակի այն պասը, որին առաջվոր[1] ևն կոչում [և] որը պահում ևն հակոբեկնները...

|Կանոն| 17. Նուիրակս լսեցինք, որ Հայոց (Սոմխեթի) եկեղեցում սուրբ պատերի շարաթ-կիրակի |օրերը| ուտում ևն պանիր և ձու և ամեն |տեսակ| կաթնեղեն. սա անթուլատրելի յե և անկանոն[2]...

Յետ այս էլ լսեցինք, որ Հայոց (Սոմխեթի) եկեղեցում կաթնեղենը և ձուկը և գինին միա|տեսակ| ևն գնահատում, և սա անմոռաթյուն և հիմարություն[3]...

|Կանոն 33|. Այս էլ լսեցինք, որ Հայոց (Սոմխեթի) եկեղեցում և մի քանի ուրիշ եկեղեցներում «սուրբ աստված» արտասանութիյանն ավելացնում ևն՝ «սուրբ [և] անմահ, որ խաչեցար վասն մեր, ողորմյա մեզ», որը նրանց լեզվով «խաչնայար» և կոչվում,... որը |ասկայն| Բագրեվանդում ժողոված հայերը... հանեցին[4]...

|Կանոն| 34. Այս էլ լսեցինք, թե |ինչպես| Հայոց (Սոմխեթի) եկեղեցում քահանայութիյան |աստիճանները| բաշխում ևն |նրանց|, որոնք քահանաների աղջկից կըլին, և այս որինքը յեղբայրան ե...

|Կանոն| 68. Այս էլ հասավ մեր ականջին, որ Հայոց (Սոմխեթի) եկեղեցում չեն ընդունում սուրբ և պատվական պատկերների նկարում և վոչ էլ եկեղեցագործում ևն նրանց (պատկերներին)[5]...

Վորովհետև անուրեն Պետրոս Քաթիչն |ինչպես «խաչեցար»-ն ուսուցել նրանց (հայերին), նուիրակս էլ այդ չար հերձվածքը յանուց նրանց մեջ[6]...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տես հինգերորդ գլխի 13-րդ ծանոթութիյունը:
2. Տես. *Л. Меликсет-Бекова*, Грузинский извод сказания о посте «аражавор», стр. 87—88. 103—105:
3. Ibid.:
4. Տես հինգերորդ գլխի 12-րդ ծանոթութիյունը:
5. Հարցիս վերաբերյալ տես. Արիստակէս եպ. Սեդրակեան, *Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պատկերապաշտութիւնը*. Պատմական տեսութիւն. ՍՊԲ 1904:
6. Պետրոս Քաթիչի մասին տես՝ *Л. Меликсет-Бекова*, ibid., եջ 100—108:

ՓՓ.

ՅԵՓԻՄԻՈՍ ՅԵՐՈՒՍԱՂԵՄԱՑԻ (XI Դ.)

ՀԱԿԱՁԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴԴԵՄ ՍՈՍԹԵՆԵՍ ՄԱՐՄԱՇԵՆՑՈՒ

Յեփիմիոս Յերուսաղեմացին կամ Յեփիմիոս Յերկարը (Եփթիմեն Գրձելին) հայտնի ե իբրև ժամանակակից Բագրատ IV վրաց թագավորի (1027—1072), որի պատվերով նա հատկապես կանչվել և Անչախից (Տայք-Կղարջքից)՝ մասնակցելու 1046 թվի այն բանակովին հայոց Սոսթենես վարդապետ Մարմաշենցուհետ, որը տեղի ե ունեցել Դրախտատեղ: Այդ բանակովը վորոշ արտաքսութիյուն և դեմ հանդես գալ հանդեպ Քաղկեդոնի դրվածքի մեջ, որը կրում և հետևյալ ընդարձակ վերնագիրը. «Կրոնավոր Յեփիմիոս Յերկարի (Եփթիմեն Գրձելի) հակաճառութիյունը Սոսթենես հայոց վարդապետի ընդդեմ» և որը հրատարակել և Մ. Սաբինինը իր «Վրացական դրախտը» ժողովածուի մեջ, եջ 615—621 (տմմ. նույնը համառոտ՝ Թ. Ժորդանիա, Քրոնիկաներ. I, 126—127): Այդպես այս Յեփիմիոս Յերկարն կամ Յերուսաղեմացին վրաց պրոպանութիյան մեջ ակը չի հրատարակվում և մինչ Կ. Կեկելիձեյի հատուկ ուսումնասիրութիյան հրատարակումը (Յերկու Յեփիմիոս վրաց հին պրոպանութիյան մեջ. Սպիրենեցի եւ Յերուսաղեմացի. Վրացերեն, — «Ջվենի մեցնիերեբա», № 2—3, 1923 թ., եջ 102—121) նրան շփոթում էին Յեփիմիոս Աթոնեցու կամ Սպիրենեցու հետ, որոնք ապրել են Յեփիմիոս Աթոնեցու հետ, վորը X—XI դարերին եր գործում: Նույն Կ. Կեկելիձեյի (Վրաց վորը X—XI դարերին եր գործում. Նույն Կ. Կեկելիձեյի պրոպանութիյան պատմութիյուն. I, 534—535) կարծիքով, Յեփիմիոսի Հակաճառութիյունը մեկն և այն եկեղեցաբրութիյուններից, որոնց ապրյուր և ծառայել այսպես կոչված Պատիմոթիի-ին (տես վորոնց ապրյուր և ծառայել այսպես կոչված Պատիմոթիի-ին (տես այս պրակի վեցերորդ գլխի ներածութիյունն ու Բ. մասը):

Հայոց պրոպանութիյան պատմութիյան տեսակետից այս Հակաճառութիյունը հետաքրքիր և նրանով, որ զուգադիպում և, մեկ կողմից, Անանիա Սանահնեցվո «Գիրք հակաճառութեան և

ընդդիմաբանութեան ընդդէմ երկաբնակաց»-ին, որ գրվել է 1054—1060 թ. թ., և մյուս կողմից, Հակոբ Բարաբնեցվո ընդդիմախոսութեանը հունաց դեմ կոստանդնուպոլսում 1059—1068 թ. թ. (ժանրաբանութեունները տես Լ. Մելիխեթ-Բեկ. «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց» եւ., 97—120, առանձնատիպ 104—105):

Սարսև մինչ գնում ենք Յովհաննես Յերուսաղեմացվո Հակաճառութեունից քաղած համապատասխան կտորների թարգմանութեունը հոժարաձայն Մ. Սարիեանի վերոհիշյալ հրատարակութեան

ՀԱԿԱՃԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴԴԵՄ ՍՈՍԹԵՆԵՍ ՀԱՅՈՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

Առածո ծառա Բագրատ թագավորի որոք ժողով կայացավ Դրախտայում[1], վճռ իրը յեկեղեցական, այլ առավել պինդորական[2]: Կար մի վանական (մենաստան) ծագումով հայ (առյուծ), վարդապետ և ջատագով (առաջնորդ) նրանց (հայոց) կրոնի, անունով Սոսթենես[3] (Սոսթենա), որը հարպիկ լեզու ուներ և հուժ պիտուն եր գրոց և նրանց (հայոց) անհատատոր ու թեք դավանութեան: Սա, ըստ սովորութեի, յեկավ Բագրատ թագավորի ժող, և սկսեց մեծամտութեամբ ու հպարտորեն գովել իր (հայոց) կրոնը և կշտամբել ու պախարակել մեր (մերոց) դավանութեունը: Յեվ այն պահին [Բագրատին կից] վոչոք չգտնվեցավ ուժով ընդդիմախոս, բացի նրանցից, որոնք՝ մի փոքր տեղյակ լինելով՝ հանդիպեցին նրան (Սոսթենեսին), [այն է] Մելքիսեդեկ Ծուրծդ՝արևելցին, Սանանո Դ՝վինեցին, Գրիգոր Աբղիսեցի-ձեն [և] վոմն Գաբրիել Ուկիս-ձեն[4]: Սակայն սրանք չկարողացան ընդդիմադրել [Սոսթենեսին]՝ նրանց (հայոց) գրոց անտեղյակ լինելու պատճառով: Ապա Դավիթ Բիձա-ձեն գրեց թագավորին՝ ասելով. «... Գիտցիր, որ մեր ուժերից վեր և կատարելապես ընդդիմադրել Սոսթենեսին (Սոսթենային), յերեք չկանչես այստեղ Յովհաննես Յերկարին (Եկեղեցվո Գրձնելին)»: Թագավորը պատասխանեց Դավթին. «Իմ թագավորութեան վեր տեղում և գտնվում նա այժմ»: Դավիթը կրկին գրեց թագավորին. «Լսել եմ, որ նա այժմ Յերուսաղեմից յեկած է և գտնվում է արքեպիսկոպոսական գրանը՝ Անչ[ա]յում»[5]: Թագավորը, հենց որ լսեց այս, հուժ ուրախացավ և իսկույն և նեթ գրեց արքեպիսկոպոսին, որպեսզի կրոնավորին իրեն մոտ բերի: Իսկ արքեպիսկոպոսն անհապաղ յեկավ կրոնավորի հետ միասին թագավորի մոտ:... Հայոց (Սոմխեթի) մեծ վարդապետ Սոսթենեսն (Սոսթենան) էլ յեկավ իր քվերորդու հետ միասին:... Թագավորն կարգով ողջունեց նրանց և հրամայեց նստել ըստ ծխի: Ապա Սոսթենեսն (Սոսթենան) բացեց բերանը և ասաց թագավորին... «Դու կանչեցիր քո թագավորութեան մեջ [գտնվող] բոլոր կրոնապետներին, որպեսզի բոլորը միասին ավելին լինեն. և այն ժամանակ դու կճանաչես մեր (հայոց) գավանութեան ուժը և ձերի (վրացոց) թուլութեունը. բայց յես ձեր արքայութեունից խնդրում եմ այնպիսի հրաման արձակեք, որ յեթե յես քո կրոնապետների կողմից հաղթվեմ, ապրող դուրս հանեն լինեմ քո պալատից. իսկ յեթե նրանք հաղթվեն լինեմանից՝ կարգալույծ անես [և] ոկյոր [նրանց] հանես քո պալատից»:... Ապա կրոնավորը դիմեց [Սոսթենեսին]՝ ... «Յես սուրբ քաղաք Յերուսաղեմից եմ գալիս,... որպեսզի ուսուցանեմ ձեր (հայոց) չարափառութեունը... իսկ դու վճռաբեկից ես գալիս, չգիտես. Արգինացից[6] և Մամմաշենից[7] ես գալիս ու հետդ բերում Նեստորի, Սևերոսի և Պետրոս Թափիչի ապանդը և քեզ թույլ ես տալիս բամբասել աստծո ժողովրդին և հակառակվել ուղիղ պատանութեանը»:... Ապա կրոնավորը (Յովհաննեսը) նորից դիմեց նրան. «...Դուք (հայերդ) ասիական ժողովների հետն եյիք մինչ չորրորդ ժողովը. իսկ յերբ դուք ձեր թագավորին և յերկիրը մատնեցիք պարսիկներին և՝ բաժանվելով հավատներից (բերձեններից)՝ միացաք պարսիկների հետ, Աստրով (Աուսարայի) ու նրա վորդի Շապուհի (Սապուհ

վերս յի հյուսիսային մեծ իշխանն Դավիթ դարձից[15], *որոն և կաճի հոգովին ասասծո և բարվոք կղզի ամեն ինչ ձեր պատմության*[16]*-ից»։ Սոսթենեսը (Սոսթենան) ասաց կրոնավորին. «Անիծյալ լինեի ով որ քեզ ծանոթացրեց պատմությանս-լի հետ...»։ Կրոնավորը պատասխանեց. «Անիծյալ լինեի Պետրոս Թափիչը, որը քեզ սովորեցրեց «խաչեցար»-ը և ապականեց յերևքսրբյան սրբասացությունը»...*[17] *Իսկ Սոսթենեսը (Սոսթենան) նորից սկսեց պիճել կրոնավորի հետ՝ գովաբանելով Պետրոսի վարդապետությունը. և կրոնավորն ասաց. «Ձե որ նա (Պետրոսը) լրտեսի և քոա արժանվույն վռնդվեց և անպատվության յենթարկվեց ու կարգալուց յեղավ յերեցպետությունից... ապա՝ գալով ձեր (հայոց) յերկիրը՝ լցրեց այն չար ոգանոքով և մոլորեցրեց անկիրթ ժողովուրդը... [որին] Մի քանի վրաց (Բաղքվից) կաթողիկոսն, ինչպես յերևում Դավիթ մարգարեն Գողիաթի վրա, քարով գլուխը ջարդից՝ ըյուրաքանչ և հազարավոր նրա հետևողների ներկայությամբ...»*[18]։

Ապա Թագավորը դիմեց Սոսթենեսին (Սոսթենային) ասելով. «Ուզում ես դու էլի վորևե ասելիք մեր դեմ թե միանգամայն պարտվեցիր»։ Սոսթենեսը (Սոսթենան) պատասխանեց Թագավորին. «Յես վոչ թե մարդուց հաղթվեցի և վոչ էլ հաղթվել եմ, այլ ճշմարտությունից [եմ պարտված]»։ Կրկին դիմեց Թագավորը Սոսթենեսին (Սոսթենային). «Ես ինչո՞ւ չես լինում [դավանա]փոխ»։ Սոսթենեսը (Սոսթենան) պատասխանեց. «Ինչպե՞ս թողնեմ Մարմաշենը»։ Իսկ Թագավորն ասաց. «Նրա (Մարմաշենի) վոխարենը մեղանից ասույր»։ Սոսթենեսը (Սոսթենը) պատասխանեց. «Այդպես հնարք չե ինձ համար թողնել Մարմաշենը»։ Ապա կրոնավորը դիմեց Սոսթենեսին (Սոսթենային). «Այժմ իրագործիր այն ուխտը, որը քո իսկ բերանով արտահայտեցիր, և մերկ ու անքողարկված մարմնով դուրս յելիր, վորովհետև ուղիղ հավատքի քող չունես»։ Իսկ Թագավորն ասաց կրոնավորին. «Ինձ շնորհիր այդ պատիվը, և բավական և այն ամենը, որ Թափվեց նրա (Սոսթենեսի) գլխին»։ Ապա Սոսթենեսը (Սոսթենան) վեր կացավ մերկանգամայն հագիված, ընկճված ու ամոթահար բոլորի առաջ, և հեռացավ...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այս Ղաբլեան վրացագետները ընդհանրապես և վերջերս Կ. Կեկելիձեն ևլ մասնավորապես հայտնի չե թե ինչ պատճառով Ճորոխի ավազանումն եղին չհետաքրքրվել նույնացնելով Արտանուջի հետ։ Բայց գա սխալ եւ։ Ինչպես դեռ 1914 թվին իրավացի մատնանշել եր Իվ. Ջավախիշվիլին (Վրաց ժողովրդի պատմություն, II, 322), «Ղաբլեան նույն Իսախլան և, Փարվանա [լճից] դեպի հյուսիս-արևմուտք, վոր նշանակված և այժմյան 5 վերստանոց քարտեզի վրա»։ Իրոք, Իսախլան այժմյան Ջավախքումն և գտնվում Բաբլեթ-Ամամաղի մատերքում և հայտնի և իր հնություններով (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. XIII, Тфл. 1892, отд. I, стр. 128—131)։

2. Համաձայն Իվ. Ջավախիշվիլու հետազոտության (op. cit., II, 438—439), Բագրատ Ջավախքումն և յեղել՝ զրկված լինելով պատերազմական գործողություններով՝ մոտավորապես 1046 թվին։ Այս իսկ պատճառով նրա ձեռներեցությամբ՝ հրավիրված «դինվորական» ժողովը, վորի մասին խոսվում և Յեփիմիոսի Հակաճառության մեջ, նույն 1046 թվին պիտի վերադրել (տմմ. Կ. Կեկելիձե, Յերկու Յեփիմիոս վրաց հին գրականության մեջ, էջ 114)։

3. Խոսքը Սոսթենես Մարմաշենցու մասին և, վորը հայտնի յե Մարմաշենի 1029 և 1033 արձանագրություններից (Надписи Мармашена. Собрал и приготовил к печати Иосиф Орбели [Памятники армянской эпиграфики. I] Игр. 1914. стр. 1, 3), նաև Դրիտոր Մագիստրոսի Թվիներից (Կ. Կոստանյանց, Դրիտոր Մագիստրոսի Թվիները, Ազգագրական հանդես, Պետերբուրգ, 1910, էջ 101—104), իրրև «առաջնորդ սուրբ ուխտին Մարմաշենից»՝ 1033 թվից։ Տես նաև՝ Կ. Կեկելիձե, Յերկու Յեփիմիոս վրաց հին գրականության մեջ, 110—113, տմմ. Լ. Մելիխեթ-Բեկ, «Վարդապետ Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., էջ 105, ծան. 3։

4. Բոլորն էլ անհայտ գեմքեր են վրաց գրականության ասպարիզում։

5. Այսինքն Կարջքում։

6. Հայոց կաթողիկոսների աթոռանիստն եր (Շիրակում) 944—992 թ.թ., հաստատակ մի վանք և ավան (Գ. Ալիշան, Շիրակ, 12—13)։

7. Մարմաշենի վանքը, վոր գտնվում և Ախուրյանի հովտում, անկասկած, շինված և (ուղիղ՝ հիմնադրված և) 988 թվին Դրիտոր Մագիստրոսի հորեղբոր՝ Վահրամ Պահլավունու ծախքով։ Սրան ապացույց կարող և ծառայել Մարմաշենի կաթողիկեի հարավային պատի արձանագրություններից մեկը, վորը սկսվում և այսպես. «Շնորհեաւ աստուծոյ ես Վահրամ իշխանաց իշխան եւ անթիւթատ պատրիկ սրբոյն Գրիգորի Հայոց Մեծաց ի ցեղէ Պահլաւունի եւ ի զարմից սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի, որ յաղագս ի Քրիստոս յուսոյն հիմնադրելի զսուրբ եւ զտեղեկական ուխտս Մարմաշէն սկսեալ ի նիւէ թուականին Հայոց...» (И. Орбели. Надписи Мармашена, стр. 1)։ Բայց նույն Մարմաշենում կա նաև մի ուրիշ արձանագրություն, նույն կաթողիկեի նույն հարավային պատի վրա, վորը սկսվում և այսպես. «Շնորհեաւ աստուծոյ ես Մարիամ Ամիրապայ և Հայոց թագուհի, զուսար մեծին Սենեքերիմայ եւ թոռն Գագիկ Հայոց արքայի, որ եաւ զաւարտս ի սուրբ եւ ի տիեզերական ուխտն Մարմաշէն առաջնորդութեամբ հաւր Սոսթենեսի...» (ibid., 3)։ Ըստ այսմ, Կ. Կեկելիձեն (Յերկու Յեփիմիոս վրաց հին գրականության մեջ, էջ 113, ծան. 2) հետևյալ սրամիտ կարծիքն և հայտնում Մարմաշենի անվան մասին. „Ինչպես յերևում և, Մարիամ [թագուհին] շատ շահագրգռված և յեղել Մարմաշենով և կինգանի մասնակցություն և ցույց տվել նրա հիմնարկության-կարգավորման գործում. կարելի յե յենթադրել, վոր Մարմաշեն անունը վոչ թե «Մարմարաշեն» նշանակի, ինչպես Սենեքերիմ Մարտենն եր կարծում, այլ «Մարիամաշեն»“։ Յեվ իրոք, մեր կարծիքով ել, «Մարմաշեն» անունը ավելի շուտ «Մար[իա]մաշեն»-ից կարող եր առաջանալ քան թե «Մարմ[ար]աշեն»-ից։

8. Տես հինգերորդ դլխի 15-րդ ծանոթություն:
9. Տես նույն դլխի 8-րդ ծանոթություն:
10. Այսինքն հակորիկ:
11. Տես հինգերորդ դլխի 40-րդ ծանոթություն:
12. Տես տասնուկերկուերորդ դլուխը (կանոն 17):
13. Տես հինգերորդ դլխի 37-րդ ծանոթություն:
14. Տես հինգերորդ դլխի 38-րդ ծանոթություն:
15. Ուզում է ասել՝ Բագրատունյաց վրաց թագավորը:
16. Տես վեցերորդ դլխի ներածություն:
17. Տես հինգերորդ դլխի 9-րդ և 12-րդ ծանոթ.:
18. Մանրամասն տես. *Л. Меликсет-Беков*, Грузинский извод сказания о посте «араджавор», стр. 94—97, 100, 101—102, նաև հետևյալ գլուխը:

ԺԴ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XI Դ.)

„ՊԵՏՐՈՍ ԹԱՓԻՉԻ ՅԵՎ ԱԼԱՉԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ“, „ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՍՈՒՐՈՒԼՅԱՆ ՎՈՐԴԻ ՍԱՐԳՍԻ ՄԱՍԻՆ“

Անանուն վրաց հեղինակի գրչին պատկանող գրվածքը առաջավորաց պահի մասին թևև մի յերկասիրության ձևով և հասել մեզ, սակայն այն իրոք յերկու տարբեր հատվածներ և ներկայացնում՝ տարբեր վերնագրերների ներքո, վորոնցից մեկն և «Պետրոս Թափիչի և ալաչի պատմություն», իսկ մյուսը՝ «Հաղորդություն Սուրուլյան վորդի Սարգսի մասին»: Յերկու հատվածների՝ իրրև ամբողջական յերկի՝ առաջին վոչ դիտական հրատարակությունն ըստ յերևույթին մի ձեռագրի հիման վրա տվեց Մ. Սաբինինը իր «Վրաստանի դրախտը» ժողովածուի մեջ, 1882 թվին, եջ 629—633: Իսկ յերկրորդ՝ քննական հրատարակությունը 5 ձեռագրերի համեմատությամբ և հանդերձ ուսերեն թարգմանությամբ en regard տվինք մենք մեր աշխատության մեջ Грузинский извод сказания о посте «араджавор» (Христ. Восток., т. V, в. II) 1917 թվին, եջ 85—96:

Ինչպես 1917 թվին, նույնպես և այժմ մենք այն կարծիքի յենք, վոր յերկու հատվածներն էլ՝ իրրև մեկը մյուսի շարունակությունն՝ առասպելական «զրույցներ» են, ուր տեղ-տեղ վորոշ արձագանք ունին գուցե դանազան պատմական իրողություններ, թևև այդ իրողությունների նկարագրության ժամանակագրական տակն ու վրա յե յեղած յեվ վո՛չ մի ճշմարտության չի դիմանում (տես ibid., եջ 97—111, հմմ. նաև Մեսրոպ վ. Մաքսուդյանցի գրախոսականը մեր աշխատության վրա, — «Արարատ» 1918 թ., եջ 148—150):

Ինչ վերաբերում է հեղինակի անձին, այդ հարցը կատարյալ մթության մեջ է: Իզուր հանգուցյալ Մեսրոպ վ. Մաքսուդյանցը

(եջ 148) մեզ վերապրում եր կարծիք (յնենտպրութիւն յան), որ «առաջելը...«առաջաւորաց» պահքին նախառնմամբ վրաց եկեղեցու մէջ... ծագած է 1103-ից յետոյ, երբ վրաց Ռուսա-Ուբրնեան ժողովում հայերը պաշտօնապէս յայտարարուում են հերետիկոս»: Ուրիշ խոսքով առած, սա նշանակում է, որ վերոհիշեալ «պատկերը» պիտի յին առնված 1103 թվից յետոյ: Այսպիսի կարծիք կամ յենթադրութիւն համապատասխան աշխատութիւնների մէջ մենք հայտնած չունինք և այժմ էլ ոչ մի հակառիս չունինք այդպիսի բան արտահայտելու: Բայց լսենք, թէ ինչ է այս հարցի մասին պրել 1923 թ. Կ. Կեկելիձեն (Վրաց պրականութեան պատմութեան, I, 539). «Այս աշխատութիւնը (առաջաբանը. Լ. Մ.-Ի.) վերապրված պիտի լինի վրացերեն, բայց ելզէլ, այն ժամանակ, երբ Աբանեվաչեա-ձեն կազմում եր իր Բոլմատիկոնը, հավանական է նրա խնդրանքով լինի վերամշակված, վորովհետև, թեև առկայ, բայց կան այնպիսի ձեռագրներ, ուր Բոլմատիկոնից քաղած հոդվածները հետ միասին արան էլ են հանդիպում»:

Մենք կարծիքով, վոչ մի անհրաժեշտութիւն չկա առաջելի հեղինակին քաշել XII դարու առաջին քառորդը (Աբանեն վաչեա-ձեն, վորն ապրել է Աբանեն Իղ՝ալթոյեցի անվամբ, իրոք, XII դարու առաջին քառորդի գործիչ է), քանի որ այն մի շարք մանրամասնութիւններում շրջում է նախորդ դիմից ընթերցողին արդեն ծանոթ Յեփրեմիոս Յերուսաղեմացու Հակաճառութեան հետ*. այնպես վոր, կիմն մենք ունինք վորևէ հնատարութիւնը վերապրելու այս առաջաբանը վորևէ ժամանակաշրջանին, հարցն, անկասկած, պիտի լուծվի հոգուտ XI դարու առաջին կիսի, կապվելով այն՝ առաջին յենթադրաբար՝ Յեփրեմիոս Յերուսաղեմացու հեղինակութեան հետ:

Սուրբ մենք տալիս ենք յերկու հատվածներից քաղած համապատասխան կատրները համաձայն մեր հրատարակութեան:

* Որինակ, ընդդեմ Սոսթենեսի Հակաճառութեան մէջ կարդում ենք. «Միքայել վրաց կաթողիկոսն, ինչպես յերբեմն Դավիթ մարգարէն Գողիաթի վրա», Սուրբ Գրքի Սարգսի մասին Հաղորդագրութիւնն գրում է. «Սուրբ հոգին պիտնց Միքայելին, ինչպես յերբեմն Դավիթին Գողիաթի վրա», եվն:

[ՊԵՏՐՈՍ ԹԱՓԻՉԸ ՀԱՅՔՈՒՄ]

[Կոստանդնուպոլսից] նա (Պետրոս Թափիչը) գնաց Հայոց (Սամխիխի) յերկիրն իր բազում համախոհներով և աշակերտներով հանդերձ, և սկսեց քարոզել հերձվածոզ կրոնն ու բամբասել հռոմայց (բերձնների) կրոնը, վորն ընդունել եչին սուրբ և մեծ ժողովներն ու առաքածազգեստ հայրերը: Յեվ բոլորը հավատում եչին նրա խոսքերին, քանի վոր առաքածանման հրեշտակ եչին տեսնում նրա մեջ՝ ասելով. «Ահա այս մարդն արքայանիստ քաղաք է պատրաստել»:

Ապա Պետրոսը առաջնայի ներշնչմամբ սկսեց կախարդու թյուններ անել և պատմել ամեն տեսակ հերձվածոզական գործերի մասին, ուսուցանելով ժողովրդին թե ինչպես պահել կաթողիկե պասերը... Յեվ այսպիսով նա (Պետրոսը) անբիծ հայ ժողովրդին թեքեցնում եր կրոնը և հերձվածքն ուսուցանում ու իր միաուժներին յենթարկում:

[ԱՊԱ ՊԱՏՄՎՈՒՄ Է „ԱԼԱՋ" ԿՈՉՎԱԾ ՇԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՎՈՐ ԿԱՐԵԼԻ ՅԵ ԱՄՓՈՓԵԼ ԱՅՍՊԵՍ

Պետրոսը հետո ունենում է մի շուն ալաջ անունով[1], վորին վարժեցրել եր գնալու վորտեղ հրամայեր: Մի անգամ Պետրոսն ալաջին ուղարկում է մի քահանայի մոտ, վորն իր աշակերտների ձեռով սպանել և տալիս շանը: Պետրոսը գալիս է և հարցուփորձ անում շան մասին: Քահանան չխմանալ է ձևացնում: Պետրոսը կարպատրում է հինգ որ պահք պահել, վորպեսզի առաված հայտնի ալաջի տեղը: Ժողովուրդն սկսում է պահել և ալաջն յերևում է Պետրոսին տեսիլքում՝ ասելով. «Ահա այս ձորումն եմ ընկած մահացած»:]

Ապա Պետրոսը կանչեց ժողովրդին և ասաց. «Ահա հրաշք մի մեծ և զարհուրելի. այսուհետև պատ պահեցեք ալաջի համար այն որերին, վոր յես ձեզ համար առնմանեցի»:

Այսպիսի յերևույթներով կողմից նզոված և ժողովների կողմից մերժած Պետրոսի որենքը, և թող նզովյալ լինեն ալաջի ու սուրբ Սարգսի համար բոլոր պատ պահողները:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հավանական է, որ այս «ալաջ»-ն առաջացած լինի «առաջ[ավոր]» կամ «առաջ[ավորաց]»-ի ազավաղումից։ Հմմ. նաև «ալաջ» արմատն արեւագներեն «ալըշ» (⟶ «ալըշ[կինաբ]»)-ի հետ (Լ. Մելիքեթ-Բեկ, Մի քանի խոսք առնչի պատմությունքի մասին, — «Արարատ», 1918 թ., էջ 125—128)։

Բ. ՀԱՏՎԱԾԻՑ

[ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍԸ]

Նույն ժամանակներն ապրում էր մի վանի դյուցազն (հերոս), Սուրուբի[1] որդի Սարգիս անունով, որին՝ ընդունելով կռատակրոնության (դառնալով մոնոզոն)՝ մենաստան կառուցեց Արարատի ստորոտում, ուր և դիշեր-ցերեկ ազոթում էր։ Իսկ այս մենաստանը կառուցված էր քաղաք Դվինի մոտերքում[2]։

Այս պահին յեկավ ազարացվոց սպասալարը[3] և՝ մոտենալով [այդ] քաղաքին՝ գրավեց այն։ Ապա այդ քաղաքի մարդիկ յելան քաղաքից և ասացին Սուրուբ Սարգսին. «Դուրս յեկ քո մենաստանից և մարտնչիր Բրխաոսի թշնամի ազարյան զավակների հետ. և յեթե հաղթես ու խաղաղ վերադառնաս, մենք բոլորը քո ծառաները (սպասվածները) կդառնանք, իսկ յեթե սպանեն, քո փոխարեն՝ ի հիշատակ քո՝ խաչ կդնենք»։ Ապա Սարգիսը դուրս յելավ պայքարելու ազարացիների հետ և հաղթեց և վերադարձավ՝ նեռով վիրավորված։

Մի քանի ժամանակից հետո նորից գնաց բարձրացրեց (պինվից) Սպահանի սպասալարը և մոտեցավ քաղաք Դվինին։ Յեվ նրանց (ազարացիների) դեմ նորից դուրս յելավ Սարգիսը։ Յեվ հենց որ սկսվեց պայքարը, Սարգսին գրավեցին և ամբողջ Հայքը (Սոմխիթը) ավերեցին ու ամայի դարձրին։ Իսկ Սարգսին բազում գերիների հետ միասին Սպահան տարան սուլթանի[4] մոտ։ Իսկ սուլթանը տեսավ թե վոչ Սարգսին՝ շատ ուրախացավ, վորովհետև լսել էր նրա արիության և բարեծնողության մասին, և խնայեց նրան, քանի որ ծերացած էր։ Յեվ սկզբից և լի սկսեց նրան [գայթակղեցնել]՝ մեծ վարձատրություն և քաղաքներ ու գյուղեր խոստանալով և ասելով. «Ամբողջ Հայքն (Սոմխիթն) և իշանը ու նրանց թագավորությունները կթողնեմ քեզ, յեթե խոնարհվես ինձ և՝ ուրանալով խաչեցյալին՝ ընդունես Մահմեդ (Մուհամեդ) առաքյալից[5] մեզ տված կրոնը»։ Իսկ նա ամենևին հանձն չառավ այդ, և քանի որ նա (Սարգիսը) ծեր էր, [սուլթանը] հրամայեց անպատճառ մերկացնել նրան և ածխել, փշրել առաջիներն և անգթաբար ծեծել, ծակծկել վոտների կոճերը և՝ գլխիվայր կախելով ուղտից՝ պտտեցնել ամբողջ քաղաքը։ Յեվ այս բոլորից հետո նորից նրան (Սարգսին) գցեցին արկելանոցը, ուր՝ արժանանալով հրեշտակի տեսլյան՝ միանգամայն բուժվեց։ Ապա նրան նորից ներկայացրին բռնավորին, վորն և հարցրեց կրոնի ու հավատքի մասին։ Իսկ նա ամենայն հանդգնությամբ հայհոյեց (մերկացրեց) սուլթանին, և ահա վերջինիս հրամանի համաձայն վճիռ կնայեցավ դլխատել նրան սրով։ Յեվ այն վայրերի մարդկանց մեջ ծագեց հավատք, վոր այնտեղ, ուր նա (Սարգիսը) մահացած ընկած եր, յեկեղեցի մի այներ։

Յերկար տարիներ անց Սպահան գնացին [ուխտավորներ] Հայոց (Սոմխիթի) բոլոր քաղաքներից և բազում պատիվներով հանեցին նրա (Սարգսի) մասունքները, և նրա աջը դրին Գադի յեկեղեցում, վոր Պետրոսն եր շինել[6]։

Յեվ լուր տարածվեց Յերուսաղեմում, Կոստանդնուպոլսում, Անտիոքիայում, Ալեքսանդրիայում և Հռոմում, նաև ամբողջ աշխարհում, վոր Պետրոսը հերձվածողական կրոնին հետք դրեց Հայոց (Սոմխիթի) յերկրում։ Յեվ ժողովեցան չորս պատրիարքներն ու Հռոմի պապը և նզովեցին Պետրոսին, նմանապես բոլոր նրանց, ով պատ կպահե ալաջի համար կամ կաղոթե Սուրուբ Սարգսին, կամ վերջինիս որևէքով կընծաներ։

...[Այս] անօրեն Պետրոս Թափիչը, վորն իր մորուքը վոսկվով եր ներկում[7] և՝ քանիցս բազմելով Անտիոքիայի աթոռի վրա[8] իր չար հերձվածքի պատճառով սուրբ հայրերից յեննարկվել եր նզովքի ու դահընկեցության, յեկավ Հայք (Սոմխիթ) և ասելիք...

Իսկ գալով մեր (վրաց) յերկիրը՝ նա (Պետրոսը) բոլորին գրգռացնում եր չգիղությամբ ու հպարտությամբ...

Ապա գոռոզացյալ այն [Պետրոսը] յեկավ Կանգարք և իրեն մոտ կանչեց յերանելի Մխքայել Վրաց (Բարձրլեր) կաթողիկոսին[9], վորպեսզի վերջինս կամ նրա վարդապետությունը (կրոնը) ընդունի կամ յեթե հրաժարվի՝ հետևող աթոռից։ Իսկ սուրբ հոգին պինդ եր Մխքայելին, ինչպես յերբեմն Դավթին Գողիաթի վրա։ Յեվ յեկավ [Մխքայելը] Մցխեթից իրեն յեթակա յեպիսկոպոսներով և քահանաներով ու հավատացյալ ժողովրդով հանդերձ. և մոտեցան կանգարա[ց] յերկրին։ Յեվ հրեշտակի ցուցմունքով ազդ յեղավ, վորպեսզի նա (Մխքայելը) ինքն և նրա ուղեկիցները սուրբ քարեր

ջակին մերձակա ձորից և մտանոտն թե վոչ [ուր հարկն և], հանեն պլխարկները և լցնեն այն քարերով։ Իսկ շնորհալորդ (առաքեալն) Միքայելը սովորեցրեց բոլորին այսպես. «Ինչ վոր կանեք ինձ անելիս, նույնը արեք և դուք»։

Ապա Միքայել կաթողիկոսն յեկավ [Գագ] և յերկրպագեց Պետրոս Թափիչի աթոռին։ Իսկ նա (Պետրոսը) ձգեց իր գլուխի թևերը, վորպեսզի Միքայելն էս ըստ նրա սովորության։ Իսկ առաւոտով քաջալերված Միքայելը՝ բռնելով թևերից՝ ուժով քաշեց այն գետի ափեն և բարշ ավից ու վայր դրեց [Պետրոսին] հողի վրա, ապա գարկից քար[եր]ով, վոր [ժողված] ուներ գլխարկում և ձգվից այն անտերն և դառը [Պետրոսին]՝ մահացու վերք հասցնելով նրան։ Ապա նրա հետ յեղած բոլոր յեպիսկոպոսներն ու համախոհները պատեցին նրան (Պետրոսին) քարերով [10]։ Յեվ այսպես սպանեցին այն գայլին [11]։...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Մաւրաւլ», անկատած, հայերեն «սուրբ» բառի ազավաղումն է. հետևվածս «Մաւրաւլ Սարգիս»-ը նույն «Սուրբ Սարգիս»-ն է, վորը հայոց հավատալիքներում հունադավանների կամ հոռոմների թշնամի չի. «ս. Սարգիսը հոռոմ պիտ խրդէ». resp. «ս. Սարգիսը հոռոմ չխրդած չիլալ», կամ «ս. Սարգիսը հոռոմ պիտ փաթայունէ», resp. «ս. Սարգիսը հոռոմ չը փաթայրած չիլալ» (Ե. Շահազիզ, Նոր-Նախիջևանցիք. — «Ազգագրական Հանդես», գ. IX, 1902, էջ 14—16. Համմ. Ն. Լալայեան, Բորչալուի գաւառ, — նույնտեղ, գ. X, 1903, էջ 257), Համմ. Л. Меликсет-Бекова, Грузинский извод сказания о посте «арадзакавор», стр. 110—111:

2. Այս տեղեկությունը՝ քաղաք Դվինի մոտ մենաստան կառուցանելու մասին՝ անհրաժեշտ է համեմատել Կիրակոսի (Պատմութիւն Հայոց պարթևաց Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, 58) հետևյալ հաղորդագրության հետ Ներսես Իշխանցու (641—661) շինարարության մասին նույն Դվինում. «Յետ Ներսես Իշխանցու (641—661) շինարարութեան մեր Ներսէս ամս քսան։ Սա շինեաց զվիճակարան սրբոյն Սարգսի՝ որ ի Դուին. և կոտորեցին Իսմայէլի զբազաքն Դուին երկոտասան հազար՝ արեամբ կոտորելոյն ծածկեցաւ սուրբ սեղանն և աւազանն, և գայլն դիրեցին աւելի քան զերեսուն և հինդ հազար։ Եւ զոսկիս սպանելոցն ամփոփեաց հայրապետն ի նոյն վիճակատանն». համմ. Л. Меликсет-Бекова, op. cit., 97—98:

3. Մեսրոպ վ. Մահտեսյացցի իր զրախոսականում մեր աշխատության վրա («Արարատ», 1918 թ., էջ 149—150), ուշադրություն գարձնելով այս՝ ապաապար բառի վրա, «որ երկիցս գործածուած է վերոյիշեալ ընդարձակ երկրորդին՝ Սպահան քաղաքի անուան հետ միասին», հարց է տալիս. «Արդեօք այս զուտ պարսկական տիպարը Սպահան քաղաքի նման զուտ պարսկական մի կենտրոնի հետ

կապուած՝ իրաւունք չի տալիս մեզ ենթադրելու, [որ] հազարայուց մասին եղած հիշատակութիւնը Թիւրքմացութեան արդիւնք է, մինչդեռ պարսկական արշաւանք քրիստոնեայ Հայաստանի վրայ հանդերձ պարսկական ճնշումներով ընդդէմ քրիստոնէութեան միանգամայն պիտի համապատասխանէր ե. դարու անցքերին»։ Այս առթիվ մեզ մխիթարում է մատնանշել, վոր մեր աշխատության մեջ (էջ 100) խնդիրը հենց այսպես էլ լուծված է։ Համմ. նաև հետևյալ ծանոթ.։

4. Այս՝ «սուլթան»-ի հիշատակությունն էս տեղերն անաքրոնիզմ է V դարու անցքերի նկարագրության մեջ (տես. Թ. Ժորդանիա, Քրոնիկոններ, I, էջ 318, ծան. 26., Л. Меликсет-Бекова, Грузинский извод сказания о посте «арадзакавор», стр. 100):

5. Համմ. նախորդ ծանոթ.։

6. Վար Գագի յեկեղեցին ս. Սարգսի պաշտամունքի հետ է յեղել կապված, որա մասին վկայում են և հայ պատմիչները։ Կիրակոսը (Պատմութիւն Հայոց պարթևաց Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, 238) ասում է. «Էր ի Գագ խոչ պարթևաց կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, 238) ասում է. «Էր ի Գագ խոչ մի սքանչելագործ առ ամենայն նեղեալս, և մանաւանդ առ դևից. զի որք ոք ապաւինէին բոլորով սրտիւ, ինքն իսկ սուրբ վկայն Սարգիս բռնայր զդուռն տաճարիկ և արդևանայց, և լուծանէր զերկաթն, և առաջնորդէր մարմնաւոր տնօրէնաւ և արդևանայց, և լուծանէր զերկաթն, և առաջնորդէր մարմնաւոր տնօրէնաւ լեամբ ի տեղիս իւրեանց. և համբաւ սքանչելեացն տարածեալ էր ընդ ամենայն ազգս, զոր կանգնեալ տային սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետին մերոյ»։ Վարդանը (Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, 145) հիշատակում է. «Գագիկ անուանի բնիկ և գաւառ ի Գագիկայ թագաւորէ շինեալ, ուր տակաւին է. «Գագ անուանի բնիկ և գաւառ ի Գագիկայ թագաւորէ շինեալ, ուր կայ հռչակաւոր և սուրբ ուխտն խոչ և ակնածուն սրբոյն Սարգսի զորքայ հռչակաւոր և սուրբ ուխտն խոչ և ակնածուն սրբոյն Սարգսի զորքայ բազմաբերն, օրհնեալ ի սրբոյն Մեսրովբայ վարդապետէն և Թարգմանչէն Հայոց, որ կայ ի գլուխս Գագայ, և հայի ի գաշտն լայնանիստ և երկայնատարած»։ Իսկ ս. Սարգսին նվիրված շարականում (Շարական, Էջմիածին 1861, էջ 113) ասված է. «Առաւել պայծառ ի գլուխս Գագայ, ի գագաթան տեղւոջն օրհնեալ սրբոյն Մեսրոպայ, երազահաս սուրբդ Սարգիս բռնեալ կոթածանիչ»։ Գագի հնությունների նկարագրությունը տես՝ Ղ. Ինճիճեան, Տեղագրութիւն հին Հայաստանի, Վենետիկ 1822, էջ 513—514. Ս. Զալալեան, Ճանապարհորդութիւն ի Միջն Հայաստան, I, 1842, էջ 157—158. Մակար Բարխուդարեան, Արցախ, Բառ. 1895, էջ 4, 393, 436, ևլն։ Համմ. Л. Меликсет-Бекова, op. cit., 98—99:

7. Տես հինգերորդ գլխի 40-րդ ծանոթությունը։

8. 471, 475—478, 485—488 թ. թ.։

9. 449—472 թ. թ.— ըստ այսմ, պարզ է, վոր այստեղ էս անաքրոնիզմի հետ ունենք գործ, քանի վոր Պետրոսը Հայաստան և Վրաստան կարող էր գալ վոչ ուշ քան իր վերջնական գահընկեցությունը, վորը տեղի ունեցավ 488 թ.։ Ի դեպ, հիշենք, վոր այս Միքայելին «Վրաց գործի պատմությունը» (Е. Такайшвили, Описание рукописей, II, 722) վերագրում է Վախտանգ Գորգասալ Թագավորի յերեսին վոտքով գարկելու «քաջագործությունը»։ Համմ. Л. Меликсет-Бекова, op. cit., стр. 100.

10. Համմ. տատնուկիրկուերորդ գլխի 18 ծանոթությունը։

11. Այստեղ, անկատած, շփոթած են իրար հետ Պետրոս Թափիչ Անտիոքացին (V դ.) և Պետրոս հայոց յեպիսկոպոսը (VI—VII դ.)։ Այս իսկ պատճառով ավելորդ չի լինի լսել, թե ի՞նչ են ասում հայ պատմիչները վերջինիս մասին։ Ուխտանեսը (Պատմութիւն բաժանման վրաց ի հայոց, էջ 91) հաղորդում

և հետևյալը. «Պետրոս այս եպիսկոպոս լեալ ի տան գրան եպիսկոպոսին յաւուրս Աբրահամու Հայոց կաթուղիկոսի, այլ կռվողաձյտ, և ճոխախոս, և ճարտարապան, և բանիբուն դպիր: Զոր առաքեալ Աբրահամ առ Կիւրիոն վկնի թղթոյն իւրոյ հանդերձ ազատ արամբք, զոր յերկրորդում նուագի անդ ապառնացեալ նմա իշխանքն վրաց՝ եթէ մի առներ երթևեկ ի մեզ վասն հաւատոյ ինչ իրապատ եթէ ոչ՝ մեռանիս ի ձեռաց մերոց: Եւ կամ զի այդպէս յարձակեալ ես ի վերայ մեր գայլապար գալով քո առ մեզ գրով և պատգամաւ, զոր յայսմ բանի պարծին դու ես բնակիչք վրաց աշխարհին, ուանդուքեամբ ի միմեանց առնելով որգի ի հօրէ ուսեալք, եթէ զձեր Գայլ Պետրոսն ապանին իշխանքն մեր ի վերայ լերինն՝ որ կոչի Կանգաբք. բայց մեք ոչ գիտեմք այնպէս լեալ՝ որպէս նոքայն ասեն: Նաև հոռոմք կոչեն Գայլ զՊետրոս Անտիոքացին, որ փախեաւ ի չար ժողովոյն Քաղկեդոնի....»: Նա յնը կրկնում է և Կիրակոսը (Պատմութիւն արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, 46)՝ յորմէ՝ հենվելով Ախտանեանի վրա՝ ասում է, որ վերջինս (Ախտանեսը) «գրեաց... զքաջախօսութիւնն Պետրոսի եպիսկոպոսի, որ պատգամաւոր էր առաքեալ Աբրահամու՝ առ Կիւրիոն, զոր վերք վասն համարձակութեան նորա՝ Գայլ կոչեցին զնա»: Իսկ Թեոդոր Ստուդիտը էր Doctrina chronica monasterii Studii կամ Catechisis chronica կոչված գրվածքի մեջ (Migne, Patrologiae cursus completus, series graeca, t. XCIX. p. 1700) անվանում է նրան «Πέτρου ἐπισκόπου Ἀρμενίων, ὃν καὶ Λυκόπετρον οἴδε» ὁ λόγος καλεῖν»: Համ. Л. Меликсет-Беков, op. cit., 100—101.

ԺԱ.

ԳԵՈՐԳ ԱԲԵՂԱ (XI Դ.)

„ԳԵՈՐԳ (ԳԻՈՐԳԻ) ՍԵՎԼԵՌՆԵՑՎՈ ՎԱՐՔԸ“

Գևորգ (Գիորգի) արևգան կամ կուսակրոն քահանան (խուցեմոնոզոնը) հռչակավոր Գևորգ (Գիորգի) Սևլեռնեցվո կամ Աթոնեցվո աշակերտն եր, վորը գրի չի առել իր ուսուցչի վարքը հետևյալ վերնագրով. «Սուրբ և յերանելի մեր հոր Գևորգ (Գիորգի) Սևլեռնեցվո վարքն ու գործերը»: Այս յերկասիրության, ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու (Հին վրացական պատմական գրականության, էջ 125—137, հատկապես 137), «վստահության առավել արժանի» ցուցակը և, վորն, ըստ Կ. Կեկելիձեյի (Վրաց գրականության պատմություն, I, 257—259), 1065—1068 թ. թ. պիտի լինի գրված: Հրատարակվել է այն 3 անգամ. նախ՝ 1846 թ.— Դ. Ղուբինով. Վրացերեն քրեստոմաթիա, վրացերեն, ա. հրատ., մաս I, ՍՊԲ 1846, էջ 255—301, ապա՝ 1882 թ.— Մ. Սաբինին, Վրացական դրախտ, էջ 437—488, և վերջապես՝ 1901 թ.— «Աթոնի Իվերոն վանքի 1074 թ. ձեռագիրն ապացնելով», վրացերեն, Տփղիս, էջ 282—351. ռուսերեն թարգմանությունը (վոչ ճիշտ, ապավրեություններով և հապավումներով)՝ М. Сабинин, Полное жизнеописание святых грузинской церкви, II, 161—212:

Ստորև մեր բերած քաղվածքների թարգմանությունը կատարված է համաձայն 1901 թ. հրատարակության:

ՀԱՅՈՑ ԴԱՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ

...Սկզբից և նա մենք (վրացիներս) ունեցինք պրականության (գրվածքներ) ու ճշմարիտ և ուղիղ դավանության. բայց մեր յերկերը հետու յեր Հունաստան յերկրից (Բերձենաստանից). [այդ պատճառով] մեր յերկրում իրրև վորոմ ցանվեցին հայոց (առմեխների) չար սերմերը՝ բմրոտ և նենգ...

Յետ եկին այն պահին [Հռոմոց] թագաւորի (Կոնստանդին Տուկիծի) [1] *մոտ վտանգաւոր մեծամեծներից և յեղեկլիներից, հռոմ. և հայերը, որոնց հետ էր Գագիկ Կարուցին** և թագաւորական այլ իշխաններըը, քանի որ ժամանակին էլ հաշտ էր և խաղաղ և... ահեղ թագաւորը (Կոնստանդինը) հարցուփորձ անել ուղարկեց նրանց մասին...*

Ապա թագաւորը հարցրեց [Գեորգին] հայերի մասին. «Ունե՞ն նրանք արդյոք վորևէ առնչություն քրիստոնյաների հետ»: Իսկ տուրքը կարճ պատասխան տվեց. «Զար[ափատ] դաւանություն. անունը չկիսաի ասել նուկնիակ»: Յետ նրանց բոլորի հեռանալուց յետո թագաւորն ամենայն զգուշութեամբ զարձրեց հայերին... [2]

ԾԱՆՕԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կոնստանտին Տուկիծը 1059—1068 թ. թ.:

2. Հայոց գավառության քննության մասին, վորը տեղի չի ունեցել Կ. Պոլսում Կոնստանդին Տուկիծի որոք հայոց Գագիկ թագավորի հետ, մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Մատթեոս Ուռհայեցին (Մատթէոս Ուռհայեցի. Ժամանակագրութիւն, թ. տպ., Վաղարշապատ 1898). «Յայսմ ամի (շժդ — 1065) Տուկիծ թագաւորն Հռոմոց և պատրիարգն և ամենայն կղերկիսոքն և ամենայն զօրք նեղբլինայն լծակիցք լեալ չարաշունչ և պիղծ խորհրդոյ անօրէն թագաւորին և ամենայն մեծամեծ իշխանքն Հռոմոց ձեռն տուեալ խաւարային խորհրդոցն. վասն զի կամէր թագաւորն չար միաբանկովք իւրովք բառնալ զՀայոց հաւատոյ զաւանութիւնն և խորհէին նզօանել զհաւատս սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի. և կամեցաւ զնոսա զնաւառն և զնահապնզոր և զիմաքահատար զհաւատան հատատակել ի Հայս...» (եջ 159—160): «...եւ արդ անդ առաքեաց թագաւորն Տուկիծ ի Սեբաստիա քաղաքն և կոչեաց զորդիսն թագաւորաց Հայոց զԱտոմ և զԱպուսահլ զալ ի Կոստանդնուպոլիս: Եւ նորա ժամանեան առ սակաւ մի զչար խորհուրդն և առեալ ընդ ինքեանս զՅակոբոս վարդապետն բուռ աւելի անուանն Քարափնեցի, այր գիտնական գրոց բանից, և գնացին ի Կոստանդնուպոլիս: Եւ թագաւորն զառաջինն բարով ընկալաւ զորդիք թագաւորացն Հայոց և զինն սակաւ աւուրց սկսաւ յայտնել զչար խորհուրդ մտաց իւրոց և ասէր, եթէ «Հրամանք է թագաւորութեանս մերում՝ զի զուք և ամենայն իշխանք Հայոց աշխարհին առնուք յանձինս ձեր զվնասունք հաւատոյ ազգիս Հռոմոց»: Եւ յայնժամ նորա ի մէջ Հռոմոց անկան և մեծ աղաղակ առանք և ասացին ցթագաւորն Ատոմն և Ապուսահլն. «Մեք առանց Գագկայ Աշոտոյ որդւոյն ոչ ինչ կարեմք առնել, զի նա այր քաջ է և թագաւոր և մեր փեսայ. առաքեա և կոչեա զնա այսր, զի եթէ մեք առանց նորա իրք առնեմք, հրով այրէ զմեզ ի գաւառն մեր»: Եւ լուեալ թագաւորն՝ ոչ կամեցաւ զգալն Գագկայ, վասն զի այր հզօր էր յիմաստասիրական ջոխսն և անյագիւ ի պատերազմանն.*

* Բնագրում «Գագիսկարելի» (Գագիկ Կարսեցի):

*զի սա ի սուրբ Սոփի ի յամրիոնն նստէր ընդ ամենայն վարդապետան Հռոմոց: Եւ յայնժամ Ատոմ և Ապուսահլ զգայ խնդիր նանին Գագկայ ի Կոստանդիանոս: Իսկ թագաւորն Տուկիծ որոք քննութիւն հաւատոյ իւր առաջի, և Յակոբոս վարդապետն՝ որ ասի Սանահնեցի, որոք դիմադրութիւն բազում յամենայն հարցմունսն ընդդէմ Հռոմոց. բայց սակաւ մի վասն երկրնութեանն Քրիստոսի ի կողմն Հռոմոց գարձաւ: Եւ յամենայն պատճառան հաւատոցն հաճեալ թագաւորն և հրամայեաց յոյնսր վերայ դնել միաբանութեան դրել ընդ Հայք և ընդ Հռոմայ: և վարդապետան Հայոց Յակոբոս դրեաց զնոսա միաբանութեան Հայոց և Հռոմոց: Եւ հաճեալ թագաւորին ի դնր հաւատոցն, հրամայեաց գնալ զդիրսն ի սուրբն Սոփի, զի անդ յայտ հնար եղիցին ի միասին միաբանեալ Հայք և Հռոմայ: Եւ ի նոյն ժամայն իրրև զարթուն թագաւորն հասանէր Գագկի ի Կոստանդնուպոլիս, և լուեալ թագաւորն՝ ուրախ եղև յոյժ. և իրրև մտաւ առ թագաւորն, հրամայեաց մտանել զդիրս միաբանութեանն. և առեալ ընծիրգաւ Գագկի և իրրև մտանել զդիրս միաբանութեանն. և առեալ ընծիրգաւ Գագկի և իրրև մտանել զդիրս միաբանութեան Յակոբոսի, պատուհաս գնա առաջի թագաւորին յիրկուս ծանեալ զդրեալսն

ԺԲ.

ԵՓՐԵՄ ԿՐՏՍԵՐ (XI Դ.)

„ԸՆԴԴԵՄ ԱՐԻԱՆՈՍԱՑ ՅԵՎ ՅԵՎՆՈՄԻԱՆՈՍԱՑ ԳՐԻԳՈՐ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆԻ ՁԱՌԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ“

Յեփրեմ Կրտսերը (Յեփրեմ Մչերկն) վրաց աքսլատսիկ-յակոբական գրականության խոշոր գեմքերից մեկն է XI դարում (Իվ. Ջավախիշվիլի, Հին վրացական պատմական գրականություն, 145—169. Կ. Կեկելիձե, Վրաց գրականության պատմություն I, 259—283)։ Նրա մատենագրությունն այդ գրականության գրեթե բոլոր բնագավառներում, ինչպես և Յեփրեմյան Ամբոնեցունը X—XI դարում, այնքան բազմակողմանի չի, որ Կ. Կեկելիձեն (op. cit.) նույնիսկ նպատակահարմար է գտնում տալ այդ մատենագրության մանրամասն տեսություններ, բաժանելով 11 ճյուղի. 1) բերլիտրատուրա, 2) հոմիլետիկա (մեկնաբանական), 3) դավանաբանական-հակաճառական, 4) ասկետիկա և միստիկա, 5) հագիոգրաֆիա (վարքաբանական) և պատմություն, 6) համիլետիկա (ներբողյաններ), 7) թղթակցություններ, 8) եպիստոլեներ, 9) խմբագրական, 10) քերականական, 11) լիտուրգիկա (ատամածպաշտական կամ ծեսակատարության), 12) տաղեր։

Յեփրեմի բազմաթիվ գործերից մեզ համար առանձնապես հետաքրքիր և մի գրվածք, որը կոչվում է «Ընդդեմ արիանոսաց և յեվնոմիանոսաց Գրիգոր աստվածաբանի ձառի մեկնություն»։ Այդ գրվածքին հեղինակը կցած ունի մի հիշատակարան, ուր իր կարծիքն է հայտնում հայերենից վրացերեն թարգմանություններ կատարելու մասին, կարծես թե վորոշ նախապաշարմունքով։

«Մեկնությունը» գեռևս հրատարակված չէ, բայց մեզ հետաքրքրող հիշատակարանը քանիցս in extenso օգտագործվել է վրաց գրականության մեջ (Թ. Ժորդանիա, Քրոնիկոններ. I, 227. Իվ. Ջավախիշվիլի. op. cit., 147. Կ. Կեկելիձե. op. cit., 166—167), վորն և հիմք է ծառայել ասորև բերած մեր թարգմանությանը։

ՎՐԱՑԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՎՈՐԴԻ ՅԵՎ ՀՈՒՆԱՐԵՆԻ ԹՈՌՆ Է

Սբրա[կրն] և քրիստոսասիրք, ազոթեցեք Յեփրեմ թարգմանչի[1] ժառն, վորը յերկրորդ անգամ թարգմանեց այս ընթերցվածքը. վորովհետև յերանելի Գրիգոր Ոշկեցվո[2] ձեռքով հայերենից թարգմանվածն այսպես [անբավարար] գտա. իսկ յես հարկադրվեցի, հայերենի փոխարեն, կրկին թարգմանել հունարենից, քանի վոր հայերենի վորդուն և հունարենի խոսքն փոխարեն, վորը տակավին անկատած չեր, անկատածելի ու անփոփոխ վորդիս վերապահեցի[3]։

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ինդրում «թարգմանի», վոր նշանակում է լինչպես «թարգմանիչ» նույնպես և «մեկնիչ». թեև այս դեպքում կարելի յի հասկանալ առաջին իմաստով, քանի վոր Յեփրեմը, իրոք, թարգմանչ էլ է յիղել, նույնիսկ հայերենին բավականին տպավոր վորովհետև Հովհան Դամասկոսու Օծոյծ-ի մեկնությունն մեջ ասում է, վոր մի խոսք «էիքսի» վրացերեն անփոխադրելի յե, իսկ հայերեն դա նշանակում է «քերական» (տես Е. Такаишвили, Описание рукописей, I 720. Р. П. Блэйк, О древнегрузинских версиях Ветхого Завета. По поводу Codex Z'ordaniae Грузинского Университета, — «Известия Кавк. Отд Моск. Арх. О-ва, в. VI, Тфл. 1921, стр. 37)։ Բայլ դրանից, «Ընդդեմ արիանոսաց և յեվնոմիանոսաց Գրիգոր աստվածաբանի ձառի» մեջ հայերեն «հրատարակ»-ը Յեփրեմը փոխարինել է «ուրակպարակի»-ի (Р. П. Блэйк, ibid)։

2. Գրիգոր Ոշկեցին X դարու հեղինակ է, Տայք-Կղարջյան գպրոցի ներկայացուցիչ, հայազգի (տես. Կ. Կեկելիձե, op. cit., 166—167). այս Գրիգորի մասին անտիպ աշխատություն ունի Պ. Ինգորոգ'վան՝ կարդացված դեռ 1918 թ. 15. XII վրաց Պատմա-Ազգագրական ընկ. հրատարակական նիստին (այս մասին տես. Л. Меликсет-Беков, Из истории культурных взаимоотношений армян и грузин в IX—X в. в.,—«Тифлисский Листок» 1918, № 273. Р. П. Блэйк. op. cit., 37)։ Տայք-Կղարջյան գպրոցի մասին հայերեն տես. Ա. Մելիքսեթ-Բեկ, Հայերը վրաց հին գրականության մեջ,—«Գեղարուեստ», գ. VII. Թիֆլիս 1921, էջ 34—35։

3. Ուզում է ասել, վոր յեթե հայերենից թարգմաներ, վորն իր հերթին հունարենից է փոխադրած, այն ժամանակ վրացերենը հունարենի թռուն և հասկանալի վորպես կլիներ. ուստի և թարգմանել է անմիջապես հունարենից, վորպեսզի վրացերենը հունարենի հարազատ վորդին լինի։ Համ. այս պրակի յոթերորդ գլուխը։

ԺԱ.

ՌՈՒԻՍ-ՈՒՐԲՆԻՍԻ ՅԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ (1103 Թ.) ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Ռուիս-Ուրբնիսի յեկեղեցական ժողովը վրաց մասնավոր յեկեղեցական ժողովներից մեկն է, որը կայացել է Դավիթ II Շինող թագավորի հրամանով 1103 թ. բացօթյա՝ Ռուիս և Ուրբնիս յեկեղեցիների միջև տարածվող դաշտում (այժմյան Վորու շրջանում, Սկրա կայարանի դիմացը, հյուսիս-արևելք կողմը):

Այս ժողովի կանոնները յերկու անգամ է հրատարակված. նախ՝ 1882 թ. Մ. Սաբինինի «Վրաստանի պրեսս»-ում, եջ 518—530, իսկ յերկրորդ անգամ 1897 թ. Թ. Ժորդանիայի «Քրոնիկա-նեբ»-ի II գրքում, եջ 54—72:*

Կանոններից հայերին հատկապես վերաբերում է 12-րդ կետը (կանոնը), որը տարել ենք գաղափարը:

[ԽԱՉԵՑԱՐ - ՀԱՅԵՐԸ]

[Կանոն] 12... հերձվածողներից խաչեցյալներ[1] հայերն են... Սրանց մասին առհասարակ ենք, որ [ուղղափառություն ընդունելու պեպքում] սրանց լոկին միրոն ինչպես հեթանոսներին. որովհետև պատը, որ այլ մեծ յեկեղեցիներն այսպես են անում, ինչպես որինակ Անտիոքի պատրիարքական աթոռն ու նրան հետևող ամբողջ արևելքի յեկեղեցիները[2]:

* *Կանոնների ուսումնասիրությունը տես. Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց իրավունքի պատմություն, I, վրացերեն, Տիֆլիս 1928, եջ 39—46, համ. բավականին հնացած և գիտական արժեքից միանգամայն զուրկ գրքույկը. Андроник Гвелесиев, «Дзеглис цера» (Хартия) грузинского царя Давида III Возобновителя. Тифлис 1898:*

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Համ. հինգերորդ գլխի 12-րդ ծանոթ.: «Աշակերտները», իբրև հայկական, վրաց պրակտիկայի մեջ մտած և հունարենի ազդեցությամբ, ուղղափառ ընդունելու պեպքում ենք Quomodo recipiendi sunt Armenii haeretici-ի *մեջ (Migne,* PG. CXXXII, 1257), *կամ ընդհանրապես կարգում ենք այլուր, ճիշտ այնպես, ինչպես այն նույն հունարենից մտած և սլավոներենում «հանգիս» ձևով (И. Мансветов,* О постах православной восточной церкви, 50). *տես նաև՝ Л. Меликсет-Беков,* Грузинский извод сказания о посте «араджавор», стр. 106—107, 81, 73:

*2. Այս խոսքերը վորոշ արձագանք են վրաց յեկեղեցու՝ նախնական շրջանում Անտիոքի աթոռից կախման և նույն Անտիոքից ինքնագլխությունն (ավտոկեֆալիան) ստանալու մասին հոբինված թեորիայի, վորի ապրյուրը Յեփեսի կրառների (տես դեպորդ գլուխը) յերկասիրությունն և հետևյալ վերնագրով «Հանդրձաբերի

ԺԲ.

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ

Կանգ առնելով վերջ գավանաբանական-վիճաբանական գրականության վրա, որն առանձնապես սկսեց զարգանալ IX դարում ու իր գագաթնակետին հասավ XI—XII գարերում, Կ. Կեկելիձեն (Վերջ գրականության պատմություն, I, 539—540) գրում է. «Անհասարակ պետք է նկատենք, որ հայերի ընդդեմ ուղղված վիճաբանական գրականությունը հունարեն լեզվով, որն իններորդ գարուցն է սկսվում, առանձնապես սուր կերպարանք ստացավ XI—XII դարում։ Այժմ հավաքում են ի մի յունական-գավանական բոլոր այն առձեռնություններ, որոնք հայերը տարբերվում են հույներից, քննադատության բովով են անցկացնում այդ և հաճախ այնպիսի պատմություններ հորինում, ինչպիսին է առաջ[ավոր]ի (ապաջորի) մասին առասպելը։ Այսպիսի հորինվածքներից մի քանիսը վրացերեն էլ է թարգմանվել»։

Ապա նույն պատմականը մատնանշում է (ibid), որ Արան Վաչեձեն իր Խոմաֆիկոնի մեջ ունի մոտքած 3 այսպիսի հորինվածքներ. 1) «Հայոց հերձվածքի յերեսուն պատճառներ»[1], 2) Յերուսաղեմի Թոմաս պատրիարքի թուղթը Հայոց հերձվածողների դեմ, որը գրի է առել Թեոդորոս Յեպիկուրան (Արեւելուրան) Խարանի յեպիսկոպոսը, և հունարեն թարգմանել Միքայել յերեցն՝ Յերուսաղեմի ամոռի միաբանը[2], և 3) Նիկիտա Ստիփատի՝ Ստուդիի վանքի արեղայի՝ Յեղծ հայոց հերձվածքի (5 ճառ)[3]։ Բացի դրանից գոյություն ունեն վրացերեն նաև. «Ամենայնատնկի Թեոդորոսի (Յեպիկուրայի [Արեւելուրայի] ?) հակաճառություն ընդդեմ հայոց»[4], «Մաքսիմոսի ընդդեմ հայոց»[5] և «Թե սուրբ կաթողիկե յեկեղեցին ինչու չի ղովում հայերին»[6]։

Այս գրվածքներից և գոչ մեկը բնագրություն չեն, այլ բոլորն էլ թարգմանված են հունարենից. հետևապես գտնել նրանց վրաց ավբյուրների շարքում անհնարին է։ Այնուամենայնիվ, մենք նպատակահարմար գտանք տալ նրանց ցուցակը, և ի վերջո կուզենք անել մի նկատողություն ևս։

Ըստ մեր հետազոտության, «Հայոց հերձվածքի յերեսուն պատճառներ» և «Թե սուրբ կաթողիկե յեկեղեցին ինչու չի ղովում հայերին» գրվածքները, որոնք հասել են մեզ, առաջինը՝ վրաց մեջ գրագիտության տարածող Ն. Ընկերության հավաքածուի № 1463 և Տվղխի Ն. յեկեղեցական թանգարանի № 205 ձեռագրերում, իսկ յերկրորդը՝ վրաց մեջ գրագիտություն տարածող ընկ. հավաքածուի № № 312 և 248 ձեռագրերում, փոխադրված են հունարենից (թեև վոչ բառացի, այլ թեթև վերամշակված ձևով)՝ նարեկից (թեև վոչ բառացի, այլ թեթև վերամշակված ձևով)՝ հունա-բյուզանդական գրականության մեջ հայտնի հետևյալ արտատառներից. 1) Narratio de rebus Armeniae-ի կցված Quomodo recipiendi sunt Armenii haeretici-ի (Migne, PG. CXXXII, 1257—1265)[7], և 2) Oratio invectiva adversus Armenios-ի Oratio I Contra Armenios-ին կցված Capita quorum ratione Armenii devoventur-ի (ibid., 1209—1217)։

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հրատարակված չի։
2. Նույնը։ Առայժմ տես *Л. Меликсет-Беков*, К вопросу о Феодоре Абукуре в древнегрузинской литературе,—«Известия Кавк. Ист.-Арх. Института», т. IV, 1926, стр. 43—45։
3. Նույնը։ Առայժմ տես *Л. М.-Б.*, Никиты Стифата, иеромонаха Студийского, «Опровержение армянской ереси» (грузинская версия),—«Христ. Восток», т. VI, 1918, стр. 92—93։
4. Նույնը։ Առայժմ տես *Л. Меликсет-Беков*, К вопросу о Феодоре Абукуре в древнегрузинской литературе, стр. 45։
5. Հրատարակված չի։
6. Հրատարակել է Մ. Սաբինինը, «Վրաստանի պրեսսա», եջ 633—635։
7. Համմ. Կ. Կեկելիձե, op. cit., եջ 540, ծան. 7։

Մեր նախկա աշխատասիրության առաջին հատորի յերկրորդ պրակում մենք ամփոփել ենք բազմածդեներ XI—XII դարու վրաց պատմիչների այն յերկասիրությունների, որոնք ի մի ձեն յեկել ժողոված դեռ ևլի XII դարում՝ հիմք ծառայելով ուրույն խմբագրության, որն այդ յերկասիրությունների ձուլման և ապա համատասության. փորձն և նախկացնում, ասել և՝ այն խմբագրության, որը հասել և մեզ մեծամասն հայերեն թարգմանության և հայտնի յև՝ «Պատմութիւն Վրաց» կամ «Համառօտ պատմութիւն Վրաց» վերնագրով, նույնը M. Brosset-ի կողմից ֆրանսերենի վերածած (հայերենից) Chronique Arménienne վերատատության մեջ (և ըստ այսմ՝ ռուսերեն Армянская хроника և վրացերեն «Սոմխուրի խրոնիկա» կոչված): Տարակուսանքն այն առթիվ՝ կատարվե՞լ և արդյոք հիշված համատասությունը վրացի խմբագրի ձեռքով և ապա թարգմանվել հայերեն, թե՞ հայ խմբագիրն և ուղղակի կատարել այդ աշխատանքը, լուծվում և հայերեն տեկստի մեջ նկատված հետևյալ հիշատակարանի հիման վրա. «Եւ զատ նկատուածն հետևյալ հիշատակարանի հիման վրա. «Եւ զատ պատմութիւնս համառօտ՝ ի ժամանակս շփոթման, և եղաւ ի միջի՝ որ կոչի Քարթլիս Յիօբէպոս, որ է՝ Պատմութիւն Քարթլայ. և եղիա զա Զուանշեր (ընդօրում՝ Զուանշեր. Լ. Մ.-Բ.), գրեալ մինչև ցվախթանգ թագաւոր, և մինչև ցայսմայր ինքն յաւել Զուանշեր (ըն.՝ Զուանշիր. Լ. Մ.-Բ.), և զկալոցն՝ յանձնակաց տեսողացն և պատահելոցն ի ժամանակին» (եջ 104):

Ուրեմն պարզ և, որ «Պատմութիւն Վրաց»-ը թարգմանության և վրացերեն լեզվով հնում գոյության ունեցող վրաց տարեգրության այն՝ նախնական՝ խմբագրություններից, որը «Քարթլիս ցխովրեբա», այսինքն «Պատմություն Վրաց (Քարթլիի)» յի կոչվել, թեև այս անունը հետագայում երբեմն terminus technicus տարածվել և վրաց տարեգրության վրա ընդհանրապես՝ սկսած հնագույն ժամանակներից մինչ XIX դար, որը վրացերեն նույնպես «Քարթլիս ցխովրեբա» (Քարթլիս ցխովրեբա) անունով և

հայանի, իսկ ֆրանսերեն թարգմանությամբ M. Brosset-ի Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu' au XIXe siècle (առաջին դիտակիանի հրատարակն և և Chronique Arménienne վերնագրերը)։

Կար ժամանակ, երբ պետական աշխարհում այն կարծիքն էր տիրում, որ իբր թե «Քարթլիս ցխորեբա» կոչված վրաց տարեգրությունը միմիայն XVIII դարու առաջին կիսումն է կազմվել և խմբագրվել Վախտանգ VI թագավորի կամիսիայի ձեռքով։ Բայց նրանից հետո, երբ հրապարակ հանվեց, մեկ կողմից, այսպես կոչված «Պատմությիւն Վրաց»-ը (Chronique Arménienne-ը), իսկ մյուս կողմից՝ նույն տարեգրության այսպես կոչված «Մարիամ Թագուհու վարիանտը», որը հավել մինչ XVII դար և հասնում, ուրեմն նախավախտանգյան շրջանին և պատկանում, պետական աշխարհում նույն «Քարթլիս ցխորեբա»-ի հանդեպ հեղաշրջում կատարվեց և այն կարծիքը հաստատվեց, որ վրաց տարեգրությունը պատմական կամ ժամանակագրական ընդլայն կրող այս ու այն հեղինակների յերկասիրությունների կոնսոլիդացիայի մի փորձ է, որ կատարվել է հետզհետե, դարերի ընթացքում, սկսած XII դարուց։

Համենայն դեպս, որ «Քարթլիս ցխորեբա»-ի հնագույն խմբագրություններից մեկը հայտնի չի յեղել հայ պատմիչներին դեռ ևլի XII—XIII դարերում, դա ակներև փաստ է։

Մխիթար Անեցին, որը գրի չի առել Հայաստանի պատմությունը «ի սկզբանէ աշխարհի» մինչ 1193 թ.՝ յերեք գրքով, որից մեզ հասել և միմիայն սկզբնական մասը (Հանդէսք բանից աշխարհագրութեամբ գրուցայ, տիեզերապատում անցից, վիպասանել ի քաջ գիտնականէն Մխիթարայ, աւագերիցու մեծ կաթուղիկէին Անւոյ հոյակապ քաղաքի. ի խնդրոյ հաւր Հաւհաննէսի Գրիգորոյ վարդապետի), իր յերկասիրության մեջ չհասած մասերում, ի միջի այլոց, հիշատակելիս չի յեղել և վրաց աղբյուրները, որից ապա օգտվել և Ստեփանոս Որբելյանը (Պատմությիւն Սերգեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն և սկիզբ նորագիւտ պատմութեան Մխիթարայ Անեցւոյ, ի լոյս էած Ռ. Պ[ատկանեան], ՍՊԲ. 1879, հավելված, էջ ա—բ., հմմտ. Ռ. Պատկանեան, Համառօտ տեսութիւն հայ պատմական գրականութեան, հավելված «Փորձ»-ի 1880 թ. № 1, էջ 24)։

Վարդանը նույնպես ծանոթ է վրաց տարեգրությանը, յերբ ասում է. «իսկ յաղագս վրաց թագաւորացն սկզբանց, որ կայ ի գիրս ցոցա», և մի փոքր հետո. «այս ըստ Մխիթարայ երիցու ասիցն» (Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ 1862, էջ 91—92)։

Մխիթար Այրիվանեցին ևս բոլոր այն տեղեկությունները, որ տալիս է վրաց պատմությունից, քաղում է վրաց տարեգրությունից կամ, ուղիղ ասած, վերջինիս հայերեն թարգմանությունից՝ նույն սխալներով և աղավաղումներով, որոնք հատուկ են հենց այդ թարգմանությանը (տես հատվածները՝ «Իշխանք վրաց», «Թագաւորք վրաց» և «Եպիսկոպոսք վրաց» վերնագրերների տակ. Մխիթարայ Այրիվանեցւոյ Պատմութիւն Հայոց, ի լոյս ընծայեալ Միքրիչ Էմին, Մոսկվա 1860, էջ 17—18)։

Իսկ Ստեփանոս Որբելյանը, անտարակույս, ծանոթ և ինչպես Մխիթար Անեցվո պատմության, նույնպես և վրաց տարեգրության հայերեն թարգմանության հետ, որոնց մասին գրում է հետևյալը. «Եւ ահա դայս ծանեալք ընդ ազօտ ինչ ի վրաց պատմութենէն... զի ժառալ էր յիշատակ նախնեացն զրուցարանութեանց նոցա, նա և ամենայն արուեստիւնք և գործք երևելիք ի սոսն վրաց սղգին Օրբէլեանց ի ցոցին ժամանակագրոցն զոր Քարլիս-գիտոերեայ կոչեն, վասն այն մեք ոչ գիտացաք զորպէսն և զկարգ բանիցն զի և ըստ կարգի շարայարեալ էաք ի մատենիս, բայց զոր գտաք ի հայալեզու գիրս սակաւ ինչ յիշատակ՝ դիցուք, ևս և զվախճան կատարածի նորա, զոր հաւաստեաւ ծանոյց մեզ վեղեցիկ պատմութիւնն Մխիթարայ Անեցւոյ» (Պատմութիւն նահանգին Սիւնեաց արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց [Ղուկասեան Մատենադարան IV], Թ. 1911, էջ 372—373)։

Մի կողմ թողնելով «Պատմությիւն Վրաց»-ի (Chronique Arménienne-ի) սեփականը, որը մեզ հասել և առնվազն 3 գրչագիր օրինակով (յերկուսն Ընդմիջանի մատենադարանինը, որոնցից մեկը կարապետ արքեպ. Բագրատունվո ձեռքի տակ չեզած և, վրաերեից ընդօրինակված և Վենետիկի Մխիթարյանց ձեռագիրը, և մեկն ել Լենինգրադի Գիտությանց ճեմարանի նախկին «Ասիական թանգարանի», այժմ «Արևելագիտության ինստիտուտի»), բավական և ասել, որ սրանցից հնագույնն և ընդմիջանի մատենադարանի հին հավաքածուի № 1902 (=1792), որն ըստ M. Brosset-ի (Histoire de la Géorgie, Introduction, SPB. 1858, p. XVIII, Voyage archéologique dans la Géorgie et dans l' Arménie, III rap., 1849, p. 2) 1279—1311 թ.թ. և գրված։ Այլ հարց է, թե ում և այդ խմբագրության հեղինակը կամ կազմողը, որին առայժմ վոչ

մի պրական պատասխան չի կարելի տալ, թեև Ֆ. Պասկևիչյանը (Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии. О древней грузинской хронике, — «Журнал Министерства Народного Просвещения», 1883, декабрь, стр. 243—244) այն անձնա մի հայ վանականի գործ էր համարում («автор древней Грузинской Летописи едва ли природный Грузин, вероятнее всего малограмотный армянский монах): Ա. Տեր-Մինասյանին, այս խմբագրությանը, ապել և «Պատմութիւն Վրաց»-ին, գիտական աշխատասիրությամբ միշտ կարևոր նշանակություն և ընծայվել. և այս և պատճառը, որ նրա շուրջը հատուկ գրականություն էլ գոյություն ունի, այն է. 1. M. Brosset. Chronique Arménienne (Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, SPB. 1851) — հայերեն անկատար ամբողջական փոխանցին թարգմանությունը. 2. К. Патканов. Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии. О древней грузинской хронике (Журнал Мин. Нар. Просв., 1883, декабрь, стр. 199—274)—հայերեն անկատար ուսումնասիրությունը՝ սկզբնական մասի ռուսերեն թարգմանությամբ հանդերձ. 3. Համառօտ Պատմութիւն Վրաց ընծայեալ Զուանշէրի պատմչի, Ա[բգար] վ. Թ[իւրեան]ի առաջարանով (Մատենագրութիւնք նախնեաց, Վենետիկ 1884)—հայերեն անկատար հրատարակությունը. 4. Н. Марр. Из летней поездки в Армению. Заметки и извлечения из армянских рукописей. VII. Об армянском тексте Грузинских летописей («Записки Вост. Отд. Рус. Археолог. о-ва», т. V, 1890), նույնը հայերեն. Ն. Մառ. Ամառնային ուղևորութիւնից դէպ ի Հայս, թարգմ. Ո. Աճոփեան («Ազգային Մատենադարան» է, Վիեննա 1892)—հայերեն անկատար պարունակող ենթադրյան հնագույն ձեռագրի ուսումնասիրությունը. 5. Յուսեփ Աբուլաձե. Վրաց տարեգրության հին հայերեն թարգմանության առթիվ, վրացերեն («Մոգզաւրէլ» ամսագիր, 1901, № IV)—դիտումներ հայերեն անկատար ազավաղումների մասին. ըստ իս՝ հիմնական հայտնում է, որ ինքը հայերեն անկատար «վրացերենի վերածել IX—X դարու լեզվով» (ինչպես Սարգիս Կակաբաձեն իր «Պատմական պրպտումներ» ժողովածուի մեջ, էջ 155, հայտնում է, որ «[Վրաց] մատենա[գրության] այս հին վերսիան» ինքն էլ «վերածել է հայերենից հին վրացերենի» 1908 թվին). և 6. Յեղիա վ. Քաուխչիշվ. Վրաց ժամանակագրության (Հանդէս Ամսօրեայ» 1921 թ. № № 9—10, 11—12, 1922 թ. № № 2—3)—հայերեն անկատար ուսումնասիրությունն ըստ էության։

Իսկ վերաբերում է «Քարթլիս ցխորեբա»-ի բուն տեքստին, այն հետևյալ կազմված ժողովածու է, որը պարունակում է բազմաթիվ տերկասերությունններ զանազան պատմիչների՝ սկսած XI դարուց (կեթե վոչ ավելի հին) և մինչ XVIII—XIX դարերը. Այդ պատմիչներից հնագույներն են նրանք, որոնց գրվածքները համառոտվել են և ի մի ձուլվել գեռ ելի XII դարում՝ վորոշ արտահայտություն տանալով «Պատմութիւն Վրաց»-ի (Chronique Arménienne-ի) մեզ չհասած վրացերեն բնագրի մեջ։ Ահա և այդ պատմիչների անուններն այն հաջորդականությամբ, ինչպես նրանց տերկասերությունները զետեղված են «Քարթլիս ցխորեբա»-ի այսպես կոչված «Մարիամ Թագուհու վարքանուամ». 1. Լեոնտիոս Ռուխեցի (Լեոնտի Մռավելի)—«Վրաց Թագավորների և նախահայրերի ու տոհմերի պատմությունը», 2. Զուանշեր Զուանշերյան (ըստ Կ. Կեկելիձեյի՝ նույն Լեոնտիոս Ռուխեցին)—«Վախտանգ Գորգասալի պատմությունը», 3. Լեոնտիոս Ռուխեցի—«Աբչիլ Թագավորի վկայաբանությունը», 4. Անանուն — «[Վրաց (Քարթլիի) մատյանը]», 5. Անանուն — «[Դավիթ] արքայից-արքայի պատմությունը», և 6. Սմբատ վոստի Դավիթ—«Բազրատունյաց պատմությունը»։ Սակայն, յուրաքանչյուր հեղինակի մասին առանձին խոսելիս, մենք նպատակահարմար գտանք այս հաջորդականությունը չհետևել, այլ գտավորել նրանց ժամանակագրական կարգով՝ առաջնությունը տալով Դավիթ վոստի Սմբատին, ապա սիմեոն Լեոնտիոս Ռուխեցուն և Զուանշեր Զուանշերյանին և, ի վերջո, անանուն հեղինակներին։

Բազմաթիվները վրացերեն բնագիրներից հայերեն թարգմանությամբ մենք տալիս ենք համառոտ հետևյալ հրատարակությունները.

1. Ն. Թաղ'այեվիլի, Քարթլիս-ցխորեբա. Մարիամ Թագուհու վարքանաը, վրացերեն, Տփղիս 1906, էջ 1—361։

2. Մ. Բրոսե, Քարթլիս-ցխորեբա. վրացերեն, ՍՊԲ. 1849, էջ 15—263 (նույնը առերեսով արտատպությամբ՝ Ն. Մառ, Քարթլիս-ցխորեբա, Պետրոգրադ 1923, էջ 15—200, կիսատ մնացած)։

Միաժամանակ օգտագործած ունինք և ֆրանսերեն թարգմանությունը վրացերենից՝ M. Brosset. Histoire de la Géorgie, I Partie, I-e Livraison, SPB 1849, ամբողջ (p. p. 15—381)։

Ընդ ամին, յուրաքանչյուր հատվածի կամ քաղվածքի կողքին, եթե այն այսպես թե այնպես զուգադիպում է «Պատմութիւն Վրաց»-ի (Chronique Arménienne-ի) հայերեն տեքստին, մենք

ամբողջապես առաջ ենք բերում և այդպիսին, ինչպիսի դրանով մեկ կողմից, պետությունն ամած լինելով ընթերցողին կարևոր համեմատություններ կատարելու համար, և մյուս կողմից՝ ցույց տանք, թե XII դարու հայերեն թարգմանությունը որքան և ինչ չափով բնագրից և, ուրեմն, ինչքան հավատք կարելի է ընծայել վերջինիս՝ այս կամ այն խնդիրները լուծելիս, նամանավանդ այն կետերում, ուր հայ-վրացական փոխհարաբերությունները արձանագրվում՝ պարբերներն իրենց լուսաբանության համար երբեմն շեղվում են և նույնիսկ բուն նյութին մեկը մյուսին հակասում է

II.

ՍՄԲԱՏ ՎՈՐԴԻ ԴԱՎԹԻ (XI Դ.)

„ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ“

Բարթլիս-ցխոռեբայի Մարիամ թագուհու վարիանում «Դավիթ արքայից-արքայի պատմությանը» (տես այս պրակի ե. գլուխը) անմիջապես հետևում է մի փոքր յերկասիրություն հետևյալ վերնագրով. «Պատմություն և տեղեկանք մեր վրաց Բագրատունյաց (Բագրատունյան) թագավորների մասին, թե վերստին յեկան նրանք այս յերկիրը կամ վոր ժամանակից ունին նրանք դրաված վրաց (Բարթլիի) թագավորությունը, վոր պրեց Սմբատ՝ Դավթի վորդին»:

Այս յերկասիրությունն առաջին անգամ հրատարակեց Ե. Թաղ'այեվիին իր հայտնի աշխատության մեջ «Ձերնք պատմական քրոնիկա» (վրացերեն, Տփղիս 1890), եջ 41—79, տալով առանձին և նրա ռուսերեն թարգմանությունը համապատասխան աշխատության մեջ՝ Источники грузинских летописей — Три хроники («Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», в. XXVIII, 1900), стр. 117—182: Ապա յերկրորդ անգամ այն հայտնի դարձավ «Մարիամ թագուհու վարիանի» հրատարակությամբ, վորը նույն Ե. Թաղ'այեվիին լույս ընծայեց (վրացերեն, Տփղիս 1906), եջ 337—361: Ինչ վերաբերում է Բարթլիս-ցխոռեբայի վախտանգյան խմբագրությանը, այնտեղ այդ յերկասիրությունն առանձին-առանձին պատառիկներով և մանած, եջ 161—163, 188 et pass., վորոնք պիտական արժեքից միանգամայն զուրկ են (համ. նույնը Ֆրանսերեն թարգմանությամբ՝ Histoire de la Géorgie, I, 1. p. p. 216—220, 261 et pass.):

Թե ովքեր վորդի Սմբատը, դրա մասին վոչինչ հայտնի չե. սրա մասին վոչ նրա յերկասիրության մեջ կա վորևե տեղեկություն և վոչ էլ այլուր: Սակայն, ինչպես իր

ժամանակին և. Թոպ՝ալճվիլիի (Ճերեք պատմական քրոնիկա, CIX) նկատմամբ, «նա մխանգամայն անծանոթ է մեզ, թեև հավանական է թվում, որ նա Տայք-Կղարջյան Բագրատունիներից (Բագրատիոններից) լինի, և ապրում էր տասնումեկերորդ դարում»։ Ձեվ իրաք, Սմբատն իր պատմությունը սկսում է Ադամից և հասցնում մինչև Բագրատ IV (1026—1062) թագավորության[ը]՝ կիսատ թողնելով վերջինիս նկարագրությունը։ Ուրեմն պարզ է, որ նա XI դարու կիսի կամ առաջին կիսի հեղինակ պիտի լինի, նամանավանդ մեծ ի նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ նրա պատմությունը նույն XI դարու վերջերը կիսում ոգտագործած ունեին Լեոնտիոս Ռուխկեցին (տես այս պրակի Բ. գլուխը) և Զաքարիա Զաքարիայանը (տես Գ. գլուխը)։

Գալիք Կարինաճվիլին իր հատուկ հոդվածում «Ո՞վ պիտի լինի Սմբատ (Սամբատ) քրոնիկայի հեղինակը» (Վաղեմի Վրաստան, վրացերեն, հ. I, Տիֆլիս 1909, եջ 36—42) այն միտքն է հայտնում, որ «Սմբատը (Սամբատը) պիտի լիներ վորդի Դավթի, որը Բագրատ վերջորդի պապի եղբոր՝ Աբուսահլ (Ադարնասե) Կուրապալատի վորդին եր, որը 1032 թ. դեռ ևլի կենդանի էի եղել» (եջ 41)։

Իվ. Ջավախիշվիլին (Հին վրացական պատմական գրականության, ր. տպ., 195) իրավացիորեն նկատած ունի, որ հեղինակը ճշտամբ չի և հակառակորդ ֆեոդալական կարգերի և հանգիսանում է ջատագով Բագրատունյաց միահեծանության։ Մեր կարծիքով, Դավթի վորդի Սմբատի վերկասիրության վրաց պատմագրության հանդեպ նույն գերն ունի ատանձնած, ինչ հայ պատմագրության հանդեպ կատարած ունեին Բագրատունյաց շրջանի հայ պատմիչները՝ լինին նրանք աշխարհական (Շապհո Բագրատունի, դեռ չհայտնագործված) թե հոգևորական (կաթողիկոս-վարդապետ-աստվածներ)։

[ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ]

...Ձեվ Սողոմոնի այս յոթ եղբայրները վերան Ձեվեղից (Եկլեց) իրաքել սիկնով (թագուհու) մոտ, և նրանից մկրտվեցին։ Ձեվ ինացին նրանք Հայոց (Սոմխեթի) վերկրում, և այնտեղ այն որվանից գալով նրանց զավակները սիրում են Հայքին (Սոմխեթին)։ Նրանցից չորս եղբայրները վերան Բաբիլ, վորոնցից մեկին՝ Գաւարամ անուն՝ նշանակեցին իշխան (էրիստավ)։ Ձեվ այսպես վրաց (Քարթլի) Բագրատո[ւ]նիները այն Գաւարամի սերունդն (վորդոց վորդիքն) ու ազգականները են։ Իսկ նրա (Գաւարամի) եղբայրը՝ Սահակ անուն՝ գնաց Կախք (Կախեթ) և իշխանացավ Ներսեհին (Ներսեյին), իսկ մնացած վերջու եղբայրները՝ Աստմ և Վարդ[ա]վարդ անուն՝ գնացին Կամբեչովան, ոտանեցին Պարսից սպասալարին և սիրեցին Կամբեչովանին։...

[Սիմեոն-Պետրոս կաթողիկոսի սրոք [1]] պարսիկները սիրում էլին Քարթլիին, Կախքին (Կախեթին), Հերքին (Հերեթին), Հայքին (Սոմխեթին), Սյունիքին և [Վ]ասպո[ւ]րակ[ա]նին (Աստղոբանդին)։...

...[Այս հրեյա եղբայրները՝ [ազատվելով] գերությունից [և] գալով Փիլիստիմացվոց [2] վերկրից, անցան Ձեվեղից (Եկլեց), և Ձեվեղյաց (Եկլեց) [գավառում] սկրտվեցին Թաքայել սիկնոջից (Թագուհուց), վորը նրանցից վերնքի անուններդը փոխից, քանի վոր մեկին անվանեց Մուշել (Մուշել*), մյուսին՝ Բագրատ, վորը Բագրատո[ւ]նյաց [նախա]հայրն է, և վերջորդին՝ Աբգար**։ Մեկին իրեն փեսայացրեց, իսկ մյուս վերկուսին իշխանիացրեց Հայոց (Սոմխեթի) թագավորների հետ։...

Քրոնիկոնի 228-ին [3] վախճանվեց Գուրգեն արքայից-արքան, Բագրատ՝ վրաց (քարթվելների) թագավորի վորդին, թողնելով [թագը] իր վորդի Բագրատին՝ ավելագոց թագավոր և մեծն կուրապալատին։ [Այս Բագրատը] սիրից Տայքին (Տաոյին)՝ իր «հայրենիք»-ին***, և ինքնակալության գրավեց ամրողջ կովկասը՝ Ջիքաց [վերկրից] (Ջիքեթից) սկսած մինչ Վրկան (Գուրգան), իսկ Աղբրատականն (Ադբրատիոնն) ու Շիրվանը հարկատու դարձրեց իրեն՝ իրեն Հայոց (Սոմխեթի) թագավորին****։...

Գևորգ (Գեորգի) թագավորի յոթերորդ թվին հունաց (բերձնեների) վասիլ թագավորը դուրս գալով այս Գևորգի դեմ։ Իսկ այս Գևորգն ուղղից մեծ զորքով [նրա դեմ], և վերկուսն էլ կարգ ժամանակ կանգ առան Բասեն (Բասիան) գավառում՝ չկռնե-

---

* Բնագրում՝ Մոշել (sic)։

** Բնագրում՝ Աբգավար (sic)։

*** Բնագրում՝ մամուլի։

**** Այս արգայի մի մասը՝ սկսած խոսքերից «[Այս Բագրատը] սիրից Տայքին» մինչ այստեղ՝ կրկնվում է, ի միջի այլոց, և «Բարթլիս-կյորիքայի» վախտանգյան խմբագրության մեջ (եջ 212), վորը իր տեղում մենք բաց ենք թողնում, քանի վոր այն չկա Մարիամ թագուհու և ուրիշ հնագույն վարիանտների Նախաշեզքուրը, անկասկած, Սմբատի վերկասիրությունն է, ինչպես իր ժամանակին մատնանշեց և ն. Թաղ՝այշվիլին (Ր. Ց., եջ 245, ծանոթ. 8)։

լով կռվի իրար դեմ։ Առաւաւելով Բասիլից՝ Դեորգը [յետ] դարձավ և ավերեց քաղաքն Ո[ւ]ղթյաց (Ուլթիսը). ապա ետքն հետամուտ լեռալ հունաց (բերձննելի) թագավորը... [Յետ] վերադարձավ վասիլը Թևեղքով (Թրիալեթով), ըմբնց Չավախքն (Չավախեթին) ու Արտահանը (Արտանը) ձմռան պահին,... ապա գնաց և ձմեռնց Աստյաց (Աստլադա) յերկիրն Տրապիզոն քաղաքում[4]:...

Ապա վասիլը կրկին վերադարձավ՝ գալով Բասեն (Բասիան), պահանջելով Գեորգ թագավորից [դինել] նրան բերդերն ու գավառները և խոստանալով [փոխարեն] հաշտություն և խաղաղություն:...

...Սրանից հետո (հունաց Կոնստանդին թագավորի մահվան և Ռոմանոսի գահակալության յերրորդ թվին յերանելի Մարիամ թագուհին՝ Բագրատ թագավորի մայրը, վորը կորոլամիտ և բաջարի յեր իրրև պայծառագեղ, հզոր և մեծ Աբշակ[ուն]յաց թագավորների շառավիղ[5], գնաց Կոստանդնուպոլիս Ռոմանոս թագավորի մոտ, խնդրելու՝ խաղաղություն մոցնի արևելքում, վորպեսզի պատերազմ չլինի այլևս հունաց (բերձննելի) և վրաց (քարթվելների) միջև[6]...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մոտավորապես 572—598 թ. թ.:

2. Փղշտացմացվոց մասին հատկապես տես. *А. Захаров*, Филистимляне (Глава из истории Эгейского мира),—«Сообщения Российского Палестинского О-ва», т. XXIX, 1925, стр. 71—110. *Н. Марр*, Филистимляне, палестинские пеласги и расены или этруски (Из мира лошадей от Пиренеев до Малой Азии, до Руси),—«Еврейская мысль», т. I, Лнгр. 1925, стр. 1—31:

3 Այսինքն 228+780=1008:

4. Ուղթյաց քաղաքի առման և խաղտյաց յերկրով վասիլի Կոստանդնուպոլիս վերադառնալու մասին խոսվում է. ի միջի այլոց, և հայ պատմիչների՝ Ասողիկի (Մատենադարանի Տաթևնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն ազգերական, ՍՊՀ. 1885, էջ 278) և Արիստակես Լաստիվերտեցվո (Պատմութիւն Արիստակէս վարդապետի Լաստիվերտացւոյ [Ղուկասեան Մատենադարան 6], Թ. 1912, էջ 5, 7, 12, 16) յերկասերութեանց մեջ:

5. Վրաց պատմիչը, անկասկած, սխալվում է՝ համարելով Բագրատ մայր Մարիամ թագուհուն Արշակունյաց սերնդից, մինչդեռ հայտնի յե, ինչպես իր ժամանակին դեռ ևլի *M. Brosset* (Histoire de la Géorgie, I, p. 314, n. 1) և ապա Ե. Թաղ'այշվիլին (Источники грузинских летописей, стр. 182 прим. 1) նշեցին, վոր նա Արծրունյաց Սենեքերիմ թագավորի դուստրն եր Այս Մարիամը՝

իրրև «Ափխազաց և Հայոց թագուհի, դուստր մեծին Սենեքերիմա և թոռն Դադիա Հայոց արքայի»՝ հիշված և Մարմաշենի 1033 թ. մի արձանագրության մեջ (*И. Орбели*, Надписи Мармашена, Игр. 1914, стр. 3), և ըստ Կ. Կեկելիձեի հետազոտության (Տե՛ս նաև Յ. Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, վրացերեն, գ. II, Տփղիս 1914, հավելված (Բագրատունյաց ծննդաբանական ճյուղը Դավթի վորդի Սմբատ պատմչի ժամանակներին համաձայն). Թամար Լամուարի, Դավթի վորդի Սմբատի և Գեորգ Մեծ-ուլի անհնությունները IX—X դարերի վրացի Բագրատունիների մասին, վրացերեն,—«Arili», Տփղիս 1925, էջ 47—56: *J. Markwart*, Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar-Abas und Ps. Moses Xorenathsi, „Caucasica", Fasc 6. Teil 2 (Leipzig 1930):

6. Վրաց Բագրատունյաց և նրանց ծննդաբանության մասին առհասարակ տես. *M. Brosset*, Histoire des Bagratides géorgiens d'après les auteurs arméniens et grecs, jusq'au commencement du XI s., SPB 1843=նույնի, Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, SPB 1851, p. p. 138—188 (Add. IX. Histoire des Bagratides géorgiens etc.). Գ. Ալիշան, Շիրակ, Վենետիկ 1881 (Ազգաւտմ Բագրատունեաց). *А. Грек*, Династия Багратидов в Армении,—«Журнал Министерства Народного просвещения» 1893 г., ноябрь, стр. 52—139. *A. Daghbaschian*, Gründung des Bagratidenreiches durch Aschot Bagratuni, Berlin 1893, *Y. Marquart*, Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903, S. S. 391—465. Նույնը հայերեն՝ Բագրատունեաց ծագումը. Ա. Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը. Բ. Վրաց Բագրատունեաց ծագումը. [«Ազգային Մատենադարան» ՀԴ], Վիեննա 1915. Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, վրացերեն, գ. II, Տփղիս 1914, հավելված (Բագրատունյաց ծննդաբանական ճյուղը Դավթի վորդի Սմբատ պատմչի ժամանակներին համաձայն). Թամար Լամուարի, Դավթի վորդի Սմբատի և Գեորգ Մեծուլի անհնությունները IX—X դարերի վրացի Բագրատունիների մասին, վրացերեն,—«Arili», Տփղիս 1925, էջ 47—56: *J. Markwart*, Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar-Abas und Ps. Moses Xorenathsi, „Caucasica", Fasc 6. Teil 2 (Leipzig 1930):

Ի.

ԼԵՈՆՏԻՈՍ ՌՈՒԻՍԵՑԻ (ԼԵՈՆՏԻ ՄՐՈՎԵԼԻ) (XI Դ.)

„ՎՐԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՅԵՎ ՆԱԽԱՀԱՅՐԵՐԻ ՈՒ ՏՈՀՄԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ“

ՀԱՎԵԼՎԱԾՈՒՄ

«Արդի թագավորի վկայաբանութիւնը»

Բարթլիս-ցխորեբայի Մարիամ Թագուհու վարիանը (ինչպես և բոլոր այլ վարիանները) սկսվում է մի ընդարձակ յերկաբանությամբ, վորը կրում է (միմիայն Մարիամ Թագուհու վարիանում) հետևյալ վերնագիրը. «Վրաց թագավորների և նախահայրերի (նահապետների) ու տոհմերի պատմությունը»: Այդ յերկաբանությունը դրված ունի Ե. Թաղ'այեվիլու հրատարակության մեջ 1—116 եջերը, իսկ M. Brosset-ի (նույնը և Ն. Մառի)՝ 15—107 եջերը, վորին համապատասխանում են նույն M. Brosset-ի ֆրանսերեն թարգմանության 15—114 եջերը և «Համառօտ պատմութիւն Վրաց»-ի 7—72: Նույն վարիանում՝ այնտեղ, ուր վերջանում է Չուանշեր Չուանշերյանի «Վախտանգ Գորգասալի պատմությունը» և նախ քան «Արքիլ Թագավորի վկայաբանությունը»՝ կցված և հետևյալ հիշատակարանը. «Արքիլի վկայության ու թագավորների պատմությունը և վրաց (Բարթլիի) դարձը [ի քրիստոնեություն] Նունեյի (Նինոյի) [ձեռք] գրեցի Լեոնտիոս Ռուիսեցիս (Լեոնտի Մրովելին)»: Այս հիշատակարանը միանգամայն զուգադիպում է «Աննա Թագուհու վարիանա» անունով հայտնի և պրոֆ. Իվ. Ջավախիշվիլուն պատկանող՝ հնագույն գրչագրի հիշատակարանին (Իվ. Ջավախիշվիլի. Նորագյուտ Բարթլիս-ցխորեբան և Թամար Թագուհու յերկրորդ՝ ցարդ անհայտ՝ պատմչի յերկաբանությունը, — «Bulletin de l'Université de Tiflis», III, 1923, վրացերեն, եջ 197), նույնպես և Թեյմուրազ արքայազնի վարիանի հիշատակարանին, վորոնցից վերջինն

ավելացնում է. «իսկ այժմ գրեցի յես՝ Հովհան ավագերեցս» (Ք. Ց., ե. Թաղ՝. հրատ., եջ 211 և ծանոթ. 11 ibid.):

*Թե վոր դարու հեղինակ է Լեոնտիոս Ռուիսեցին (Լեոնտի Մրավելին), դրա մասին հավաստի տեղեկություններ չկան: Միայն հայտնի յե, վոր նա հիշատակված է Աթոնի Իվերոն կոչված մայրավանքի վրացերեն մի ձեռագրում (№ 61) իբրև «Լեոնտիոս (Լեոնտի)՝ արքեպիսկոպոս Ռուիսի» (H. Марр, Агиографические материалы по грузинским рукописям Ивера, ч. I,—«Записки Вост. Отд. Рус. Арх. О-ва», т. XIII, 1900, стр. 84): Մյուս կողմից, Իվ. Ջավախիշվիլին նկատած ունի (Հին վրացական պատմական գրականության ընթացքը, ր. տպ., 170), վոր Լեոնտիոսի յերկասիրության մեջ խոսվում է Անդրեաս և Սիմոն Կանանացի առաքյալների քարոզչության մասին վրաստանում, վորն իբրև նորատածության միմիայն XI դարուցն է մտնում վրաց գրականության մեջ: Վերջապես, նույն Լեոնտիոսը քանիցս հիշատակված է՝ իբրև դեռ ելի կենդանի և վոչ մեռած՝ Պարիզի Ազգային Մատենադարանի վրացերեն ձեռագրաց հավաքածուի № 9-ի մեջ, վորը XI դարումն է գրված (E. Takaïchvili, Les manuscrits Géorgiens de la Bibliothèque Nationale de Paris et les vingt alphabets secrets Géorgies Paris 1933, վրացերեն, p. 42 et n. **):*

Ըստ այսմ, ուրեմն, Լեոնտիոս Ռուիսեցին XI դարու հեղինակ պիտի համարվի:

Առանձնապես հետաքրքիր է Լեոնտիոսի յերկասիրության հայկական աղբյուրների հարցը, վորը վորոշ պատմություն ունի:

Գիտական շրջաններում վաղուց արդեն այն կարծիքն է հաստատվել, վոր Բարթլիս-ցխորեբայի սկզբնական մասը, ասել է Լեոնտիոս Ռուիսեցվո յերկասիրությունը, ի մեջ այլոց, հայ պատմչնների ազդեցության դրոշմն է կրում: Նույն Ք. Ց.-ի մի պրչագրում, վորը XIX դարու սկզբներին և ընդօրինակված է հայտնի յի վրաց մեջ պրագիտության տարածող նախկին ընկերության հավաքածուի № 3665-ի նեքրո, պրոֆ. Գ. Ջուբինովի ձեռքով լուսանցքներում մի քանի տեղ ծանոթություն և կցված Մովսես Խորենացվո անվան հիշատակությամբ, վորը վրաց տարեթվության նախատեքստերից մեկն է ճանաչված (տես ձեռագրի եջ 5 a, 18, հմմ. նաև E. Такайшвили, Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения», т. II, стр. 8): Նույնը հարևանցիորեն ակնարկած ունի և M. Brosset-ն (Histoire de la Géorgie, I, p. 16, n. 1, et pass.): Իսկ

Ф. Бырчаев (Об источниках и характере первоначальных преданий «Картлис-Цховреба» или Грузинских летописей, — «Известия Кавказского О-ва Истории и Археологии», т. I, в. 1, Тфл. 1882, стр. 36—37) *չհնուում եր ապացուցել, որ Ջ. Յ.-ի սկզբնական մասը, անշուշտ շիման կեսեր ունի Մար ~ Աբասի, Մովսես Խորենացվո և Ագաթանգեղոսի պատմութեանց հետ։*

1908—1910 թ. թ. լոյս ընծայած իր «Գրութիւններ Վրաստանի պատմութեան» վրացերեն աշխատութեան II մասի մէջ (եջ 21—23) Ս. Կաբգաձեն աշխատում եր ապացուցել, որ Ջ. Յ.-ի սկզբնական մասի հեղինակը, անպայման, հայկական աղբիւրների և մասնաւորապես Մ. Խորենացվո ազդեցութեան տակ և յետոյ գտնվելիս։ Ապա 1915 թ. լոյս ընծայած մեր ուսումնասիրութեան մէջ՝ Грузинская версия Агафангелия и ее значение для грузинской историографии («Христ. Восток», т. V, стр. 155—170)՝ *մենք մեք հայտնեցինք, որ Ջ. Յ.-ի նոյն մասի հեղինակը ձեռք տակ և ունեցել վէց թե Մ. Խորենացվո, այլ Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը, այն էլ վէց թե սկզբնական կամ VIII դարու խմբագրութեամբ, այլ Սիմեոն Լոքթիեասի ձեռքով մեսաֆրասաի վերածածը, հայանորեն X դարու հունարեն բնագիրը և վէց թե վերջինիս՝ 1081 թվի վրացերեն թարգմանութիւնը, որոնք մենք հրատարակեցինք 1920 թվին։ 1916 և 1921 թ. թ. հրատարակած իր «Հին վրացական պատմական գրականութեան» աշխատութեան մէջ Իվ. Ջավախիշվիլի մեզանից միանգամայն անկախ այն կարծիքն ունի հայտնած, որ Լեոնտիոսը հայկական աղբիւրներից ձեռք տակ և ունեցել Գրիգոր Լուսաւորչի վկայաբանութիւնը, որին նա յերբեմն «Հայոց պատմութիւն» և յերբեմն «Հայոց գործ[ի] պատմութիւն]» և կոչում (ա. հրատ., 125, բ. հրատ., 184—185)։ Ապա Կորն. Կեկելիձեն իր հատուկ ուսումնասիրութեան մէջ «Լեոնտիոս Ռուխեցվո (Լեոնտի Մրովելու) գրական աղբիւրները» («Bulletin de l'Université de Tiflis», III, 1923, վրացերեն եջ 4—14)՝ ապծարձելով այն դրութիւնն, որ Լեոնտիոսն իր կերտասիրութիւնը գրելիս ձեռք տակ և ունեցել 4 տեսակի աղբիւրներ՝ հայերեն, պարսկերեն, հունարեն և վրացերեն, յենթադրում և, որ հայկական աղբիւրներից նրան նյութ պիտի ծառայեին «Հայոց գործի» կամ Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը, Հռիփսիմեանց վկայաբանութիւնն և «Հայոց պատմութիւնն» կամ Մովսես Խորենացվո անվամբ հայտնի պատմութիւնը։ Նոյնը Ս. Կեկելիձեն կրկնում և և իր «Վրաց գրականութեան պատմութեան»*

I հատորի մէջ (1923, եջ 245—246), միայն այն տարբերութեամբ, որ Հռիփսիմեանց վկայաբանութիւնն այլևս չի հիշատակում։

Ընդ միմին, առանձին պիտի հիշատակել Ս. Կակաբաձեի անունը, որը 1912 թ. հրատարակած իր երկասիրի մէջ О древне-грузинских летописцах XI столетия (стр. 23, 26—27) *համարում եր Լեոնտիոսին XI դարու պատմիչ. մինչդեռ 1924 թվից սկսած հետզհետե փոխեց իր կարծիքը՝ դասելով նոյն Լեոնտիոսին X դարու սկզբների (900—920) գրողների շարքը (տես Պատմական պրպտումներ, 1924, եջ 191. Պատմական ժողովածու, II, 1928 եջ 68)։ Միաժամանակ նա կարծում և, որ «Թագավորաց պատմութեան»՝ Մովսես Խորենացվո հետ ունեցած առնչութեան հարցը պիտի հանվի (Պատմական պրպտումներ, 150). «Որ Թագավորաց պատմութեան հեղինակը հայկական գրական աղբիւրների վրա չեր հենվում և այդպիսիներն օգտագործելուց խուսափում եր,— ասում և Ս. Կակաբաձեի (ibid.),— սա պարզ յերևում և այն հանգամանքից, որ պատմիչն օգտվում և, ինչպես գրականութեան մէջ արդեն հայտնի չ (ակնարկում և մեր վերոհիշյալ հոդվածը, եջ 162), և Ագաթանգեղոսով, սակայն վէց թե նրա հայկական վերսիայով, այլ հունարենով»։*

[ԹՈՐԳՈՄՅԱՆՔ]

Նախ և առաջ հիշատակենք այսպես, որ հայոց (սոժեհնեսրն) և վրաց (բարթվելնորն), ռանայց և մովսականաց, հերաց և լեզգինների (լեկաց), յեգերաց (մեգրելների) և կովկասեայց՝ սորա բոլորի հայրը մի եր Թորգոմ (Թորգամոս) կոչեցյալը։ Այս Թորգոմը (Թարգամոսն)՝ եր որդի Թարգ[ա]մի, որդւոյ [Յ]ափանա, որդւոյ Յաբեթի, որդւոյ Նոյի։*

Յիշատակ արասցուք այժ՝ զի հայոց և վրաց և Ռանաց և Մովկանաց և Հերանաց և Լեկաց և Կովկասեաց և Եգերաց հայր՝ մի էր սոցա, Թորգոմ կոչեցեալ, որդի Թիրասայ, որդւոյ Գամերայ, որդւոյ Յաբեթի, որդւոյ Նոյի։

Յեւ այս Թորգոմը (Թարգամոսը) քաջ մարդ եր։ Յեվ լեզուների բաժանումից հետո, յերբ Նեբրոթը Բաբելոնում աշտարակ շինեց և լեզուները բաժանվեցին՝ ի սփյուռս ամբողջ աշ-

Եւ էր նա այր քաջ և հակաչ ի յայսմ կործանման աշտարակին և բաժանման լեզուացն, և ի սփռիլն մարդկան ի վերայ երկրի, նկն քնակեցաւ ի մէջ լերանց Մասեաց և Աբգաձոյ։

* Var. հայոց և վրաց] վրաց և հայոց. Так., Опис. II, 11։

Ф. Гиппиусъ (Объ источникахъ и характере первоначальныхъ преданій «Картлис-Цховреба» или Грузинскихъ летописей, — «Известія Кавказскаго О-ва Исторіи и Археологіи», т. I, в. 1, Тфл. 1882, стр. 36—37) *չանում եր ապացուցել, որ Ք. Ց.-ի սկզբնական մասը, անշուշտ շիման կեսեր ունի Մար ~ Աբասի, Մովսես Խորենացվո և Ագաթանգեղոսի պատմութեանց հետ։*

1908—1910 թ. թ. լույս ընծայած իր «Գրութիւններ Վրաստանի պատմութենից» վրացերեն աշխատութեան II մասի մեջ (եջ 21—23) Ս. Որբաձեն *աշխատում եր ապացուցել, որ Ք. Ց.-ի սկզբնական մասի հեղինակը, անպայման, հայկական աղբյուրների և մասնավորապես Մ. Խորենացվո աղդեցութեան տակ և յեղել գանվելիս։ Ապա 1915 թ. լույս ընծայած մեր ուսումնասիրութեան մեջ՝* Грузинская версия Агафангелия и ее значение для грузинской историографии («Христ. Востокъ», т. V, стр. 155—170)՝ *մենք մեր հայտնեցինք, որ Ք. Ց.-ի նույն մասի հեղինակը ձեռք տակ և ունեցել վոչ թե Մ. Խորենացվո, այլ Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը, այն էլ վոչ թե սկզբնական կամ VIII դարու խմբագրութեամբ, այլ Սիմեոն Լոգոթետոսի ձեռքով մեսափրասի վերածածը, հավանորեն X դարու հունարեն բնագիրը և վոչ թե վերջինիս՝ 1081 թվի վրացերեն թարգմանութիւնը, վորը մենք հրատարակեցինք 1920 թվին։ 1916 և 1921 թ. թ. հրատարակած իր «Հին վրացական պատմական դրականութիւնն» աշխատութեան մեջ* Իվ. Ջավախիշվիլին *մեզանից միանգամայն անկախ այն կարծիքն ունի հայտնած, վոր Լեոնտիոսը հայկական աղբյուրներից ձեռք տակ և ունեցել Գրիգոր Լուսավորչի վկայաբանութիւնը, վորին նա յերբեմն «Հայոց պատմութիւն» և յերբեմն «Հայոց դարձ[ի պատմութիւն]» և կոչում (ս. հրատ., 125, ր. հրատ., 184—185)։ Ապա* Կորն. Կեկելիձեն *իր հատուկ ուսումնասիրութեան մեջ «Լեոնտիոս Ռուխանցվո (Լեոնտի Մրովելու) գրական աղբյուրները» («Bulletin de l'Université de Tiflis», III, 1923, վրացերեն եջ 4—14)՝ ապծարձելով այն գրութիւնն, վոր Լեոնտիոսն իր յերկասիրութիւնը գրելիս ձեռք տակ և ունեցել 4 տեսակի աղբյուրներ՝ հայերեն, պարսկերեն, հունարեն և վրացերեն, յենթադրում և, վոր հայկական աղբյուրներից նրան նյութ պիտի ծառայեին «Հայոց դարձի» կամ Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը, Հռիփսիմյանց վկայաբանութիւնն և «Հայոց պատմութիւն» կամ Մովսես Խորենացվո անվամբ հայտնի պատմութիւնը։ Նույնը Կ. Կեկելիձեն կրկնում և և իր «Վրաց դրականութեան պատմութեան*

I հատորի մեջ (1923, եջ 245—246), միայն այն տարբերութեամբ, վոր Հռիփսիմյանց վկայաբանութիւնն այլևս չի հիշատակում։

Ընդ միմին, առանձին պիտի հիշատակել Ս. Կակաբաձեի անունը, վորը 1912 թ. հրատարակած իր բրոշյուրի մեջ О древне-грузинскихъ летописцахъ XI столетія (стр. 23, 26—27) *համարում եր Լեոնտիոսին XI դարու պատմիչ. մինչդեռ 1924 թվից սկսած հետզհետե փոխեց իր կարծիքը՝ դասելով նույն Լեոնտիոսին X դարու սկզբների (900—920) գրողների շարքը (տես Պատմական պրպտումներ, 1924, եջ 191. Պատմական ժողովածու, II, 1928 եջ 68)։ Միաժամանակ նա կարծում և, վոր «Թագավորաց պատմութեան՝ Մովսես Խորենացվո հետ ունեցած առնչութեան հարցը պիտի հանվի (Պատմական պրպտումներ, 150). «վոր Թագավորաց պատմութեան հեղինակը հայկական գրական աղբյուրների վրա չեր հենվում և այդպիսիներն ոգտագործելուց խուսափում եր, — ասում և Ս. Կակաբաձեն (ibid.),—սա պարզ յերևում և այն հանգամանքից, վոր պատմիչն ոգտվում և, ինչպես գրականութեան մեջ արդեն հայտնի յե (ակնարկում և մեր վերոհիշյալ հոդվածը, եջ 162), և Ագաթանգեղոսով, սակայն վոչ թե նրա հայկական վերախոսքով, այլ հունարենով»։*

[ԹՈՐԳՈՄՅԱՆՔ]

Նախ և առաջ հիշատակենք այսպես, վոր հայոց (սոմեխների) և վրաց (բարթվինների), ռանայց և մովսականաց, հերաց և լեզգինների (լեկաց), յեգերաց (մեգրելների) և կովկասյայց՝ սոցա բոլորի հայրը մի եր Թորգոմ (Թորգամոս) կոչեցյալը։ Այս Թորգոմը (Թարգամոսն)՝ եր վորդի Թարշ[ի]ս, վորդվո [Յ]ավանա, վորդվո Յարեթի, վորդվո Նոյի[1]։*

Յիշատակ արասցուք այսմ՝ զի հայոց և վրաց և Ռանաց և Մովկանաց և Հերանաց և Լեկաց և Կովկասեաց և Եգերաց հայր՝ մի էր սոցա, Թորգոմ կոչեցեալ, որդի Թիրասայ, որդւոյ Դամերայ, որդւոյ Յարեթի, որդւոյ Նոյի։

Յեվ այս Թորգոմը (Թարգամոսը) քաջ մարդ եր։ Յեվ լեզուների բաժանումից հետո, յերբ Նեբրոթը Բաբելոնում աշտարակ չինեց և լեզուները բաժանվեցին՝ ի սփյուռս ամբողջ աշ-

Եւ էր նա այր քաջ և հսկայ։ Ի յայմ կործանման աշտարակին և բաժանման լեզուացն, և ի սփռիլն մարդկան ի վերայ երկրի, ինքն բնակեցաւ ի մէջ լերանց Մասեաց և Արագածոտ։

* Var. հայոց և վրաց] վրաց և հայոց. Так., Опис. II, 11։

խաբէին, այս Թորգոմը (Թարգամոսն) իր ամբողջ ժողովրդով յեկավ և բնակութիւն հաստատեց յերկու լեռների՝ Արարատի և Մասիսի[2] միջև, որոնք անմատչելի յեն մարդկանց համար *:

Յետ նրա ժողովուրդը մեծ եր և անհամար, քանի որ կին բազում կանայք, ուսաերք և դստերք, որդիք և թոռներ ուսաերաց և դստերաց նորա, [և] քանի որ նա (Թորգոմն) ապրեց վեցհարիւր տարի:

Յետ այս՝ Արարատի և Մասիսի[3] յերկիրը, որ վիճակվել եր նրանց, այլևս չեր կարողանում նրանց տեղավորել: [Յետ] նրա (Թորգոմի) յերկրի սահմաններն այս են. արևելքից՝ ծովը Գուբդանի**, արևմուտքից՝ ծովը Պոնտոսի***, հարավից՝ լյառն Որեթի****, և հիւսիսից՝ լյառն Կովկասու (Կավկասիա):

Բայց Թորգոմի (Թարգամոսի) որդիների մէջ ութը հայտնի դարձան [իրերի] քաջերի և անվանի հսկաներ, որոնց անուններն են. առաջինն կոչվում եր Հայկ (Հաոս), յերկրորդը՝ Քարթլոս****, յերրորդը՝ Բարդոս, չորրորդը՝ Մովկան, հինգերորդը՝ Լևկոս, վեցերորդն՝ Հերոս, յոթերորդը՝ Կավկաս, ութերորդը՝ Եգրոսս [Յետ] այս ութ [յեղբայրները] հրամաներ եյին:

Բայց Հայկը (Հաոսը) ամենքից հսկան կր, որովհետև նրա նման վոչոք չի յեղել յերբեք վոչ ջրհեղեղից առաջ [և] վոչ էլ հետո՝ հասակով (բոյով), ուժով և արիութիւնով:

Բայց Արարատի և Մասիսի[4] յերկիրն այլևս չեր կարողանում [նրանց] տեղավորել:

Որոյ էին բազում կանայք և ծնունդս ուսաերք և դստերք որդւոց և դստերաց նորա. և ևկաց ամս վեցհարիւր:

Եւ չբաւէր երկիրն լրումն ամենայն ազգաց նորա. վասն որոյ սաթագծեցան և ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց ի ծովէն Պոնտոսու մինչև ի ծովն Հնդիկայ և կասպից, և առ լերամբքն Կովկասու:

Եւ ընտրեցան յորդւոց նորա արք ութ արիագունք և անուանիք. առաջինն Հայկն, երկրորդն Քարթլոս, երրորդն Բարդոս, չորրորդն Մովկան, հինգերորդն Լևկոն, վեցերորդն Հերոս, եօթներորդն Կովկաս, ութերորդն Եգրէս:

Եւ Հայկն առաւել էր ուժով և քաջութեամբ, որ չեղև նման նմա ի վերայ երկրի, ոչ յառաջ քան զջրհեղեղն և ոչ յետոյ՝ մինչև ցայսօր ժամանակիս:

Սոցա բաժանեաց Թորգոմ զաշխարհն իւր. ետ զկէսն Հայկին. և զկէսն եւթանց որդւոցն՝ ըստ արժէից նոցա...

Իսկ Հայկն զետատարին ժառանգեաց հայրենիս՝ ասացեալ սահմանօքն. և էր իշխան եւթանցն եղբարց, և կային ի ծառայութեան Նեբրովթայ հսկայի, որ նախ թագաւորեաց ամենայն երկրին:

Իսկ վկնի սուտ ամաց անցելոյ՝ ի մի հաւաքեաց Հայկն զեղբարս իւր և ասաց նոցա. Լուարուք ինձ, հարազատք իմ. ահաւասիկ ետ մեզ Աստուած զօրութիւն և ժողովուրդ բազում. և արդ՝ վասն ողորմութեանն որ ի վերայ մեր՝ մի ծառայեսցուք օտարի, այլ Աստուծոյ ճշմարտի: եւ հաւանեցան ամենեքեան, ասացեալ՝ չետուն զնարին, արկեալ յինքեանս զշղթակապ ազգն: եւ լուեալ

---

* Var. յերկու լեռների՝ Արարատի և Մասիսի միջև, որոնք անմատչելի յեն մարդկանց համար] ի մէջ Կովկաս (Կավկասիա), Արարատ և Մասիս լեռներին, որ ամուր են] և անմատչելի մարդկանց համար: Так., Опис. II, 11:

** Var. + որ այժմ կոչվում է Գիլանի:

*** Var. + որ այժմ կոչվում է Սև ծով:

**** Var. + որ գյուղերի յերկրում է:

***** Var. 1. Հաոս. 2. Քարթլոս] 1. Քարթլոս. 2. Հաոս. Так., Опис. II, 11—12:

* Var. Թորգոմը (Թարգամոսը) բաժանեց... ըստ յերկրագրության] Թորգոմը (Թարգամոսը) բաժին հանեց իր ժողովոց [հետևյալ տեղերն ու սահմանները. Քարթլոսին տվեց իշխանություն Կասպից ծովից մինչև ծովը Պոնտոսի և գործեց նրան իշխան բոլոր յեղբայրների, և այս յեղբայրներին էլ՝ յուրաքանչյուրին բաժին հանեց հետևյալ տեղերը..., իսկ Հայկին (Հաոսին) հաստատեց այնտեղ, ուր ինքը Թորգոմն (Թարգամոսն) եր ապրում, Արարատ լեռան մոտ, և տվեց նրան Մասիս տարին, որ այժմ Ալադաղ և կոչվում, մինչև Մարաց սահմանները... Так., Опис. II, 12:

** Var. Յետ այս յոթին հսկաներին... ամբողջ աշխարհում] Քարթլոսը տիրում եր իր մյուս յեղբայրների վրա, իսկ Հայկը (Հաոսը) իր բաժնում. և բոլորը մեծ սիրով եյին կապված իրար հետ. և հպատակ եր Հայկը (Հաոսը) իր ժողովրդով Աստղատանի արքա Նեբրոթին: Так., Опис. II, 13:

և ուրացան Նեբրոթին՝ հարկ չառալով նրան այլևս: Սրանց հետ մի քանի այլ ժողովրդներ ևս համամիտ լեղան, իսկ մյուսները լերկսիբա գաբձան: Ապա բարկացավ Նեբրոթը, ժողովից իր հակառնելին, և բոլոր հավատարիմ զորավարներին, և զուրս լելավ ընդդեմ Թորգոմյանների (Թարգամոսյանների): Իսկ Հայկը (Հաոսը) զիմից յոթնեկյան հակառնելին, և Թորգոմի (Թարգամոսի) ժողովրդին, և նրան ոգնության գույց տվին արևմտյան այլ և այլ ժողովրդներն ևս: Սրանց բոլորին ժողովից Հայկը (Հաոսը) և կանգնից Մասիսի առջոտում: Ցետ լերբ մոտեցավ Նեբրոթը Այարպատական (Այրարատական) աշխարհին և կանգնից այնտեղ, վաթսուն հակա և՝ նրանց հետ՝ հզոր զորավարներ ուղարկից Թորգոմյաններին (Թարգամոսյաններին) կարգի կանչելու համար: Հենց վոր Նեբրոթի զորավարները մոտեցան, Հայկի (Հաոսի) յոթն հակառնելը մեծ զորքով զիմավորեցին [նրանց], իսկ Հայկը (Հաոսը) հզորագույն զորքով կանգնեց յեռևից՝ թիկունքում: Նրանց միջև տեղի ունեցավ սաստիկ պատերազմ, վոր նմանվում եր ոդի սաստկությանը, քանի վոր նրանց վոռնելի վոշին նման եր կուտակված ամպերին, նրանց զրահի փայլատակումը՝ յերկնքի կայծակնանց բերանի ձայնը՝ վորոտման ձայնին, նրանց նետերի բազմությունն ու քարերի ձգումը՝ խիտ կարկուտին, և նրանց արյունահոսությունը՝ կարկուտի առուներ: Շարունակվեց պատերազմը նրանց միջև, և յերկու կողմից էլ յեղան անթիվ կոտորվածներ:

Իսկ Հայկը (Հաոսը) նույն հակառնելի յեռևից եր կանգնած, քաջալերում եր նրանց և մխիթարում ահարկու ձայնով, վոր կայծակի ձայնությունին եր նմանում: Ապա Թորգոմյանք (Թարգամոսյանք) հաղթահարեցին և կոտորեցին Նեբրոթյան հակառնելին և նրանց զորավարներին: Իսկ Թորգոմյան (Թարգամոսյան) Նեբրովթայ՝ բարկացաւ, և սպար ամբոխ բազում հակայից և խառնափնջից, և դիմեաց ի վերայ նոցա, և եկն յԱտրպատական յաշխարհն: Եւ Հայկն կայր լերբոյովքն առ ոտն Մասեաց. և առաքեաց Նեբրովթ վաթսուն հակայ՝ յոլովից բազմութեամբ. և խառնակք ի միմեանս՝ ահագին և սաստիկ բախմամբ իբրև զձայն որոտմամբ ամբոց. և եղեն կոտորուած յերկոցունց կողմանցն անթիւ և անհամար:

Եւ Հայկն կայր յետուստ կողմանէ լերբոցն, և սրատակեցոյց քաջերեքս. և ինքն իբրև զկայծակն ասպատակէր շուրջանակի, և ընկենոյր զհակառակ վաթսուն՝ զօրօքն լերեանց մինչև խոպատ, և բնաթանեքին հարապատովքն ոչ ձնագեալ չնորհօքն Աստուծոյ, և փառք տային փրկողին լերեանց ամենակալի: Եւ

դօքն հակառնելը՝ Բարթլոս, Բարդոս, Մոսխան, Հերոս, Լեկան, Կավկաս (Կավկասոն ?) [և] Եգրոս՝ կենդանի ձեռքով և չվիրավորվելով, զորավիգ եղեն և վառարանում ասաժուն: Հենց վոր Նեբրոթն այս լսեց, բարկացավ և արշավեց նրանց գեմ իր ամբողջ ուժով: Իսկ Հայկը (Հաոսը) Նեբրոթի չափ զորք չուներ. նա ամրացավ Մասիսի գերբուվներում: Նեբրոթը յածից մոտեցավ, և եր նա վոտից մինչև գլուխ զինված յերկաթով և պղնձով: Նա յելավ մի սարի վրա խոսելու Հայկի (Հաոսի) հետ և պահանջից նրանից հնազանդություն, վորպեսզի իր կամքով գա նրա մոտ: Իսկ Հայկը (Հաոսը) գիմից հակառնելին *. «Ամրացրեք թիկունքս, վոր յես գնամ ընդդեմ Նեբրոթի»: Ցետ նա գնաց և գեմ առ գեմ մոտեցավ Նեբրոթին, ձգեց նետը, վորն անցնելով պղնձե տախտակով[ները]ց կուրծքը և գուրս յելավ քամակից: Ապա Նեբրոթն ընկավ, և նրա բանակը վախուտի դիմեց: Ցետ Հայկն (Հաոսն) իրեն արքա հայտարարեց իր յեղբայրների և սահմանակից այլ ժողովրդների վրա: Իսկ յոթնեկյան յեղբայրները գնացին յուրաքանչյուրն գեպի իր յերկիրը, և նրանք Հայկի (Հաոսի) հպատակ եղեն **:...[6]

լուեալ Նեբրովթ՝ խռովեցաւ յոյժ, և դիմեաց ինքնին ի վերայ Հայկին: Իսկ նա ոչ ունելով զօրս իրրև զնորայն, ամրանայր ի դեբբուիր ձորոցն Մասեաց: Իսկ Նեբրովթայ ապառաղնեալ կուռ վառեալ յերկաթոյ յոտիցն մինչև ցգլուխն՝ երանէր յոստ մի բլրոյ, կոչէր զՀայկն յառաջին հնազանդութիւնն: Իսկ Հայկն ոչ ետ պատասխանի նմա, այլ ասէ ցեղբարսն իւր. Ամբացուցէք զիս յետուստ կողմանէ, և իջանեմ ես առ Նեբրովթ: Եւ ինքն երթայր մերձենայր առ նա, և նետիւ հարկանէր ի վերայ տախտակացն սրտին, և շնչառակի անցուցանէր թափ ի լոյսանցոյցս արեգակնացայտս, և շրջեալ առժամայն փչէր զչունչն. և անկեալ բոլոր բանակն իւր, և տունն Թորգոմայ յանհոգս եղեալ հանդչէին. և թագաւորէր Հայկն հզրարց իւրոց, և ամենայն հզրաիանացն ազգաց:

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԴԵՊՔԵՐ „ԽԱԶՐԱՑ" ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԻՑ]

... [Ցետ] ուժեղացան խազարներն և սկսեցին կռվել լեզգիների (լեկների) և կովկասյանների (կավկասոնների) հետ: Ցայնմ ժամանակի զօրացեալ ազգն Խազրաց կռուէին ընդ ազգին Լեկաց և Կովկասու. որք անկեալ ի կարիս՝

* Var. Իր յեղբայրներին:

** Var. Ցետ Հայկն (Հաոսն) իրեն թագավոր հայտարարեց...և նրանք Հայկի (Հաոսի) հպատակ եղեն] Ապա Հայկը (Հաոսը) մեծ ցուրախություն առաջ բերեց և տիրեց իր ընչակայքին և իր մասում յեղավ թագավոր: Իսկ նրա մյուս յեղբայրները գտնվում եղեն Բարթլոսի իշխանության ներքո. և Բարթլոսն ու Հայկը (Հաոսը) և նրանց յեղբայրներն իրենց ամբողջ կյանքի ընթացքում փոխադարձաբար սեր եղեն ատծում իրար և ոգնում ամեն տեսակ կարիքների ժամանակ: Իսկ Բարթլոսն ամենքից ավագագույնն եր և գլխավորը, և այսպես բոլորը պատվում եղեն նրան իրրև իրենց տիրոջ: Так., Опис. II, 16:

Այս պահին Թորգոմյաններըը (Թարգամոսյաններըը) բոլորը խաղաղ կային և սիրով առ միմյանս։ Իսկ Կավկասի վորդվոց վրա անը կը Տիրնեթի վորդի Դուբձուկը։ Նրանք (լեզգիներն ու կովկասյաններըը) այս մասին հաղորդեցին Թորգոմյան(Թարգամոսյան)վից ժողովուրդներին ևլ՝ որնուհյուն խնդրելով խաղարների դեմ։ Իսկ Թորգոմյան (Թարգամոսյան) բոլոր ժողովուրդներըը ժողովեցան և՝ անցնելով լյառն Կովկասի (Կավկասիա)՝ գերեցին ամբողջ յերկիրն խաղաց և քաղաքներ չլինեցին խաղցոց սահմաններում, ապա վերադարձան։

Սրանից հետո խաղարներն ունեցան թագավոր, և բոլոր խաղարներըը հավաքվեցին իրենց այդ անվանի թագավորին։ Ցեվ առաքեցին նրան և դուրս բերին դրամբ ծովաս, վոր այժմ կոչվում է Դարսբանդ։ Թորգոմյաններըը (Թարգամոսյաններըը) չկարողացան գիմադրել, քանի վոր խաղարներն անթիվ բազմություն ևլին կազմում։ Գերեցին Թորգոմյանների (Թարգամոսյանների) յերկիրներն ու ավերեցին քաղաքներն Աբարատաև և Մասիսի... և բոլոր Թորգոմյաններըը (Թարգամոսյաններըը) խաղարների հարկատու դարձան։ [Ցեվ] խաղարների թագավորն... ընտրեց իր վորդուն Հայքի (Սոմխիթի) ու Բարթևի գերի[ների]։

[Քևկատոս պարսից թագավորի որոք] հարմար առիթ գտան հայերն (սոմեխներն) ու վրացիներն և՝ անջատվելով պարսիկներից՝ ամրացրին իրենց բերդերն ու քաղաքներըը, և միացան Թորգոմյան (Թարգամոսյան) բոլոր ժողովրդներըը։

Սրանից հետո մի քանի տարի անց Քևկատոս պարսից թագավորն ուղարկեց Փարբորոս* կոչեալ իր վորդուն՝ խնդիր արարին ի տունն Թորգոմայ վից աղգաց, որք ի խնդութեան և ի խաղաղութեան կային յատուրան յամենայնի գալ օգնել նոցա։ Որք և չգան իսկ յօժարութեամբ և կամ պատրաստութեամբ, և անցին ընդ լիառն Կովկասու, և գերեցին գերիկըն Աղբից և ձեռն Դուր[բ]ձուկին, որդւոյն Տիրնթևոյ՝ որ կոչեաց գնոսա յօգնականութիւնն։

Զկնի այսորիկ գարձեալ ժողովեցան Աղբից, և եղեն իւրեանց թագաւոր, և եղեն բանակ մեծ, և ելին ընդ Դուռն Դարբանդու ի վերայ Թորգոմայ՝ մինչև յԱբարատաւ գաշտն և Մասեաց, և կոտորեցին և գերեցին գնոսա, զի էին անբաւք... Եւ արարին [զԹորգոմեանան] ընդ հարկաւ։ Եւ զաւաջին գերեալսն ի Հայոց և ի վրաց՝ ետ թագաւորն Աղբից որդւոյ իւրոյ...

... միաբանեալ ընդ Հայոց՝ ամենայն ազգին Թորգոմայ, ի բաց կացին ի Պարսից, ամբարձուցեալ զթագաւոր և զղղիակս։

Եւ դարձեալ Քևկատոս՝ առաքեաց ի վերայ Թորգոմայ զպօրագլուխն իւր զՓարբորոս** զօրօք բազմօք. և գնացեալ

* Var. Փարաբորոս. Թագ., 11. առաջացած պիտի լինի յեկեղեցական վրացերենում «չ» և «բ»-ի չփոթությունից, վորոնք շատ են նման երբ։

** Նույնը։

զնով մեծ զորքով, րնդդեմ Հայոց (սոմեխների) և վրաց և բոլոր Թորգոմյանների (Թարգամոսյանների)։ Իսկ Թորգոմյան նները (Թարգամոսյանները) բոլորը ժողովեցան և դիմեցին Աարպատական (Ադրբաթագան). հաղթահարեցին Փարբորոսին, վորը փախուստի դիմեց, իսկ նրա զորքը վոչնչացրին։

Սրանից հետո մի քանի տարի անց նորից ուղարկեց նույն Քևկատոսն իր թոռան՝ Շեոչ* Յերջանկի որդուն՝ վորը սպանվեց Թուրքաստանում, ինչպես այդ մասին դրած է Պարսից պատմության գրքում, վոչ բոլորն ուղիղ, այլ մեծ մասամբ սուտ։ [Ցեվ] այսպես յեկավ Շեոչի վորդին՝ Քաիխոսրո կոչյալը։ Հայերն (սոմեխները) ու վրացիները չդիմադրեցին նրան, քանի վոր նրա զորքը մեծ եր։ Շրջեց ամբողջ Հայքն (Սոմխիթն) ու Բարթևին, գերեց ամեն ինչ և ավերեց բոլոր բերդերն ու քաղաքները և նրանակից իշխաններ...

Ցեվ սրանից հետո մի քանի տարի անց... հարմար առիթ գտան հայերն (սոմեխները) ու վրացիները և՝ անջատվելով պարսիկներից՝ կոտորեցին պարսից իշխաններին և ազատվեցին։

Մինչ այժմ (Յերուսաղեմի գրավումը Նաբուքոդոնոսորի կողմից) Բաբելոնյանների լեզուն հայերենն (սոմխուրի [8]) եր, վորով [և] խոսում էին իսկ յերբ անհամար ժողովրդներ ժողովեցան Բաբելում, այն ժամանակ վրացիք գերեցին հայերեն (սոմխուրի) լեզուն, և այս բոլոր ժողովրդներից գոյացավ վրացերեն (քարթուլի) լեզուն ***։

* Var. Բիւր. հմմ. 148 յերևի * ծանոթություններ.

** Նույնը։

*** Var. Մինչ այժմ... վրացերեն (քարթուլի) լեզուն։ Մինչ այժմ Բաբելոնյանների լեզուն միմիայն վրացերենն (քարթուլի) եր, վորով [և] խոսում էին։ Իսկ յերբ անհամար ժողովրդներ ժողովեցան Բաբելում, այն ժամանակ վրացիք այլասերեցին (աղավաղեցին) իրենց լեզուն, և բոլոր այս ժողովրդներից գոյացավ պճնապարզ լեզու։ Так., Опис. II, 17 (շատ լեզուներ, Так., ibid., 5)։

Սրանից հետո մի քանի տարի անց հանդես եկավ Վաչտաշաբ պարսից թագավորի մորքին՝ Սպանդիատ կոչյալը, մորը վիճիտարի եր և անմանի։ Իսկ հայերն (տոմխներն) ու վրացիները չընդդիմացին, այլ՝ ամրացնելով բերդերն ու քաղաքները՝ սպասում էին նրա գալուն։ Բայց յերբ նա (Սպանդիատը) յեկավ Աղբրյատական (Ադարբադական), նրան լուր հասավ, որ Թուրքերը մտել են Պարսկաստան և սպանել նրա պապին։ Ապա Սպանդիատը թողնց պատերազմը հայերի և վրացիների հետ, դարձավ Թուրքերի վրա՝ [վրեժ]խնդիր լինելու իր պապի արյան համար, և հայերն ու վրացիներն ապատ զգացին իրենց։

[Այդ ժամանակ] Բարթլիւմ խոսում էին վեց լեզվով՝ հայերեն (տոմխուրեն), վրացերեն (քարթուլի), խազարերեն, ասորերեն, յերբայերեն և հունարեն (բերձնուլի)։ Այսպիսի լեզուներ կային, որ պիտեին վրաց բոլոր թագավորները, որք և կանայք։

Իսկ գինի այսորիկ եկն գարձեալ այլ ամն Թագուհը Պարսից՝ Սպանդիատ անուն, որդի Վաչդապիշոյ, ի վերայ Հայոց և Վրաց. և ի գալն յԱրտպատական՝ լուաւ բօթ գուժի եթէ սպանին զգին Թուրքաց զհօրեղբայրը նորա, և գարձաւ անդրէն ի Թուրքաստան, և հանդեան Հայք և Վիրք։

Եւ յայնմ ժամանակի խօսէին ի Վիրս վեց լեզու, հայերէն և խազրի, ասորի և երբայեցի, յոյն, և որ ի խառնից նոցա հաւաքեցաւ[10] վրացին։

[ԱՆՏԻՈՔՈՍ ՅԵՎ ՓԱՌՆԱՎԱՋ]

Յեվ ասից [Ալեքսանդր Մակեդոնացին] Անտիոքոսին Ասորեստանը և Հայքը (Տոմխիքին), և [ամրողջ] արևելքը հանձնից նրան։

...[Վրաց իշխան]Փառնավազն(Փար[սման]ն Ալազն ?) գնացաններ ուղարկից Ասորեստանի թագավոր Անտիոքոսի մոտ բազում ընծայներով և խոստանալով ծառայել նրան՝ ոդնություն խնդրից նրանից հունաց (բերձնների) ընդդեմ։ Իսկ Անտիոքոսն՝ ընդունելով ընծաները՝ նրան (Փառնավազին) լրեն որդի անվանից և թագ ուղարկից, և հրամայեց Հայքի (Տոմխիքի) իշխաններին* ոգնել նրան։

Անտիոքոս՝ որ զԱնտիոք շինեաց՝ եւ [Ալեքսանդր Մակեդոնացին] զԱսորեստան...

Եւ արձակեաց [Փառնաւազն] գնացան առ Անտիոքոս բազում ընծայիւք, և խնդրեաց օգնութիւն ընդդէմ Յունաց. և խոստացաւ ծառայել նմա։ Եւ Անտիոքոս ընկալաւ զլուսն նորա յօժարութիւնաւք, և առաքեաց նմա թագ, և հրամայեաց իշխանացն Հայոց օգնել նմա։

* Var. ժողովրդներին։

Իսկ յիսկզբան տարին Ագոնը՝ գաշնակցելով Հունաստանի զորքն հետ՝ շատ ուժեղացավ և [կռվի] կանչից Փառնավազին։ Իսկ Փառնավազը բազմապատիկ վրաց զինվորականների [թիվը], ... և սրանց միացան՝ Հայքով (Տոմխիքով) Անտիոքոսի իշխանները։...

Յեվ գնաց Փառնավազը և՝ զրավելով Հունաստանին սահմանա[կից] Անձանձորը[11] Յեկեղեցով (Եկեղցով) վերադարձավ Կղարջք (Կլարջեթ), որը [նուլնպես] զրավից. ապա յեկավ Մըցխեթ։...

... Փառնավազ՝ [թագավորն Վրաց՝ բաժանից Բարթլին ութ սպասպետությաւս, ուր և ուղարկից իշխանները] ... չորրորդին ուղարկից [իրեն] իշխան Սամշվիլդելի՝ տալով նրան Սկվիրեթ գնալից մինչև [այն] լո[ռը], որ կոչվում ե[ն] Տաշիր և Աշոցք (Աւոց)*...

Յեվ այսպես Փառնավազն առաջին թագավորն եր Բարթլիւմ՝ Բարթլոսի տոհմից։ Սա տարածից լեզուն վրաց (քարթուլի), և բացի վրացերենից վոչ մի այլ լեզվով այլևս չէին խոսում Բարթլիւմ։ Սա տիրից [նաև] վրաց դպրութիւնը[12]։

Իսկ ի գալ միւսոյ ամին, միաբանեցաւ Ագոն ընդ Յունաց, և արաբ ժողով բազմութեան հնձելոց՝ ի վերայ Փառնաւազայ։ Եւ նա զնաւրն ժողովից. և եկն նոա զօր յԱնտիոքոս։...

Եւ գնաց Փառնաւազ ի կողմանս Յունաց, և գերեաց զԱնձ, և զԱնձուրա և զնչևկացիս, և գարձաւ ի Կարճէթ, և էառ գնա, և եկն ի Մցխիթա։...

Եւ սահմանեաց Փառնավազ կողմնակաս ութ... և գչորրորդն առաքեաց ի Շամշոյանէ, և եառ նոա ի Սկակաւերթոյ մինչև ցՏաշիր և ցԱշոցք։...

...Եւ էր Փառնաւազ առաջին թագաւոր յազգէն Բարթլոսայ. սա եառ հրամանն աւետեաց երկրին խօսել զլեզուն Վրաց։...

[ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ]

Վախճանվից Անտիոքոս թագավորը (ընդ որում՝ Անտիոքի թագավորութիւնքն) Բաբելոնում, և այս պահին Հայքում (Տոմխիքում) թագավոր գարձավ Արշակ կոչեցյալը, որը հետ համաբաշխ եր [վրաց թագավոր] Միհրանը (Միրիան ‖ Միրվանը)**. և մեռավ Միհրանը (Միրիանը ‖ Միրվանը), և նրա փոխարեն թագավոր գարձավ նրա որդին Փառնաջոմը։...

Եւ մեռաւ Անտիոքոս թագաւորն Ասորւոց և Բաբելացի, և թագաւորեաց ի Հայս (ի Հայք. sic) Արշակ (ուղիղ՝ Արշակ)***. և եառ Մրուանդ զդուստր իւր՝ որդւոյն Վաղրակայ, և մեռաւ Մրուանդ։ Եւ թագաւորեաց որդի իւր Փառնջոմ։...

* Համ 148 յեր. * ծանոթութեան։

** Var.+Այս Միհրանը (Միրվանը) Արշակի որդի Արշակին տվից իր դուստրն։

*** Համ. 148 յերևսի * ծանոթութեան։

[Այս Փառնաջոմը] սիրեց պարսից կրոնը, կրակապաշտութիւնը... և այս պատճառով նրան տանկին Քարթլիի բնիկները...

Ապա Վրաց (Քարթլիի) իշխանների մեծատանութիւնը պատրաստեցին կազմից, և [նրանք] դնացան ուղարկին յին հայոց (սամխեների) թագավորի մոտ՝ ասելով. «Մեր թագավորն ուրացաւ հայկական կրոնն և չի պաշտում Վրաց (Քարթլիի) պահպան աստվածներին. ընդունեց հայրենի կրոնը և թողեց կրոնը մայրենի [3]. այժմ նա արժանի չէ այլևս լինելու մեզ թագավոր. տուր մեզ քո որդի Արշակին, որի կինը մեր Փառնաջոմյան թագավորների սերնդից է. հասցրու քո զորքը, որպեսզի քո կինը նոր կրոն ընդունող Փառնաջոմին. և մեզ թագավոր լինի քո որդի Արշակը և մեզ թագուհի՝ նրա կինը, մեր թագավորների զավակը»:

Ապա հայոց (սամխենների) թագավորը հավանեց այս առաջարկությունը. յետ ուղարկեց նրանց (վրաց) դեսպաններին բարի պատասխանով, ուր ասում էր. «Յեթե, իրոք, անարատ սրտով կցանկաք ձեզ թագավոր իմ որդուն, զուք՝ բոլոր իշխաններդ՝ ամեք ինձ պատանդ. և յետ իմ որդուն կատմ ձեզ թագավոր և ամենուրեք լինելի կդարձնեմ ձեզ»: Ապա Վրաց (Քարթլիի) իշխանների մեծ մասը՝ տալով պատանդներ՝ հայատարածին, որ ուրանում են Փառնաջոմին: Ապա հայոց (սամխենների) թագավորն իր ամբողջ զորքով գնաց Քարթլի... Իսկ Վրաց (Քարթլիի) ուրացած իշխանները ընդառաջ գնացին հայոց (սամխենների) թագավորին Տաշիրում, և այնտեղ նրին ժողոված շատ հայեր (սամխենը) և վրացիներ: Իսկ Փառնաջոմն նույնպես գիմից այնտեղ՝ Տաշիր: [Յեվ] նրանց մեծ ուժ ունեցավ սաստիկ պատերազմ, [և] յերկու կողմից էլ անհամար կոտորվեցին: Իսկ Փառնաջոմը հաղթվեց հայերի (սամխենների) և վրա-

...եւ յետ այսորիկ սեծաբանաց [Փառանջոմ] զմոգան պարսկաստեն...

Եւ բարկացան Վիրք:

Եւ խնդրեցին ի Վաբրակայ. Հայոց արքայէ, զի տայէ նոցա զորդի իւր թագաւոր, զի մեր թագաւորն, ասեն, պարսիկ եղեւ և մոռացաւ զհաւատս մերոց իւրոց, և պաշտէ զհայրենի կրօնսն:

Եւ թագաւորն Հայոց ուրախ եղեւ զարձոյց զդեսպանսն: Եւ յաւուրն Փառնաջոմի, և էած զօր ի Պարսից, և ուղարկեաց՝ ժողովեաց, և էլ ընդդէմ թագաւորին Հայոց: Եւ Վաբրակէս (sic) Հայօք և Վրօք մարտեաւ ընդ Փառնաջոմ ի գաւառին Տաշրայ, և տպան զնա, և կոտորեաց զզօրս նորա լայտառ: Եւ թագաւորեցոյց Վրաց զԱրբակ որդի իւր, որ ունէր կին զդուստր Մրուանայ, և աջոզեցաւ թագաւորեաւին նորա:

յենների կողմից. և տպանվեց Փառնաջոմը, և կոտորվեց նրա զորքը... իսկ հայոց (սամխենների) թագավորն իր որդի Արշակին գիջեց:...

Իսկ Բարամ թագավորը ժողովից Վրաց (Քարթլիի) զորքը՝ կցելով [սրան] Հայքի (Սամխիթի) ուժերն [յեվս]... Յեկավ Միհրանը (Միրվանը ‖ Միրվանը) և կանգ առավ Բիրդուջ գետի վրա: Սկսեցին կռվել: Յեվ յերկուսի [զորքի] մեջ դանվեցին հսկաներ: Յեվ [այդ] հսկաներն ամբողջ ամբա [ընթացքում] յուրաքանչյուր որ պայքարի մեջ կլին: Յերբեմն մի կողմն էր պարտվում, յերբեմն մյուսը: Բայց այդ մի ամբա ընթացքում այս Միհրանը (Միրիանը ‖ Միրվանը) իր ձեռքով սպանեց տասնյերեք հսկաներ վրացիներից և հայերից (սամխեներից). և վոչոք չկարաց վրաց և հայոց (սամխենների) մեջ Միհրանին (Միրիանին) համապատ... Բայց հայերն (սամխեներն) ու վրացիները պարտվեցին պարսիկներից, վորոնք սպանեցին Բարամ վրաց թագավորին...

Իսկ նրա (Քարթամայ) կինը՝ Բարամի դուստրը՝ ունաց տկար: Դիգերելով՝ գնաց Հայք (Սամխիթ) և այնտեղ ծնեց տղա, վորին անվանեցին Ադրիկ (Ադրիկ)...

... Յեվ [Միհրանը] բռնադատեցավ հանել Բարամի կնոջը, վորը Արշակունյաց գավակ էր, Սամշվիլդեից և ամուսնացավ նրա հետ...

...Արշակ թագավորը մորով Արշակունի յեր և հորով Ներսեհյան-Փառնավազյան...

Իսկ Ադրիկը, վոր էր վորդի Քարթամի՝ վորդվո Սաուրմագի և Բարամ թագավորի դստեր վորդին,... մնալ Հայքում (Սամխիթում): Նա գիւղեգիւգաղեմ, բարձրահասակ և վիթխարի տղամարդ էր: Բազմիցս վոչնչած էր հայոց (սամխենների) և ասորվոց պատերազմներում

[Բարամն և Մրուան] կռուեցան սակս մի...

Եւ կին նորա (Քարթամայ)՝ դուստրն Բարամի՝ յղի դրով գնաց ի Հայս. և ծնաւ որդի, և կոչեաց զնա Աղրիկ...

Եւ ի Շամշուտայ հանեալ զկինն Բարամի՝ [Մրուանն] կին արար զնա, որ էր դուստր Աբրակունեաց (ուղիղ՝ Արշակունեաց) *:...

Իսկ Անդրիկ մնալ ի Հայս՝ եղև այր անձնեայ, և աջողակ ի պատերազմունքան գեալ՝ որ ընդ Հայս և ընդ Աւորիս, կռուրեալ ի նոցանէ յոլով Մամբրիզն**: Սա առեալ զզօրս Հայոց՝ մարտաւ ընդ Աբբակայ (ուղիղ՝ Արշակայ**) յերկիրն Թաւղեաց, որ է Ծաղկայս...

* Հմմ. 148 յեր * ծանոթություն:
** Նույնը:

և շատ [եւ] դյուցազնեալ եր ապանել և ինքն եւ անուն հռչակել: Սա զորք խընդրեաց հայոց (սոմխեանցն) թագավորից, որն և ասէց այն. և արջասէց Աբջակ վրաց թագաւորի՝ իր մօրեղբար՝ վրա:...

[Ապանեալ Աբջակին՝]Ագերին խնդուն և ետ գնաց Հայոց (Սոմխիթի) զորքն մոտ, և ասաց. «Յերկրպում եմ ձեր ատաւածներով, մի ուզիք ձեր սրերը վրացիներն զեմ, քանի վոր ազգակից են (հայրենի չին) մեզ, և այժմ չես եմ նրանց թագավորը՝ ձեր ուժերն ապուժեցամբ: Հայերը (սոմխեանցը)չսեցին նրա ապերը և կանդ առան նույն տեղում: Գալով վրաց զորքի մոտ՝ Ագերին բարձր ձայնով ազազակեց.«Յես ձեր թագավորներն վորդին եմ, և իմ բաղդն ինձ և վիճակել [ձեզ] թագավորութիւնը: Այժմ ընդունեք ինձանից բարիք և ուրախութիւն: Այլևս հայոց (սոմխեանցն) զորքը չէ ուզղվի ձեր վրա»... Յեվ խաղաղութեամբ ժողովեցան մխսին հայերը (սոմխեանցը) և վրացիները և պարսիկները և ռաննները, և՝ բերելով վրաց թագը [, վոր] Աբշակի[նն եր]՝ դրին Ագերկին...

Յեվ այս Ագերկը տիրեց ամբողջ յերկրին Բարթլիի և Յեգերաց (Եգրիսի). և հայոց (սոմխեանցի) թագավորն իր դուստրը տվեց նրան ի կնութիւն...

Իսկ Անդրեաս սուրբ առաքյալը... անցավ նզաբշքի (կաբշկիթի) ճանապարհներ[ով,] Պարթևաց յերկիրները, վոր [նույն] Հայքն (Սոմխիթն) և 15, և անցավ Յերուսաղեմ՝ դասին առնելու:...

Այս Ագերկի թագավորութեան որոք կրկին ուժեղացավ Պարսից թագավորութիւնն... Ապա հայերն (սոմխեանցն) ու վրացիները հնազանդ կյին Պարսից թագավորին **:

Յեվ մինչև Ագերկի թագավորելը՝ Բարթևում վրաց մի թագավոր եր նստում: Իսկ այս Ագերկն յերկու վորդի

... և ապան [Ագերկ] գնա (Աբջակ). և գարձան Վիրք ի փախուստ: Եւ յապաչանս անկեալ հայոց Ագերկ՝ արդել ի կոտորելոյ զվիրացիսն. Չի ես եմ, ասաց, այսուհետև թագաւոր նոցա՝ ընտրեալ ձեր: Եւ ամենայն զօրքն Վրաց անկեալ երկիրպագին Ագերկայ, և գրին ի գլուխ նորա զթագն Աբրակայ (ուղիղ՝ Աբջակայ) *. և մի ևրկն հայք և Վիրք և տունն Աւանայ:...

և... թագաւորեաց [Ագերկն] ի վիրաց Վրաց, առնել զդուստր թագաւորին Հայոց իւր ի կնութիւն:

* Տես 148 յեր. * Ծանոթութիւնը:
** Var. Աժդահան [պարսից թագավոր]ին

ուներ՝ վորոնց և բաժանեց նա[իր թագավորութիւնը, տալով մեկին՝ Բարտամին՝ այն մասը, վորը Կուր գետից գնալ հյուսիս և Մցխեթ քաղաքով, իսկ մյուսին՝ Բարթամին՝ հարավային մասը Արմազ քաղաքով]...

Իսկ Ագերկից սկսած այս թագավորները հայոց (սոմխեանցի) թագավորներին հնազանդության ներքո կյին. Նամանավանդ՝ Արմազեցվոց թագավորներն ոգնում կյին հայերին (սոմխեանցին) նրանց բոլոր թշնամիների դեմ:

Ապա թագավոր գարձավ Հայքում (Սոմխիթում)մեծն Յերվանդ(Բարվանդ), վորը՝ մոտանալով վրաց բարիքներըը՝ միացավ Փարաման Արմազեցու հետ և գրավից Բարթլիի սահմանները, քաղաք Ծունդան և Արտանանը (Արտանը) մինչև Կուբը, և բնակվեցրեց Ծունդայում զաղանատարու մարդիկ՝ զևերին ազգակից, և կոչից Ծունդան [նոր] անունով՝ Քաջատուն, վոր Թարգմանաբար նշանակում և «Դևերի տուն»:..

Ապա Սմբատ Բյուրատյանը (Սումբատ Բիվրիտիանը) ապանից Յերվանդ հայոց (սոմխեանցի) թագավորին, և թագավոր հաստատից Յերվանդի յեղբայր Արտաշեսին (Արտաշանին):

Ապա Բարթլիի թագավորները՝ Ադորկ [Արմազեցին] և Արմազել[Մցխեթցին]՝ զիմացին սաերին և լեզգիներին (լեկերին) [ընդրելով ոգնություն]... և ժողովից անթիվ բազմություն... Մինչ կժողովվեր հայոց (սոմխեանցի) զորքը՝ սրանք [բոլորը] մտան Հայք (Սոմխիթ) և անակնկալ կերպով դրավեցին Շիրակավանն ու Վանանդը մինչևԲադրևանդ** ու Բասեն(Բասիանը),և վերադարձան***՝ վերցնելով բազում գերիներ ու ավար և լցվելով ամենայն հարստությամբ. իսկ [վերադարձին] անցան Փարխոսի ձո-

* Չմմ. 148 յեր. * Ծանոթությունը:
** Var. Շապրևանդ: Չմմ. 146 յեր.* Ծանոթությունը:
*** Var. + և գերիներն գաշտն մինչև Նախճևան:

... եւ Բարտան և Բարթամ կայսին և հնազանդութիւն թագաւորացն Հայոց, Աղերկայ սկսեալ. և աւելի՝ Արմազու թագաւորքն օգնէին Հայոց՝ ընդդէմ կալով թշնամեաց նոցա:

Յետ այսոցիկ թագաւորեաց Հայոց մեծն Երուանդ, և էառ ի Վրաց գԱբատանան, մինչև գԿուր գետ, և զքաղաքն Ծունդայ. և բնակիցսյց ի նմա մարդ գևեւթասօս, և անուանեաց զնա Քաջատուն:..

Իսկ Սմբատ Բիւրատայ՝ սպան գիբրուանդ, և թագաւորեցոյց զեղբայր նորա զԱրտաբան (ուղիղ՝ Արտաշան)*:...

Յայնժամ թագաւորքն Վրաց՝ Ադուկ և Ադմայէր, կոչեցին յօգնութիւն զՀունիկաց և զՕսաց... և զօրքն Վրաց առ հասաւրակ ի մի վայր եկեալ, մտին յանկարծակի յայլ նահանգ հայոց, մինչդեռ անկազմ կային նոքա, և գերեցին գՇիրակ և գՎանանդ մինչև գԲասեն. և դարձան ի գաշտն Նախջաւանու, և առին աւար բազում. և ելին ընդ դուռն Փարխոսայ, և փութով անցին ընդ Կուր գետ. և երթեալ ի Կամբէձ[ան], բանակեցան ի վերայ Իօրի գետոյն: Իսկ Սմբատայ ժողովել զզօրս Հայոց, չո-

նապարհով: Ապա Սմբատ Բյուրատյանը դիմեց Հայոց (Սոմխեթի) զորքին, և խոհուն և լեթ ժողովեցան հայերը (սոմեխները) և սկսեցին հետամուտ լինել: Իսկ բոլոր հյուսխայլիններն անցկ կլին Կուբը և հասկ Կամբկչովան՝ բնակուելոյն հաստատելով Իոր գեաի վրա և բաժանելով [իրար միջ] գերիներն ու ավարը: Ապա Սմբատն գեորգեան ուղարկեց [ներանց մոտ], ասելու. «Ինչ վոր Հայքից (Սոմխեթից) ավար եք վերցրել՝ անասուն, վոսկի, արծաթ և զործվածք՝ բոլորն ընծայել եմ ձեզ. և վորքան էլ գուք հայերի (սոմեխների) արյուն եք թափել, այն էլ չի պահանջվի ձեզանից. բայց վոր գուք մարդիկ եք սպանել գերի, [գոնե] ներանց վերադարձրեք. և գնացեք խաղաղ. հարստացյալ և ամեն ինչով լիք: Իսկ ներանք պատասխանեցին. «Վոչ այլ ինչ, բայց յեթե [միմիայն] քեզ վորոնելու մտանք մենք Հայք (Սոմխեթի), բայց չգտանք քեզ. և այժմ յեկար մեզ մոտ, և սուցիր քո բաժինը, ապա թե վոչ՝ մենք [դարձյալ] կգանք քեզ մոտ, ուր էլ վոր լինես, և մեր ձեռքից կենդանի չես մնա: Ապա Սմբատ Բյուրատյանն անցավ Կուբ [գետը]: Ցեղ Բագոի՝ ոսերի թագավորը՝ կանչեց ներան մենամարտի. ուղարկեց նրա մոտ գեսպաններ և խնդրեց իրեն հետ պատերազմելու:

Ապա Սմբատը [յելնելով Բագոիի և նրա յեղբայր Անբազուկի դեմ՝ յերկուսին էլ սպանում է]... և ասում. «Այսպես՝ հայոց (սոմեխների) կանանց և սրանց և տղայոց համար, վորոնց գուք կոտորեցիք»: Ապա ոսերի և լեզգիների (լեկերի) և վրաց և հյուսխայլին բոլոր ժողովրդների զորքերը... միանալով վրաց թագավորների՝ Աղորկի և Սբմաղելի սպասալարության ներքո, հարձակվեցին Սմբատի և նրա զորքի վրա: Ապա յեղավ մեծ պատերազմ ներանց միջև՝ սկսած ժամը յերեքից մինչև ժամը լիներ: Յեվ յերկու կողմերն էլ մեծ կոտոր զինեն նոցա մինչև գիշեր գիտ. և արձակեաց գեսպանս, և ասէ գնոսա. Զոր սպանիք ի Հայոց՝ թողեալ ձեզ, և զոր ունիք առ և աւար ձեզ լիցի. բայց գերի՝ զոր ունիք կենդանի՝ այսրէն դարձուցէք: Իսկ նոքա հպարտացեալ խաւադոյնս պատասխանեցին նմա, որպէս թէ զառնալոց են ի վերայ՝ զի գնա ևս առնուցուն: Եւ լուեալ Սմբատ՝ էանց ընդ գետն Կուբ, և գիմեաց առ նոսա առաւծաբար: Իսկ թագաւորն Օսոց՝ Բագոիկ խնդրեաց մենամարտիլ ընդ նմա...

... և ասէ [Սմբատն]. «Վրէժխնդրութիւն լիցի այս՝ Հայոց կանանց և անմեղ մանկանց՝ սպանելոցն ի ձեռաց ձերոց: Եւ խառնեցաւ ամենայն բանակն ընդ միմեանս յոյժ անաւորապէս, և անկան յերիս կողմանց անթիւք մինչև գերեկոյ. և պարտեալ հիւսխայնոցն զփախուստ առին. և յանխնայս խոցոտէին ընկինուելն ի նոցանէ զօրքն Հայոց, մինչև ցմեալ յոյժ սակաւուց, զորս գիշերն ապրեցուցանէր: Եւ թագաւորքն երկոքեան Վրաց խոց առած՝ գիրծան անկան ի Մցխիթա:

բուստներ ունեցան... Ապա բանակը շարժվեց հայերից (սոմեխներից) դեպի հյուսիս, բոլորը փախուստի դիմեցին և ցիր ու ցան յեղան: Սրանց հետամուտ յեղավ Սմբատը, վորը քանիցս վիրավորվել եր, և մինչ գիշեր կոտորեց բոլոր ոսերին և լեզգիներին (լեկերին), վորոնք քիչ մնացին: Իսկ վրացիք ավելի մնացին՝ փախուստի ուղիների հետ ծանոթ լինելու շնորհիվ: Յեվ Վրաց (Բարթլիի) յերիցքյան թագավորները վիրավորված գարձան գեպի Մցխեթ:

Ապա Սմբատը հպարհանակով մտավ Բարթլի, ավերից [ամրոցը] Բարթլին բերդերից ու քաղաքներից գատ: Իսկ բերդերի ու քաղաքների հետ չեր կըռվում, քանի վոր պատրաստ չեր՝ շտապ յերևելու պատճառով: Նա մի բերդ կառուցից Ոձրխեչում, վորը Սամցխե յե կոչվում, Դեմոթ անունով մի տեղում՝ Ղազր լեռան կատծ, թողնելով մեջը զորաման՝ Ծունդացվոց ոգնության համար, քանի վոր [ինքն] Ոձրխեչվոց հետ կռվելու գնաց:

Իսկ Վրաց (Բարթլիի) Աղորկ և Սբմաղել թագավորները չնորհիվ իրենց դյուրաբեռբոր սրատ չվախեցան, այլ ամրացրին իրենց բերդերն ու քաղաքները, զոհաբերելով Բարթլիի բոլոր գաստավայրերը, բայց՝ հայերի (սոմեխների) վրա իշխելուց չզսպեցին իրենց: Ահա և ոսերը սկսեցին վրեժխնդիր լինել հայերի (սոմեխների) վրա, անցան Բարթլին, մահմադական վրացիների հետ. իսկ միանալով՝ ոսերն ու վրացիները միշտ կռվում էին հայերի (սոմեխների) հետ... և պլեսավոր պայքարը տևեց ուշ նոցա նոսան կոչված գետի վրա: Յեվ այ Կղարջքում (Կլարջեթում) Աղորկ թագավորի մի իշխան՝ ազնվականներից: Նա պահպանում եր Հայքի (Սոմխեթի)ահամանները Պարխ[ար]յան յերկրում, վոր և Տայք (Տաո), և վոչ մի ինասարար չեր կարող մտնել [այնտեղից (Հայքից)] դարջք (Կլարջեթ)... Իսկ Իսկ Սմբատ յաջողությամբ մտավ ի Բարթլ՝ աւերեաց զերկիրն. և շինոյց բերդ մի յերկիրն Ունձրխուոյ՝ զՍամցխէ. և եթող անդ զօրս օգնական Ծունդացուոցն՝ որք հնազանդեցան նմա:

Իսկ թագաւորքն Վրաց Աբզուկ և Ամզիէր, առեալ ընդ ինքեանս զՕսոց ազգն, հարկանէին զերկիրն Հայոց՝ առ գետովն Նուատէ, և առ Պարխարաւ՝ ուր են Տայք, և առ Ճանապարհին Աշոցայց:

ընդ Վրաց (Քարթլին) թագավորները Մցխեթից ուղղվում էին դեպի Հայք (Սոմխեթ) Աշոցքի (Արցոն) * ճանապարհով, և այսպես վրացիք միշտ սարկուեթյան ներքո էին։

Ապա հայոց (սոմեխների) թագավոր Արտաչեան (Արտաշանն) իր ամբողջ զորքով և նրա ոստիարաձև Սմբատ Բյուրատյանը չարժվեցին դեպի Քարթլին։ Իսկ վրացիները ամրացրին բերդերն ու քաղաքները և բերելով զորք Ոսեթից՝ լցրին բերդերն ու քաղաքները։ Նեկան հայերն (սոմեխներն) ու նահանգին Մցխեթում, և կռվում էին հինգ ամիս, և ամենայն որ տեղի ուներ կոթնեների ընդհարում։ Ապա վրացիք ու ոսերն՝ նեղ տեղն ընկնելով՝ խնդրեցին հաշտություն, արյուն և հատուցումն չինտրելով։ Հայոց (սոմեխների) թագավորն ունկնդիր լեալ նրանց (վրացոց և ոսերի) աղերսին, և զրկեց ուխտ և յերդումն. և հայոց (սոմեխների) թագավորը՝ տարկացնելով վրացիներին ու ոսերին՝ դնաց։ Անցավ մի քանի տարի և հայերից (սոմեխներից) ապերված Քարթլին վերաշինվեց։ Այդ ժամանակ հայերը (սոմեխները) զբաղված էին, քանի վոր պատերազմ սկսեցին պարսից և հույների (բերձնների) հետ։ Ապա վրացիք և ոսերը բարեպատեհ ժամանակ գտան և սկսեցին ճնշել հայերին (սոմեխներին), քանի վոր հայոց (սոմեխների) ամբողջ զորքը և թագավորի յերկու որդին Սմբատի հետ միասին պատերազմում էին [ընդդեմ] պարսից։ Իսկ յերբ վրացիք և ոսերն առատացրին պայքարն հայերի (սոմեխների) հետ, այլև նրանց տառապանքը, այն ժամանակ Արտաչես (Արտաշան) թագավորը զորք ժողովից [նրանցից] վորոնք տանն էին մնացել և՝ տալով իր

Ապա թագաւորն Հայոց Արտաւազն (ուղիղ՝ Արտաշան) ** խաղաց ի վերայ Վրաց, և նստաւ ի վերայ Մցխեթայ հինգ ամիս՝ քանզելով զաշխարհն, մինչև յոգոյ անկեալ խնդրեցին զհաշտութիւն, զի ծառայեսցին նոցա Վիրք և Օսք։ Եւ լուաւ նոցա, և եղ հարկս, և դնոց ի նոցանէ թագաւորն Հայոց, և դռոայը ընդդէմ Յունաց և Պարսից։ Եւ պարապ առեալ Վրաց և Օսաց, ապստամբէին ի Հայս։ Եւ Արտաւազն (ուղիղ՝ Արտաշան) *** առաքեաց զորսի իւր զԶարեհ ընդդէմ նոցա սակաւաձեռն. և նորա գնացեալ՝ իբրև դմանուի ըմբռնեցաւ ի նոցանէ ի տեղին՝ որ կոչի Ցիլխ լեճ. և կամեցան Օսքն սպանանել զնա վասն արեան իւրեանց թագաւորացն, և արգելին Վիրք, զի առցեն նովաւ զսահմանս իւրեանց՝ զոր առեալ էին Հայք. և արգելին զնա ի Դալարա։ Իսկ Հայք ոչ արարին փոյթ զամս երկս. ապա դիմեն ամաց երից գնաց Սմբատ որդւովք թագաւորին, Արտաւազաւ և Տիգրանաւ, և ամենայն զօրօքն Հայոց յերկիրն Թռեղաց։ Իսկ թագաւորքն Վրաց ամրացան, և գաղթեցին գերկիրն, և խնդրեցին զհաշտութիւն, տալով ի նոսա պատուով զորսի թագաւորին, և խոստացան ծառայութիւն այսպէս. Զդրամն զրով և անուամբ Հայոց թագաւորին վարել, և թէ գայ թշնամին ի վերայ ձեր, երկոքին թագաւորքս Վրաց կեսմք և մեռանիմք ընդ ձեզ. և եթէ դուք երթայք ի պատերազմ ընդ այլում ազգի, տասն հազար սպառազէն ի Վրաց դան ընդ ձեզ։ Եւ հաւանեալ

Զարեհ (Զարեն) վորպուն՝ ուղարկեց ընդդեմ վրաց։ Իսկ վրացիք ու ոսերը՝ ժողովվելով՝ գիմեցին Ջավախքի (Ջավախեթի) կողմը, հաղթեցին և փախուստի մատնեցին Զարեհ (Զարեն) հայոց (սոմեխների) թագավորի վորպուն *, և խորտակեցին նրա ամբողջ զորքը, վորին հետամուտ լեզան մինչ Հայքի (Սոմխեթի) սահմանները, և բանտարկեցին թագավորազն Զարեհին (Զարեենին) լճի ափին, վոր Ցել է կոչվում, և յետ բերին։ Իսկ ոսերն ուղում էին Զարեհին (Զարեենին) սպանել իրենց թագավորների պատճառով, սակայն վրացիք կենդանի թողին, վորպեսզի իրենց սահմաններին [յետ] առնեն, և կալանավորեցին Դարելանի բերդում։ Հայերը (սոմեխները) չկարողացան նրան փրկտանել, քանի վոր զբաղված էին պարսից [պատերազմով]։ Ապա յերբորդ տարին յեկան Սմբատ Բյուրատյանը և թագավորի վորդիք ** Արտավազդ (Արտավազ || Արտավազ) և Տիգրանը *** հայկական (Սոմխեթիանի || Սոմխեթիա) ամբողջ զորքով։ Ապա Վրաց (Քարթլելի) թագավորները հրամայեցին իրենց ամբողջ յերկիրներին փախչել դեպի բերդերն ու քաղաքները, և լճոնատանցիք (մխիուխները) ամրացրին բերդերն ու քաղաքները։ Իսկ հայերն (սոմեխները) յեկան և կանգ առան Թռեղքում (Քրեխլեթում)։ Հանդես յեկան նրանց մեծ դեսպաններն և հաշտեցրին։ Վրացիք [վերադարձրին թագավորի վորդուն, վորը կալանավորված էր, և ոգնություն խոստացան՝ այսպես ասելով. «Յեթե յերեան դա վորևե թշնամի և պատերազմի ձեզ հետ, մենք յերկուքյան թագավորներս անձամբ և մեր զորքով ձեզ հետ կլինենք և կռվենք։ Իսկ յեթե վորևե մեկի ընդդեմ պատերազմեք,

ամամ Հայոց, անպրէն զարձուցին զառեալ սահմանն Վրաց, զՇուղաղ, զԴմանէս, զՋաւախէթ և զԱբրաահան. և եղեն Հայք և Վիրք և Օսք ազգ մի։

---

* Համ. 148 յերեսի ծանոթությունը։
** Նույնը։
*** Նույնը։

* Var. abs հայոց (սոմեխների) թագավորի վորդուն։
** Var. վորդիք] յերկու վորդիք։
*** Var. Տիգրին։

մինք ատա հազար ապատագնելով կոգնենք ձեզ։ Յեվ վրացական այս քաղաքում կկտրենք դրամ Արտաշես (Արտաշան * թագավորի պատկերով։ Այս պատճառով հայերը (սոմխենները) վերադարձրին Վրաց (Քարթլիի) սահմաններըը, Ծունդա քաղաքն և Դեմոթի բերդը, Ջավախքն (Ջավախեթն) ու Արտահանը (Արտանը)։ և այսուհետև համերաշխ կյին հայերն (սոմխենները) և վրացիներն և ասերը, և յերեք [ժողովուրդներն] էլ միասին կռվում կյին [ընդհանուր] թշնամու դեմ...

... Իսկ Փարսման [թագավորը] ժողովից Վրաց (Քարթլիի) զորքը, վորին ուժեր միացրից Հայքից (Սոմխեթից **), և [պարսից] դեմ յելավ նախ Ըկինխովով[16], Կարնիճները սկսեցին կռվել, վորը (կռիվը) յերկար (շատ որեր) տևեց։ Յեվ յերե հանդես կյին գալիս պարսից կաբլճները, վորոնց հետ չկյին կարողանում կռվել Վրաց (Քարթլիի) և Հայոց (Սոմխեթի) կաբլճները, նրանց դեմ դուրս եր գալիս ինքը Փարսման թագավորը կամ նրա ազարապետ Փառնավազը, [վորոնք և] հաղթահարում կյին նրանց։...

... Ապա վրացիք ու հայերը (սոմխենները) հարձակվեցին պարսից վրա, վտխուտուն յենթարկեցին և կոտորեցին նրանց և անթիվ [ու] գերի վերցրին. և գնաց Մ[իր]դատ (Մերդատ) փախատական գնդի Պարսից յերկիրը։

... Յեվ [քաջ Փարսմանը] Վրաց (Քարթլիի) և Հայոց (Սոմխեթի) զորքի առաջնորդ յեղավ [ընդդեմ պարսից]...

Իսկ [Փարսմանի սպանությունից հետո] Փառնավազ ազարապետը տարավ քաջն Փարսմանի կնոջն ու վորդուն, և թափառեց, ապա գնաց Հայք (Սոմխեթ), քանի վոր Փարսմանի կինը հայոց (սոմխենների) թագավորի աղջիկն եր...[17]

...և Փարսման ածկալ զօր ի Հայոց չորս ընդ առաջ նոցա ի Հրինոսի Եզեա (ուղիղ՝ Բկինխախովի), որ է երկաթածորա...

... Յայնժամ զօրքն Հայոց և Վրաց յանկնակ զնէին զահնայն Պարսիկն արևան ճապաղիս ընդ երևան երկրին։ Եւ զերծնակ Մ[իր]դատ անկաւ ի Պարսս...

... և ինքն քաջն Փարսման ուժովն Հայոց աւերէր և քանդէր զՊարսս...

Եւ ազարապետն Փարսմանայ Փառնաւազ՝ առեալ զկին և զորդիս Փարսմանայ դնաց ի Հայս...

Այս պատճառով հայերն (սոմխենները) ու հույները (բերձենները) համերաշխ եյին։ Իսկ հայոց (սոմխենների) թագավորը զորք բերել ավից Հունաստանից և գնաց պատերազմելու պարսից և վրաց հետ. [հայերին] միացան և յեգերացիք (մեգրելները) և անհամար զորք կազմեցին։ Ապա Մ[իր]դատն (Մերդատն) և պարսից իշխանը զորք բերեցին պարսից յերկրից, իսկ հայերն (սոմխենները) ու հույները (բերձենները) և յեգերացիք (մեգրելները) իջան ներքին Քարթլի (Շիրակ Քարթլի), և այնտեղ նրանց հանդիպեցին պարսիկները և վրացիք՝ Լիախվի կոչված գետի ափին, և յերկու այնտեղ մեծ պատերազմ այն տեղում, որ կոչվում է Ռևախ...

Յեվ [քաջն Փարսմանի Թոռան վորդի Համազասպը (Ամազասպը)]՝ ...զորք բերելով Հայքից (Սոմխեթից)՝ ժողովեց իր բոլոր ուժերը և անցավ Ռսևթի, և վոչոք չեղավ նրա դեմ. նա գերեց Ռսևթը և հաղթանակով տուն վերադարձավ։

Ապա նա հանդգնությամբ սկսեց վրեժխնդրություններ անել և յերևելիներից չատերին վոչնչացրեց. հենց այս պատճառով Վրաց (Քարթլիի) ժողովուրդը նրան տանը, և տանը գործավ նա նաև հայերի (սոմխենների) համար, և սրից նա պարսիկներին։ Ապա նրան ուրացան արևմտյան հինգ իշխանները՝ յերկրային իշխանները Յեգերաց (Եգրիսի), մեկը Ոձրխեի, մեկը Կլարջեթի (Կլարջեթի) [և] մեկն [ևս] Ծունդայի։ Դիմեցին հայոց (սոմխենների) թագավորին՝ խնդրելով իրենց համար թագավոր նրա վորդուն, քանի վոր [վերջինս] Համազասպի քեռորդին եր։ Ապա հայոց (սոմխենների) թագավորը մեծ զորքով յեկավ Քարթլի, և զորք բերել ավից նաև Հունաստանից, և խնդրեց ասերին էլ, վորոնք ուրախությամբ յեկան, քանի վոր Համազասպը նրանց վոխարեմ եր... և յեկան յեգերաց (մեգրելների) իշխանները մոտ... Յեվ այս-

... և Թագաւորն Հայոց հաշտեալ ընդ Յոյնս՝ չոգաւ ընդդէմ Պարսից և Մ[իր]դատայ, և պատահեաց նոցա ի վերայ Լեխ գետոյն, և սպան զՄ[իր]դատ և զիշխանն Պարսից, և Թագաւորեցոյց Վրաց զորդին Փարսմանայ՝ զԱմմի...

և... առեալ զօր ի Հայոց Համազասպ, էանց յայնկոյս լերինն ի վերայ Օասց, և գերեաց գաւառն ամենայն, և դարձաւ ի տուն իւր։

Զհինի այսօրիկ հպարտացաւ յանձն իւր Համազասպ, և ապստամբեաց ի Հայոց. և սպան յերեքոցն արս երևելիս, և ապաւինեցաւ ի Պարսս։ Եւ վասն այսօրիկ առեցին գնա Վիրք, և խնդրեցին իրեանց թագաւոր՝ զորդի Թագաւորին Հայոց զՎռամն գթառորդի Համազասպայ։ Եւ լուաւ նոցա Թագաւորն Հայոց, և եկն ի Վիրս։ Եւ եկին առ նա իշխանքն արևմտից կողմանն հնգեքեան, և իշխանն Ոձրխեայ և իշխանն Ծունդայ. կոչեցին և զդօրան Օասց, և եկին խնդութեամբ վասն վրիժուց արեանն՝ զոր պատրէր նոցա Համազասպ։ Կոչեաց [Համազասպ] յօգնութիւն զաւուն Պարսից. և եկն պատերազմ սաստիկ, և յաղթեցաւ Համազասպ, և սպանաւ ի պատերազմին, և հարան զօրքն Պարսից։...

* Var. Արտաբան։ Համ. 148 յեր. * Ծանոթություն։
** Var. Հարավից։

աղես բոլորն յեկան հայոց (սոմխեններըն) թագավորն մոտ... Յետ մեծ եր հուսանց (ընթացիններըն) և հայոց (սոմխենները), ոսկով և յեգերաց (մեգրելներն) զորքը... և տեղի ունեցավ մեծ պատերազմ նրանց [և վրաց] միջև: Համազասպը պարտվեց և նրա զորքը ցրվեց, իսկ Բաբքենն նահանջեցին: Յետ սպանեցին Համազասպին և կոտորեցին նրա զորքը: Յետ թողեց հայոց (սոմխենների) թագավորը թագավոր վրաց (Բաբքենի) իր վորդուն՝ Համազասպի քեռորդուն, վորի անունն եր Ռևս...

Հայքում (Սոմխիթում) թագավոր դարձավ Խոսրովը (Կասրո ‖ Կոսաբոսը), և այս Խոսրով հայոց (սոմխենների) թագավորը սկսեց պատերազմել Բասրե պարսից թագավորի հետ, և նրան ոչնուում եր վրաց Ասփագոր թագավորը: Յետ այս Ասփագորը* բացեց Կավկասացվոց դուռն և դուրս բերեց ոսկերին, լեզգիներին (լեկերին) և խազարներին, և գնաց Խոսրով (Կասրո ‖ Կուսաբու) հայոց (սոմխենների) թագավորի մոտ, պարսից հետ պատերազմելու... իսկ [այս Ասփագորով] վերջացավ վրաց (Բաբքենի) Փարնավազյան թագավորների տոհմը **:

Մինչդեռ հայերն (սոմխենները) ու վրացիները և հյուսիսային ժողովուրդը սխալմամբ դարձրին պարսից թագավորին, [վերջինս]... դիմեց դյուղապետներին, բդեշխներին և իշխաններին... և մեծ պարգև ու պատիվ խոստացավ [նրան], ով հնար կգտնի վրեժխնդրություն յանուիկ ժողովականների մեջ դանվում եր մի յերևելի իշխան՝ Անակ անուն, վորն ազգական եր հայոց (սոմխենների) Խոսրով (Կասրո ‖ Կոսաբոս) թագավորին: Նա վեր կացավ և ասավ. «Մեր զորքը սխալմամբ է Խոսրով (Կասրո ‖ Կոսաբոս) հայոց (սոմխենների) թագավորից... այս և իմ խորհուրդը, վոր խաղաղությամբ ու պղնոսով և հարկավությամբ հանդստացնենք Խոսրով (Կասրո ‖ Կոսաբոս) թագավորին: [Յետ] ինչ վոր ասաց Անակն, անկեղծ չասաց... Ապա [պարսից] թագավորը դարձյալ դիմեց Անակին. և Անակն ասաց. «Դնացի, արքա, հավիտյանս յես կդանեմ հնար վրեժն առնելու Խոսրովից (Կասրո ‖ Կոսաբոս), և կդնամ նրա մոտ ընտանիքով, և նա կվստահանա ինձ իրեն ազգական, և քո բաղդը բարով կդամ յես կսպանեմ այդ (հայոց) թագավորին և դլուխս կդոհեմ քեզ համար»:

Թագավորը հավանեց այս մտադրությունը, և մի քանի որից հետո Անակը և նրա յեղբայրն ընտանիքով յեկան, իրեն ուղեկցյալը պարսից թագավորին: Յետ յեկավ Հայքի (Սոմխիթի) սահմանները Աղվանայ (Ալբիանա) կոչված քաղաքը, ուր հայոց (սոմխենների) թագավորները ձմերանոցն եր: Հենց վոր Խոսրով (Կասրո ‖ Կոսաբոս) թագավորը տեսավ նրան, մեծ պատիվ[ներ]ով ընդունեց նրան, և ամենուրեք նրա բարի պատճառն եր ցույց տալիս հավատարիմն, և թագավորը տեսնում եր, վոր նա իր ամբողջ ընտանիքով եր յեկել: Ապա թագավորը ընդունեց նրան պատիվ և բազմեցրեց յերկրորդ աթոռի վրա՝ ուրախությամբ և հանդիստ [սրտով]: Յետ անցան ձմեռվա որերը և մտնելով ամառվա շրջանը, և մեծացան պատերը: Թագավորը դնաց այնտեղից և յեկավ Ազարատ[յան] (Ազարատ ?) քաղաքը. և Խոսրով (Կասրո ‖ Կասրո) թագավորը պատրաստ եր նորից մտնելու պարսից յերկիրը: Ապա մի որ թագավորը վորսի դնաց, և նրա հետն գնին Անակն ու նրա յեղբայրը, վորոնք սրած սուսեր ունեին բռնած [ձեռին] դաղտնաբար՝ պատմուճանի տակից... և [հարմար] ժամ[ատակ] (ժամ*) դտնելով՝ սպանեցին թա-

... եւ թագաւորն հայոց Խոսրով կռուէը ընդ նմա (Բաբակ-Շաբուհան, որդի Սասանայ)՝ օգնականութեամբն Ասպատակուրայ, որ ածէր ընդ դուռն Կովկասու զԼեկս և զԼեկս և զՕսս և զԹագկերս՝ առ թագաւորն մեծ Խոսրովէ...

... և փախստական լինէր թագաւորն Պարսից Բարսէշար, որ նա ինքն է Արտաշիր: Որոհէր այնուհետև ընդ միծամեծս իւր թէ դինչ արասցեն յերևասց թագաւորին Հայոց, որ տասն ամ նեղէր զնոսա: Ապա յառաջ եկաց ոմն ազգային Խոսրովու, անուն Անակ կոչեցեալ, և ասաց ի լուր ամենեցուն. Պարտ է քեզ ծառայել հարկաւորութեամբ Խոսրովու, և հանգստացին Պարսք ի չարեաց նորա: Եւ գաղտ մերձեցեալ յականջս նորա՝ ասաց. Երթայց առ նա ընտանութեամբ սիրոյ, որպէս առեալ

* Var. Ասփագուր:

** Var.+և թագավորազունք հայոց (սոմխենների) ‖ +Արշակունյաց թագավորներ:

տամբեալ ի քէն, և սպանից զնա նենդութեամբ: Զոր և արարն իսկ եւ եկն առ նա հանդերձ եղբարբն իւրով. և ի գալ միւսոյ ամին՝ ի յորս սպան զնա, յորժամ կամէր ելանել ի Պարսս: Եւ մեռաւ ինքն և իւրքն ամենայն, բայց ի յերկուց տղայոց, զոր առեալ դայեկացն՝ փախան ոմն ի կողմն Յունաց և ոմն ի Պարսից:

* Var. յեղբանակ:

դափթին և փախան։ Իսկ Հայքն (Սամխիխ) իշխաններքը հնազանդ լեզան և վրա հասան ժամանց՝ կամքէն վրա, և ժամանց՝ծանծապուտաւ (հունուար) [գնան անցնելիս]. և ամրողջ ձերնդով նեղ անցն ընկնելով՝ նրանք չկարծրացան փախչել, և սպանվիցին։ Յեվ ինաց նրանից մի մասին չկրկու վորպէ, վորնք բաժանվիցին զայրնների մէջև. մնկին տարան Հունաստան, իսկ մյուսին Պարսից սահմաններքը։

Հինց վոր Բարսե[-Շարսեան] Սատանան պարսից թագավորը լսեց այս՝ լցվից ուրախությամբ, և շարժվից [գնալի հյուսիս] ամրողջ զորքով։ Նախ նա մտավ Հայք (Սամխիխ) և գրավից Հայքը (Սամխիխը), և բնակվից սրտով ուղերի վերցրից հայոց (սամխեների) թագավորի ամրողջ ապրատները։ Իսկ Խոսրով (Գասրո Կոսարոս) թագավորն մի վորպէն, [վոր] փոքր ատա չկր, սպավինել կր Հունաստան և այնտեղ կր դաստիարակվում, Տրդատ (Թրդատ) անուն[18]։ Ապա պարսից թագավորը՝ նախճելով Հայքը (Սամխիխը)՝ մտավ Բարթլի։ [Իսկ] Աափագուբ (Աափագոս) վրաց թագավորը գնաց Ռանէ, վորպեսզի զորք բերի Ռանէից, և ամրացնից բերդերն ու քաղաքները։ Բայց չկրը [Աափագուբը] մտավ Ռանէ, [այնտեղ] նրան վրա հասավ մահը և նա վախճանվից։

Այս Աափագուբն արաւ զավակ չուներ, այլ միմիայն մի դուստր։ Ապա Վրաց (Քարթլիի) լսելը իշխանները ժողովվիցին Մցխեթ քաղաքում՝ սպասելով ժառ, վորի անունն կր Մաւիժան։... Ապա Մաւիժան * սպարապետն ասաց. «... Հայքի (Սամխիխի) մեծն թագավորը սպանվից, և Հայքը (Սամխիխը), վորից կախումն ուներ մեր թագավորությունը, նվաճած է, և պարսից թագավորն պետքական ունի ամրողջ մեր չկրկրը կրանելու։ Մեր մեջ չկա վոչոք

* Var. Մաւիգան։

եւ լուսալ զայս թագաւորին Պարսից՝ և եկն ի Մցխիթա.

[ւիորը] նրա դեմ [լինել], և մեր ժողովուրդը վորը և ինացել ինչպես անտնվիվ վոչխարներքը։ Այժմ այս է մեր մտադրությունը, վոր մեր հնազանդությունն պատահականք պարսից թագավորին և խնդրենք նրանից մեզ թագավոր նրա վորդուն, և ազգականք, վոր ամուսնացնի նրան մեր՝ Աափագուբ (Աափագոս) թագավորի դստեր հետ։ Ձևկուցնենք, վոր այդ ազգիկը Նեբրոթյաններն սերնդից են և մեծամեծն* Արշակունյաց ** և մեր Փառնավազյան թագավորների զարմից...։

... Յեվ [պարսից թագավորը] հաբյրից [գեսպաններից] Աափագուբի (Աափագոսի) դստեր ծագման մասին, և նրանք պատասխանեցին թե Նեբրոթյան և Արշակունյաց և Փառնավազյանների սերնդից են։ Պարսից թագավորը հավանեց այս և բավարարեց վրաց խնդիրը, և ինք էլ լավ և բարվոք *** համարեց Մցխեթում տեսնել իր վորդուն թագավոր, քանի վոր Հայոց (Սամխիխի) և Վրաց (Քարթլիի) և Առանի և նրա շրջակայքի բոլոր քաղաքներից այն (Մցխեթը) նա համարեց ամենից ավագ և ամուր...

[ՍԱՍԱՆՅԱՆՔ]

Ընդառաջ գնալով վրաց ազնականին՝ Բասրե[-Շարսեանը] իր վորդի Մհերանին (Մհրհանին) **** ամուսնացրեց վրաց թագավորի դստեր հետ, և հաստատեց նրան թագավոր և նստացրեց Մցխեթում, և հանձնեց Քարթլին, Հայքը (Սամխիխը), Ռանը, Մովականը և Հերքը (Հերեխը)։... Յեվ... թոռնուն հազար պարսից ընտիր զինվոր... ուղարկեց (Հերք) Հերեխ և Մովական և Հայք (Սամխիխ)։...

եւ նա նստա երդուեալ, և թագաւորեցուցանէ նոցա զմանուկն Մհերան... և... թագաւոր առնու նմա քառասուն հազար յընտիր արանց Պարսից...

* Var. ասպետից։
** Var. Արշակունյաց. համ. 146 յեր.* ծանոթ.։
*** Var. ավելի լավ և բարվոք abs։
**** Var. Մհերհանին։

... Յետք Մխրանը (Մխրհանը) քառասուն տարեկան դարձավ, վախճանվեց [այդ] Մխրանի (Մխրհանի) հայրը՝ պարսից թագավորը, և նրանից հետո պարսից թագավորը նստեց նրա կրտսեր յղբայր Բարտամ կոչեցյալը... Պարսից մեծավորներն ու մարզպաններըը... պարսից թագավորս թյունը հանձնեցին Բարտամին, իսկ Մխրանին (Մխրհանին)՝ սիրտը շահելու համար՝ ավին Բարտամից [ման հանելով] Զաղխրքը (Զաղխրհեթը), Շամխ * կեսը, Ատրպատականը (Ադարբատագանը) հետը կցելով ամբողջ այս Բարթլին, Հայքը (Սոմխեթը), Ռանը, Հերքը (Հերհեթն) ու Մոզականը...

... Ապա Դուխթայ թագավորը մեծ զորքով ներս խուժեց Հունաստան... Իսկ հայոց (սոմխենների) Խոսրով (Կասրո \| Կոսարոս) թագավորի որդին՝ Տրդատ (Թրդատ) ** կոչեցյալը, վորին վերև հիշեցինք, սնվել էր Հունաստանում, և եր նա հետ Այդ պահին նա հունաց (բերձենների) զորքի հետն էր. հունաց (բերձենների) ամբողջ զորքը նրան ընտրեց, հագցրին նրան կայսերական զգեստ և գլխեցին, և կայսեր տեսքով ուղարկեցին նրան կռվելու Դուխթայ ընդդեմ:... Տրդատը (Թրդատը) *** հաղթեց [նրան] և փախուստի յենթարկեց Դուխթայ բանակը: Իսկ կայսրը զորք ավեց Տրդատին (Թրդատին****) և ուղարկեց Հայք (Սոմխեթ)՝ իր հարկերքը, և նա յեկավ Հայք (Սոմխեթ) [և] քշեց Մխրանից(Մխրհանից) [նշանակված] պարսիկ ***** իշխաններին...

... Յետ Մխրանը (Մխրհանը) ավեց [իր ազգական] Պերոզին իր դուստրն ի կնություն, նաև շնորհեց յերկիրը Խունանից սկսած մինչև Պարսավ (Բարդավ) Կուրի յերկու կողմը՝ իշխան նշանակելով նրան այնտեղ... և զորք բերելով պարսից յերկրից՝ սկսեց կռվել Տրդատի (Թրդատի) * հետ: Իսկ յերբ Տրդատը (Թրդատը) ** զորք և բերել տալիս Հունաստանից և գալիս Մխրանի (Մխրհանի) դեմ, վերջինս ուժ չի ունենում ընդդիմադրելու, ամրացնում և բերդերն ու քաղաքները, և Տրդատը (Թրդատը***) շրջապատում է Մխրանի (Մխրհանի****) յերկիրը. իսկ յերբ Մխրանն (Մխրհանն) և ուժեղանում [աջակցությամբ] պարսից յերկրի, այն ժամանակ չի կարողանում ընդդիմադրել Տրդատը (Թրդատը*****), և նա (Մխրանը) շրջապատում է Հայքը (Սոմխեթը): Այսպես յերկար տարիների ընթացքում անդադար խռովություն և լինում, և յերբեք վոչոք յերևան չեկավ պարսից մեջ միայնակ մարտնչող Տրդատի(Թրդատի******)հետ: Յեվ նա հռչակավոր պարձավ ամբողջ աշխարհում, և ամենուրեք հաղթահարեց իրեն հետ մարտնչողներին, ինչպես գրված է նրա մասին «Հայոց պատմության» մեջ:

Սրանից հետո թագավոր յեղավ պարսից յերկրում Մխրանի (Մխրհանի) յերկրորդ որդին՝ Բարտամը վորդին: Նա գնաց ուղարկեց Մխրանի (Մխրհանի) մոտ ասելու, վոր «Ժողովվինք և անցնենք Հայք (Սոմխեթ), և մանենք Հունաստան»: Ապա դուրս յեկավ պարսից թագավորը, վորին պիժավորեց Մխրանը (Մխրհանը) և ժողովեց հոծ բազմություն՝ ինչպես խոսն գաշտի և տերևները ծառի: Անցան [գնալի] Հայք (Սոմխեթ). Տրդատը (Թրդատը ******) չընդդիմադրեց, այլ ամրացրեց բերդերն

Ի քառասուն ամրն սորա (Մխրանայ) մեռաւ հայր նորա Արտաշիր, և էառ գիշատութիւնն կրկներ եղբայրը նորա Բարտամ... Ապա էառն Մխրանայ գՋոզրէթ և գիկս երկիրն Շամայ. և գԱտրպատական և գՀայս և գՄոկան և գԻբան և գՀերեթ, և հաստատեցին զոր յառաջադոյն ունէր...

Յայնմ ժամանակի որդին Խոսրովու Տրդատէս՝ քաջութիւն մեծ ցուցեալ ի Յոյնս, և ըմբռնեալ անդ գիշատութիւն Դուխթայոց գնեզուէն Յունաց, և վանն այսորիկ պահեալ ի նոցանէ դառնայր ի հայրենիս իւր, և աստուիկը գամենայն օտարս՝ զոր գտանէր և զգօրսն Մխրանայ:

Իսկ Մխրան երկար գազգական իւր գՊերոզ յօգնութիւն իւր, տուեալ նմա ի կնութիւն զդուստր իւր...

Ցաւուրան յայնսիկ թագաւորէր երրորդ եղբայրն Մխրանայ ի Պարսս. և առաքեաց առ Մխրան՝ զի առեալ գիշատութիւնն իւր՝ գնասցէ ընդդէմ ի Հայս և ի Յոյնս: Եւ չոգաւ բազ առաջ նմա ամենայն ուժով իւրով, և կատարեցին ամրոխ յոյժ, որ պանցանէր գչափով համարուս: Եւ մտին ի Հայս, և առին գերի յոլով. զի Տրդատ ոչ կարաց պատանել նոցա, սակս բազմութեան նոցա. այլ Ձնաց յամուրս աշխարհին: Իսկ նոցա առեալ գՀայս՝ անցին յաշխարհն Յունաց...

* Var. Բամի. համ. 148 յեր.* Ծանոթ.:
** Var. Բարգաա sic:
*** Var. Բարգաատ:
**** Var. Բարգատին:
***** Var. գինվորները:

* Var. Բարգատի:
** Տես նախորդ ծանոթությունը:
*** Var. Բարգատի:
**** Var. Նրա:
***** Var. Բարգատի:
****** Տես նախորդ ծանոթ.:
****** Var. Բարգատը:

ու քաղաքները, և գերեցին Հայքը (Սամխիթը) և մտան Հունաստան...

[Մխիթարը] գնացեալ ուղարկեց Կոստանդիանոս թագավորի մոտ՝ խնդրելով հաշտություն, և խոստացավ ծառայել նրան և ուրանալ * պաթրիկներին Կոստանդիանոսը համաձայնեց այս, քանի որ նորից յերկյուղ եր կրում պարսից թագավորից, և ողնություն [ստանալու] համար հաշտվեց Մխիթարի (Մխիթարի) հետ. Մխիթարի (Մխիթարի)՝ Բաթաթ կոչեցյալ զորքերն վերցրեց պատանդ, և Տրդատին (Թրդատին) ու Մխիթարին (Մխիթարին) խնամություններ՝ Իր՝ Սալամ կոչեցյալ զուտորը Տրդատ (Թրդատ**) ավից ի կնություն Մխիթարի (Մխիթարի) Ուն կոչեցյալ զորքերն: Ձեվ բաժանեց [Կոստանդիանոսը]տանմանները Մխիթարի (Մխիթարի) և Տրդատի (Թրդատ***) միմն այսպես ****. այն յերկիրները, ուր գետերը գնալ հարավ են հոսում և միանում [Ձև]րատին (Ռատին), Թողեց Տրդատին (Թրդատին*****), իսկ այն յերկիրները, ուր գետերը գնալ հյուսիս են հոսում և միանում Կուբին, Թողեց Մխիթարին (Մխիթարին). և այսպես կարգադրվուց և նրանց միջնորդ լինելուց հետո Կոստանդին թագավորը հեռացավ ******, Մխիթարը (Մխիթարը) թագավորում եր Բաբիլիում, Ռանում, Հերքում (Հերկիում) և Մոսկանում, և ուներ նաև Ցեգերքը (Եգրիսը) մինչ Եգրիս-գետն. իսկ նրա զորքերն Ուին ավից ի ժառանգություն կալավ (Կալանին) ու Կուխրն (Կուխանին) և հաստատեց նրան Ուջարմոյում: [Ձեվ այսպես] Ուին ու նրա կինը՝ Տրդատի (Թրդատի *******) զուտոր Սալամն ապրում էին Ուջարմոյում:

... եւ նկատ ի մէտս՝ յղէ [Մխիթարն] զնացեալս առ Մեծն Կոստանդիանոս, և խնդրէ ի նմանէ գնաւորութիւն՝ զի ծառայեսցէ նմա. նոյնպէս և առ Մեծն Տրդատէս առաքեաց: Եւ լուան նմա, և արարին խաղաղութիւն Կոստանդիանոս էառ զորդին Մխիթարայ պահարար՝ պատանդ. և Տրդատ նա զդուստր իւր զՍոռոմէ՝ որպէսզի Մխիթարայ՝ որ Բէռն կոչէր՝ ի կնութիւն. և նմանաւ յՈչորմի:

* Var. կատարել:
** Var. Թարդատ:
*** Var. Թարդատ:
**** Var. յեվ բաժանեց... այսպես] բաժանեց տանմաններն այսպես:
***** Var. Թարդատին:
****** Var. և այսպես... հեռացավ] նրանց միջնորդ յեղավ և հեռացավ:
******* Var. Թարդատ:

Նախ և առաջ հիշատակենք այսպես սուրբ և լուսանվի մեր մոր և ամրողջ վրաց (Քարթլիի) լուսավորիչ Նունեի (Նինոս) առաքյալի մասին, որ ինքն յերանելին պատմեց մանկան պահին և որը ըրի առավ հավատացյալ տիկին (Թագուհի) Սալոմի Ուջարմոյեցին՝ Մխիթրան (Մխիթրան) Թագավորի Թոռն և Տրդատ (Թրդատ)* Թագավորի ** դուստրն:

... Ձեվ սուրբ Նունեն (Նինոս) ծառայում եր [Յերուսաղեմում] հայուհի Նեփտրա Իվինեցվո *** մոտ՝ յերկու տարի, և ամենուրեք հարցուփորձ եր առնում Քրիստոսի տանջանքի, խաչելության, Թաղման և հարության մասին...

... Ձեվ ասաց Նեփտրը ****, որ գնալի արևելք գտնվում է [մի] քաղաք՝ անունով Մցխեթ (Մցխեթա), և յերկիրն վրաց (Քարթլիի) և Հայոց (Սամխիթի)՝ լեռնատատում, և նա այժմ անհավատ[ության քովումն] և՝ հունաց (բերձեննների)**** և [ի]ուժիկների Թագավորության նեղքում...

... Գալով Թագավորա[նիստ քաղաքն] Հռոմ,... [Նունեն և Նեփտրան] գան այնտեղ վոնն Թագունու և Թագավորացուն՝ Հռիփսիմե անուն՝ ու նրա գայակ Գայանեին, վորոնք գտնվում էին կուսանաց վանքում... Ապա այն կինը (Նեփտրան)՝ ներկայացնելով սուրբ Նունեին (Նինոյին)՝ հաղորդեց Հռիփսիմե տիկնոջը (Թագուհուն) նրա մասին: Բրիստոսասեր Հռիփսիմեն՝ տեսնելով նրան՝ ուրախացավ և ընդունեց լրեն մոտ... Նույն տարին միլոցից Հռիփսիմեն՝ գնա իր բաղձանքին, և նրա հետ նրա գայակ Գայանեն էլ ու բոլոր

... եւ չոգայ ի Հռոմ...

* Var. Թարդատ:
** Var. հայոց Թագավորի:
*** Var. հայուհի Նեփտր Թանիայվո (sic):
**** Var. Մարնեփտրը:
***** Var. abs. հունաց:

զերդաստանցիք՝ թվով հիսուն հոգի, ի ձեռն սուրբ Նունեայն (Նինոյի). և մնացեալն նրանք իրենց վանքումն՝ ու. նրանց հետ սուրբ Նունեան (Նինոն) ել՝ յերկու տարի:

Այդ ժամանակ կայսրը [մարդիկ] ուղարկեց [այս ու այն կողմն] մի վայելչատես և դեղեցիկ աղջիկ վորոնելու, վորն արժանի դտնվեր նրա կինը լինելու: Ցիվ յերբ փնտռողները յեկան կուսանաց վանքը և տեսան Հռիփսիմեին, [հարցուբ]փորձի յենթարկեցին նրան, և՝ հարցնելով նրա ծագման մասին՝ ճանաչեցին նրա աղգակցութիւնը թագավորների հետ (նրա թագավորական ծագումը). նրանց շատ դուր յեկավ նրա դեմքն ու դեղեցկութիւնը, վորի նմանը՝ տեսքով ու վայելչութիւնով՝ վոչ մի տեղ չկար. և նրա վայելուչ ու դեղեցկատեսիլ դեմքը նկարեցին տախտակի վրա և ուղարկեցին կայսրին: Դայսրը՝ տեսնելով այն՝ շատ հավանեց [նրան] և և հույժ ուրախացավ, և վորոշեց կատարել հարսանիքը մեծ խանդավառութիւնով, վորի համար ել վուխով դեսպաններ ու կուսակալներ ուղարկեց իրենց սահմանակից բոլոր յերկիրները, վորպեսզի բոլորը մեծ ուրախութիւնով դան՝ ըստ այս հրամանի՝ արքայական հարսանիքին...

Իսկ յերանելի Հռիփսիմեն, Գայանեն և այլ սուրբ կույսերը՝ տեսնելով, վոր նրանց վորձանք և սպասում՝... սկսեցին վողբալ և լալ, [վոր] անօրեն թագավորի համար նկատելի յի դարձել դեղեցկութիւնն սուրբ Հռիփսիմեի, վորի պատկերը նկարել էին և ուղարկել նրան (թագավորին),... և բոլորը միասին՝ [թվով] հիսուն յերեք հոգի՝ դաղանաբար թողնելով նույն յերկիրը (Հռոմը), դաղթեցին Հայքի (Սոմխիթի) կողմերը՝ Նոր-Քաղաք (Ախալ-Քալաք) կոչված տեղն վառակերա, վոր և Դվին, հայոց (սոմխեանների) թագավորի [աթոռա]նիստ էր: Յեվ մնան այնտեղ հնձանների

եւ յարիաւ անդ ի մեր վերայ փորձանք, և եկաք ի Հայս:

տաղավարների մեջը, վորոնք կառուցված էին [քաղաքի] հյուսիսային և արեելյան կողմը, և պահպանում էին իրենց դոյութիւնը՝ վաճառելով իրենց ձեռագործ իրերը: Իսկ անպիտան կայսրը՝ տեսնելով, վոր սուրբ Հռիփսիմեն ընկերակիցներով ազատվեց նրա ձեռքից ու սիրուց՝ լցվեց անմխիթար վշտով, և մարդիկ ուղարկեց բոլոր կողմերը նրանց վորոնելու:

Ապա կայսեր գեսպաններն յեկան Տրդատ (Թրդատ) հայոց (սոմխեանների) թագավորի մոտ, և ներկայացրին կայսեր նամակը, վորի մեջ գրված եր այսպես. «Ինքնակալ կայսրը՝ իմ սիրելի յեղբոր և բարեկամին և աթոռակից Տրդատին (Թրդատին**) վողջույնս... Ինձ վիճակվեց տեսնել... մի օրիորդ, և մտադրվեցի ամուսնանալ նրա հետ, բայց նա... չուզեց ինձ, և առելութիւնով և հայհոյանքով [կույսերն] անպատվեցին ինձ և դաղանի կերպով փախան ինձանից ու քո յերկրի սահմաններն են յեկել: Ծանիր, յեղբայր իմ, և վորոնիր նրանց, իսկ յեթե դտնես նրա ընկերակիցներին, մահվան դատապարտիր: Իսկ տեսքով դեղեցիկ՝ Հռիփսիմեի կոչեցյալին, վորին նրանք մոլորեցրին, ինձ ուղարկիր: Իսկ յեթե նրան դու հավանես, քեզ համար ի նկատի ունեցիր, քանի վոր նրա նման մի օրիորդին չես դտնի հունաց (հոնների) աշխարհում...»:*

*Տրդատը (Թրդատը***) կարդաց թե վոչ կայսեր այս հրամանը, իսկույն և նեթ սկսեց փութով փնտռել նրանց (կույսերին) և դտավ [նրանց]վերոհիշյալ հնձաններն մեջ: Տեսնելով Հռիփսիմեին, [Տրդատը] լցվեց սիրով և մեծ ուրախութիւնով, և վորոշից ամուսնանալ նրա հետ: Իսկ յերբ սուրբ Հռիփսիմեն մերժից այս բանում Տրդատին (Թրդատ*

եւ յղեաց կայսերն թուղթ առ Տրդատ:

եւ արարեալ խնդիրս, զորս զմեզ ի հնձանս այգեաց: եւ ջանս եդեալ թագաւորն՝ ոչ կարաց հաբանացուցանել զինքեան զհարան Քրիստոսի Հռիփսիմէ: և սուրբ եդեալ կռտորեաց ի մէնջ եւ բնաւեն և հօքն ոգիս. և այլքն ցրուեցան: եւ մնացի ես ի նոցունց վարդենեաց՝ որ ոչ էր ծաղկեալ...

---

* Var. Թարգատ:
** Var. Թարգատին:
*** Var. Թարգատը:

ներգաստանցիք՝ թվով հիսուն հոգի, ի ձեռն սուրբ Նունեայի (Նինոյի). և միացին նրանք իրենց վանքումն՝ ու նրանց հետ սուրբ Նունեն (Նինոն) էլ՝ յերկիւ տարի:

Այդ ժամանակ կայսրը [մարդիկ] ուղարկեց [այս ու այն կողմն] մի վայելչատես և գեղեցիկ աղջիկ վորոնելու, վորն արժանի դառնար նրա կինը լինելու: Յետ իկը փնտռողները յեկան կուսանաց վանքը և տեսան Հռիփսիմեին, [հարցու]փորձ յենթարկեցին նրան, և՝ հարցնելով նրա ծագման մասին՝ ճանաչեցին նրա ազգակցութիւնը թագավորների հետ (նրա թագավորական ծագումը). նրանց շատ դուր յեկավ նրա գիմքն ու գեղեցկութիւնը, վորի նմանը՝ տեսքով ու վայելչութիւնով՝ վոչ մի տեղ չկար. և նրա վայելուչ ու գեղեցկատեսիլ գեմքը նկարեցին տախտակի վրա և ուղարկեցին կայսրին: Կայսրը՝ տեսնելով այն՝ շատ հավանեց [Հրան] և և հույժ ուրախացավ, և վորոշեց կատարել հարսանիքը մեծ խանդավառութիւնով, վորի համար էլ փութով պատրաստեցին ու կուսակալներ ուղարկեց իրենց սահմանակից բոլոր յերկիրները, վորպեսզի բոլորը մեծ ուրախութիւնով դան՝ ըստ այս հրամանի՝ արքայական հարսանիքին...

Իսկ յերանելի Հռիփսիմեն, Գայանեն և այլ սուրբ կուսանքը՝ տեսնելով, վոր նրանց վորձանք և սպասում՝... սկսեցին վողբալ և լալ, [վոր] անօրէն թագավորի համար նկատելի յի դարձել գեղեցկութիւնն սուրբ Հռիփսիմեի, վորի պատկերը նկարել տվին և ուղարկել նրան (թագավորին),... և բոլորը միասին՝ [թվով] հիսուն յերեք հոգի՝ դաղտնաբար թողնելով նուէրն յերկիրը (Հռոմը), դաղթեցին Հայքի (Սոմխեթի) կողմերը՝ Նոր-Քաղաք (Ախալ-Քալաք) կոչված տեղն վրաակերա, վոր և Թվին, հայոց (սոմխեանների) թագավորի [աթոռա]նիստը: Յետ մտան այնտեղ հնձանների

Եւ յարեաւ անդ ի մէջ վիրայ վորձանաք, և եկաք ի Հայս:

տաղավարների մէջը, վորոնք կառուցված էին [քաղաքի] հիւսիսային և արևելյան կողմը, և պահպանում էին իրենց գոյութիւնը՝ վառառելով իրենց ձեռագործ իրերը: Իսկ անպիտան կայսրը՝ տեսնելով, վոր սուրբ Հռիփսիմեն ընկերակիցներով ազատվեց նրա ձեռքից ու սիրուց՝ լցվեց անմխիթար վշտով, և մարդիկ ուղարկեց բոլոր կողմերը նրանց վորոնելու:

Ապա կայսեր գեսպաններն յեկան Տրդատ (Թրդատ*) հայոց (սոմխեանների) թագավորի մոտ, և ներկայացրին կայսեր նամակը, վորի մեջ գրված եր այսպես. «Ինքնակալ կայսրը՝ իմ սիրելի յեղբոր և բարեկամին և աթոռակից Տրդատին (Թրդատին**) վողջույնս... Ինձ վիճակվեց տեսնել... մի օրիորդ, և մտադրվեցի ամուսնանալ նրա հետ, բայց նա... չուզեց լինել, և առելութիւնով և հայհոյանքով [կույսերն] անպատվեցին ինձ և գաղտնի կերպով փախան ինձանից ու քո յերկրի սահմաններն են յեկել: Ծանիր, յեղբայր իմ, և վորոնիր նրանց, իսկ յեթե գանես նրա ընկերակիցներին, մահվան դատապարտիր: Իսկ տեսքով գեղեցիկ՝ Հռիփսիմե կոչեցյալին, վորին նրանք մոլորեցրին, ինձ ուղարկիր: Իսկ յեթե նրան դու հավանես, քեզ համար լ նկատի ունեցիր, քանի վոր նրա նման մի ուրիշին չես գտնի հունաց (յոնների) աշխարհում...»:

Տրդատը (Թրդատը***) կարդաց թե վոչ կայսեր այս հրամանը, իսկույն և նեթ սկսեց փութով փնտռել նրանց (կուսանքին) և գտավ [նրանց]վերոհիշյալ հնձաններն մեջ: Տեսնելով Հռիփսիմեին, [Տրդատը] լցվեց սիրով և մեծ ուրախութիւնով, և վորոշեց ամուսնանալ նրա հետ: Իսկ յերբ սուրբ Հռիփսիմեն մերժեց այս բանում Տրդատին (Թրդա-

Եւ յղեաց կայսերն Թուղթ առ Տրդատ:

Եւ արարեալ խնդիրս, գոն զմիտ ի հնձանս այգեաց: Եւ ջանս եդեալ թագաւորն՝ ոչ կարաց հարանացուցանել ինքեան զհարան Քրիստոսի Հռիփսիմէ. և սուբ եդեալ կոտորեաց ի սէնջ հեթանոսն և հօթն ոգիս. և այլքն ցրուեցան: Եւ միացին նա ի ներքոյ վարդենեաց որ ոչ էր ծադկեալ...

* Var. Թարդատ:
** Var. Թարդատին:
*** Var. Թարդատը:

ան), այն ժամանակ նա մատնեց առնջանքի, նրա հետ նաև նրա զայակ Դայանին և այլ լաւմամբիւ ընկերացկնացները, ինչպես վոր այդ [մասին] գրված ե նրանց վկայաբանութեան գրքում, հայոց գարձի [պատմութեան] մէջ[19]։ Իսկ Տրդատ (Թրդատ**) թագաւորը, նախանձամբութեամբ ատուածա, վարագ գարձաւ։ Իսկ սրբուհիներից վոմանք թագ կացան և փախան, [և] նրանց հետ սուրբ Նունեան (Նինոն) ել թագնվեց վարդենիի մէջ...

Սրանից հետո սուրբ Նունեան (Նինոն) յիկաւ Ուրբանիա ***[20] Հայքի (Սամխիթի) սահմանները... և այնտեղից անցաւ գիալ Ջավախքի (Ջավախեթի) լեռները, ուր յիկաւ մի մեծ լճի մօտ, վորը գուրս ել հոսում և կոչվում ե Փառվանա ****[21]։ Այնտեղից նա աչք ձգից գիալ հրաշագործ լեռները, վոր ամրան որերին ձյունով էին պատած և ծանր ոդով լինում... Այնտեղ նա (Նունեան) ճնաց երկու որ և կերակուր ինդրից ձկնորսներից, վորոնք այն լճում ձուկն էին վորսում։ Այնտեղ կային և հովիւներ, վորոնք հոկում էին իրենց հոտերին գիշերվա հանգստյան կեանքում՝ իրենց ոգնական և հովանաւոր համարելով իրենց ատուածներ Արմազ ու Զագհեն... և խոսում էին նրանք հայերեն (սամխուրի) լեզվով, վորին մի փոքր տեղյակ ել և Նունեան (Նինոն)՝ ատաջներում սովորելով Նելափոր Դվինեցվո մոտ։ Հովիւներից մեկին նա (Նունեան) գիմեց հայերեն (սամխուրի) լեզվով. «Վո՞ր կողմից (գյուղերից ‖ յերկիրներից) ել գաք. նրա պատասխանեց. «Մենք Դարայիցն ենք, և ելաբերնից[22] և Սափուրցկից, և Բինձարից ու Ռոպատացիք մեծ քաղաք Մցխեթից»*****[23]։

... եւ լսի յարուցեալ եկիր յՈւրբանիա Հայոց, և ձեռնաւ անդ, և յունիս ամսեան եկիր ի լեառն Ճառախեթոյ. և ի ծովիւ Փառնաւայ եկեալ՝ տեսի անդ ձկնորսս ի ծովուն, և հովիւս առ եզր ծովուն. և լուայ՝ զի կրկնուին յԱրամազդն և ի Զագէն. զի տեղեակ էի լեզուին Հայոց, ուսեալ ի տանն Նելափորայ Դուինացւոյ։ Եւ հարցեալ զուսանէն՝ ասեն. ի Դարբայ, ի Լրբնայի Սափուրցոյ, ի Բինձերոյ, յԻոպատէն Մցխեթոյ. ուր չատուածք փառաւորին և թագաւորք թագաւորեն...

* Var. Թարգատին։
** Var. Թարգատ։
*** Var. Ուրբանեթա։
**** Var. Փառուեթա։
***** Var. Հայքից (Սամխեթից)։ — ուր ատուածներն ատուածուհիներ են անուն և թագաւորներ թագաւորում։

[Արմազի և այլ ատուածների արձանները կործանելուց հետո] ժամանք ատում էին. «Այն ատուածային զորութիւնը, վորն ել հայոց (սամխիների) Տրդատ (Թրդատ*) թագաւորին վարագ գարձրեց և վարագից նորից մարդ գարձրեց, նույն այդ ատուածն ատաջ բերից այդ...»։ Յետ այս ատում էին այն պատճառով, վոր Տրդատ (Թրդատ**) թագաւորը զորութեամբ Քրիստոսի վարագ էր գարձել և քրիստոսային գորութեամբ նորից մարդ էր գարձել...

[Հրեական ծագումն ունեցող] Աբրահամ քահանան պատմում է. «...երբ մենք (հրեականս) գրվեցինք ամբողջ աշխարհում, հոռոմացիք սերեցրին մեր երկրից...»։

... Մհրան (Մհրեան) թագավորը ցանկութիւն ուներ ընդունել հաւատն Քրիստոսի, քանի վոր Քրիստոսի բոզում սքանչելագործութիւնների մասին լսել էր Հռիփսիմեից և Հայրից (Սամխիթից), և սրտերը չէր հարուցում Նունեայի (Նինոյի) ու նրա աշակերտուհիների քարոզութեան դեմ...

Այդ ժամանակ թուղթ հասավ Հռոմից՝ սուրբ պատրիարքից, Նունեայի (Նինոյի) և թագավորի և Վրաց (Քարթլիի) ամբողջ ժողովրդի [հասցեով]. յեկավ և մի սարկավագ [ծագումով] բրանջ[25]..., վորը նամակ ուներ հետն բոլոր թագավորից Նունեայի (Նինոյի) հասցեին, քանի վոր նրա (Նունեայի) հոր սիջոցով էր բրանջաց ամբողջ ժողովուրդը մկրտութիւն առացել. և այս բոլորը լսվում էր Յերուսաղէմից ու Կոստանդնուպոլսից, վոր Վրաց (Քարթլիի) յերկրում տարածվել արդարութեան արեգակը։...

... Բրանջների[26] սարկավագն ամեն ինչ տեսավ և լսեց բոլոր այն սքանչելագործութիւնների մասին, վորոնք տեղի ունեցան Մցխեթում, և զարմա-

... եւ կէաք ճշմարիտ առիւն, թէ Մեծ Աստուածն՝ որ կ՚ուզէ զթագաւորն Հայոց, և զարձեալ բժշկիցէ Հայաստանեաւք հանդերձ, նա արար զքաջնչելիս...

Իսկ քահանայն Աբրահամ պատմեաց ի լուր ամենեցուն... եթէ թագաւորութիւնս (Հրէից) հնդեաւ ընդ հրեշ, և իշխան մեզ Հռոմ և Յոյնք և Հայք...

...եւ հրամայեաց [թագավորն Ագբիկ] մի արգելուլ զքարոզութիւնն գայն (աւետարանին) յաշխարհին իւրմէ. քանզի լուեալ էր զնշանն՝ որ եղև ի Հայս և ի Հռոմ...

Յաւուրսն յայնոսիկ առաքեաց թագաւորն Կոստանդիանոս սարկաւագ մի, որ ունէր թուղթ ի Բրանջաց ազգէն, որք ի հօրէ նորա (Նունեայի) լուսաւորեալք էին. քանզի լուան նորա եթէ ի Հայս և ի Վիրս ծագեաց արեգակն արդարութեան մեծապայծառ ճառագայթիւք...

... եւ առաւել կամեցան տեղեկանալ ի նմանէ Բրանջ սպասաւորին, զի զբեալ զամենայն առաւգութեամբ՝ տարցի առ նոսա, որ էին ի Հայս և ի Վիրս իբր եղեն

* Var. Թարգատ։
** Var. Թարգատ։

-ցած վառաբանում եր ասածուն, և տա-
լով նոմականները:

... [Յերբ Նունեն Բոզի (Բուզի) դյուղն[27] գնաց ու այնտեղ հիվանդա-
յավ], Նունեյի (Նինոյի) մոտ յեկան թագավորի վորդի Ռևն ու նրա կին* Սալոմեն, վորոնք ապրում եյին Ուջար-
մոյում... Յեվ Սալոմե Ուջարմեցին, Գե-
րոժավր Սյունեցին** ու նրանց հետ [յեկած] իշխաններն հարցուփորձ եյին անում նրան...

... Ապա սուրբ Նունեն (Նինոն) ա-
սաց. «...Յեթե կամենում եք տեղեկա-
նալ իմ՝ [Քրիստոսի] Յեշտ ապաինու-
այտեղ գալու մասին, կասեմ. ահա հո-
դին կոկորդին և հասել և իմ մոր գո-
րությամբն ննջելու յեմ հավիտյան...»...

... Ապա Սալոմե Ուջարմեցին ու Գերոժավր Սյունեցին*** վերցրեցին գրչենները [գրելու Նունեյի խոսքերը]...

... Յեվ Միհրանի (Միրհանի) քրիս-
տոնյանալուց քանուհինդերորդ Թվին մեռավ նրա վորդի Ռևը հայոց (սոմեխ-
ների) Տրդատ (Թրդատ****) թագավորի վիճակ, վորին կենդանության որոք արվեց թագավորությունը...[28]

... [Յերբ Նունեն Բոզի (Բուզի) դյուղն[27] գնաց ու այնտեղ հիվանդա-
յավ], Նունեյի (Նինոյի) մոտ յեկան թագավորի վորդի Ռևն ու նրա կին* Սալոմեն, վորոնք ապրում եյին Ուջար-
մոյում... Յեվ Սալոմե Ուջարմեցին, Գե-
րոժավր Սյունեցին** ու նրանց հետ [յեկած] իշխաններն հարցուփորձ եյին անում նրան...

... Ապա սուրբ Նունեն (Նինոն) ա-
սաց. «...Յեթե կամենում եք տեղեկա-
նալ իմ՝ [Քրիստոսի] Յեշտ ապաինու-
այտեղ գալու մասին, կասեմ. ահա հո-
դին կոկորդին և հասել և իմ մոր գո-
րությամբն ննջելու յեմ հավիտյան...»...

... Ապա Սալոմե Ուջարմեցին ու Գերոժավր Սյունեցին*** վերցրեցին գրչենները [գրելու Նունեյի խոսքերը]...

... Յեվ Միհրանի (Միրհանի) քրիս-
տոնյանալուց քանուհինդերորդ Թվին մեռավ նրա վորդի Ռևը հայոց (սոմեխ-
ների) Տրդատ (Թրդատ****) թագավորի վիճակ, վորին կենդանության որոք արվեց թագավորությունը...[28]

... [Յերբ Նունեն Բոզի (Բուզի) դյուղն[27] գնաց ու այնտեղ հիվանդա-
յավ], Նունեյի (Նինոյի) մոտ յեկան թագավորի վորդի Ռևն ու նրա կին* Սալոմեն, վորոնք ապրում եյին Ուջար-
մոյում... Յեվ Սալոմե Ուջարմեցին, Գե-
րոժավր Սյունեցին** ու նրանց հետ [յեկած] իշխաններն հարցուփորձ եյին անում նրան...

... Ապա սուրբ Նունեն (Նինոն) ա-
սաց. «...Յեթե կամենում եք տեղեկա-
նալ իմ՝ [Քրիստոսի] Յեշտ ապաինու-
այտեղ գալու մասին, կասեմ. ահա հո-
դին կոկորդին և հասել և իմ մոր գո-
րությամբն ննջելու յեմ հավիտյան...»...

... Ապա Սալոմե Ուջարմեցին ու Գերոժավր Սյունեցին*** վերցրեցին գրչենները [գրելու Նունեյի խոսքերը]...

... Յեվ Միհրանի (Միրհանի) քրիս-
տոնյանալուց քանուհինդերորդ Թվին մեռավ նրա վորդի Ռևը հայոց (սոմեխ-
ների) Տրդատ (Թրդատ****) թագավորի վիճակ, վորին կենդանության որոք արվեց թագավորությունը...[28]

... [Յերբ Նունեն Բոզի (Բուզի) դյուղն[27] գնաց ու այնտեղ հիվանդա-
յավ], Նունեյի (Նինոյի) մոտ յեկան թագավորի վորդի Ռևն ու նրա կին* Սալոմեն, վորոնք ապրում եյին Ուջար-
մոյում... Յեվ Սալոմե Ուջարմեցին, Գե-
րոժավր Սյունեցին** ու նրանց հետ [յեկած] իշխաններն հարցուփորձ եյին անում նրան...

... Ապա սուրբ Նունեն (Նինոն) ա-
սաց. «...Յեթե կամենում եք տեղեկա-
նալ իմ՝ [Քրիստոսի] Յեշտ ապաինու-
այտեղ գալու մասին, կասեմ. ահա հո-
դին կոկորդին և հասել և իմ մոր գո-
րությամբն ննջելու յեմ հավիտյան...»...

... Ապա Սալոմե Ուջարմեցին ու Գերոժավր Սյունեցին*** վերցրեցին գրչենները [գրելու Նունեյի խոսքերը]...

... Յեվ Միհրանի (Միրհանի) քրիս-
տոնյանալուց քանուհինդերորդ Թվին մեռավ նրա վորդի Ռևը հայոց (սոմեխ-
ների) Տրդատ (Թրդատ****) թագավորի վիճակ, վորին կենդանության որոք արվեց թագավորությունը...[28]

... [Յերբ Նունեն Բոզի (Բուզի) դյուղն[27] գնաց ու այնտեղ հիվանդա-
յավ], Նունեյի (Նինոյի) մոտ յեկան թագավորի վորդի Ռևն ու նրա կին* Սալոմեն, վորոնք ապրում եյին Ուջար-
մոյում... Յեվ Սալոմե Ուջարմեցին, Գե-
րոժավր Սյունեցին** ու նրանց հետ [յեկած] իշխաններն հարցուփորձ եյին անում նրան...

... Ապա սուրբ Նունեն (Նինոն) ա-
սաց. «...Յեթե կամենում եք տեղեկա-
նալ իմ՝ [Քրիստոսի] Յեշտ ապաինու-
այտեղ գալու մասին, կասեմ. ահա հո-
դին կոկորդին և հասել և իմ մոր գո-
րությամբն ննջելու յեմ հավիտյան...»...

... Ապա Սալոմե Ուջարմեցին ու Գերոժավր Սյունեցին*** վերցրեցին գրչենները [գրելու Նունեյի խոսքերը]...

... Յեվ Միհրանի (Միրհանի) քրիս-
տոնյանալուց քանուհինդերորդ Թվին մեռավ նրա վորդի Ռևը հայոց (սոմեխ-
ների) Տրդատ (Թրդատ****) թագավորի վիճակ, վորին կենդանության որոք արվեց թագավորությունը...[28]

[ՍԱՍԱՆՅԱՆՔ]

(շարունակություն)

Յեվ [Թագավոր] նստեց նրա (Մի-
հրանի) վորդի Բաքարը...[Յեվ նրա որոք] թշնամություն ծագեց նրա (Բաքարի) ու հայերի միջև,քանի վոր հայերն ա-
ռաջ եյին թագավորեցնել Քաբիելում Բաքարի***** յեղբոր Ռևի ու Տրդատ

Բայց ոչ ապային Հայք Թագաւորի Բահքարայ, զի կամէին զորդի դստերն Տրդատայ Թագաւորեցուցանել։ Իսկ Բահքար ապաւինեցաւ ի Պարս՝ տալով նոցա երկիր. և Պերոզի նա ի Շամշոյ-
տոյ մինչև ի գլուխ Աչոցաց. և նոյնպէս

* Var. քույր:
** Բնագրում սխալմամբ՝ Պերոժ (var. Հերոժ) Ավրիսինեցի:
*** Բնագրում՝ Պերոժ Ավրիսինեցի (var. Հերոժ Ավրիսինեցի):
**** Var. Թարդատ:
***** Var. Բահքարի:

Թրդատ*) թագավորի դստեր վրդ դուն: Իսկ այս Բաքարը բանակեցավ պարսից թագավորի՝ իր հոր յեղբորորդու հետ, խնամիացավ ու վոխանակեց յերկիրը, և նրա փեսա Պերոզին (Փերոզին), վորը սիրում եր Միհրանից (Միրհան-նից) նրան չնորհեց Ռանր մինչ Պար-տավ (Բարդավ), ավեց Սամշվիլդեյից սկսած մինչ Աչոցքի** գլուխը: Ապա Պերոզն (Փերոզն) ու նրա ժողովուրդը զորությամբ՝ ուժ ստանալով Տոսրո-վից. հայերը գավթեցին Ջավախքը (Ջա-վախեթը), [իսկ վրացիք] հաղթեցին ու քշեցին հայերին: Ապա Բաքար թագա-վորը, հունաց (բերձենների) և պարսից թագավորների միջնորդությամբ, նա-մակ գրեց իր յեղբորորդուն ու նրանց մորն Սալոմեյին:...

...[Բաքարի վորդի Միհրդատ թագա-վորը որոք] մեռավ Հակոբ յեպիսկոպոսն, և [նրա տեղ] յեպիսկոպոս նստեց Հովել (Իոք) հայը՝ Նեբսես (Նեբսե) կաթողի-կոսի սարկավագը...

Ահա և պարսից թագավորն ուղար-կեց իշխան[ներից մեկ]ին մեծ զորքով, վորպեսզի հարկ դնի հայերի(սոմեխների) և վրացիների վրա: Ապա հայերն (սո-մեխներն) դեսպան ուղարկեցին [վրաց] Վարազ-Բաքար [թագավոր]ի մոտ՝ ա-սելու, վոր ժողովեն և ոգնություն խնդրեն հույներից (բերձեններից), և՝ քացելով դուռն Կովկասյաց (Կավկաս-յաց)՝ բերեն ոսկերն ու լեզդիներին (լե-կերին) պարսից ընդդիմադրելու: Յեվ նրա յերեելիներն էլ խորհուրդ տվին տալիս ընդդիմադրելու պարսիկներին: Բայց նա չլսեց վրէ հայերին (սոմեխ-ներին) և վրէ էլ իր յերեելիներին, վո-րովհետև համաձակ չեր ու վախկոտ եր և թաք կացավ կախքի (կախեթի) ձորում... Նախ և առաջ պարսիկներն յեկան Հայք (Սոմխիթի), վորն և ավե-

* Var. Թարդատ:
** Բնագրում՝ Աչոցի. համ. 148 յեր. * ծանոթ:

ստաչանս արձակեալ ի Յոյնս, և յամե-նայն կողմանց ժողովեալ զօրս՝ առէր պատերազմ ընդ Հայս ի Ջաւախէթ, և հալածեցին զնոսա. և Թագաւորեաց Բահքար՝ ուժգին Յունաց և Պարսից Գիր էառ ի Սոդոմեայ և յորդւոյ իւրմէ...

... Եւ յետ նորա (Յակոբ եպիսկո-պոսի)՝ Նեբսէս կաթուղիկոսն Հայոց ձեռնադրեաց զսարկաւագն իւր զՅակոբ (ուղիղ՝ զՅովել)՝ եպիսկոպոս վրաց, և առաքեաց:...

... Յաւուրսն յայնոսիկ եկն զօրա-գլուխն Պարսից՝ մեծաւ ուժով ի սահ-մանս Հայոց և վրաց, յաւուրս Տոսրո-վայ՝ արքայի Հայոց, որդւոյ քաջին Տրդատայ, և խնդրէր հարկս ի Հայոց և ի վրաց: Եւ հրամայեաց Տոսրով Թա-գաւորին վրաց՝ ածել զքենակիչս Կով-կասու՝ զԼեկս և զՕսս, զի կռուհացին ընդ Պարսս: Եւ կնամարդին այն վարդաբերք երկիւղալից եղեալ՝ Թագաւ. ի Ձորն Կուխեթոյ. և եկեն Պարսիկք և շինե-ցին բերդ ի գրանն Տփխեաց՝ հակառակ Մցխեթոյ:...

բնկլին։ Ապա մտան Բարթլէ, և պարսից դորապետը (իշխանը) կառուցեց Տփղիսը (Տփղիսը) «պռնկերի» մէջ [Կասպից և Խարիսանի]՝ ընդդեմ Մցխեթին...

[Վարազ-Բաբարի մորդի Փարամանի մահից հետո] թագաւորը նստեց նրա յաղթայը Միհրդատը (Միհրդատ)՝ Տրդատի (Թրդատի) գտեր և Վարազ-Բաբարի մորդին, հորով Բաբայեան և մորով Ռևյան, մորոնք Միհրանի որդոց սերնդից էին...

... եւ թագաւորեցուցին իշխանքն զՏրդատ, զորդի գտերն Մեծին Տրդատայ՝ աշխարհին Հայոց արքայի...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. *Համմ.* Մ. Խորենացվո *տված ծննդաբանութիւնը (I, 5)։*

2. *Ասել է՝ «Արարատ և Արագած», կամ դուրս «[Մ]արարատի և Մասիս». Համմ. F. Murad,* Ararat und Masis. Studien zur armenischen Altertumskunde und Literatur, Heidelberg 1901. *Նաև՝* Ս. Կանայեանց, *Անյայտ դաւառները հին Հայաստանի, Էջմիածին 1914, էջ 76—88։ Համմ. Վրաց մէջ գրպիտատարածող ընկ. հավաքածուի № 3226 ձեռագրի լուսանցքում տված դիտողությունը՝ «Արարատի Ավազդիա» Արարատը՝ Ալազյազն է (E. Такайшвили,* Описание рукописей, II, стр. 3)։

3. *Տես նախորդ ծանոթութիւնը։*

4. *Տես նուլնը։*

5. *Այն հանգամանքը, որ Լեոնտիոս Ռուխեցին Կովկասյան ժողովրդների եպոնիմները հորինելիս առաջնորդությունը՝ հանձինս Հայկի՝ հայերին և ընծայում և վոչ թե՝ հանձինս Բարթլոսի՝ վրացիներին, — այնինչ Բ. Յ.-ի վարիանտներից մեկում, որը Մոսկվայի Ռումյանցևի անվան թանգարանում էր գտնվում և այդ պատճառով «Ռումյանցևյան վարիանտ» էր կոչվում, այդ կարգը փոխված էր հոգուտ վրացիների (նույնը հետագայում յեղան յեկավ և Վրաց մեջ գրպիտություն տարածող Ն. ընկերության հավաքածուի № 3666 ձեռագրում),— հենց էր տվել վրաց չորս բանակի պատմաբանասեր-բանաստեղծներից մի քանիսին, որ. Ոիբոմեենդլիշվիլուն (Սերեբրյակովին), Ա. Խախանաշվիլուն և Մ. Ջանաշվիլուն վարնասուն բարձրացնելու վրաց ժողովրդի «պատիվը» վոտնատակ անելու և վրացապետության հիմնադիր՝ բագրատատակ ակադ. M. Brosset-ին մեղադրելու Բ. Յ.-ի վրացերեն բնագիրը խեղաթյուրելու մեջ։ Սակայն այդ յեղյուրենները իր ժամանակին արժանի պատասխանը տվին՝ առաջին յերկուսի նկատմամբ Ն. Թաղ'այշվիլին (Описание рукописей, II, 92—96), իսկ վերջինի նկատմամբ Իվ. Ջավախիշվիլին (Հին վրացական պատմական գրականությունը, ս. հրատ., էջ 119, բ. հրատ., էջ 177)։ Յեվ իրոք, Ն. Թաղ'այշվիլու ասելով, «никакого искажения текста... Броссе в данном месте не допускал, и во всяком случае, прежде чем обвинять в искажении этого места Броссе, следовало в том же обвинить царевича Вахушта, который в своей Истории Грузии (издание Бакрадзе, стр. 35) точно воспроизводит известие К.-Ц. в пользу

армянского языка. Известно, что первая часть Истории Грузии Вахушта есть сокращенное повторение содержания К.-Ц. Что касается первого существенного отличия Румянцевского списка от других, по которому первенство между сыновьями Таргамоса отдается Картлосу, а не Аосу, то это явление исключительно свойственно Румянцевскому списку и его копии. Ни в одном другом списке не только довахтанговском, но и вахтанговском мы такого явления не наблюдаем. Нет этого и в Истории царевича Вахушта (стр. 28—32). Стало быть, это тенденциозное изменение текста не есть дело Вахтанговской комиссии. Это изменение, без сомнения, позднего происхождения, начала XIX века. Поэтому оно не повлияло на списки XVIII века» (op. cit., 96): Իվ. Ջավախիշվիլին էլ (op. cit., 172) *համամիտ է* Ն. Թաղ'այշվիլուն, *որ «այստեղ, ի հարկե, վոչոք վոչ մի դեպքում չի կասկածել և որ այս տեղեկությունն անպայման իրեն՝ Լեոնտիոս Ռուխեցուն է», որն «ընդհանրապես հայոց նախահորը և հայերեն լեզվին և առաջնություն ընծայում»։ Բայց «ինչո՞ւ»՝ „Վորովհետև, — պատասխանում է նույն գիտնականը,—Լեոնտիոս Ռուխեցին գրեթե ամեն բանի մեջ հետևում է մի յերկասիրության, որը սխալմամբ Յեփրեմ Ասորու հորինված էր համարվում և կոչվում է «Սրբո հոր մերո Յեփրեմի ասացյալ՝ մեկնություն ստեղծագործության յերկնի և յերկրի և Ադամի մասին...»“։ Վերջինս, որ հրատարակել է Ն. Թաղ'այշվիլին իբրև հավելված Բ. Յ.-ի «Մարիամ Թագուհու վարիանտի» (էջ 786—846), ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու հետազոտության, այն չորքի՝ պարսկահոն համարված՝ գրվածքներից են, ինչպիսի յեն ասորական «Գանձանձամ»-ը (գանձուց անձավ, այր գանձուց) և եթովպական «Ադամագիրք»-ն, թեև իրոք առաջինի ուրույն խմբագրություններից մեկն է։ Յեվ այս «Գանձանձամ» կամ «Այր գանձուց» գրվածքն է, Յեփրեմ [Կրտսեր]ի ձեռքով վրացերեն վերածած, ուր ասված է, որ «յերբ Նոյան տոհմերն ու վորդիք Սեմ, Քամ և Հաբեթը... ընացին արևելքից, մի դաշտ գտան վողողված յերկրում, ուր և հաստատեցին բնակություն, և եր նրանց լեզուն մի, և սկսած Ադամից մինչ այդ որը նրանք խոսում եյին ասորերեն լեզվով, վորը հույժ տարածված է մինչ Հայէ (Սոմխեթ) և [վորը] բոլոր լեզուների թագավորն է... իսկ յերբ Բաբելոնում աշտարակ շինեցին, այնտեղ բոլոր լեզուներն իրար հետ խառնվեցին, և ցիր ու ցան յեղան յերկրիս յերեսին... և այս ժամանակից սկսած աղբարհումս յեղավ յոթանասուն լեզու և յոթանասուն իշխան, և յուրաքանչյուր լեզվին տվին թագավոր» (Ն. Թաղ'այշվիլի, Քարթլիս – գևորեբա, Մարիամ Թագուհու վարիանտը, էջ 812—813, հավելված)։ «Մյցին դարերի պատմչի համար այս որինակելի յերկասիրությանից Լեոնտիոս Ռուխեցուն նկատած պիտի լիներ, վոր սկզբում յերկար տարածության վրա, վորը «մինչ Հայք» եր հանուում, իշխում եր մի լեզու՝ ասորերենը, ուրեմն Հայքում ասորերենը չի յեղել տարածված, այլ հայերենը, այսպես պիտի դատեր և հենց այսպես էլ դատել է մեր պատմչը»,—նկատում է Իվ. Ջավախիշվիլին (ibid., 179), և ապա շարունակում. «Քանի վոր վերոհիշյալ յերկասիրության մեջ Հայքից դատ ուրիչ վոչ մի յերկիր հիշատակված չէ, այս պատճառով Հայքն ու հայերեն լեզուն նա (Լեոնտիոսը) համարել է մեծ նշանակություն ունեցող», և «սրանով և բացատրվում, վոր Լեոնտիոս Ռուխեցին «Հատինն» և հայերեն լեզվին այսպիսի առաջնություն է ընծայում»։ Իվ. Ջավախիշվիլու յեզրակացությանն այս կետում սկի համամիտ չեն Կ. Կեկելիձեն (Լեոնտիոս

Ռուխանցվո գրական աղբյուրները, 10—11), որը՝ հետևելով Ֆ. Պատկանյանին (Ванские надписи etc., ЖМНПР, 1883, декабрь, 240—242), սակայն վերջինիս անունը չհիշելով՝ արծարծում և այն միտքը, որ հայերին և հայերենին առաջնության տալու գաղափարը Լեոնտիոս Ռուխանցին յուրացրած պիտի ունենա Մ. Խորենացվո պատմության աղբյուրների վորքան էլ ուշում և սրամիտ լինի տեսակետները Իվ. Ջավախիշվիլու կարծիքը՝ մի կողմից, և համանման լինի ըստ էության Կ. Կեկելիձեյինը՝ մյուս կողմից, մենք, սակայն, կարծում ենք, որ յերկուսն էլ խնդիրն լուծելիս աչքաթող են արել այն կարևոր հանգամանքը, որ Լեոնտիոսի դրվածքում կամ գուցե նրա ձեռքի տակ յեկած վրացերեն աղբյուրում եպոնիմների անունները հունարեն վերջավորությամբ են գործածված, հետևապես հունականի ազդեցության դրոշմն են կրում (հմմ. К. Патканов, Ванские надписи etc., ЖМНПР, 1883 г., декабрь, стр. 239—240):

6. Հաոսի պատերազմը Նեբրոթի դեմ, ինչպես ուղիղ գլուխ ունի, և միջի այլոց, և Կ. Կեկելիձեն (Լեոնտիոս Ռուխանցվո գրական աղբյուրները, եջ 11—14), հիշեցնում և հայանի առասպելը Հայկի և Բելի կռվի մասին, որը մանրամասն նկարագրությունը տալիս և Մ. Խորենացին (I, 11). հմմ. К. Патканов, Ванские надписи etc., ЖМНПР, 1883 г., декабрь, стр. 242:

7. Տես 2-րդ ծանոթությունը:

8. «Սոմխուրին» և «սոմեխ» (այստեղից «Սոմխեթ»-ի) տերմինների մասին, յերեք մի կողմը թողնենք M. Brosset-ի ստուգաբանությունը վրացերեն «սամխրեթ» հարավ բառից (Histoire de la Géorgie, t. I, p. 15—16, n. 5; Introduction, p. IV—VI), որը լեզվաբաններին, ի հարկե, անընդունելի յև, անհրաժեշտ և հիշատակել Ն. Մառի կողմից այլ և այլ ժամանակ այլ և այլ առիթով առաջարկված հետևյալ յերեք ստուգաբանությունները. 1. «սոմեխ»←«սո-մեխ» ‖ «սոմեխա», այսինքն մեխ ‖ մեխ (История термина «абхаз», — «Известия Академии Наук», 1912, стр. 705): 2. «սոմեխա» ← «սո[ն]-մե[ս]խա» ավան և մեխ ժողովրդների հիշատակած Armenochalybes, Պտողեմեոսի Σουανοκόλχοι և Փավստոս Բյուզանդացվո «Նկերսուանք»-ը (Из поездок в Сванию,—«Христ. Восток», т. II, 1913, стр. 22—23; Яфетические названия деревьев и растений,—«Изв. Акад. Наук», 1915, стр. 945; К дате эмиграции мосохов из Армении в Сванию,—ibid., 1916, стр. 1690; Грузинская поэма «Витязь в барсовой шкуре» Шоты из Рустова и новая культурно-историческая проблема, — ibid., 1917, стр. 439—442, հմմ. նաև մեր՝ Несколько слов о термине «сомех», — «Христ. Восток», т. VI, 1918, стр. 93—94. Հայերը վրաց հին դրականության մեջ, — «Գեղարուեստ», VII, 1922, եջ 36. Введение в историю государственных образований Юго-Кавказа, Тфл. 1924, стр. 97—98). ընդ սմին հատկապես Լեոնտիոսի այս տեղեկության առթիվ մեծ դիտականը 1913 թվին դրում եր. «... в одном списке Грузинских летописей утверждается, что первоначально грузины говорили по-сомехски, а потом они заговорили по-грузински. При намеченном ходе научных приобретений это значило бы, что первоначально у грузин церковно-литературным языком служил сомехский, т. е. сванский язык Сомехии, а с известного момента они свой родной картский язык обратили в литературный язык церкви» (Из поездок в Сванию,—«Христ. Восток», т. II, стр. 24): Ապա 1921 թվին նույն գիտնականը գրում եր հետևյալը. «Грузины... называли и продолжают называть армян не особым каким-либо этническим термином, а тем, точнее, слиянно теми двумя терминами, какими армяне раздельно пользовались для именования двух армянийских народов, hay'ев (‖ son' ов) и hayk'ов (‖ mes'ц ов), отложившихся основными слоями природной своей речи в двух реально сохранившихся языках Армении, haйском (hayeren) и haйкском (haykakan). Для Армении грузинский гибридный термин someq' (‖ *hay-hayk) более реально историчен и об'ективен, чем простые армянские названия, суб'ективные, будут ли это по народному самоопределению — hay, или по культурно-историческому, т. е. национальному самоопределению — hayk, resp. haykazən ‖ haykazun. Но тот же термин someq' у грузин являлся с известного момента камнем преткновения в отношении Грузии. Имея в крае до-историческую давность с точки зрения национальной истории и грузинской, и армянской, someq первоначально означал гибридное племенное об'единение или первичного населения Армении, чисто яфетического, или вторичного ее населения – мешанного уже с арноевропейцами, яфетидо-арноевропейцами. Позднее, по мере дальнейшего перерождения части того же со-мехского ‖ *haй-haйкского населения в пределах Грузии в грузин, этнический термин someq' стал означать грузинское племя, сохранив однако исторически-преемственно первоначальное свое значение как этнического термина, наименования населения Армении (Астрономические и этнические значения двух племенных названий армян,—«Записки Восточного Отд. Рус. Арх. О-ва», т. XXV, стр. 242—243): 3. «սոմեխ»←«սո-մե-խ» ‖ «սո-մեր» ‖ «սու-մեր» ‖ «շու-մեր»(Скифский язык, «По этапам развития яфетической теории. Сборник статей Н. Я. Марра», М.-Л. 1926, стр. 358—361):

9. Լեոնտիոսի մեկնությունը վրացերեն լեզվի ծագման խնդրում այն իմաստով, որ նա այն համարում և Բարթլիում յերեսին տարածված լեզուների «խառնուրդ», հիշեցնում և Ստրաբոնի (XI, 14, 5) մեկնությունը հայերենի նկատմամբ, որը նմանապես «խառնուրդ» եր ճանաչված: Սակայն, հետաքրքրը և թե ինչպիսի կարծրքի եյին վրաց հին գործիչներն իրենց մայրենի լեզվի մասին. «Վրացերեն լեզուն թողված և մընչ յերկրորդ գալուստն նորա (Քրիստոսի)՝ գաւելու, վորպեսզի այս լեզվով ասված մարգարեները բոլոր լեզուները», — այսպես և սկսում X դարու անանուն վրացը հեղինակն իր «Վրացերեն լեզվի գովասանքը» («Կավկասիոն» հանդես, № 1—2, Տփղ. 1924, եջ 269) և ապա վերջում ավելացնում. «Յեվ պճնագարդ և տերոջ անվամբն որինյալ այս գեղեցիկ և խոստանած (գնանած) լեզուն սպասում և տերոջ յերկրորդ գալստյան և ունի նշան, վոր լինուսն և չորս տարով մեծ և ուրիշ լեզուներից Քրիստոսի գալուստից մընչ այսօր»: Գեորգ Մերչուլը (H. Марр, Житие св. Григория Хандзтийского, եջ մթ)՝ նույնպես X դարում՝ գրում է. «Բարթլի յե համարվում ընդարձակ յերկիրը, ուր ժամասացությունն կատարվում և և ուղիքներն արտասանվում են վրացերեն լեզվով և միմյանց կվերլեկցյոնը (տեր ողորմա-ն) հունարեն»:

10. Տես նախորդ ծանոթությունը:

11. Ըստ M. Brosset-ի (Histoire de la Géorgie, I, p. 40, n. 1) պիտի լինի «Անձհանցձոր»: Բայց մենք կարծում ենք, որ գուցե Անանուն աշխարհագրի

(Մովսէս Խորենացո ?) «Անձահիճոր»-ը լինի, որը Վասպուրականի ոռմանններում և ցույց տրված (Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացւոյ, հրատ. [Արաէն վ. Սուկրեաճի], Վենետիկ 1881, եջ 32); Հմմ. նաև Ղ. վ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, Վենետիկ 1822, եջ 208—209. *Н. Адонц*, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 315, 317:

12. «Վրաց գպրութիւն» (մծխդնօբրօբա ჴքարթուլի) ասելով՝ Լեոնտիոսը, անկասկած, ակնարկում է այն այբբենի մասին, որը գոյութիւն պիտի ունենար վրացոց մէջ նախաքրիստոնէական շրջանում: Ճիշտ է, վերջերս Կ. Կեկելիձեն (Վրաց գրականութեան պատմութիւն, I, 1923, եջ 28—31) ջանաց վրացերէն այբբենի մշակումն և ձևավորումը վերագրել, համաձայն Կորյունի ցուցմունքների՝ Մեսրոպի վերահսկողութեամբ և ուղղ Ջաղայի անմիջական մասնակցութեամբ և դեկավարութեամբ Վրաստանում դրծող՝ հատուկ կոմիսիային 412—429 թ. թ. մէջտեղին, սակայն պարզ է, որ ինչպես վրացերէնը, նոյնպես և հայերէն տառերի «գյուտ» հարցը կարող է նոր լուսաբանութեան բոլորովին այլ հիմքերի վրա բայց՝ համեմատած հայերէն նմանագրերի հետ՝ վրացերէնի հարցն ավելի բարդանում է ընդհրնի այն հանգամանքի, որ վերջինումս յերեք տեսակի այբբեն է հայտնի. 1. «խուցուրի ասոմթավրուլի» գլխատառ կամ գլխագիր յեկեղեցական (յերկաթագիր), 2. «խուցուրի նուսխա» փոքրատառ յեկեղեցական, և 3. «մխեդրուլի» զինվորական կամ աշխարհիկ: Այդ յերեք այբբենիների նոնչուքեան հետ վրացագէտները պատկերացրած ունեին այսպես. մինչդեռ քանասերները մի խումբը Ի. Ոբրոմաձեի-Սերեբրյակովի գլխավորութեամբ (Об изобретении грузинского алфавита,— Труды V археологического съезда в Тифлисе в 1881 г., Москва 1887, стр. 221—229) ապացուցում եր, որ «գինվորական» կամ «աշխարհիկ» այբբենն է ավելի հինը, որը հորինվել է դեռ հին Փառնավազ թագավորի որոք, իսկ ապա քրիստոնէութիւնն ընդունելուց հետո վրացիք հնարել են նորը կամ վերածել հինը նորի, որը «յեկեղեցական» անվամբ է հայտնի, բանասիրների մի ուրիշ խումբ Գ. Բաքրաձեի գլխավորութեամբ (Грузинская палеография,—նույն հրատարակութեան մեջ, եջ 207—214. Վրաստանի պատմութիւնը, վրացերէն, Տփղ. 1889, եջ 82—85) ապացուցում եր ընդհակառակը, որ սկզբնական այբբենն է «յեկեղեցական գլխագիրը», որից եղոյուցների ճանապարհով նախ առաջացել է «յեկեղեցական փոքրատառը», իսկ ապա X—XI դդ. «զինվորականը» (աշխարհիկը): Այս՝ յերկրորդ խմբակի կողմից արծարծված տեսակէտն ավելի կայուն հանդիսացավ գրականութեան մեջ, քանի որ նրա ջերմ պաշտպանը և նույնիսկ ջատագովը հանդիսացան նախ՝ XIX դարու վերջերը՝ պրոֆ. վ. Բոլոտովը (О сочинении студента Георгия Гамрекелова «Древнейшая история церкви в Грузии etc».,—«Христианское чтение», 1898 г., в. IV), իսկ ապա XX դարու չորրից սկսած և մինչ մեր օրերը գրեթե բոլոր վրացագէտները: Սակայն այս խնդրում առանձնապես հետաքրքրական յեն Ն. Մառի և Իվ. Ջավախիշվիլու կարծիքները: Ն. Մառը 1925 թվին գրում եր (Грамматика древнелитературного грузинского языка [Материалы по яфетическому языкознанию, XII], Лнгр., стр. 2). «Вообще церковный алфавит как инициальный, так строчный есть письмо грузинской христианской культуры, возникшее с нею и обслуживавшее религиозно-просветительные, а затем и общественные интересы грузинской христианской среды. Письмо, обслуживавшее культурные интересы грузинской языческой среды, до нас не дошло. Вероятно, *военный* или *рыцарский* алфавит есть его пережиток, получивший развитие в светской военной среде под воздействием церковного письма, в свою очередь влиявший на него, на выработку его строчного вида»: Հատկապես կանգ առնելով Լեոնտիոսի ցուցմունքի վրա, Իվ. Ջավախիշվիլին 1928 թ. (Վրաց հնագրութիւնը, վրացերէն, Տփղ., եջ 188) գրում եր. «Վրացական պատմական գրականութեան մեջ առաջին մի-ջ-այն Լեոնտիոս Ռուխեցվո (Լեոնտիս Մրովելու) յերկասիրութեան մեջ ենք հանդիպում տվյալին վրաց այբբենի հորինման ժամանակի և հորինողի անձնավորութեան մասին: Նա վրաց «գպրութեան» հորինումը Փառնավազ թագավորին և վերագրում: Բանի որ այս Փառնավազին XI դարու այս՝ վրացի պատմիչը պատկերացնում է իբրև Վրաստանի պետութեան և հասարակակարգի, ինչպես և կրոնի հիմնադիր, որն առասպելական անձնավորութեան և վերածված, այս պատճառով Լեոնտիոս Ռուխեցվո՝ վրաց այբբենի մասին [տված] տեղեկութիւնն իր արժեքը կորցնում է: Այստեղ միմիայն այն հանգամանքն և ուշագրավ, որ XI դ. վրաց պատմիչը վրաց այբբենը պատկերացրած ունի իբրև նախաքրիստոնէական շրջանի մի դյուտ, որը, նրա կարծիքով, հնից հին եր և ուրիշների նման քրիստոնէութեան շահվածք չեր համարում: Դուցե ապագայում պարզվի, ուներ արդյոք Լ. Ռուխեցին այս առթիվ որևէ հիմնական ազբյուրներ կամ պատմական ավանդութիւն: Սրանից հետո Իվ. Ջավախիշվիլին հատկապես չդադարում է վրաց այբբենի՝ այս կամ այն այբբիններին և, ի մէջ այլոց, հայերենի հետ (ibid., եջ 189—196) ունեցած առնչութեան հարցը, որը, սակայն, լուծում է դոնե հայերենի նկատմամբ՝ բացասական իմաստով: Վրացերէն տառերի հայերենի հետ առնչութեան մասին տես. Հ. Աճառեան Հայոց գրերը [«Ազգային Մատենադարան» ԿԹ], Վիեննա 1928: Ոգովիլով առիթից, առաջ ենք բերում ակադ. Ի. Մեշչանինովի (Загадочные знаки Причерноморья [«Известия Госуд. Акад. Ист. мат. культуры», вып. 62], Лнгр. 1933. стр. 60) գիտողութիւնը կովկասյան ժողովուրդների այբբենների ծագման ժամանակի մասին ընդհանրապես. «Поскольку Закавказье в первом тысячелетии до н. э. не представляло еще в своей социальной структуре классового расчленения, постольку же всякие поиски в нем «настоящей», т. е. фонемной, письменности заранее обречены на неудачу»:

13. «Մայրենի կրոն» (աջուլի դեդուլի) դարձվածքը Լեոնտիոսը «հայրենի կրոն» (պջուլի մամուլի)-ի հակադրութեամբ և գործածում, ակնարկելով յերբեմնի մայրիշխանական կամ մայրապետական (մատրիարքատային) կարգերի վրա, որոնց ամենացայտուն ապացույցները մինչ մեր օրերը պահպանել և վրաց իրականութիւնը, առանձնապես և շնորհակի կերպով լեզվական տվյալներում արտահայտված փաստերը (այս հարցի մասին մանրամասն մեր համապատասխան աշխատութեան մեջ К вопросу об обычае кувады на Кавказе, որ ապագրվում է:

14. «Մուսբերիզ» նույն արաբ. «մուսբերազ» = վրաց «բուսբերազ» բառն և դյուցազն-ի իմաստով. նույնն է և Լեոնտիոսի յերկասիրութեան մեջ:

15. Որ Անդրեաս (Նախակոչյալ) առաքյալը վոչ մի առնչութիւն չի ունեցել Վրաստանի (նաև Հայաստանի) հետ, և նրա վերաբերմամբ ամբողջ զրույցը միմիայն X դարումն է առաջանում վրաց գրականութեան մեջ, տես հետևյալ գրականութիւնը. *И. Джавахов*. Проповедническая деятельность св. Нины и апостола Андрея,—«Журн. Мин. Нар. Просв»., 1901 г., январь, նույնը

վրացերեն, «Մոամբե» հանդիսում 1900 թ., № IV և առանձին. Կ. Կեկելիձե, Վրաց դարձի դլխավոր պատմական-ժամանակագրական խնդիրները, վրացերեն, — «Մրմամխլվելի» I, 1926, եջ 3—9, նույնը գերմաներեն՝ Die Bekehrung Georgiens zum Christentum, Leipzig 1928, S. S. 9—15:

16. «Բկունես-խևի», իրոք, յերկաթձաղր և նշանակում:

17. Սկսած արդացից «Ապա թագավոր գարձավ Հայքում (Սոմխեթում) մեծն Յերվանդ» ևվն մինչ այստեղ Լեոնտիոսը կամ գուցե նրա նախապրյուրն ընդհանուր գծերով հիշեցնում են Մ. Խորենացվո տվյալները (II, 37—61) համմ. Ս. Գորգաձե, Գրութիյունները վրաց պատմութիյունից, վրաց., եջ 23—26, Կ. Կեկելիձե, Լեոնտիոս Ռուխեցվո գրական աղբյուրները, եջ 14:

18. Անակի, Խոսրովի և Տրդատի մասին խոսելիս Լեոնտիոսը, անկասկած, ոգտագործած ունի Ագաթանգեղոսի պատմութիյունը, սակայն գոչ հայերեն բնագիրը, այլ X գարու հունարեն թարգմանութիյունը, վորը յերկու խմբագրութիյամբ և հայտնի. 1. ընդարձակ և 2. համառոտ (Vita et conversatio et martyrium sancti martyris Gregorii Magnae Armeniae,—*Migne*, Patrologiae cursus completus, series graeca, t. CXV, p. p. 143—996; Acta sancti Gregorii, interpretae Ioanne stiltingo,—«Acta sanctorum» septembris, t. VIII, Antverpiae 1762; *V. Lenglois*, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, t. I, Paris 1867; *Paul de Lagarde*, Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien, — «Göttingische Gelehre Anzeiger» XXXV, 1887. համմ. XI գարու վրացերեն թարգմանութիյունը *L. Melikset-Bek*, Vita s. Gregorii Parthianensis, T. 1920). համմ. նաև՝ *Л. Меликсет-Беков*, Грузинская версия Агафангелия и ее значение для грузинской историографии,—«Христ. Восток», т. V, 1915, стр. 168—170. Կ. Կեկելիձե, Լեոնտիոս Ռուխեցվո գրական աղբյուրները, 4—5. Ս. Կակաբաձե, Պատմական պրպտուիներ, 150:

19. Այսինքն Ագաթանգեղոսի պատմութիյան մեջ. տես նախորդ ծանոթութիյուն:

20. Հայոց (Հայքի) Որբնեթի մասին տես. այս աշխատութիյան բ. հատորի ժե. գլխի 2 ծանոթութիյունը:

21. Համմ. «Փարվանա»-ի մասին լեգենդը՝ Յ. Կոստանեանց, Շիրակի լեգենդներից և ժողովրդական կևանքից, Ալեքսանդրապոլ 1896. նույնը Հ. Թումանյանի կողմից ոգտագործած:

22. Համմ. 20-րդ ծան.:

23. Այս կտորի մանրամասն վերլուծումը տես. *Л. М[еликсет]-Б[еков]*, По поводу одного из анахронизмов в грузинских летописях,—«Христ. Восток», т. III, 1915, стр. 200—203:

24. Հռիփսիմյանց մասին խոսելիս, Լեոնտիոսը, անկասկած, ոգտագործած ունի Ագաթանգեղոսի պատմութիյունը:

25. Այսինքն՝ վրանկ:

26. Նույնը:

27. Ասկ և Սղնախ քաղաքից 4 կլ. հեռավորութիյամբ գտնվող Բոդբեն (սրանից մի փոքր հեռու կա և Բոդբես-խևի գյուղը), ուր հետագայում կառուցվեց Նունեյի անվան վանքը, վորը բազմիցս վերանորոգված ձևով հասել և մինչ մեր որերը: Ցեկղեցու մեջի պատկերագրութիյունը, վորը ներկա վիճակում այնքան հին կի չի, համաձայն նկարիչ Գ. Շարբաբչյանի մեզ հայտնած տեղեկութիյան, կատարված պիտի լինի XVIII դարու վերջերում նկարիչ Հովնաթան Հովնաթանյանի ձեռքով (սրա մասին Շարբաբչյանը պատրաստած ունի հատուկ հոդված. իսկ առաւժմ տես. Լ. Մելիխեթ-Բեկ, Հովնաթան, վրացերեն,—«Մնաթոբլե» ամսագիր, 1933 թ. № 5, եջ 185):—Վերջերս Ս. Կակաբաձեն (Бюллетень Кавк. Ист.-Арх. Института, № 4, Тфл. 1928, стр. 6—7) կարծիք հայտնեց, վոր Բոդբե || Բուդբեն վոչ թե Սղնախի մոտ գտնվող Բոդբեն և հանդերձ ս. Նունեյի մենաստանով, այլ «Ներսե-ծմիդա» գյուղը Սագարեջոյի մոտ՝ հնագույն տաճարի բեկորներով (վերջինիս մանրամասն նկարագրութիյունը տես. Լ. Մելիխեթ-Բեկ, Հնագիտական ուղևորութիյուն Գարե-Կախեթի և Ձորհմի հովիտը, վրացերեն,—«Մաթալնո սաբմե» 1920 թ. № № 964, 974):

28. Հռիփսիմյանց մասին տեղեկութիյունները Լեոնտիոսը քաղած ունի գլխավորապես յերկու աղբյուրից, վորոնցից մեկն և ս. Նունեյի վարքը (տես ա. պրակը), իսկ մյուսը նույն Հռիփսիմյանց վկայարանութիյան վրացերեն թարգմանութիյունը, վորը մի քանի խմբագրութիյամբ և հասել մեզ, դրանց մեջ ամենահինագույնն և, ինչպես Իլիա Արտլածեն նորերս պարզեց, Վրաց յեկեղեցական նախկին Թանդարանի հավաքածուի № 511-ը (*Ф. Жордания*, Описание рукописей Тифлисского Церковного Музея, Кн. II, Тфл. 1902, стр. 63), ապա գալիս են Գիտութիյանց Ձեմարանի նախկին Ասիական Թանդարանի, այժմ Արևելագիտութիյան Ինստիտուտի Georgica հավաքածուի № 56 (*А. Цагарели*, Сведения о памятниках грузинской письменности, т. I, в. 3, стр. 160) և Վրաց մեջ գրագիտութիյուն տարածող նախկին ընկերութիյան հավաքածուի № 3640. սրանց կողքին անպայման հիշատակելու յե Պարիզի Ազգային Մատենադարանի Georgica հավաքածուի № 3 (*E. Takaïchvili*, Les manuscrits Géorgiens de la Bibliothèque Nationale de Paris et les vingt alphabets secrets Géorgiens, Paris 1933, p. 26, վրացերեն) և Կեմբրիջի համալսարանի գրադարանի Georgica հավաքածուի № 5 (*Robert P. Blake*, Catalogue of the Géorgian Manuscripts in the Cambridge Universty Library,—«Harvard Theological Review, Vol. XXV, July 1932, № 3, pp. 216, 220—221). վերջապես, նորագույն ժամանակվա յե վրաց յեկեղեցական Ն. Թանդարանի № 1013 (*М. Джанашвили*, Каталог предметам Церковного Музея грузинского духовенства, Тфл. 1914, стр. 1. *Л. Меликсет-Беков*, Новый список «Жития свв. Рипсимии, Гаянии и сподвижниц» на грузинском языке,—«Христ. Восток», т. III, 1915, стр. 313—314): Ընդ սմին ավելորդ չի լինի մատնանշել, վոր Դավիթգարեջա մայրավանքի վրամփոր մեծ սեղանատան հյուսիսային պատի վրա մի ուշագրավ fresco կա, ուր ներկայացած և 2 աղջիկ համապատասխան մակագրութիյուններով վրաց յեկեղեցական յերկաթձագիր տառերով. 1. «Ծ. Ի[ռիփսիմե», և 2. «մոցիքուլի քարթ...» (մեր 1921 և 1929 եքսպեդիցիաների նյութերից), վոր մենք կարդում ենք և մեկնում այսպես. 1. «Ծմիդայ Ռիփսիմե» սուրբ Հռիփսիմե, և 2. «մոցիքուլի քարթ[ուլեթա Ներոն]» վր[աց] առաքելուհի [Նունե]: Իր տեղում, Դավիթ Գարեջեցու վարքի մասին խոսելիս, մենք արդեն ցույց ենք տվել, թե ինչպիսի գիրք ուներ գրված մինչին դարերում Դավիթգարեջայի վանքն իր շրջակա այրիվանքերով հանդերձ հայ «ուխատավորներին» ոչքում:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

*Ինչպես ընթերցողը հիշում է, այս գլխի ներածականում մենք առաջ ունինք բերած այն հիշատակարանը (թարգմանաբար), որը Թբղիսի-ցխորեբայի Մարիամ Թագուհու վարիանտում նախորդում է «Արչիլ Թագավորի վկայաբանութեանը» և որից պարզվում է վերջինիս հեղինակի անունը՝ «Արչիլի վկայաբանութեան են... գրեցի Լեոնտիոս Ռուխեցիս (Լեոնտի Մրովելին)»,—ասում է իր մասին Լեոնտիոսը։ Նույնը մենք գտնում ենք և հիշյալ Արչիլի վկայաբանութեան ընդարձակ խմբագրութեան մեջ, ուր ասված է, որ վերջինիս «յերանելի վարքն ընդարձակ կերպով գրել է, ինչպես «Վրաց մատյան»-ն է հաղորդում, սուրբ Լեոնտիոս յեպիսկոպոսը» (Մ. Ջանաշվիլի, Վրաց գրականութեյունը, վրացերեն, I, Տփղ. 1900, եջ 258)։ Հետևապես Լեոնտիոս Ռուխեցին՝ «Արչիլ Թագավորի վկայաբանութեան» հեղինակ լինելն ամենայն կասկածից դուրս է։

Ինչ վերաբերվում է «վկայաբանութեան» տեկստին, այն հասել է մեզ յերեք խմբագրութեամբ, որոնցից հնագույնն է Ք. Ց.-ի մեջ մուծածը՝ Ե. Թաղ'այշվիլու հրատարակութեամբ 211—215 եջերում, իսկ M. Brosset-ի (նույնը և Ն. Մառի)՝ 181—184, որին համապատասխանում են նույն M. Brosset-ի ֆրանսերեն թարգմանութեյան 253—255 եջերը («Համառօտ պատմութիւն Վրաց»-ի մեջ բացակայում է)։ մյուս խմբագրութեյունն է ընդարձակը, որին հիմք է ծառայել հնագույն համառոտը և որը հայտնի յի Մ. Ջանաշվիլու հրատարակութեամբ՝ «Վրաց գրականութեյուն», I, 253—292. վերջապես յերրորդը՝ դարձյալ համառոտ՝ համեմատաբար նոր ժամանակների (XVIII դարու), որը հրատարակել է Մ. Սաբինին՝ «Վրաստանի դրախտը», վրացերեն, եջ 321—332. նույն Մ. Սաբինին պատկանում է և «վկայաբանութեյան» ռուսերեն թարգմանութեյունը՝ «Полное жизнеописание святых Грузинской церкви», ч. III, СПБ. 1873, стр. 71—84։

«Վկայաբանութեյունն» ի նկատի ունի արաբական արշավանքի դեպքերը և Արչիլ II թագավորի (668—718) նահատակութեյունն «ի ձեռն ճիճուա-Ասիմի»։

... [Արչիլին արգելոցի մեջ ձգելուց հետո] Աս[ի]մին ներկայացավ Գարդաբանեցի իշխան[ներից] մեկը (var.+ազգով հայ), որը սարկինոզ [1] էր դարձել...

ԾԱՆՕԹՈՒԹՅՈՒՆ

1. Այսինքն մահմեդական

Գ.

ՋՈՒԱՆՇԵՐ ՋՈՒԱՆՇԵՐՅԱՆ (XI Դ.)

„ՎԱԽՏԱՆԳ ԳՈՐԳԱՍԱԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ“

Թբղիսի-ցխորեբայի Մարիամ Թագուհու վարիանտում Լեոնտիոս Ռուխեցին «Վրաց Թագավորների և նախահայրերի ու տոհմերի պատմութեյանն» անմիջապես հետևում է մի ընդարձակ յերկասիրութեյուն հետևյալ վերնագրով. «Պատմութեյուն Վախտանգ Գորգասալ Թագավորի ծնողների, ապա և հենց իրեն՝ մեծ և աստվածապաշտ Թագավորի, որը վրաց բոլոր այլ Թագավորներից առավել ևս հռչակավոր հանդիսացավ»։ Այդ յերկասիրութեյունը գրված ունի Ե. Թաղ'այշվիլու հրատարակութեյան մեջ 117—211 եջերը, իսկ M. Brosset-ի (նույնը և Ն. Մառի)՝ 108—161, 163—181, որին համապատասխանում են նույն M. Brosset-ի ֆրանսերեն թարգմանութեյան 114—216, 220—253 եջերը և «Համառօտ պատմութիւն Վրաց»-ի 72—104։ Վոր այս յերկասիրութեյունն, իրոք, Ջուանշերինն է, յերևում է այն հիշատակարանից, որն ինչպես նույն Մարիամի վարիանտում, նույնպես և Վախտանգ VI-ի հանձնաժողովի խմբագրութեյան բովով անցած գրչագրերի մեջ անմիջապես կցված է «Արչիլ Թագավորի վկայաբանութեյանն». հետևյալ բովանդակութեյամբ. «Վրաց (քարթվելների) պատմութեյան այս գիրքը մինչ Վախտանգ [Գորգասալ] գրվում էր հետզհետե, իսկ Վախտանգ Թագավորից սկսած մինչ այստեղ գրից Ջուանշերը Ջուանշերյանը, սուրբ Արչիլի (sic) յեղբոր զատեր ամուսինն, Միհրանի (Միրիանի) վորդի Ռևի սերնդից. իսկ այսուհետև թող գրեն յեկող սերունդներն՝ ինչպես դիտեն» (Ե. Թաղ'այշվիլու հրատ., 215, M. Brosset-ի, 184, հմմ. ֆրանսերեն թարգմանութեյան 256)։ Նույնն ըստ «Համառօտ պատմութիւն Վրաց»-ի տես այս պրակի ներածականում։

Այն հանգամանքը, որ այս հիշատակարանում Ջուանշերն Արչիլ Թագավորի յեղբոր փեսա յի անվանված, հիմք տվեց բանասեր-

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Ինչպես ընթերցողը հիշում է, այս գլխի ներածականում մենք առաջ ունինք բերած այն հիշատակարանը (թարգմանաբար), որը Քարթլիս-ցխորեբայի Մարիամ Թագուհու վարիանտում նախորդում է «Աբչիլ Թագավորի վկայաբանութեանը» և որից պարզվում է վերջինիս հեղինակի անունը՝ «Աբչիլի վկայաբանութեունն ևն... գրեցի Լեոնտիոս Ռուխեցիս (Լեոնտի Մրովելին)»,— ասում է իր մասին Լեոնտիոսը։ Նույնը մենք գտնում ենք և հիշյալ Աբչիլի վկայաբանութեան ընդարձակ խմբագրութեան մեջ, ուր ասված է, որ վերջինիս «յերանելի վարքն ընդարձակ կերպով գրել է, ինչպես «Վրաց մատյան»-ն և հաղորդում, սուրբ Լեոնտիոս յեպիսկոպոսը» (Մ. Ջանաշվիլի, Վրաց դրականութեունը, վրացերեն, I, Տփղ. 1900, եջ 258)։ Հետևապես Լեոնտիոս Ռուխեցին՝ «Աբչիլ Թագավորի վկայաբանութեան» հեղինակ լինելն ամենայն կասկածից դուրս է։

Ինչ վերաբերվում է «վկայաբանութեան» տեկստին, այն հասել է մեզ յերեք խմբագրութեամբ, որոնցից հնագույնն է Բ. Ց.-ի մեջ մուծածը՝ Ե. Թաղ'այշվիլու հրատարակութեամբ 211—215 եջերում, իսկ M. Brosset-ի (նույնը և Ն. Մառի)՝ 181—184, որին համապատասխանում են նույն M. Brosset-ի ֆրանսերեն թարգմանութեան 253—255 եջերը («Համառօտ պատմութիւն վրաց»-ի մեջ բացակայում է)։ մյուս խմբագրութեունն է ընդարձակը, որին հիմք և ծառայել հնագույն համառոտը և որը հայտնի յի Մ. Ջանաշվիլու հրատարակութեամբ՝ «Վրաց դրականութեունն», I, 253—292. վերջապես յերրորդը՝ դարձյալ համառոտ՝ համեմատաբար նոր ժամանակների (XVIII դարու), որը հրատարակել է Մ. Սաբինին՝ «Վրաստանի դրախտը», վրացերեն, եջ 321—332. նույն Մ. Սաբինինն պատկանում է և «վկայաբանութեան» ռուսերեն թարգմանութեունը՝ «Полное жизнеописание святых Грузинской церкви», ч. III, СПБ. 1873, стр. 71—84։

«Վկայաբանութեունն» ինկատի ունի արաբական արշավանքի դեպքերը և Աբչիլ II Թագավորի (668—718) նահատակութեունն «ի ձեռն Ճիճում-Ասիմի»։

... [Արչիլին արգելանոցի մեջ ձգելուց հետո] Աս[ի]մին ներկայացավ Գարդաբանեցի իշխան[ներից] մեկը (var.+ազգով հայ), որը սարկինոզ [1] եր դարձել...

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. Այսինքն մահմեդական

Գ.

ՋՈՒԱՆՇԵՐ ՋՈՒԱՆՇԵՐՅԱՆ (XI Դ.)

„ՎԱԽՏԱՆԳ ԳՈՐԳԱՍԱԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ“

Քարթլիս-ցխորեբայի Մարիամ Թագուհու վարիանտում Լեոնտիոս Ռուխեցվո «Վրաց Թագավորների և նախահայրերի ու տոհմերի պատմութեան» անմիջապես հետևում է մի ընդարձակ յերկասխրութեուն հետևյալ վերնագրով. «Պատմութեուն Վախտանգ Գորգասալ Թագավորի ծնողներին, ազգ և հենց իրեն՝ մեծ և աստվածապաշտ Թագավորի, որը վրաց բոլոր այլ Թագավորներից առավել ևս հռչակավոր հանդիսացավ»։ Այդ յերկասխրութեունը գրված ունի Ե. Թաղ'այշվիլու հրատարակութեան մեջ 117—211 եջերը, իսկ M. Brosset-ի (նույնը և Ն. Մառի)՝ 108—161, 163—181, որին համապատասխանում են նույն M. Brosset-ի ֆրանսերեն թարգմանութեան 114—216, 220—253 եջերը և «Համառօտ պատմութիւն վրաց»-ի 72—104։ Վոր այս յերկասխրութեունն, իրոք, Ջուանշերինն է, յերևում է այն հիշատակարանից, որն ինչպես նույն Մարիամի վարիանտում, նույնպես և Վախտանգ VI-ի հանձնաժողովի խմբագրութեան բովով անցած գրչագրերի մեջ անմիջապես կցված է «Աբչիլ Թագավորի վկայաբանութեանն». հետևյալ բովանդակութեամբ. «Վրաց (քարթվելների) պատմութեան այս գիրքը մինչ Վախտանգ [Գորգասալ] գրվում եր հետզհետե, իսկ Վախտանգ Թագավորից սկսած մինչ այստեղ գրից Ջուանշեր Ջուանշերյանը, սուրբ Աբչիլի (sic) յեղբոր զատեր ամուսինն, Միհրանի (Միրիանի) վորդի Ռևի սերնդից. իսկ այսուհետև Թող գրեն յեկող սերունդները՝ ինչպես գիտեն» (Ե. Թաղ'այշվիլու հրատ., 215, M. Brosset-ի, 184, հմմ. ֆրանսերեն թարգմանութեան 256)։ Նույնն ըստ «Համառօտ պատմութիւն վրաց»-ի տես այս պրակի ներածականում։

Այն հանգամանքը, որ այս հիշատակարանում Ջուանշերն Աբչիլ Թագավորի յեղբոր փեսա յի անվանված, հիմք տվեց բանասեր-

ներին կարծելու, որ իբր այդ Ջուանշերը VIII դարու պատմիչ ու Մ.յսպես եր դառում, ի միմի այլոց, և «Համառօտ պատմութիւն վրաց»-ի հրատարակիչ Է. Ա[բաւաս] Թ[իոյան]ը, ւերբ իր հրատարակության առաջաբանում («Տեղեկութիւն»-ում) գրում եր. «Առաջիկայ Պատմութեանս Վրաց... ոչ է յայտ ոմէ ևկաց մատենագիրը, թէ և ի բազմաց հաւաստի՝ թարգմանութիւն լինել երկասիրութեանն Ջուանշերի (Ջուանբերի) Վրաց պատմչի, որ եկաց առ ժամանակօք, որպէս թուի Աբչիլ Բ-ի (688—718), որ և յիշատակի անուն նորին ի պատմութեանս։ Ապա հրատարակիչն առաջ և բերում համապատասխան memento-ն ըստ նուն պատմութեան, որը նա վերջ ի վերջո Ջուանշերին և վերագրում և բուն այնմ ել խմբագրում իր հրատարակության վերնագիրը՝ «Համառօտ պատմութիւն Վրաց ընծայեալ Ջուանշէրի պատմչի»։ Թեև Ս. Կակաբաձեն (О древнегрузинских летописцах XI столетия, Тфл. 1912, стр. 22—26, 36) սկզբում բոլորովին այլ կարծիքի էր Ջուանշերի մասին՝ համարելով նրան XI դարու պատմիչ, սակայն վերջերս՝ սկսած 1924 թվից՝ պնդում է, որ «Վախտանգ Գորգասալի պատմության» հեղինակն «8-րդ դարու յերկրորդ կիսին, ավելի ճիշտն՝ յերրորդ քառյակին պիտի վերագրել» (Պատմական պրպտումներ, 1924, էջ 190, Պատմական ժողովածու, II, 1928, էջ 68)։ Իսկ Իվ. Ջավախիշվիլին՝ Ս. Կակաբաձեյից ել առաջ և մինչ որա՝ թե իր բանավոր յերկ յթներում (դասախոսություն-զեկուցումներին) և թե 1916 և 1921 հրատարակված «Հին վրացական պատմական դրականության» աշխատության ա. և բ. տպագրության մեջ ապացուցում եր, որ Ջուանշերը վեց թե VIII դարու պատմիչ է, այլ XI-րդին, քանի որ օգտագործած ունի X—XI դարերում յերևան յեկած աղբյուրները։ Ճիշտ է, Ջուանշերի յերկասիրությունն իրրև պատմագրական գործ ցածր վորակի դրվածք է, բայց և այնպես նուն Ջավախիշվիլին այսպես է այն բնորոշում. «Ջուանշերի գրած «Վախտանգ Գորգասալի պատմությունը» այնպիսի վոճով է դրված և այնպիսի անհավատալի տեղեկություններով լցված, որ ավելի առասպելին է նման, քան թե իսկական պատմությանը» (բ. տպ., 189)։ «Ջուանշերի յերկասիրությունը Վախտանգի ժամանակվա պատմության համար, բացի մի քանի տեղեկություններից, գրեթե պիտանի չէ և ուշագրավ է միմիայն իրրև բնորոշող նրա, թե ինչպիսի տեղեկություններ և ինչպիսի պահանջում ունեին XI-րդ դարում վրաց ուսյալ շրջանները Վախտանգ Գորգասալի անձի և թագավորության մասին. թեև VII—VIII

դարերի [անցքերի] մասին [նրա մեջ] ավելի ուշագրավ տեղեկություններ կան» (ibid., 194)։

Ըստ Կ. Կեկելիձեյի (Վախտանգ Գորգասալի պատմիչն ու նրա պատմությունը, վրացերեն,—«Ձվենի մեցնիերեբա», № 4, 1923, էջ 46) ևս, «Վախտանգ Գորգասալի պատմությունն իրոք XI դարում է գրված, բայց նրա հեղինակը վոչ թե Ջուանշերն է, այլ հենց նուն անձնավորությունը, վորը գրել է «Թագավորների պատմությունը» և վորը հայտնի յե Լեոնտիոս Ռուխեցվո անվամբ»։

Ով ուզում է լինի «Վախտանգ Գորգասալի պատմության» հեղինակը, մեզ համար եական ևն այն է, որ այդ գրված քը պատմագրական լուրջ գործ չի կարող համարվել. բավական է հիշել, որ Վախտանգ Գորգասալի կյանքի՝ նկարագրությունն այնպիսի առասպելաբանություններով է զարդարված, որ ուղղակի հակասում է Ղազար Փարպեցվո տված միանգամայն հավաստի տվյալներին։ «Վախտանգի մասին մենք ունինք ուրիշ տեղեկություններ ևս», — ասում է այս առթիվ Իվ. Ջավախիշվիլին (op. cit., 191), ակնարկելով Ղազար Փարպեցվո վրա և ապա շարունակում. «և այս տեղեկությունները մեզ ցույց են տալիս, որ Վախտանգը յերեելի թագավոր է յեղել. սակայն, ոչ այն Վախտանգը և ոչ Ջուանշերի նկարագրած Վախտանգ Գորգասալը։ Ջուանշերի պատմությունն այն աստիճան առասպելական գծերով է զարդարված, որ հետագոտողի մեջ ակամա միտք է ծագում՝ մի՞ գուցե Վախտանգ թագավորի պատմության մեջ սխալմամբ մտցրած լինին այն դյուցազներգությունները, վորոնք, Գրիգոր Մագիստրոսի ասելով, դույթյուն ունեյին Վրաստանում Վահրամ (Բահրամ) Պահլավունու մասին» (ibid.)*։

---

* Տես հատուկ գրականությունն այս առթիվ Կ. Կոստանեանց, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը. Ալեքսանդրապոլ 1910, էջ 40. Н. Марр, Грузинский извод сказки о трех остроумных братьях из «Русуданиани»,—«Восточные Заметки», Спб. 1895, стр. 228. նույնը, Вступительные и заключительные строфы Витязя в барсовой коже Шоты из Рустава [«Тексты и Разыскания по армяно-грузинской филологии», XII], Спб. 1910, стр. XXXVII—XXXVIII и прим. 1. стр. XXXVIII։ Ինքնըստինքյան հասկանալի յե, որ այստեղ մի կողմն թողնելու յե Թ. Ժորդանիայի (Քրոնիկականը, I, էջ XXXIV) անհեթեթ կարծիքը, իբր Վախտանգ Գորգասալի պատմության հեղինակը վերջինիս ժամանակակից պիտի լինի և համապատասխան անցքերի ականատես։

ներին կարծելու, որ իբր այդ Ջուանշերը VIII դարու պատմիչ եւ Մայսես եր դառում, ի միմի այլոց, և «Համառօտ պատմութիւն Վրաց»-ի հրատարակիչ Հ. Ա[բաձաս] Թ[իոյան]ը, ինքը իր հրատարակութեան առաջաբանում («Տեղեկութիւն»-ում) գրում եր. «Առ չիկայ Պատմութեանս Վրաց... ոչ է յայտ ով եկաց մատենագիր, թէ և ի բազմաց հաւաստի՝ թարգմանութիւն լինել երկասիրութեանն Ջուանշերի (Ջուանբերի) Վրաց պատմչի, որ եկաց առ ժամանակօք, որպէս Թուխ Արչիլ Բ-ի (688—718), զի և յիշատակի անուն նորին ի պատմութեանս։ Ապա հրատարակիչն առաջ և բերում համապատասխան memento-ն ըստ նույն պատմութեան, որը նա վերջ ի վերջո Ջուանշերին և վերագրում և բուն այնմ ել խմբագրում իր հրատարակութեան վերնագիրը՝ «Համառօտ պատմութիւն Վրաց ընծայեալ Ջուանշէրի պատմչի»։ Թեև Ս. Կակաբաձեն (О древнегрузинских летописцах XI столетия, Тф. 1912, стр. 22—26, 36) սկզբում բոլորովին այլ կարծիքի եր Ջուանշերի մասին՝ համարելով նրան XI դարու պատմիչ, սակայն վերջերս՝ սկած 1924 թվից՝ պնդում է, որ «Վախտանգ Գորգասալի պատմութեան» հեղինակն «8-րդ դարու յերկրորդ կիսին, ավելի ճիշտն՝ յերրորդ քառորդին պիտի վերագրել» (Պատմական պրպտումներ, 1924, էջ 190, Պատմական ժողովածու, II, 1928, էջ 68)։ Իսկ Իվ. Ջավախիշվիլին՝ Ս. Կակաբաձեյից էլ առաջ և մինչ որա՝ թե իր բանավոր յելույթներում (դասախոսություն-դիվուցումներին) և թե 1916 և 1921 հրատարակված «Հին վրացական պատմական դրականութեան» աշխատութեան ա. և բ. տպագրութեանց մեջ տպագրում եր, որ Ջուանշերը վերջ թե VIII դարու պատմիչ է, այլ XI-րդին, քանի որ օգտագործած ունի X—XI դարերում յերևան յեկած աղբյուրները։ Ճիշտ է, Ջուանշերի յերկասիրությունն իրրև պատմագրական գործ ցածր վարակի գրվածք է, բայց և այնպես նույն Ջավախիշվիլին այսպես է այն բնորոշում. «Ջուանշերի գրած «Վախտանգ Գորգասալի պատմությունը» այնպիսի վոճով և գրված և այնպիսի անհավատի տեղեկություններով լցված, որ ավելի առասպելին է նման, քան թե իսկական պատմությանը» (բ. տպ., 189)։ «Ջուանշերի յերկասիրությունը Վախտանգի ժամանակվա պատմության համար, բացի մի քանի տեղեկություններից, գրեթե պիտանի չէ և ուշագրավ է միմիայն իրրև բնորոշող նրա, թե ինչպիսի տեղեկություններ և ինչպիսի պատկերացում ունեցին XI-րդ դարում վրաց ուսյալ շրջանները Վախտանգ Գորգասալի անձի և թագավորության մասին. թեև VII—VIII

դարերի [անցքերի] մասին [նրա մեջ] ավելի ուշագրավ տեղեկություններ կան» (ibid., 194)։

Ըստ Կ. Կեկելիձեյի (Վախտանգ Գորգասալի պատմիչն ու նրա պատմությունը, վրացերեն,—«Ձվենի մնցնիերեբա», № 4, 1923, էջ 46) ևս, «Վախտանգ Գորգասալի պատմությունն իրոք XI դարում և գրված, բայց նրա հեղինակը վոչ թե Ջուանշերն է, այլ հենց նույն անձնավորությունը, որը գրել է «Թագավորների պատմությունը» և որը հայտնի է Լեոնտիոս Ռուխեցվո անվամբ»։

Ով ուզում է լինի «Վախտանգ Գորգասալի պատմության» հեղինակը, մեզ համար եականն այն է, որ այդ գրվածքը պատմագրական լուրջ գործ չի կարող համարվել. բավական է հիշել, որ Վախտանգ Գորգասալի կյանքի՝ նկարագրությունն այնպիսի առասպելաբանություններով է զարդարված, որ ուղղակի հակասում է Ղազար Փարպեցվո տված միանգամայն հավաստի տվյալներին։ «Վախտանգի մասին մենք ունենք ուրիշ տեղեկություններ էլ», — ասում է այս առթիվ Իվ. Ջավախիշվիլին (op. cit., 191), ակնարկելով Ղազար Փարպեցվո վրա և ապա շարունակում. «և այս տեղեկությունները մեզ ցույց են տալիս, որ Վախտանգը յերևելի թագավոր է յեղել. սակայն, ոչ այն Վախտանգը և ոչ Ջուանշերի նկարագրած Վախտանգ Գորգասալը։ Ջուանշերի պատմությունն այն աստիճան առասպելական գծերով է զարդարված, որ հետազոտողի մեջ ակամա մեր և ծագում՝ մի գուցե Վախտանգ Գորգասալի պատմության մեջ սխալմամբ մացրած լինին այն դյուցազներգությունները, որոնք, Գրիգոր Մագխտրոսի ասելով, գոյություն ունեյին Վրաստանում Վահրամ (Բահրամ) Պահլավունու մասին» (ibid.)*։

---

* Տես հատուկ գրականությունն այս առթիվ Կ. Կոստանեանց, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը. Ալեքսանդրապոլ 1910, էջ 40. Н. Марр, Грузинский извод сказки о трех остроумных братьях из «Русуданиани»,—«Восточные Заметки», Спб. 1895, стр. 228. նույնը, Вступительные и заключительные строфы Витязя в барсовой коже Шоты из Рустава [«Тексты и Разыскания по армяно-грузинской филологии», XII], Спб. 1910, стр. XXXVII—XXXVIII и прим. 1. стр. XXXVIII։ Ինքնըստինքյան հասկանալի չէ, որ այստեղ մի կողմն թողնելու չէ Թ. Ժորդանիայի (Քրոնիկոններ, I, էջ XXXIV) անհեթեթ կարծիքը, իբր Վախտանգ Գորգասալի պատմության հեղինակը վերջինիս ժամանակակից պիտի լինի և համապատասխան անցքերի ականատես։

[ՎԱԽՏԱՆԳ ԳՈՐԳԱՍԱԼ[1] ՅԵՎ ՆՐԱ ՀԱՋՈՐԴՆԵՐԸ]

... Վախտանգը մարդ ուղարկեց իր մորեղբայրը Վարազբակուրի մոտ, որն իշխան էր Ռանուա, և՝ հաղորդելով Սաց (Ասկէի) արշավանքի մասին՝ ողնութիւն խնդրեց նրանից։ Ապա Վախտանգը դիմեց Վրաց (Քարթլիի) զորքին, և բոլորը ժողովեցան... [Յետ]՝ հանձնելով թագավորութիւնն իր մոր Սա[հա]կդուխտին (Սապդուխտին)[2] Խվարանձէյին ի կնութիւն վերցնի Մխրանը (Մխրբանը), որը Վախտանգի հորեղբոր վորդին էր Մխրանի (Մխրբանի) վորդի Ռևի զարմից, որը հայոց, (սոմխենների) Տրդատ (Թրդատ) թագավորի փեսան էր...։

... Յետ խնդրեց [Վախտանգը] Պարսից թագավորից տալ իր դուստրը Նրան ի կնութիւն։ Յետ Պարսից թագավորը տվեց նրան ի կնութիւն իր դուստրն, որի անունն էր Բալենդուխտ. նաև Հայքն (Սոմխիթը) և Կովկասյան բոլոր թագավոր[ութիւն]ները տվեց նրան ոժիտ։ [Յետ] նամակ գրեց նրան, որի մեջ ասված էր հետևյալը. «Որմզդ ամենայն արքայից արքայի առ Վախտանգ Վարենխոսրովծանդ, ախոյեան տան թագաւորաց՝ խնդալ։ Արար իմ զոր խնդրեցերն. այլ զօրացիր և քաջ լիր՝ կալով ընդդէմ Յունաց, առեալ զքեզնին քո ընդ քեզ։

Եւ արար Վախթանգ հանդէս զօրաց հրկուհարիւր հազարաց, և եկ ընդ Հայս, զի և նոքա ևս առեալ էին զնոյն պատուէր։ Եւ էլին նախարարքն Հայոց ընդ նոսա՝ Տրդատ Արշակունի և Աբև Սիւնեաց տէր և Ջուանբեր (ուղիղ՝ Ջուանշեր) Վասպուրականի և համազասպ Տարօնոյ, Գրիգոր և այլքն ընդ նոսա. և չոգան ի Կարախպուրա, և թողին ի վերայ նորա իշխանս հրկուս՝ հրկու հազար հեծեալս... [Յետ] արշավանքի յետս Վախտանգն ընդդեմ Հունաց (Հունաստանի) և հասավ (ընագրում՝ հասան) Հայք (Սոմխիթ). և Գերժիկ-փարուժ, ուր բերդ էր կառուցել վերոհիշյալ Գերոզը, նրան մրացան Հայոց (Սոմխիթի) իշխանները՝ Սյունեայց Արևը, [Վ]ասպուրականի (Աղիորաձնեցի) Ջուանշերը*, Տարոնեցի [Է]մամազասպը, Գրիգորաշեն քաղաքից Տրդատը (Թրդատ**)՝ Մեծն Տրդատի (Թրդատ**) զարմից։ Յետ [բոլորը միասին] մոտեցան քաղաքին***, որ կոչվում էր Կարախպոլիս, այժմ Կարնոյ****-քաղաք անվանյալը։ Յետ կռվում էլնի նրա (Կարախպոլսի) դեմ, սակայն գրավել այն չկարողացան, քանի որ վերջինս [յերկար շարք] բարձր պատերով էր [ըրջապատված]։ Յետ թողեց [Վախտանգն] այնտեղ յերկու իշխան [յուրաքանչյուրը] տասներկու հազար [հեծելա-]զորքով՝ այն քաղաքն պաշարելու համար։ [Իսկ ինքը] Վախտանգը գնաց դեպի Պոնտոս և ճանապարհն ավերեց յերեք քաղաքներ՝ Անձլանձոր*****, Եկեղեց (Եկլեց) [և]Գաստեր******... [Յետ] Վախտանգը Հայոց (Սոմխիթ) զորքին և [առհասարակ] բոլոր զորքերին պատվիրեց, որ կրոնավորներից վնաս չպահանջ, այլ [միմիայն] դերն վերցնեն. [ապա] ասաց. «...Առաջին ընդհարումը թագավորների մէջ կեղավ Անձլանձորում, ուր այժմ գտնվում և մեծն վարդապետ Գրիգորի[3] գերեզմանը... իսկ դուք, Հայք (Սոմխիթի) ընակիչներդ, Աբշակունյաց բդեշխ (պետ-աշխ) Բյուրատյանը, մինչև չօք հիշում Գրիգոր Պարթևի ու նրա հակառակորդների գործերը, ինչպես Տրդատ ******* տասան հազար հեծելօք՝ պատերազմել ընդ նմա, որ է կարնոյ քաղաք. և չոգան ընդ միջերկրայս մինչ ի Պոնտոս, և առին երիս քաղաք։ Եւ պատուէր ետ Վախտանգ զօրացն մի զոք սպանանել զանօրինացն պարսն (ուղիղ՝ զկրօնաւորացն [զան]պարսն), որք Քրիստոսի յերկրպագութ են իբրև զմեզ։ Բանդի հաւն իմ յորժամ եղ ընդ Պարսից թագաւորին ի Յոյնս և հասին մինչև Յանձրանձու, ուր գերեզման սրբոյն Գրիգորի է... Եւ մեծն Տրդատ թագաւորն հայոց պատուհասեալ ի Տեառնէ, վասն տանջելոցն զսուրբ Լուսաւորիչն և զսուրբ տիկնայսն, և ծանուցեալ զքրիստոս՝ ոչ յաղթահարեցաւ յումեքէ մարդոյ, զոր դիտէք դուք լսել, քաջք Հայոց, թէ որպէս հակայն և նըշանաւորն յաժենայն ազգս Տրդատ՝ թիկամբք բեռնարկեալ՝ ինէր տուն աստուծոյ... Եւ թողեալ [Ներսեհեանք] զքաղաքն և զաշտարակն՝ զոր չինէին, գնացին յաշխարհն իւրեանց. Թորգոմ ի Թորգոմեանսն, Սրդոն ի Սիդէթ, Բերձեանք ի Բերձանս, Յոյնք ի Յունէթ, Ապ և Մագ՝ յԱգմագդեթ (ուղիղ՝ Գաւդ և Մագ[ոդ]՝ ի Գաւգմագոդեթ), Պարսք ի Պարսս, և այլք յայլս։...

---

* Var. Ջուանբեր. հմմ. 148 յեր.* ծանոթ.։
** Var. Թարդատը։
*** Var. Քաղաքաբերդին։
**** Var. Տարնու։
***** Var. Անձրձոր, Անձորեթ։
****** Var և Սահր (դա սահրի)։
******* Var. Մխրդատ։

Աբշակունյաց* թագավորն ամբարտավանութիւնից դլորվեց և խոզ դարձավ, իսկ Գրիգորը նրան [քրիստոնյա] դարձրեց[5], և այնուհետև յեղավ նա յեկեղեցիներն սպասավոր (աշակ), և մեծ յեկեղեցի կառուցեց Տրդատը (Թրդատը)** իր թիկունքով, քանի վոր նա հակա յեր... Իսկ [Նեքրոթյանները] բոլորը թողնելին այն քաղաքը. և ավեց հնդկերեն խոսողներըին Հնդկաստանը, ասինպացիներին՝ Սինդը, հռոմայեցիներին՝ Հռոմը, հույներին (բերձեննրին)՝ Հունաստանը, Գոգ և Մագոգին՝ Մադուքքը (ընագրում՝ Ագ և Մագոգին՝ Մադուգիքը), պարսիկներին՝ Պարսկաստանը։ Իսկ առաջին լեզուն ասորերենն եր. և այսպես Նեքրոթի որոք յոթը լեզվով եյին խոսում[6]...։

Յեվ զարթնելով քնից՝ թագավորը վհատաբանեց ասածուն...և դիմից [երեն մոտ դտնվող Գրիգոր աստվածաբանի աշակերտներ Գետրոս քահանայն և Սամվել մոնոզոնին, ասելով՝] «...Տեսնում ենք***, վոր Պարսից զորքն ավելի շատ և, քան թե Հայոց (Սոմխիթի) և Վրաց (Բարթլելի) զորքերը, և մեր մեջ չկա վոչոք հմարիտ հավատացյալ [այն հավատքի], վոր սերմանից մեր հայրմ[Մ]րբոնը ((Մ[ր]բոնը) կամ՝ ժորով իմ պապական Տրդատը (Թրդատը)****... Ապա [Վախտանգ] թագավորը դիմեց իր մոր-եղբորն ու բոլոր թագավորներին՝ ասելով. «Բանակ հաստատենք ծովից դեպի հարավ*****, վորպեսզի մենք յեզը ունենանք ազատից և խնդությունից»։[Յեվ] նա հանեց այն զորքը քաղաքի շրջապատից, և անցան հինգերյա ճանապարհով դեպի հարավ ****** և կանգ առան Սպերի շրջանում...

... և ապա զարթուցյալ փառք ետ [թագաւորն] աստուծոյ եւ ի վաղիւն դառնայր առ հայօք, և պատուիրէը մի ումեք մեղանչել։

* Var. Աբրահունյաց. հմմ. 148 յեր. ծանոթ.։
** Var. Թարդատը։
*** Var. Դրանենք։
**** Var. Թարդատը։
***** Var. Դեպի Հայք (Սոմխիթի)։
****** Var. Դեպի Հայք (Սոմխրթ)։

... Ապա փող փչեցին, և դուրս յելան ամբողջ Հայքը (Սոմխիթը) և Պարսիկք և Դարուբանդի թագավորը...

Յեվ վերադարձավ Վախտանդը [Հունաստանից] Կղարջքի (Կլարջխիթի) ճանապարհով, իսկ իր զորքը թողնց Հայոց (Սոմխիթի) ճանապարհով...

Յեվ յերեք տարուց հետո Պարսից թագավորը պատերազմի յելավ Վախտանդի դեմ... իսկ Վախտանդը մարդիկ ուղարկնց հույների (բերձեննների) մոտ՝ հաղորդելով հետևյալը. «...Ահա պարսիկները՝ թվով մոտ յերեք հարյուր հազար՝ ներս խուժեցին Վրաց (Բարթլելի) սահմանները. թեև նա (պարսից թագավորը) հուսով եր, վոր Հայոց (Սոմխիթի) և Կովկասյանների թագավորների զորքով ևս կուժեղանա, սակայն վերջիններս հանձն չառան նպաստելու նրան, քանի վոր նրանցից վոմանք հավատարիմ եյին խաչեցյալին, իսկ վոմանք սատանայի դրդմամբ (սատանայից հաղթահարվելով) Դարուբանդի թագավորին միացան...»...

Յեվ ընդլայնացրեց Վախտանդը Մոգվքա[7] [կոչված] կամուրջն իր վաթսուն կանդուն՝ նրանով զորք անցկացնելու համար։ Յեվ ինքը թագավորը և Ջուանշեր* սպարապետը կանգ առան Մցխեթում, իսկ Նասր և Միհրդատին (Մրդատին) թողնց Հայոց (Սոմխրթի) և Վրաց (Բարթլելի) զորքի հետ, վորոնք կանգնած եյին Արմազը մոտ[8]...

... Յեվ չորս ամբս շարունակ նրանց (վրաց և պարսից) միջև տեղի ուներ սաստիկ պատերազմ. ապա [վրաց մոտ] հասավ կայսեր դեսպանը, վորը մատուցնց Վախտանդին ընծաներ և հասցրնց ուրախուն հազարանոց հնծելազորք հույներից (բերձեններից), նաև կայսեր դիմեն առ Վախտանդ, ուր ասված եր. «Վերադառնալով պատերազմից ընդդեմ թականի, ահա ուղարկում եմ քեզ ուրախ...և լինքն (Վախթանդ) Հայօք և վրօք առանձնացաւ։ Եւ մարտեան Պարսք և Կովկասեանք ընդդէմ կայսերւ...

* Var. Ջուանշերը. հմմ. 148 յեր.* ծանոթ.։

սուն հազարանոց հեծելազորք և դրել եմ Լևոնին[9], որ՝ յերեք կարիք ունենաս զորքի, քո առաջն և Մելիտինից *[10] սկսած մինչ Համդե **[11] և դնալի վեր մինչ կարնո-քաղաքը, և հրամայել եմ Լևոնին լինի քեզ մոտ»:

... Յետ տվեց Վախտանգն և հնուէթյուն պարսից թագավորին իր քույրն, որ անունն եր Միհրանդուխտ և որին դերի եյին վերցրել ոսերը, իսկ Վախտանգն ազատել եր: Յետ Վախտանգէն չտվեց այն պատճառով, որ վերջինս գրավ եր Հայոց (Սոմխիթի) բդեշխի (սպահապետի) մոտ...

Յետ Վախտանգի հրամանատարութեյան ներքո ժողովվեց հինսուն հազար ընտիր հեծելազորք՝ հույնը (ներձենը), վրացին (քարթլին) և հայը (սոմեխը)***:

Յետ Պարսկաստան մտնելուց ութերորդ տարին Վախտանգ թագավորը հասավ Անտիոքիա, ապա յեկավ Ուրհա... Յետ Վախտանգը վողջ և առողջ դառավ իր մորն ու քրոջը. իսկ [նոա զորքը] հասավ մինչ հունաց (բերձենների) և հայոց (սոմեխների) սահմանադիծը...

Յետ [հունաց] թագավորը մեծամեծ ընծաներ ուղարկեց Վախտանգ թագավորին, նաև ի կնութեյուն տվեց նրան իր դուստր Հելինեյին, որին [և] ուղարկեց մեծ զորքով հանդերձ մինչ Հայքի (Սոմխիթի) սահմանները, ուր [հույներին] դիմավորեց Վախտանգ թագավորը. ապա հունաց (բերձենների) զորքը վերադարձավ, իսկ նա (Վախտանգը) յեկավ Մցխեթ...

... Յետ նստեց ինքը Վախտանգն Ուջարմոյում, որը մեծ կառուցվածքներով զարդարեց, և իր քույր Միհրանձեյին ի կնութեյուն տվեց Հայոց (Սոմխիթի) բդեշխ (պատիվով) Բակուրին...

... Եւ նա Վախթանգ զքոյր իւր Միհրանդուխտ՝ թագաւորն Պարսից Խոսրովու ի կնութիւն. զի միւս քոյրն Խոռաղնէ առ Հայոց Պատիաքսոյն (ուղիղ բդեշխին) դրաւ էր:...

Եւ ևքին ի սահմանս Հայոց և Ցունաց...

... Եւ նստաւ Վախթանգ ի յՈւջարմայ. և Ինորանձէ՝ զքոյր իւր գաւառ՝ ետ ի կնութիւն Հայոց բդեշխին՝ Բակուրայ:

. . . . .

* Var. *Մելիտից*:

** Var. *Բնագրում՝ Լամդե* (sic): *Ըստ յերևույթին առաջացած և յեկեղեցական վրացերենում «ի»-ի շփոթությունից, որոնք իրար նման են:*

*** Var. *Հույները (ներձենները), վրացիք (քարթվելները) ու հայերը (սոմեխները):*

Իսկ հունաց (բերձենների) թագավոր [Լևոնը]՝ վախտանգի անունը՝ մեռավ, և թագավոր նստեց նրա վորդի (sic) Զևնոնը[12], որը դեպի Սպեր ուղղվեց՝ բարեթիւ գալու նպատակով: Յետ՝ լսելով [Վախտանգ] Գորգասալի ծանր վրճակը՝ նա կանգ առավ Կարնո-քաղաքում: Այնտեղ դիմեց և [պարսից] Խոսրով (Խվասրո) [թագավորը]: Խոսրովն (Խվասրոն) ու կայսրն [իրար հետ] կռվեցին Կարնիփորում, ուր մեծ կոտորած յեղավ յերկու զորքից էլ, որից արյան յերկու հոսանք կազմվեց. և այդ պատճառով էլ այն Կարնիփորա[13] կոչվեց:

... Ապա Վախտանգը՝ զգալով իր մահ[վան մերձեցում]ը՝...դիմեց իր վորդի Դաչէին. «Դու իմ անզրանիկ վորդին ես. քեզ եմ տալիս իմ թագավորության թագը, իսկ քո յեղբայրներին բաժին եմ հանել Տասիսկարից[14] և Ծուղից[15] սկսած մինչ Հայք (Սոմխիթ) և Հունաստան...»...*

... Յետ մեռավ Փարսմանը, և թագավոր նստեց նրա վորդի Բակուրը:... Յետ սրա որոք Պարսկաստանում թագավորում եր Ուրմիզդ կոչեցյալը, իսկ Հայքում (Սոմխիթում) կար մի իշխանաց վորդի Վազդեն (Վասքեն) անուն, որն ամուսնացած եր իշխանազն Շուշանիկ կոչեցյալի՝ Վարդանի դստեր՝ հետ: Սակայն սատանան տիրեց այս Վազդենին (Վասքենին) և միտք հղացրեց կրակապաշտ դառնալու: [Յետ Վազդենը] դնաց պարսից թագավորի մոտ և՝ հրաժարվելով քրիստոնեական կրոնից՝ դարձավ կրակապաշտ: Իսկ պարսից թագավորը յետ ուղարկեց նրան (Վազդենին) մեծամեծ ընծաներով՝ [նրան ակնկալով նրան] Ռանի իշխան: Յերբ նա (Վազդենը) վերադարձավ, նրա կին Շուշանիկը նկատեց, որ ամուսինն ինքն էլ կրակապաշտ է դարձել, և ինքն էլ դարձավ կրակապաշտ:

Յետ ժամանակի մեռավ կայսրն Յունաց, և թագաւորեաց Զինոն որդի (sic) նորա, և սկսեց օգնել Վախթանգայ. և հասեալ ի Սպեր՝ լուաւ զբօթ վերաւորելոյն և մահ դ'Վախթանգայ, և դարձաւ ի Կարնոյ քաղաք...

Եւ մեռաւ Վախթանգ, յորով պատուիրանաւ՝ որդւոյն՝ Դաչէի, որոյ հետ զթագաւորութիւնն...

* Var. + *... Սուրբ Անտոն [Մխջադեացին] (խոսքը Անտոն Մարտոմդ'ուխեյու, այսինքն Մենակյացի մասին է. Լ. Մ.-Բ.) հարցուփորձ արավ իր ուսուցչի ուղիղ մասին), և սովորեց ճշմարտան, և խմացավ, վոր նա (ուսուցիչը՝ Հովհան Զեդազնեցին) դնացել և Հայք (Սոմխիթ), որը հյուսիսումն է:*

տեց, վոր իր ամուսինն ուրացել և քրիստոնեական կրոնը, այլևս չեր խոնարհվում նրան իբրև ամուսնին, և մոռացության ավեց սիրն առ իրեն ամուսինն, և վողջ սրտով նվիրվեց Քրիստոսին՝ նրա պատգամները կատարելու համար: Ապա Վազգենն (Վասքենն) ամենայն հիդ ու ջանք դործ դրեց [վերադարձնելու սերը]՝ նախ չողոքորթությամբ և աղերսանքով ու ընծաներ տալով. ապա յենթարկեց նրան (Շուշանիկին) մեծամեծ տանջանքների. թեև սուրբ Շուշանիկի վարքը չկարողացա [նկարագրել վարքագրության ընդարձակ լինելու պատճառով[16]. [ի վերջո] նա սպանվեց իր ամուսնի Վազգենի (Վասգենի) իշխանից... [17]*

*Ապա վրաց Բակուր թագավորը դիմեց Վրաց (Քարթլիի) բոլոր իշխաններին և՝ գաղտնաբար դրբք ժողովելով՝ դավադրի յկավ Վազգենի (Վասքենի) դեմ: Իսկ Վազգենը (Վասքենը) կանչնած եր դաշտից դուրս, Կուր [գետ]ի ափին, ուր Անակերտ** [18] գետը միանում և վիրջինես, հարձակվեց նրա վրա և՝ կալանավորելով նրան՝ մաս-մաս արավ նրա մարմինը, որին ապա ծառից կախեցին: Իսկ սուրբ Շուշանիկի մարմինն առանձին մեծարանքով բերին և թաղեցին Ցո[ւ]ռտավուս [19]...*

.. Ապա պարսիկները՝ դրավելով ամբողջ Քարթլին, Հայքը (Սոմխեթին) ու [Վ]ասպուրականը (Աղուերաստանը)՝ սկսեցին պատերազմել հույները (բերձեննները) դեմ...

.. Հերակլ կայսրն եկավ [Քարթլի] և մոտեցավ Տփղիսին...

... Ապա Հերակլ կայսրը Մանգլիսից և Երուշլիմից [20] տարավ մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի վոտների տախտակները և բևեռները, վոր Կոստանդնուպոլսում Ճանապարհ կալնել ընդ Հայս [կայսրն Հերակլ] եկն ի Բզնունիս, և անտի եկանէ ի Տփխիս...

... և էառ [Հերակլ] ի Մանկլեայ և յերուշլեմէ՝ զոտից Տեառն տախտակն, և զբևեռն՝ զտուեալսն ի Կոստանդնուպոլսէ Մբրեանայ թագաւորին...

*[կայսրն] եր տվել Մխեթան (Մխլեան) թագավորին...**

Իսկ այդ պահին ապականյալ եր Քարթլիի, Հայոց (Սոմխեթի) և Ռանի յերկիրները, քանի վոր վոչ մի տեղ այլևս չկար վոչ շինություններ և վոչ ել ուտելիք մարդկանց և անասուների համար [21]...

*... Ապա Արչիլ թագավորը կանչեց [իրեն մոտ] Քարթլիի բոլոր իշխաններին և նրանց հանձնեց իր [հանգուցյալ] յկղբոր՝ Մխեր [22] թագավորի՝ վորդոց. մեկին ավեց հորեղբորորդի Դուբամ Կուբապալատին, վորը տիրում եր Կղարջքին (Կլարջնեթին) և Ջավախքին (Ջավախեթին), իսկ մյուսին՝ Պևրոզի ազգական բդեշխին (սպասխալչին), վորն իշխում եր Թռևդքում (Թրիալեթում), Տաշիրում և Աչոցքում**, յերրորդին՝ Նևրսես (Նևրսե) Նևրսիանին, վորը վախտանգ թագավորի ընտրյալն եր...*

*... Ապա նրա (Արչիլ թագավորի) մոտ յեկավ վոմն իշխան, վորը Դավիթ մարգարեյի սերնդից եր, Աթրներսեհ (Ադարնասե) անուն, Աթրներսեհ (Ադարնասե) կույրի յկղբորորդին, վորի հայրը խնամիացիկ եր Բագրատո[ւ]նյանների հետ և նրանց ընտանիքի (բերձեննների) հայոց (Սոմխեթի) կողմից իշխան. սա [Մուրվան] Քուլի արշավանքի ժամանակ Դուբամ Կուբապալատի վորդոց մոտ եր անցել Կղարջք (Կլարջնեթ) ու մնացել այնտեղ: Ետև այս Աթրներսեհը (Ադարնասեն) խնդրեց Արչ լուց... տալ նրան [վրևե] յերկիրը. և [Արչիլը] ավեց նրան Շուլավերն*** ու Արտահանը (Արտանը)...*

... Իսկ արաբացիք (սարկինոզները) ուժեղացան Ռան յերկրում և տիրեցին Դազիրին և Հայքին (Սոմխեթին) [24]...

Ցաւուրան յայնոսիկ իշխան ոմն ի տանէ Դաւթի մարգարէի, Ազրնաս կոչեցեալ, եկն առ Արչիլն, որ լեալ էր ի Հայս, և զերեալ որդւովքն յայլազգեացն, և զերծեալ անտի՝ խնդրէր ի նմանէ տեղի բնակութեան. և ետ նմա զՈրիա և զՂեղուեր և զԱատմն: Եկին և ի Տար[ո]նոյ եղբարք երեք և բնակեցան մինչև ցԳադգադ՝ հրամանաւ Արչլին...

---

* Var. *Ռանի իշխանից:*
** Var. *Անակերտ*

* Var. + *... Մուրվան Քուլը զերեց Հունաստան և Հայաստան (Սասմխեթո) յերկիրները մընչ ծովը...*
** *Բնագրում՝ Աբոցում. հմմ. 148 յեր.* ծանոթ.:
*** Var. *Շոլավերը*

Աարնեբսեհ (Ադաբնասհ) կուլբի յեղբորորդիք, յորոց յեղբայրները, որոնք այրեցին հորեղբոր աչքերը, Տարոնից կյին յղկել Շակի* ու հաստատվել այնտեղ Աբշիլի հրամանով, քանի որ կովկասի բոլոր ծայրերը Ռանի կողմից անբնակ կյին դարձել,... և յերկք յեղբայրները հաստատվեցին մինչ Գուղդուղ (Գուլգուլ)։

Նույն ժամանակներում բզնիների (պատիվաբնների) տոմանք, որոնց ներս չթողին կղարջք (Կլարջիթ), գրավեցին Տայքում (Տաոյում) մի ժայռ, որը կոչվում եր Կա[լ]ամա[25], և ընակեցին այնտեղ ամրոց։...

... և ոմանք ի նոցանէ (յորոց) գնացին յերկիրն Տայոց, և գտին քար մի, և ընակեցան գնա ամրոց, և կոչեցին գնա Կամախ (ուղիղ՝ Կալմախ)։...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Վորքան առասպելական գծերով և լի Վախտանգ Գորգասալի ժամանակվա (V դարու) անցքերի նկարագրությունը, որը տալիս և Զուանշերը, նույնքան իրական և նույն Վախտանգի պատմությունը, որը՝ թեև համառոտ՝ տալիս և Ղազար Փարպեցին։

2. Այս Սահակդուխտ-Սագդուխտն՝ իբրև Վախտանգի մայր՝ հայտնի յև վոչ միայն Զուանշերի յերկասիրության մեջ, այլև «Համառօտ պատմութիւն Վրաց»-ի համապատասխան տեղերում, ուր կարդում ենք. «Եւ կինն Միրդատայ հաւատաց ի Քրիստոս և մկրտեցաւ. և ընկեաց զսուրբն Սիոնին ի Շամշոյտէ, և էր անուն նորա Սակդուխտ» (եջ 73). «Եւ մեռաւ Միրդատ, և ետես Վախթանգ հօրենամեայ։ Եւ զահի հարաւ մայր նորա Սակդուխտ ի հօրէ իւրմէ՝ թէ քինախնդիր լինի վասն թողլոյն իմ զմոգութիւնն և աւերմանն Պարսից՝ յառնէ նորա Միրդատայ» (եջ 74). «Իսկ Սակդուխտ վարէր զթագաւորութիւնն կամօք հօր իւրոյ, մինչև մեռաւ նա. և էառ զինախանութիւնն նորա Վարազաքուր որդի նորա, եղբայր Սակդխտոյ» (ibid.)։ Վարդան պատմիչն այս առթով գրում և (Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ 1862, եջ 91). «Եւ սիրեցեն [վիրքն] ի ծովէն Պոնտոսի մինչև ցծովն Կասբից՝ մինչև ցՄիհրան, և ցԱբբակ (ուղիղ՝ Աբշակ) թոռն լուր, որ էառ կին ի Պարթևաց՝ Սահակդուխտ անուն ի Պարտաւայ. որ և ամուլ գտուի հաւատաց ի Քրիստոս, և ետ նմա զաւակ՝ զՎախտանգ, որ և Գուրգասարն կոչեցաւ, որ է Գայլագլուխ ի Պարսից բառն»։ Սրևմայան Վրաստանի Ռուսայի նախկին գավառի սահմաններում Զվարիսա կոչված գյուղում 1925 թ. յերևան հանած մի ուշադրավ արծաթե «խաչի» վրացերեն յեկեղեցական գլխատառ արձանագրություն ևս, որը թեև VI դարուն և պատկանում, հիշատակում և այս անունը. «Սուրբ Գրիգոր Սքանչելագործ, քեզ աղօթող քո աղախին Սահակդուխտին պահպանիր ամենայն չարից»

* Var. Բակի։ հմմ. 148 յեր.* ծանոթ։

(Գեորգ Բոնորիմե, Զվարիսայի հուշարձանը, վրացերեն — «Վրաստանի Արխիվ», գ. III, Տփղ. 1927, եջ 205—208)։

3. Տես այս պրակի Բ. գլխի 11-րդ ծանոթությունը։

4. Այսինքն Աատվածաբանի կամ Նաղիանդենի։

5. Հմմ. այս պրակի Բ. գլխի 18-րդ ծանոթությունը։

6. Հմմ. Լեոնտիոս Ռուխեցվո համապատասխան ցուցմունքը Քարթլիում յերբևիե վեց լեզուների գործածության մասին («Այլ և այլ դեպքեր «Նաղրաց» արշավանքների շրջանից» հատվածում)։

7. «Մոգուս»-ի «մոգվ»-ի մոգ բառից. հմմ. նույն արմատից կազմված «Թ-մոգվ-ի» բերդի անունը (հայերեն արդի ֆոլկլորում «Թմբուկ»-«Թմբկաբերդ»-ի վերածված)։

8. Մցխեթի և Արմազի հակադրության մասին տես մանրամասն. *Л. Меликсет-Беков*, В поисках Страбоновой Севсаморы, Тифлис 1917, стр. 3—4։

9. Հունաց գործածած անունն և, որին Վախուշտը (XVIII դ.) պատրիկ և կոչում, իսկ «Համառօտ պատմութիւն Վրաց»-ը (եջ 86, 89)՝ «զօրագլուխ»։ Հմմ. *M. Brosset*, Histoire de la Géorgie, t. 1, p. 179 et n. 1։

10. Մելիտա-Մալատյայի մասին տես. *Y. Sandalgian*, Les inscriptions cunéiformes Urartiques, Venise 1900, p. 396, *И. Мещаников*, Халдоведение, Баку 1927, стр. 22, 24, 34, 36, 167։

11. Հմմ. *M. Brosset*, ibid., p. 179, n. 2։

12. Այստեղ Զուանշերը չփոթած և հունաց (Բյուզանդական) կայսրների ֆննդաբանությունը։

13. Այսինքն «կարմիր փոր». հմմ. *M. Brosset*, ibid., p. 199, n. 2։

14. Այժմյան Բորչոմի հովիտը։

15. Կումուրդո գյուղից ցած, Կուրի հովտում։

16. Ակնարկում և Հակոբ յերեցի (V դ.) կազմած «Ս. Շուշանիկի վկայաբանության» վրա, որի մասին մանրամասն տես մեր աշխատության այս հատորի առաջին մասի Ա. գլխում։

17. Տես նույնտեղ։

18. Անհայտ է։

19. Ծուրտավի մասին մանրամասն տես նույնտեղ 6-րդ ծանոթությունը։

20. Երուշեթը նույն Արտահանն է. հմմ. «Ե-րուշ-եթ»—Իշտ-ուն-իք Araston-ի հետ (*H. Марр*, Надпись Сардура II, сына Аргиштия в Даш-Керпи на Чалдырском озере [Записки Кавказского Музея, Серия В.—I], Тгр. 1919, стр. 7, 15, 36, 38։

21. Այս աբզացի մեկնությունը տես՝ Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, վրացերեն, II, Տփղ. 1914, եջ 352։

22. «Միհր», «Միհրան», «Միհրդատ» ևլն անունների մասին տես. Լ. Մելիխեթ-Բէկ, Արտաւազդ և Միհրի հետքերը Վրաստանում,—«Բանբեր Էջմիածնի Գիտական Ինստիտուտի», գ. I—II, Էջմիածին 1921—1922, եջ 98—104. Թադէոս Ադալբէգեան, Միհրը հայոց մէջ [«Ազգային Մատենադարան», ՃԻ], Վիեննա 1929։

23. Ըստ յերևույթին, Արտահանին սահմանակից մի վայրի (գավառի) անուն և, որին հանդիպում ենք նաև արևելյան Վրաստանում (նախկին Բորչալովում, այժմյան Շահումյանը), նաև հարավային Ոսեթում, վերջինում «Շուլաուր»

և «Շևկուս» ձևերով. հմմ. *Л. Меликсет-Беков*, К археологии и этнологии Туальской Осии,—сборник «Юго-Осетия», Тфл. 1925, стр. 260, 276:

24. Ջուանշերի տեղեկությունն արաբական աղբյուրների մասին, ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու (*Վրաց ժողովրդի պատմություն, II 1914, եջ 351*), «վերաբերում է VIII դարու առաջին քառյակի անցքերին և վոչ թե արաբացվոց առաջին արշավանքի պատմությանը»:

25. Կալմախ-կամախի մասին մանրամասն տես. *Н. Я. Марр* и *Я. И. Смирнов*, Вишапы, Лнгр. 1931, стр. 19—21 (Ն. Մառի հոդվածը):

Դ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XI Դ.)

„ՎՐԱՑ (ՔԱՐԹԼԻԻ) ՄԱՏՅԱՆԸ“

Քարթլիս-ցխորևբայի Մարիամ Թագուհու վարիանտում «Արչիլ Թագավորի վկայաբանության»ը, ինչպես նախորդ (Գ-րդ) գլխի ներածականում տեսանք, կցված է մի հիշատակարան, ուր, ի միջի այլոց, ասված է, վոր Վախտանգ Գորգասալի պատմությունը գրել է Ջուանշեր Ջուանշերյանը, «իսկ այսուհետև Թող գրեն յետոյ սերունդները՝ ինչպես դիտեն»: Այդ հիշատակարանին անմիջապես հետևում է մի նոր՝ բավականին ընդարձակ՝ յերկասիրություն, վորը հասնում և մինչ «[Դավիթ] արքայից-արքայի պատմությունը»: Այս յերկասիրությունը, ճիշտ և, վերնագիր չունի, և վոչ ել նրա հեղինակի անունն և հայտնի, սակայն ինքնըստինքյան պարզ է, վոր այստեղ մենք գործ ունինք մի նոր գրվածքի հետ, վորը տալիս և մեզ վրաստանի անցյալի նկարագրությունը սկսած VIII դարուց և մինչ XI դար (Գևորգ II-ը) և, իբրև XI դարու յերկասիրություն, անշուշտ, ծանոթ և յեղել «[Դավիթ] արքայից-արքայի պատմության» հեղինակին XII դարու առաջին կիսում, վորն՝ ոգտագործելով այդ յերկասիրությունը՝ «Վրաց (Քարթլիի) մատյան» (մատիանե քարթլիսա) յե կոչում այն: Յեվ այս հիման վրա Իվ. Ջավախիշվիլին (Հին վրացական պատմական գրականությունը, բ. հրատ., եջ 200) նպատակահարմար և գտնում այս գրվածքը հենց այդպես ել կոչել՝ «Վրաց (Քարթլիի) մատյան» (մատիանե Քարթլիսա):

Անանունն հեղինակը, անտարակույս, XI դարու գրող և: Սա յերևում և նրանից, վոր իր յերկասիրության մեջ նա քանի հետանում և VIII դարուց և մոտենում XI-ին, ավելի և ավելի ընդարձակ կերպով և նկարագրում այլ և այլ անցքերը, իսկ իրեն ժամանակակից դեպքերի մասին պատմում և ամենայն մանրամասնությամբ և բարեխղճությամբ:

«Վրաց (Բարթլիի) մատյանը» գրված ունի Ն. Թաղ՝այշվիլու հրատարակութ յան մեջ 216—280 եջերը, իսկ M. Brosset-ի՝ 184 — 236 եջերը (բաց Ն. Մառի միմիայն 184—200, քանի որ Ք. Ց. հրատարակութ յունն այդ 200 յերեսով առհասարակ ընդհատված է), վորին համապատասխանում և նուն M. Brosset-ի ֆրանսերեն թարգմանութ յան 256 — 345 եջերը և «Համառօտ պատմութ իւն Վրաց»-ի 104—114։

[ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ [1]]

... Յերկար տարիներ անց [արաբացիներից Տփղիսը գրավելուց հետո՝Տփղիս] յեկավ հաղարացվոց ամիրան, վորն իշխում եր Հայքում*, Բարթլիում, Հերքում (Հերեթում)՝ Խոսրով (Խվասրո) անուն, վորը խազարներից ավերած Տփղիսը [2] [վերա]շինեց։...

Յեվ նրանից հետո յեկավ Խալիլ Յեզիդի (Իզիդի) վորդի՝ արաբացին, վորը գրավեց Հայքը (Սոմխիթը), Բարթլին և Հերքը (Հերեթը) [3]։...

Ապա յեկավ Բուղա** Թուրք տարուկը Բաղդադից, վորին մեծ զորքով հանդերձ ուղարկել եր ամիր Մուսլը. սա ավերեց ամբողջ Հայքը (Սոմխիթը) և գերեց նրա բոլոր իշխաններին, ապա՝ [մանելով Բարթլի՝] մոտեցավ Տփղիս քաղաքին, քանի վոր վերջինը նրան չեր հպատակվում, և սպանեց Տփղիսի ամբրա Սահակին. և ավերեց Տփղիսը։... Իսկ Աբուլ-[Ա]բաս (Աբուլբաց) հայոց (սոմեխնեների) իշխանն և Գուարամ***Աշոտի վորդին**** հաղորդեցին լուռնականներին, վորպեսզի նրան (Բուղային) [իրենց մոտ] ներս չթողնեն։...

... Ապա իրրև ամիրա յեկավ Խալիլի վորդի Մոհմեդը*, վորն ավելի ևս կամայականորեն գրավեց ամբողջ այս յերկիրը՝ Հայքը (Սոմխիթը), Բարթլին և Հանձը... Յեվ ամբրա յեղավ վոմն՝ Սահակը ծառաներից** մեկը՝ Գաբլուց անուն, [վորը]... ազատեցավ [հույներից] և վորին հպատակվեցին գաղղքանեցիք. սա կռվում եր իր հորեղբոր որդի*** և Գուարամը յեղբայր (sic) Աշոտի հետ։ Իսկ Գուարամը՝ տիրելով Ջավախքին (Ջավախեթին), Թռեղքին (Թրիալեթին), Տաշիրին, Աղոցքին**** և Արտահանին (Արտանին)՝ կռվում եր սարկինոզների դեմ։ Յեվ յերբեմն հաղթում եր Գուարամը և յերբեմն սարկինոզները. իսկ Գուարամը բաժանեց յերկիրները իր յեղբայրները՝ Ատրներսեհի (Ադարնասեյ) և Բագրատ մլջև, և Աղոցքը ***** բաժին հանեց իր անեղորդի (կնոջ յեղբայրը)՝ հայոց (սոմեխների) թագավորին։...

Ապա Դավիթ Կուրապալատ հետ թշնամացավ Նասրան, Գուարամ Մամվալի վորդին, վորը սույն Դավիթ հորեղբայրն եր։ Իսկ այս Նասրան՝ նույն Դավիթ Կուրապալատի քեռորդին՝ և Գուրգենը ափխազների կողմնակից էին. և Դավիթն ու Լևոպարիան ոգնում էին հայերին (սոմեխներին). և հայերն (սոմեխները) ու ափխազները կռվում էին Բարթլիում։ ... [Յեվ] ժողովեցան ընդդեմ Նասրայի հայերն (սոմեխները). և՛ Լիպարիան ու վրացիք, և՛ Աշոտ՝ Դավթի յեղբայրը, և՛ նրանց հետ սարկինոզները։ ... [Ապա] Ատրներսեհ (Ադարնասե) թագավորի [կռվում նույն Նասրայի դեմ] հայերն (սոմեխները) [ևս] նրա (Ատրներսեհի) հետ էին։ ...

...Զկինի երկերիւր ինն և տասն ամաց առաջն Մահմետի, ելեն Բուղային, վշտացոյց զերկիրն Հայոց. և հասեալ ի Տփղիս՝ սպան զԱհակ ամիրային, զի ոչ հնազանդէր նմա...

---

* Var. Հայքում abs.
** Var. Շուղա. համմ. 148 յեր.* ծանոթ.։
*** Var. + Մամփալ։
**** Var. + Բագրատ կուրապալատի յեղբայրը։

* Var. Մուսմեղը։
** Var. Ազգականներից։
*** Var. + Հայոց (սոմեխների) Սմբատ թագավորի վորդի։
**** Բնագրում՝ Աբոցին. համմ. 148 յեր.* ծանոթ.։
***** Նույնը։

Այն ժամանակ, [երբ Քարթլիում իշխում էին ազատները (ազնվականները)] դուրս յելավ Կոնստանդին ափխազաց թագավորը, որը գրավից Քարթլին. սրան քշնամացավ հայոց (սոմխեները) Սմբատ Տ[ի]եզերակալ[6] թագավորը, որը մեծ զորքով յելավ արշավանքի և մոտեցավ Ուփլիսցիխեին[7]... և գրավից այն. իսկ Սմբատն ու Կոնստանդինը բարվոք խնամիացան[8], և [Սմբատը] վերադարձրեց նրան (Կոնստանդինին) Ուփլիսցիխեին ու ամբողջ Քարթլին[9]: Սրանցից հետո յեկավ հագարացվոց ամիրան՝ Աբուլ – Կասիմ անուն, Աբու-Սաջլի որդին, արաբացին. սրան ուղարկել էր Ամիր-Մումլին մեծ և անհամար զորքով, որին յերկիրը չէր տեղավորում: Նա նախ մտավ Հայք (Սոմխիթ) և ավերից ամբողջ Հայքը (Սոմխիթը), Այուհիքը, Վայոց-Ձորն ու [Վ]ասպուրականը (Աղիուրադանը): Զգլմանալով նման ավերածությանը՝ Սմբատ հայոց (սոմեխների) թագավորը փախուստի դիմեց և ուղղվեց Ափխազաց լեռների կողմը, և այնտեղ էլ մնաց: Յետ [Աբուլ-Կասիմ] Աբու-Սաջլի որդին յեկավ Տըփղիս, ուր ամիրա յեր Ալիի որդի Ջափարը,... ապա մտավ Քարթլի և ավերից Քարթլին, ...այնտեղից մտավ Սամցխե, և ավերից Սամցխեն ու Ջավախքը (Ջավախեթը), ապա մոտեցավ Թմոգվիի բերդին[10]. տեսնելով վերջինիս անառիկ և ամուր դիրքը, այնտեղից քաշվեց և յեկավ Ղՙվելՙի մոտ, որը սկսեց պաշարել: Նրա (Ղՙվելՙի) մեջ եր մի պատանի՝ Գոբրոն անուն... որին կալանավորեցին և նահատակեցին, և որի վկայաբանությիւնը մանրամասն գրած ունի մեր սուրբ հայր Սահփան Տբեթի (Սահփանե Մաթևավարի) յեպիսկոպոսը[11]: [Ապա Աբուլ-Կասիմը] այնտեղից [էլ] քաշվեց և գնաց Դվին քաղաքը. իսկ այնտեղ նրան լուր հասցրին, որ Սմբատ թագավորը մտած և Կապուտյա (Կապոետ) բերդը, խսկույն և յեթ տեղից

...Ի ժամանակս Սմբատայ՝ հայոց արքայի տիեզերակալի, որ մատա եղեալ ընդ Կոստանդեայ՝ թագաւորին Ափխազաց՝ էառ զԲարթլ և զՈւխլիսցխէ. և զարձեալ հաշտեալ՝ խնամիք եղեն, և զարձոյց անդրէն: Յաւուրսն յայնոսիկ եկն Բուլկասիմ (ուղիղ՝ [Ա]բուլ-Կասիմ) զօրապետն Սարակինոսաց՝ ի Հայս, և ապա ի Տփխիս... և... անդէն ի Դուինն եւ Սմբատ արքայն Հայոց խոյս հետ ի նմանէ, և եկն շրջէր ի լերինս Ափխազեթայ. իսկ բռնաւորն սպասէր նմա, քանզի պերճացեալ էր յաղթութեամբն Վրաց. քանզի առեալ էր զամենայն Քարթլի և յոլով բերդս, զԹմօք և զՈւխլիա, յորում եսպան զդեղեցիկ և զքաջ մանուկն Գօբրոն (ուղիղ՝ Գոբրոն)՝ վասն հրնստոսի, զի ոչ ուրացաւ զնա. զորոյ վկայութիւնն գրեաց սուրբ հայրն մեր Սահփանոս Վկայաց և սուրբ թագաւորն Սմբատ՝ ի նոյն բռնաւորէն՝ ի Դուին քաղաքի. բոլոր տարի մի չարչարեալ, և ապա խեղդամահ սպանին և կախեցին զփայտէ, զի մահակից և խաչակից լինի Քրիստոսի:

շարժվեց և դիմեց դեպի այն բերդը, ուր գտնվում եր հայոց (սոմեխների) Սմբատ թագավորը. և պատվիրեց իր բանակին, որպեսզի ամեն մեկին, որին կենդանի կգտնեն, բերեն իրեն մոտ: [Յեվ Աբուլ-Կասիմը] յեկավ և մոտեցավ Կապուտյա (Կապոետ) բերդին, և կալանավորեց բերդակալների կանանց, որոնց դռան դրսում: Գրավելով բերդը՝ [արաբացիք] կալանաւորեցին Սմբատին, որին ապա տարան Դվին, ուր և կախեցին փայտից. և նա մեռավ[12]: ...*

[X—XI ԴԱՐՈՒ ԱՆՑՔԵՐԸ]

...Յայնմ ժամանակի Իշխանիկն էր թագաւոր ի կողմանս Հերէթոյ, և ունէր նա հերձուած, և մայր իւր զարձոյց յուղղափառութիւնս...

...Եւ Ռատն էր ի Կարս (ուղիղ՝ ի [Կլդե]կար), և ունէր զբերդն Ատենոյ և զհարաւակողմն Կուր գետոյ. սա ոչ հնազանդէր Բագրատայ. և Գուրգեն հայր նորա եկն առ որդին, և կամեցան գնալ ի վերայ Ռատինն: Եւ քանզին առ Դաւիթ կիւրապաղատան՝ եթէ զգլուխ քո խնդրեն. և հաւատաց բանիցն, և ձեռնտուութեամբ Հայոց՝ փախոյց զզօրսն...

...Յայնմ ժամանակի զօրացաւ Փատլուն՝ ամիրայն Գանձակայ, և հարկանէր զիշխանսն Կախեթոյ և Հերէթոյ: Եւ առաքեաց Բագրատ՝ թագաւոր Աբխա-

* Var. *Սմբատ թագավորինն*

** *Բնագրում՝ զարմանալի կերպով*

նակ առ ժամանակ ավազակորեն և գաղտագողի ավերելով և դերելով այլ և այլ տեղեր: Իսկ Բագրատ մեծն Թագավորը՝ տեսնելով նրա (Փաղկոնի) հանդգնութիւնը՝ իր ամբողջ զորքով պատրաստից [նրա վրա հարձակվելու], դեսպան ուղարկեց Գագիկ շա[հ]նչա[հ] հայոց (առմեխներէ) Թագավորը մոտ, որպեսզի վրեժխնդիր լինի Փաղկոնից: Ցեվ նա (Գագիկը) հույժ ուրախացավ [սրան], և շտապ կանչեց իր ամբողջ զորքը և դիմեց Ափխազաց Թագավորի մոտ, [և] յերկուսը [միասին] ժողովեցան Զորակերտում[16], Փաղկոնի դեմ յելնելու...*[17]

...Իսկ նրա (Դեոդրէ) Թագավորութեան չորեքերորդ տարին հունաց (բերձեններէ)[18] Վասիլ Թագավորը հունաստանի ամբողջ զորքով՝ անթիվ այլազգիներով հանդերձ՝ յելավ նրա (Դեոդրէի) դեմ: Դեոդր Թագավորն էլ մեծ զորքով յելավ նրա (Վասիլէի) դեմ. և յերկուսն էլ յերկար ժամանակ կացան Բասեն (Բասիան) յերկրում՝ կռվի չելնելով իրար դեմ: Մուսափեղով [Վասիլից]՝ Դեոդր Թագավորը յեկավ և ավերից քաղաքն Ուղթյաց (Ոլթին), ապա այնտեղից հասավ Կողա (Կոլա): Նրան հետամուտ յեղավ հունաց (բերձեններէ) Վասիլ Թագավորը. և ժողովեցան թե՛ վոչ Դեոդրոսն հետամուտ յեղողներն ու Վասիլի առաջընթաց զորքերը՝ տեղի ունեցավ մեծ ընդհարում Շիրիմք կոչված դյուղում[19]...

...Յերկրորդ անգամ յեկավ Վասիլ Թագավորը Թռեղբով (Թրիալեթով), չըրջեց Ջավախքն (Ջավախեթն) ու Արտահանը (Արտանը) ձմռան պահին ...ապա վերադարձավ Խաղայայց (Խալղա՝ Խավաղ) յերկիրը՝ Տրապիզոնին կից[20]:...

...Նորից յեկավ Վասիլը Բասեն (Բասիան)՝ պահանջելով Դեոդր Թագավորից դավառներ և բերդեր, և խոստանալով համերաշխություն և խաղաղություն*... Յեվ տվեց Դեոդր Թագավորը [Վասիլին] յերկիրը, որը Դավիթ Կուրապալատինն էր, Տայքում**, Կողա Արտահանում (Կոլա-Արտանում) և Ջավախքում (Ջավախեթում)***[21]:...

[Հունաց Կոնստանդին Թագավորի մահվան և Ռոմանոսի դահակալութեան] յերրորդ տարին[22] դնաց Մարիամ Թագուհին՝ ափխազաց [Բագրատ] Թագավորի մայրն՝ Հունաստան խաղաղություն հաստատելու****, նաև կուրապալատուի պատիվը խնդրելու իր որդու համար, ինչպես նրանց տան սովորությունն էր ու կարգը*****[23]...

Յեվ սրանից հետո իր վերին և ներքին «հայրենիք»-ին տեր դարձավ Բագրատը******[24]...[Յեվ]սրա Թագավորության գործերը ժողովեցան և կալանավորեցին Լիպարիտին և Սբազա որդի Հովհաննին (Իվանեին): Յեվ յեկավ մեծն Կորիկե (Կվիրիկե) Բանից (ռանների) և Կախից (կախերի) Թագավորը, Դավիթ[25] հայոց (սոմեխների) Թագավորը և Տփղիսի ամիրա Ջաֆարը. սրանք բոլորը ժողովել էին Կորըկեյի (Կվըրիկեյի)******* պայմանի համաձայն Յեկեղեցայ (Նեկեց) [դավառ]ում...

...[Ապա] Թագավոր էր Կախեթում (Կախեթում) Գագիկը՝ Սամշվիլդեյի և Զորակերտի******** հայոց (սոմեխների) Դավիթ Թագավորի որդին [և] Կորիկեյի (Կվըրիկեյի) քեռորդին...

Ապա կրկին ուժեղացավ և հզորացավ իր «հայրենիք»-ում Բագրատ Թագավորը: Յեվ Բագրատի բազդը բանեց [և վոչ՝ վնասը [նրան] միացավ Անվո

...եւ դնաց Վասիլն ի Տրապիզոն. և կոչնեցնալ առ ինքն զմեծ կաթուղիկոսն Հայոց զՊետրոս՝ ի տօնի յայտնութեանն, և օրհնեաց զՔուրն առաջի նորա. և ետես հայրն մեծ սքանչելիս ի վերայ ջրոյն, և զովեաց զհաւատս Հայոց, և դնաց ի Կոստանդնուպօլիս...

...ի հինգերորդ (ուղիղ՝ յեւթներորդ) ամի Թագավորութեան սորա (Դէորգեայ)՝ եկն Վասիլ կայսրն. և ընդդէմ դնաց նորա ի դաւառն Բասենոյ. և իբրև առես եթէ բազումք են՝ զարձաւ անդրէն. և Վասիլն դնաց դէտ նորա, և այրեաց զքաղաքն Ուխտեաց. և զարձաւ Դէորգի և կռուեցան. և անկան յերկուց կողմանց բազումք ի տեղւոջն՝ որ կոչի Շիրիմքն...

...Եւ էառ զԹագաւորութիւնն Բագրատ. և չորաւ մայրն նորա Մարիամ ի Կոստանդնուպօլիս, և երեր Թուղդաչանց խաղաղութեան և պատիւ կիւրապաղատութեան՝ որդւոյ իւրոյ:...

...Թագավորն Կախեթոյ [էր] Գագիկ, որդին Հայոց արքայի:...

...զի մայր նորա (Բագրատայ) Մարիամ՝ դուստր էր Սենեքերիմայ Հայոց արքայի, ետուն զքաղաքն Անի՝ ընակիչք նորա՝ ի Թագուհին Մարիամ:...

---

* Համ. այս պրակի Ա. գլուխը (նշ 137, ծանոթ. ****):

* Var. +... և անցավ Բասենի (Բասիանի) սահմանը...

** Var. + Բասենում (Բասիանում):

*** Var. + Շավշեթում:

**** Բնագրում՝ վինտեելու:

***** Այս արտացը գրեթե կրկնությունն է Սմբատի յերկաստիրության համապատասխան հատվածի (տես այս աշխատության 138 նշը):

****** Var. Բագրատ Թագավորը:

******* Var. կայսեր:

******** Var. սամշվիլդեցվոց և զորակերտեցվոց:

լինն բերդով, բացի Ամբերդից։ Յեվ անեցիք ավին Անին Բագրատի մորն, քանի վոր այն հայերի (սոմխնների) «հայրենիքն ևր, [իսկ] Բագրատի մայր Մարիամ թագուհին հայոց (սոմխնների) Սենեքերիմ թագավորի դուստրն ևր[26]։...

...Յեվ Հիսպարիտը ...հանից Անիից՝ թագուհուց՝ Աբուսեր Արտանուջի իշխանին, ...և Հովհան (Իվանե) իշխանին, Հովհան (Իվանե) Դադիանուն և Գուագրամ Գոդերձիա-Ձեյին, ...վորոնց և կալանավորեց Անիի դռանը ...

...Յեվ Հիսպարիտի գաշնակիցներն էյին [ընդդեմ Բագրատի]՝ կախերը իրենց զորքով և Դավիթ հայոց (սոմխնների) թագավորն իր զորքով։...

Յեվ մի քիչ ժամանակից հետո գաշնակից յեղան Կալմախի իշխան Սուլյան և Ատանուջի իշխան Գրիգորը, վորոնց մրացան մեսս ազնվականներն (ազնաուրներն) յես՝ ոչնչուս Բագրատ թագավորին։... Լսելով այս՝ Հիսպարիտը ժողովեց իր զորքը և կանչեց կախերին ու հայերին (սոմխնները)։ և հույներն (բերձեններն) [և] սրա հետ էյին։ ...

Յեվ սահմանի դրսով գնալով՝ Հիսպարիտը նույն զորքով ժամով Դվին և առաջնորդեց հուներս (բերձեններն) թագավորին պվինեցվո վրա. ապա վերադարձավ իր յերկիրը։ Իսկ նրա վերադարձից մի տարուց հետո Բասեն (Բասիան) գավառում յերևեցան Բահրամ-Լամյան սուլթանական թուրքերը։ ...

...Ապա Հիսպարիտը հարձակվեց թուրքերի վրա և մտավ Անի։...

...Մի քիչ հետո սրա (Բագրատի) թագավորության մեծամեծները ձանձրացան Հիսպարիտի ադրատկանությունից։ Սուրա Կալմախցին և բոլոր մեսխները փախան Հիսպարիտից, և կալանավորեցին Հիսպարիտին ու նրա հորը՝ Դիլիմում։ Իսկ Նլրանեան դադիեց և գնաց գնալ Կլդեկար (Կլդեկարն), ուր, սակայն, նրա հոր (Հիսպարիտ) բերդապահները ներս չթողին նրան, և նա անցավ Անի՝ հույներ (բերձեններն) մոտ։ ...Յեվ մի քանի տարուց հետո Նլրանեան վախճանվեց Անիում։...

Սրա (Բագրատի) թագավորության պահին յերևաց սուլթան Արփ-Ասլան (Արփարասան ‖ Արփասարան)՝ պարսից թագավորը։ ... [Յեվ] յեկան [պարսիկներն] անակնկալ կերպով* և ավերեցին Կանդարքն ու Թռնդքը (Թրիալեթը)։ ...

...Յեվ դիմեց սուլթանը (Արփ-Ասլանը) դեպի Անի և գրավեց Անին, ավերից այն և անթիվ ժողովուրդ գերեց ու դնաց իր յերկիր՝ Պարսկաստանը։ Նա [յեր, վոր] Անին խլեց հույներից (բերձեններից) և տվեց Աբուլասվարի վորդի Մանուչարին։ Իսկ Բագրատի քեռորդին, վորին խնդրում եր սուլթանը ի կնություն, հայոց (սոմխնների) Կորիկե (Կվիրիկե) թագավորի յեղբորորդին եր։ Բագրատը սրան խնդրեց, բայց հայոց (սոմխնների) թագավորը նրան չտվեց։ [Ապա] Բագրատը մեծ զորքով հանդերձ դեսպան ուղարկեց [Կորիկեի մոտ] Վարազ-Բակուր Գամրեկել իշխանին։ [Նույն Բագրատը] հայոց (սոմխնների) թագավորի մարդկանց ել գրգռեց, և Սամշվիլդե մտնող հայոց (սոմխնների) Կորիկե (Կվիրիկե) թագավորին ու նրա յեղբայր Սմբատին կալանավորեցին Քվեշի պուրակում[27]։ Յեվ հաղորդեցին Բագրատին, [վորը]... պահանջեց Սամշվիլդեն, սակայն [հայերն] այն չտվին, և նրանց (Կորիկեի ու Սմբատի) մի ուրիշ յեղբայրը՝ Աբրնեսեհը (Ապրնասեն)՝ մտել եր Սամշվիլդե։ Իսկ [Կորիկե և Սմբատին] տարան Սամշվիլդե. և տարքեցին [խաչա]փայտեր, և հայոց (սոմխնների) Կորիկե (Կվիրիկե) արքային յերեք որ [կախված] թողնե [հայերը] խնդրեցին խաղաղություն և տվին Սամշվիլդեն[28]։ Յեվ յեկել էյին հայոց (սոմխնների) թագավորի յերկու իշխան-

...և դայը [սուլթան Արփասլան] առնոյր զամենայն տունն Բարթլայ, կոտրբէր և գերէր. և խաղացեալ գնայր ի մայրաքաղաքն Հայոց ի յԱնի, և առնոյր գնա, և ընոյր արեամբ կոտորելոցն։ Եւ այլ ևս սպառնայր Վրաց աշխարհին, եթէ ոչ տացէ նմա Բագրատ՝ զդուստր քեռ իւրոյ ի կնութիւն. որ էր նա դուստր եղբօր Կիւրիկէի Հայոց արքայի. յորմէ խնդրէր Բագրատ աղաչանօքև ոչ տայր գնա Կիւրիկէ. մինչ գործեցին նմա ուրոգայթ Վարազբակուր և Գամրեկէլ զօրագլուխն Վրաց, և ըմբռնեցին գնա յանտառն Բուբշոյ. և ազդ արար ին Բագ[ա]րատայ. և գնաց առ նա, և էառ զաղջիկն և զՇամշոյտէ ի ձեռաց նորա, և ապա արձակեաց։ Իսկ Սուլտանն գինի երից ամաց գարձաւ ի վերայ Վրաց, և եղից արեամբ գերկիրն։ Եւ առեալ գՏփխլիս՝ եառ ի յամրլայն Գանձակայ ի Փաղունն։ Եւ Ախսատ թան որդի Գագկայ թագաւորին կախեխոյ՝ եկն առ նա, և շրջէր ընդ նմա՝ մինչև գնաց Սուլտանն։...

---

* Բնագրում՝ անդրալիորենս

նները՝ Լոկի*[29] իշխանը և Կակվաքարինը։ Կորիկեի (Կվիրիկեի) յեղբայր Սմբատը տալիս եր և հանձնում յերեք բերդեր՝ Ոփրեթին[30], Բոլա[յը]ն**[31] ու Վարդաքարը։ Իսկ Բագրատ Թագավորը խղճաց նրանց, և ազատեց ու վերադարձրեց նրանց բոլոր բերդերը բացի Սամշվիլդեյից, և վոչ ել այլ բերդերի տերերին-մեծամեծներին թույլ տվեց նստս մըտնելու այնտեղ, այլ դրավեց Սամշվիլդեն, [վորը և մյացրեց] իր Թագավորությանն։ Յեվ այսպես հայերը (սոմեխները) [վրաց] հպատակ դարձան[32]։...

[Ապա սուլթանը] յեկավ ափխազաց Թագավորի դեմ, և նրան մյացան հայոց (սոմեխների) Կորիկե (Կվիրիկե)[33] Թագավորը, Տփղիսի ամիրան և Աղսարթանը, [վորոնք]՝ ոդակ [կազմել]ով՝ մտան Քարթլի... քրոնիկոնի 288-ի սեպտեմբերի 10-ին, յերեքշաբթի որը[34]...

...եւ ափխազաց [Բագրատ] Թագավորը դրավեց Գագըւ Ապա Փաղլոնը... դողցավ Բավաղնը...

...[Բագրատի վորդի Գեորգ Թագավորը] շնորհեց Հովհաննին (Իվանեին) [Վիպարիտի վորդուն] Սամշվիլդեն... սակայն Հովհանը (Իվանեն) չկարողացավ մնալ բերդի ներսում [և] հեռացավ դեպի Հայոց (Սոմխեթի) լեռները...

[Ապա] Հովհանը (Իվանեն) նորից ուրացավ [Գեորգեին], խաբուսիկ կերպով խլեց Գագը Գեորգ Թագավորի բերդապահներից և ծախեց [այն] Գանձ[ակ]ի տեր Փաղլոնին։...

Մի քիչ հետո Սարանդն իր ամբողջ զորքով՝ դաշնակից ունենալով Գանձ[ակ]ի, Դվինի և Դմանիսի ամիրաներին՝ գնաց Գեորգի դեմ։...

...[Ապա Գեորգ Թագավորը] դրավեց հուշներից (բերձեններից) Անակոփիան՝ Ափխազաթի բերդերի գլուխն, և շատ բերդեր Կղարջքում (Կլարջեթում), Շավշե-

...և էառ [Բագրատ] ի նմանէ (ի Փառուն ամիրայէ) զՏփխիս և զԴագ և զԲողինն՝ զոր առեալ էին Պարսք ի Հայոց և ի Վրաց։...

... եւ ապստամբեաց ի նմանէ (ի Գէորգեայ) Իւանէ՝ որդին Լիպարտի. և յինքն յանկուցեալ զպահապանս դղեկին Գագայ՝ վաճառեաց զնա զարձեալ տեառն Գանձակայ...

...եւ էառ Գէորգ ի Ցունաց զամենայն բերդսն՝ զոր առեալ էր նոցա, զԱնակոփի՝ ի գլուխն Ափխազեթոյ, և երկիրն Կլարճեթոյ և ի Շաւշեթոյ և ի Ջաւախեթոյ և յԱրտահանայ՝ յոլով ամրոցս, և զկարս և զԱնանդ, նոյնպէս և զՇամշոյտէ ի Թուրքաց։...

* Բնագրում՝ Լուկի։

** Բնագրում՝ Կոբա (Կոջա). համ. 148 յեր.* ծանոթ.

քում (Շավշեթում), Ջավախքում (Ջավախեթում) և Արտահանում) (Արտանում)։ Յեվ սրանից հետո... գրավից Կարս (Կարբիս) քաղաքը, Վանանդի բերդն և դավառն, ու Կարնիփոր-Ա[ր]նիանու ամրոցները, և մաքրեց յերկիրը Թուրքերից։...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Արաբական արշավանքների շրջանի Հայաստանի պատմությանն վերաբերյալ տես հետևյալ հատուկ գրականությունը *M. Ghazarian*, Armenien unter der arabischen Herrschaft bis zu Enstehung des Bagratidenreiches Marbourg 1903. *H. Thopdschian*, Armenien vor und während der Araberzeit —«Zeitschrift für armenische Philologie», II. B., I. H., Marbourg 1903 S. S. 50—71. Բագրատ եպպ. Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին [«Ազգային Մատենադարան» 29], Վիեննա 1919. *J. Laurent*, L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquète arabe jusqu'en 886, Paris 1919. Հակոբ Զորյան. Արաբների հարկային քաղաքականությունը ավատական Հայաստանում,—«Հ. Ս. Ի. Հ. Պետական Համալսարանի Գիտական Տեղեկագիր» № 2—3-Յերևան, 1927, եջ 319—349. Նույնը, Արաբական շրջանում փեոդալական Հայաստանի քաղաքի և դյուղի միջև ստեղծված հակադրությունը, —«Տեղեկագիր Հ. Ս. Ի Հ. Գիտությյան և Արվեստի Ինստիտուտի» № 2, Յերևան, 1927, եջ179—203. № 3, եջ 3—38. Հակոբ Մանանդյան, Արաբական արշավանքները Հայաստանում (ժամանակագրական դիտողություններ)—նույնի «Մանր հետազոտություններ»-ի մեջ, հրատ. Մկրտչյան ֆոնդի, Յերևան, 1932, եջ 22—74. *R. Vasmer*, Chronologie der arabischen Statthalter von Armenien unter den Abbasiden, von as-Saffach bis zur Krönung Aschots I., 750—887, Wien 1932։

2. *Տես Մովսես Կաղանկատվացի*, II, 11։

3. *Ըստ Ասողիկի (Ստեփաննոսի Տարոնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական, 106)՝ «և ...յմզ թուականին Խալիֆ էին Եղիա՝ Հայոց ամիրայ եկն և էանց բազմութեամբ ի Վիրս և մնաւ ի Ջաւախս, և դիւղն որ կոչի Խոզաբէ (այժմյան Խլպաթվրա. Լ. Մ.-Բ.)։*

4. Մանրամասնությունները տես. *И. Джавахов*, К вопросу о времени построения грузинского храма в Атене по вновь обследованным эпиграфическим памятникам,—«Христ. Восток», т. I, 1912, стр. 277—297.Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, վրացերեն, II, 1914, եջ 374—377 համ. նաև մեր այս աշխատության ա. գլուխը։

5. Համ. Ասողիկը (ibid., 158)։

6. Պետք է լինի «Մոստովանդոդ». համ. հաջորդ ծանոթության մեջ հիշած մեր հոդվածը Բվալթնելիի մասին, եջ 218։ Նաև՝ *M. Brosset*, Histoire de la Géorgie, I, p. 274, n. 8.

7. Ուվլխացխևների՝ իբրև հայոց պաղթականության հնագույն վայրերից մեկի մասին վրացական՝ առայժմ տես. *П. Иоселиани*, Города, существо

вавшие существующие в Грузии, Тфл. 1850, стр. 65—66. *Н. Пантюхов*, О пещерных и позднейших жилищах на Кавказе, Тфл. 1896, стр. 34—35. *ավելի մանրամասն՝ Л. Меликсет-Беков*, Пещерный город Квахрели,— «Известия Кавказского Музея», т. XI, 1918, стр. 208—218. [*Л. Меликсет-Беков*] Прошлое и настоящее Грузии по древним памятникам Мцхетского района и Уплисцихе (Краткий путеводитель экскурсий), изд. Культотдела Совпрофа Грузии [Тфл. 1929], стр. 4. *Նույնը, վրացերեն, նչ 4։ Հայկական արձանագրություննների և մանավորապես 1585 թ. արձանագրության ընդօրինակումը տես՝ M. Brosset*, Voyages archéologiques dans la Géorgie et dans l'Arménie, II rapp., livraison II, SPB. 1850, p. p. 161—162. Գ. Գարիթեացց, *Հայկական արձանագրութիւն մը Ուխլիս ցխէ գիւղում (Վրաստան), «Հանդէս ամսօրեայ» 1907 թ., նչ 300. Նմմ. նաև բանահյուսական նյութը՝ ն Թաղ՝այշվիլի, [Վրաց] ժողովրդական զրականության, I [Տփղ. 1909—1915], նչ 256, 257։*

8 Վրացերեն բնագրում «իմձախևս», որի վերլուծությունը տես՝ M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I, p. 274, n. 9։

9. Սմբատի և Կոստանդնի թշնամության և ապա համերաշխության մասին նմմ. Հովհան Դրասխանակերտցվո տվյալները (Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ Պատմութիւն Հայոց [«Ղուկասեան Մատենադարան» ե], Տփղ. 1912, նչ 200—201։

10. Հայ բանահյուսության մեջ Թմբկաբերդ կոչվածը. նմմ. «Թմբկաբերդի առումը» (ե. Լալայեան, Ջավախքի բուրմունք, Թիֆլիս 1892, նչ 57). *Նույնը Հովհ. Թումանյանի կողմից ոգտագործած։*

11. Մանրամասն տես մեր յերկասիրության ա. պրակի Ը. գլուխը։

12. Տես նույն տեղ, նմմ. նաև Ասողիկ (նչ 164—165)։

13. Նմմ. ա. պրակի ժ. գլխի 2 ծանոթ.։

14. Թոնդրի և մասնավորապես Կլդկևարիի և Մանգլայց մասին տես. Е. Такайшвили, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, в. IV, Тфл. 1913, стр. 1—79, 130—144. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, *Մանգլիսի շրջանը պատմա-հնագիտական տեսակետով, վրացերեն,— «Ախալ սկոլիսակենն» 1924 № 2—3, նչ 71—80.* Նույնը, *Կլդկևարնի, վրացերեն,* — «Bulletin Historique 1924, № 1, *նչ 167—172.* Նույնը, *Մանգլիսի նեկրոպոլը, վրացերեն,* — *«Ձվենի մեցնիերեբա», № 13, 1924, նչ 82—87։*

15. Նմմ. Ասողիկի (նչ 252) ցուցմունքը. «Եւ կիւրապապատն Տայոց Դաւիթ և թագաւորն Վրաց Բագարատ առաքեն առ թագաւորն Հայոց Սմբատ [Տիեզերակալ]՝ կոչել յօդնականութիւն իւրեանց...»։

16. Զորակերտը այժմյան Զուրտակետն և կամ Ղ՝արաբուլախի դաշտավայրը (Ստորին Ծալկան), ուր՝ VI—VII և հետագա դարերի վրացական բազմաթիվ հնություններին կողքին՝ հանդիպում ենք և հայկական հնություններին համեմատաբար ավելի ուշ ժամանակներին, XVIII դարու հայերեն կամ հայերեն-վրացերեն արձանագրություններով (1718, 1721 և 1795 թ. թ.), որ մենք ընդօրինակեցինք 1932 թվի ամառվա դիտական արշավանքի միջոցին (պատրաստվում և տպագրության ժողովածուի մեջ՝ «Հայերեն արձանագրությունները Վրաստանում» վերնագրով)։

17. Ըստ Ասողիկի (ibid., 252—253), *Սմբատ Տիեզերակալ «առեալ զամենայն զօրս Հայոց և զԴադիկ զնգբայր իւր՝ գնաց առ նոսա ի գաւառն Ջաւախայ և բանակին ի գիւղն, որ կոչի Դլխվակն, և մանուկն Աբաս թագաւորն Պարսից...։ Եւ ամենայն զօրն Վրաց և Վաստուրականք, Սիւնեաց և Աղուանից իշխանքն միահաւաք լինէին ընդդէմ Ախխազաց զօրուն։ Որոց երկուցեալ զխաղաղութիւն խնդրեն և սէր հաստատեն առ միմեանս։ Կիւրապաղատան Դաւիթ խնդրէ ի թագաւորէն Ախխազաց զերդն Սակուբէթ, և առեալ տայ թագաւորին Հայոց Սմբատայ՝ շնորհ նմա արարեալ վասն օգնականութեան. զոր ի մահուն Սմբատայ դարձեալ հանին ի Հայոց զերդն Սակուբէթ»։*

18. Ըստ Արիստակես Լաստիվերտեցվո (*Պատմութիւն Արիստակեայ վարդապետի Լաստիվերտցւոյ, Տփղ. 1912, նչ 11*) *հայոց 470 թ.–1021 թ. ք. նմմ.* Իվ. Ջավախիշվիլի, *Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 424, M. Brosset*, Hist. de la Géorgie, I, p. 306, n. 2։

19. Այս արշավում նկարագրած դեպքերի մասին տես. Արիստակես Լաստիվերտցի, I և II *գլուխները, նաև* Զաքար Անտիոքացի (В. Р. Розен, Император Василий Болгаробойца, Петербург 1883, стр. 61—62). *նմմ.* Իվ. Ջավախիշվիլի, ib., 425։ *Մանավորապես «Շերիմաք»-ի մասին տես.* Ասողիկ, XVII *(նչ 196—197). Նաև՝ M. Brosset*, Histoire de la Géorgie, I, p. 306, n. 4. Ղ. Ինճիճեան, *Սուրբ գրքի հին Հայաստանեայց, 402։*

20 Նմմ. В. Розен, ց. с., 65—66։

21. Տես նույնը։

22. 1030—1031 թ. թ. (Իվ. Ջավախիշվիլի, op. cit., II, 431)։

23 Տես Դավիթ վորդի Սմբատի յերկասիրությունը (այս պրակի Ա. գլուխը)։

24. Ըստ Վարդանի (Վեն., 106)՝ *«Վրաց թագաւորն Բագարատ դարձեալ ի կայսերէ՝ առնու զհայրենիսն իւր»։*

25. Անհոգին։

26. Տես այս պրակի Ա. գլխի 5-րդ ծանոթությունը։

27. Այս Կորիկի (Կվիրիկե) և Սմբատը Լոռու-Տաշիրի Կորիկյանց հարբուտության ներկայացուցիչներն են, վորոնց ազգարանությունը վրացի հեղինակը շփոթած է՝ համարելով նրանց յեղբայրներ, մինչդեռ Կորիկին (Կվիրիկեն) Դավիթ Անհոգինի վորդին ևր, իսկ Սմբատը՝ յեղբայրը կամ Կորիկեի հորեղբայրը. Կորիկյանց ծննդաբանությունն ընդհանրապես տես. M. Brosset, Monographie des monnaies arméniens, SPB. 1839. Նույնը, Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie. p. p. 277—279. Ղ. Ալիշան, *Շիրակ, 96—97.* Նույնը *Հայապատում, Վեն. 1901,* II, *392.* Ե. Լալայեան, *Բորչալուի գաւառ,* — *«Ազգագրական Հանդէս», գ.* VII—VIII, *Տփղ. 1901, նչ 312—318.* Գեւոնդ վ. Մովսէսեան, *Լօռիի Կիւրիկեանց թագաւորներու պատմութիւնը [«Ազգային Մատենադարան» Գվ], Վիեննա 1923. Е. Пахомов*, О монете Корикэ Куропалата, — «Известия Кавказского Историко-Археологического Института», т. III, Тфл. 1925, стр. 43—45. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, *Բորբերն և նրա հայերեն ու վրացերեն արձանագրությունները, վրացերեն,* — «Bulletin de l'Université de Tiflis», VII, 1926, *նչ 60—73.* Նույնը, *«Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց»* etc., *նչ 25—32, հատկապես 31։ Մասնավորապես Կորիկե (Կվիրիկե) և Սմբատի մասին պետք*

և ասել, որ սրանք Սանահնի վանքի Ամենափրկիչ կոչված տաճարի կառուցողներն են, մեր մասին վկայում և նույն տաճարի արևելյան պատի համապատասխան քանդակագործությունը, ուր յերկու թագավորներ ձեռին բռնած ունեն յեկեղեցու կաղապարը, հետևյալ արձանագրությամբ՝ «[Կ]որիկէ թագաւոր, Սմպատ թագաւոր» (*H. Марр*, Санаинская скульптурная группа ктиторов,— «Христ. Восток», т. I, 1912, стр. 350 и табл. XX): Համմ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Վարդապետաց Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., 49: Ըստ այսմ և ի նկատի ունենալով, որ նույն Կորիկեն և Սմբատը հիշատակվում են նաև նույն Սանահնի 1063 թվի մի արձանագրության մեջ (Ս. Զալեմեանց, op. cit., I, 32 — Description des monastéres arméniens d'Haghbat et de Sanahin, par archim. *Jean de Crimée*, avec notes et Appendice, par *M. Brosset*, SPB, 1863, p. 49 = Կ. Կոստանեանց, *Վիմական տարեգիր, 24*), մենք յեկած ենք այն յեզրակացության, որ Սանահնի Ամենափրկչի կառուցումը պիտի վերագրել հենց այդ Կորիկին և Սմպատին XI դարու կիսին և, համենայն դեպս, ոչ ուշ քան 1065 թ.: Ինչ վերաբերում է Հաղբատի Սուրբ Նշան տաճարի հյուսիսային պատի 991 թ. արձանագրությանը (Զալեմեանց, I, 79 = *Jean de Crimée*, p. 11 = Կոստանեանց, *10*), ուր հիշատակված են Սմբատ և Գուրգենը, դրանք Բագրատունյաց Աշոտ Ողորմած վրդովչն են, որոնցից Գուրգենը Կորիկյանց հարստության հիմնադիրն և համարվում, բայց, ի հարկե, ոչ իրավացի (այս առիթով մանրամասն տես. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Վարդապետաց Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., *էջ 25—27, ծան. 6*):

28. Սամշվիլդեի՝ իբրև Կորիկյանց յերբեմնի մայրաքաղաքի մասին՝ վկայում են մի շարք հայկական հնություններ, որոնք մինչ որս պահպանված են և որոնց ընդհանուր նկարագրությունը կարելի յի գտնել հետևյալ գրականության մեջ. M. Brosset, — «Mélanges Asiatiques», t. II, p. p. 92—103. Սարգիս Վ. Զալեմեանց, *Ճանապարհորդութիւն ի Միջն Հայաստան, II, 1858, էջ 78—79. С. Мажников*, Памятники древности города Самшвильде, — «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», в. XIII, 189*1*, отд. I, стр. 3—13. *Е. Такайшвили*, Археологические экскурсии, разыскания и заметки, II, 40—46. *Համմ.* Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Վարդապետաց Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc, *էջ 31, ծան. 1*: Այդ հնությունների առանձնապես հետաքրքրիր և հինավուրց վիշապաքար-փալուսը, որը XI դարում վերածած է խաչքարի՝ հայերեն արձանագրությամբ ՆՃ 400+100 = 500 (1051) թվականով, ուր հիշատակված և «Սմբատ իշխանաց իշխանը» (*համմ.* Լ. Մելիքսեթ-Բեկի, op. cit., *էջ 28, ծան. 5*), և որը հետագայում ներփակվել և ասեվածաձևա անվամբ կառուցված և հայերին հատկացրած փոքրիկ մատուռում: Այդ արձանագրության մասին և, որ Ս. Զալեմյանը *1858* թվին դրում էր (op. cit. II, *79*)՝ ...«ի միջի մերոյ մատրան արտաքին բերդի որ կոչին Շամշուլդի կանգնեալ կայ միաձոյլ և բարձր խաչ քար, ի բաց (ուղիղ՝ Սմբատ. Լ. Մ. Բ.) իշխանէ (ուղիղ՝ իշխանաց իշխանէ. նույնը) ի թուին Հայոց ՆՀԹ (ուղիղ՝ ՆՃ. նույնը), յորում առնեն գութ ատրուբիւնս զենմամբ խոյոց և զուարակաց»: Այդ արձանագրությունն ամբողջությամբ հրատարակած ունի *M. Brosset* (Mèlanges Asiatiques», t. II, p. 97—98): Մի ուրիշ արձանագրություն փորագրված և Սիոն կոչված մայր յեկեղեցու (վրացականի) հարավային պատի վրա, հետևյալ բովանդակությամբ. «[Ի]մամ[ն]աւ ան Գե[ո]րգ[ի]ա հա[յո]ց կաթո[ղիկոսի]...» (մինչ այժմ գրականության մեջ բոլորովին անհայտ), ուր, անկասկած, հիշատակված և Գևորգ Գ. Լոռեցի կոչված

կաթողիկոսը՝ Գրիգոր Վկայասերի հակաթոռը՝ 1069—1072 թ. թ.: Նույն Սիոնի արևելյան պատի արձանագրությունն և, ուր հիշատակվում և բդեշխները (սպասիսալարները) սերունդը:

*29. «Լոկի» ընթերցվածքը տալիս և «Բարթլես-եկսերեբա»-ի Աննա թագուհու վարիանտ կոչվածը, որն ամենահնագույնն և համարվում և որն Իվ. Զավախիշվիլուն և պատկանում ու դեռ հրատարակված չե. տես Իվ. Զավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 449 և ծան. *. Նույնը, Վրաստանի սահմաններր, 22*: Ղ. Աղայանի «Տորք-Անգեղ»-ում հիշված նույն «Լոքի» կամ «Լոբ»-ն և:

30. Ղ. Աղայանի «Տորք-Անգեղ»-ի նույն «Ուսերէթ»-ը:

31. «Կորա»-«Կոշա»-ն «Բոբա[յր]»-ի յի վերականգնում, թեև հարցական նշանի տակ, Իվ. Զավախիշվիլին, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 449.

32. Ըստ Իվ. Զավախիշվիլու (Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 448—449 Վրաստանի սահմանները, 21—22), մոտավորապես 1065 թվին:

33. Կորիկե Բ.

34. Այսինքն 1068 թվին,

Ե.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XII Դ.)

«ԴԱՎԻԹ ԱՐՔԱՅԻՑ-ԱՐՔԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Քալթլխա-ցխորևբայի Մարիամ Թագուհու վարիանտում անանունն հեղինակի անվերնագիր յերկասիրությանը, ուր վրաց պատմությունը մինչ Գեորգ Ա-ի թագավորությունն ե հասցրած, անմիջապես հետևում ե բավականին ընդարձակ «[Դավիթ] արքայից-արքայի պատմությունը», վորի հեղինակի անունը վոչ մի տեղ չի հիշվում. Այդ պատմությունը գրված ունի Ե. Թաղ'այշվիլու հրատարակության մեջ 281—335 եջերը, իսկ M. Brosset-ի 236—263, վորին համապատասխանում են նույն M. Brosset-ի ֆրանսերեն թարգմանության 346—381 եջերը և «Համառօտ պատմութիւն վրաց»-ի 114—123։ Նույնը վարքաբանության վերածված վրացերեն Մ. Սաբինինի «Վրաստանի դրախտ»ում, եջ 489—512, և ռուսերեն արձակ թարգմանությամբ՝ նույն Սաբինինի գրքում Полное жизнеописание святых грузинской церкви, ч. III, Спб. 1873, стр. 103—140։ Այս յերկասիրությունը պարունակում ե իր մեջ մանրամասն նկարագրություն այլ և այլ քաղաքական և պատերազմական անցքերի սկսած Գեորգ Ա-ից մինչ Դավիթ Շինողի մահը, այսինքն 1125 թիվը։*

Վոր «Դավիթ արքայից-արքայի պատմության» հեղինակն, իրոք, նույն Դավիթ ժամանակակիցն ե, այս գրությունը միանգամայն անվիճելի յե վրացագիտության մեջ (Թ. Ժորդանիա, Իվ. Ջավախիշվիլի, Ս. Կակաբաձե)։ Վրացագետների կողմից հայտնված կարծիքների մեջև տարբերությունը միմիայն ժամանակնությունների և վերաբերում։ Ըստ Թ. Ժորդանիայի (Քրոնիկոններ, I, XLV—XLVI), «մատենագիրը հոգևորական անձն ե, վոր յերեում ե յուրաքանչյուր տողից», քանի վոր «նրա ամբողջ պատմվածքն ասոված-աբանական [դատողության] դրոշմն ե կրում». միաժամանակ՝ նա «հույժ կրթված և զարգացած մարդ ե», դիցուք «Հովհան կաթողիկոսը կամ Սիմեոն Ձղոնդիդեցին կամ Աբսեն Իղ'ալթոյեցին լինի»։ Մի ուրիշ տեղ նույն Ժորդանիան (ibid., 248) վոչնչացնում ե նույնիսկ յերկասիրության գրության ժամանակը. «Դավիթ Շինողի պատմությունը գրված ե Գելատի [տաճարի] ավարտումից, այսինքն 1130 թվից հետո»։ Միանալով Թ. Ժորդանիային կարծիքին, Սարգիս Կակաբաձեն իր հատուկ գրքույկում՝ վերնագրով «Դավիթ Շինողի պատմչի ով լինելը» (վրացերեն, Տփղիս 1913, եջ 3—7)՝ այն միտքն ե հայտնում, վոր հեղինակը վոճն Աբսեն վանականը պիտի լինի, վորը 1115 թվից Դավիթի խոստովանահայրն եր համարվում։ Յեվ այս հիման վրա յե, ըստ յերեվույթին, վոր Կ. Կեկելիձեն (Վրաց գրականության պատմություն, I, 315—316), այս յերկասիրությունը վոճն Աբսեն Սաղիրխաձեյին ե վերագրում։

Ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու (Հին վրացական պատմական գրականությունը, ը. տպ., 216), «Դավիթ արքայից-արքայի պատմության» գրված պիտի լինի 1123—1126 թ. թ. մեջոցին. անանուն պատմիչն ընդհանրապես լայն և աչալուրջ մարդ ե, և միմիայն առ հայերն տածած թշնամանքն ե, վոր,— նույն գիտնականի ասելով (215—216),— աչքի յե ընկնում։ Սակայն հեղինակի այս զգացմունքն էլ, ըստ յերևույթին, կրոնական հողի վրա չե բուսած. ընդհակառակը, այնտեղ, ուր նա նկարագրած ունի վրաց և հայ հոգևորականության ասոված-աբանական վեճերի ընթացքը, յերկու հոգևորականությանն էլ համահավասար կերպով մեղադրում ե և պախարակում՝ «յերկու կողմն էլ տարված եր իրար ճնշելու և վաստաբանության պայքարելու միտումով, քանի վոր նրանք մոռնում եյին անանց և զժվար չլսանելի գործերի մեջ». մի խոսքով,— շարունակում ե նույն գիտնականը,— «պատմիչը, այնուամենայնիվ, ասոված-աբանության չատագով չէր յեղել և հենց այս հանգամանքը ցույց ե տալիս, վոր Դավիթ Շինողի պատմության նկարագրողը կամ աշխարհիկ անձն ե, կամ, յեթե հոգևորական ե, կրթված և՝ մտած-ելակերպով միանգամայն աշխարհականացած գրող և յեղել»։ Միաժամանակ Իվ. Ջավախիշվիլին (եջ 216) մատնանշում ե, վոր հեղինակը Դավիթ կողմնակից ե և իր յերկասիրության մեջ տեղ-տեղ պայքարում և վերջինիս հակառակորդների հետ կամ վիճում։

* *Վրացերեն «աղմաշենեբելի» շինող строитель և վէր թե վերաշինող возобновитель.*

*Ի վերջո, հիշատակենք, որ «Դավիթ արքայից-արքայի պատմութեան» վրացերեն ընդարձակ քննական հրատարակութիւնը վաղուց պատրաստած ունի ակադեմիկոս Իվ. Ջավախիշվիլին**։

[ԳԵՈՐԳ II ՅԵՎ ԴԱՎԻԹ ՇԻՆՈՂ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐ]

...Ապա յետոյ Սուլթան Մելիք-Շահը և մոտեցաւ Սամշվիլդեային, վորն և դրավից. և Իլխպարիսի վորդի Իվանեային գերեց, և ամբողջ Հայքը (Սոմխիթն) ավերից։ Ապա նույն տարին Սարանդը՝ գալով սուլթանական զորքով հանդերձ՝ կանգ առավ Սամշվիլդեայի դաշտում, ուր յետոյ և Գեորգ թագաւորի զորքերը, և ընդհարում ունեցան Փարցխիսում։ Գեորգի զորքը հաղթեց և փախուստի մնթարկեց պարսիկներին... իսկ Գեորգը գնաց իր հայրենիք՝ Տայքը, ապա հասաւ Բանա[2]։ Յետ նույնտեղ նրա մոտ յետոյ արեւելքի զորավար (զորվար) Գրիգոր՝ Բակուրյանի[3] վորդին, վորը տեր էր Ուղիյաց (Ուղիքի), Կարնո-քաղաքի և Կարսի. և նրանք հույժ ուրախացան և հանդարտվեցին։ Յետ հանձնեց [Գրիգորը] Գեորգ թագավորին քաղաքաբերդն Կարսի ու նրա շրջակա գավառը. ապա բաժանվեցին։ Իսկ Գեորգ թագավորը թողեց Կարսում շավշ (շավշ[եք]ցի) ազատներին (ազնվականներին) և տուն վերադարձավ...

Մինչ այս ժամանակ Տփղիս քաղաքը, Ռուսթավը, Հայքը (Սոմխիթն) և ամբողջ Սամշվիլդեն՝ ու Ագարա[կ]ները՝ թուրքերի ձեռն էին. իսկ Թռևդեն (Թրիալեթն) ու կլդեկարը Ճղ'ոնդիդելիի[6] քեռորդվո ձեռն եր...

Ապա թուրքերն՝ իմանալով Սամշվիլդեի առումը [Թեոդորոս, Աբուլեթ և Հովհան (Իվանե) Որբելների կողմից]՝ Հայքի (Սոմխիթի) բազում բերդերը թողին և գիշերով փախան... Իսկ մինչ այդ

Իրրև լուաւ գայս (զքաջագործութիւնս Գէորգեայ) Մելիք Շահ Սուլտանն՝ եկն և անդրէն էառ զՇամշոյտէ, և գերեաց զվիրս և զիւանէ իշխան, և չոգաւ Յաւուրսն յայնոսիկ՝ մինչև էր Գէորգի ի բանակս, եկն առ նա Գրիգոր՝ որդին Բակուրանայ, տէրն Ուխտեաց և Կարուց և Կարնոյ քաղաքի, և խնդրեաց ի նմանէ գնաս, և նոյն եղեալ նմա լինել գերբան...

* Տես Գիտութեանց Ճեմարանի հրատարակութեամբ 1911—1915 թ. թ. Պետերբուրգում լույս ընծայած Bibliotheca Armeno-Georgica հատորի I—V գրքերի շապկի վերջին յետսի annonce-ները։

...Իսկ [Դաւիթն] և պերդաքաղաքն Հայոց՝ գնաց։...

Թուրքերն իրենց վրաններով աշնանը Հայքով (Սոմխիթով) եկին անցնում՝ կանգ առնելու Դաշկենքում (Գաչկենում)[7] ու Կուր գետի յեզերքին՝ Տրփղիսից մինչ Պարտաւ (Բարդավ)՝ և Իրրի ափին և ձմեռային արոտատեղ [ծաղայող] բոլոր այս սքանչելի տեղերում[8], ...իսկ զարնանը սկսում են [կրկին] վեր բարձրանալ դեպի Հայոց (Սոմխիթի) և Արարատյան լեռները, ուր ամառն պահին նրանք գանում եյին հանդիստ և ուրախութեան՝ խոտով և դաշտավայրով, սքանչելի ալպյուրներով և ծաղկաւետ տեղերով[9]...

...Յերբ վոր Սամշվիլդեն գրավեցին*, նույն տարին սուլթանի զորքը և բովանդակ թուրքութիւնն յեկավ ...[ապա] վրաց զորքն աներկյուղած հարձակվեց [այն] թուրքերի վրա, վորոնք նստած եյին մինչ Բասեն (Բասիան) և կարմիր փորա[յե][11] լեռն[եր]ում**։...

Յետ մյուս տարին [Դավիթ թագավորը] կալանավորից Աամ և Շոթա՝ Գրիգորի վորդվոց, և գրավից բերդն Գիշո, և իր վորդի Դեմետրին մեծ զորքով ուղարկից Շարվան... իսկ մյուս տարին[13] ծաղկազարդին գուրս յեկավ [Դավիթ] թագավորն Ղանուխից՝ գնալու Աբաքսի (Ռախսի) յեզերքը, և գտիկը տոնից Նախիդուրում[14]... և հարձակվից Աբաքսի (Ռախսի) յեզերքին կանգնած թուրքերի վրա, վորոնց մի մասը կոտորից։ ...Սույն թվին. [Դավիթը] գրավից Հայոց (Սոմխիթի) քաղաքաբերդ Լոռին, և նույն տարին, հուլիսին, լուսադեմին, կրկին վերցրեց Ագարա[կ]ները[15], քանի վոր առաջին անգամ այս բերդը նրա պապ Բագրատն եր գրավել։...

...Յետ սկսից [Դավիթն] արշավանքները կատարել Պարսկաստանի, Շարվանի և մեծ Հայքի (Սոմխիթի) վրա...

...[Դավիթը] հարձակվից Սուլթանի

* Var. + քրոնիկոնի 330-ն եր[10]։

** Var. + քրոնիկոնի 336-ին[12]։

վրա. և զորք[ով] լցրեց [ամբողջ յերկիր-
ը] լեռն[եր]ից սկսած մինչ Կուր և Դա-
դից[15] սկսած մինչ Բերդուջ ...քրոնիկո-
նի 340 թվին[17]...

...[Ապա սուլթանը]հրամայեց թուրք-
մենությանը, ուր էլ վոր լինի, ժողովել
հեծելազորք՝ Դամասկից և Հալեպից
սկսած մինչ վեր, և սրանց հետ Գան-
ձ[ակ]ի աթաբեկին՝ իր ուժով և Հայքի
(Սոմխիթի) բոլոր ամիրաներին*։...

...Յեվ սավառնելով երբեք արծիվ
[Դավիթ թագավորը նույն թվին] մայր-
սին[18] վերցրեց Հայքի (Սոմխիթի) բեր-
դերը՝ Դադք (Դադ[եր]ը), Տերունականը
(Տերունականը), Բավազիններըը, Նոր[ա-
կն[ը]դը, Մանկեցգոմերը (Մանասգոմերը)
և Ղ՝ալինջաքարը (Ալինջաքարը),[19] և
հունիսին [նորից] յեկավ զորքով և ան-
ցավ Ջավախքը (Ջավախեթը), Կոդան
(Գոլան), Կարնևփորը[20], Բասենք (Բասիան-
ները)՝ մինչ Սպեր. և ուր էլ գտավ
թուրքմեններ, բոլորին կոտորեց կամ
գերի վերցրեց. անցավ Բուլաթաղ՝ուրը
և ավերեց Ուլոխքը (Ոլթին), ապա մեծ
հաղթանակով յեկավ Թռելք (Թբլավեթ)։
...Յեվ ոգոստոսի քանիսն էին ժամ-
բույրներն մոտ կանգնած [Դավիթ թա-
գավորի] մոտ յեկան Անիի ավագներն
[գիվանա]պետները և հայտնեցին քա-
ղաքն ու բերդերը նրան (Դավիթին) տա-
լու մասին։ Յեվ նա շատ կերպով հրա-
վիրագրեր ուղարկեց բոլորին. և յեր-
րորդ որը նրա (Դավիթ) առաջ կանգ-
նած եր վաթսուն հազար հեծյալ. ու-
ղևորվեց և յերրորդ որը հեշտությամբ
գրավեց Անի քաղաքն ու նրա բերդերը,
և Անվո դյուղերն ու գավառները. հա-
նձնց [Անիից] Բուլասվաբրին** իր ուժն
վորդվով, կանանց և հարևներով հան-
դերձ, վորոնց ուղարկեց Ախլաթք (Ախ-
լաթեթ), և Անվո պահապան թողեց
մնացեալ ազատներին (ազնվականներին),

...Նա (Դավիթ) էառ և զղջական Հա-
յոց՝ զԴմանիս, զԳադ, զՏէրունականն,
զԲաւազինն, զՆոր-բերդն, զՄանասա-
գոմ, զՄալինճքար. և անցեալ ի կողմն
վերին ի Բասեն և յԻսպիր՝ ուր և գտա-
նէր ի Թուրքաց՝ կոտորեալ զնջէր, և
գառնայր մեծաւ յաջողմամբ ի վիրս՝
յօդոստոս ամսեանն։ Եւ հասանէր առ նա
Թուղթ ի յաւագացն Անւոյ՝ եթէ եկ-
ատցուք զքաղաքս ի ձեռդ քո. և զնաց
վաթսուն հազար հեծելովք, և զկնի և-
րից աւուրց էառ զնա...

---

* Var. 341։

** Var. Շուլասվային. համ. 148 յեր.* ծանոթ.։

իսկ ինքը վերադարձավ Բարթլին... և
կարգավորեց բոլոր գործերը Բարթլիի,
Հայքի (Սոմխիթի) և Անվո[21]...

...Յեվ ժողովվեց [Դավիթ] թագավորի
շուրջը նոնդ և ամենուրեք չարամիտ
ազգն հայոց[22], [նրանց] յեպիսկոպոս-
ներն ու վանքերի առաջնորդները բա-
զում[23], վորոնք պարծենում էին թե
վրենք ինչպես հասել են ամենայն ուս-
մանց և գիտության գագաթնակետին[24],
և զևկուցին, վորպեսզի նրա (Թագավո-
րի) հրամանով ժողով[25] գումարվի, ուր
տեղի ունենա հակաճառություն և
քննություն հավատո[26]. և յեթե հաղթ-
վին, խոստովանեն նրանց (վրաց) կրոնը
և իրենց (հայոց) կրոնը նզովեն. իսկ
յեթե հաղթեն, նրանց [իրավունք] շնորհ-
վի այլևս հերձվածով չհամարվել և վեր
էլ նզովքի յենթարկվելու։ Իսկ Թագավո-
րը հրավիրեց Հովհան (Իոանե) Բարթ-
լիի կաթողիկոսին և նրան յենթակա
յեպիսկոպոսներին ու անապատականե-
ներին, և՛ Աբսենիոս (Աբսեն) Իղ՝ալթա-
յեցուն՝ Թարգմանչին և հունարեն ու
վրացերեն լեզուներում հմուտին և բո-
լոր յեկեղեցիների լուսավորչին[27], նաև
ուրիշ պետուն և իմաստուն մարդկանց։
Յեվ տեղ ունեցավ հակաճառություն
նրանց մեջև լուսաբացից սկսած մինչ
լուսնկորոյտ ժամը և չկարողացան վեր-
ջացնել, քանի վոր յերկու կողմն էլ
[տարված եր] իրար ճնշելու և վատաբա-
նությամբ պայքարելու միտումով, քա-
նի վոր նրանք մտնում էին անանց և
գժվար յելանելի գործերի [քննութ-
յան] մեջ։ Ջանձրանալով սրանով՝ Թա-
գավորը պիտից նրանց. «Դուք, հայրեր,
այնպիսի խորությանց մեջ եք մտել և
այնպիսի տարօրինակ տեսողություն
ունեք, իրըև փիլիսոփաներ, վոր մենք՝
Թևրուանեոս և կատարյալ աշխարհիկ-
ներս՝ չենք դիմանում ձեզ հակառակու.
և դուք զարմանում եք, վոր յես՝ զին-
վորականության մեջ անվածս՝ հեռու
յեմ ուսումնականությունից և գիտու-

...Այլ և կամեցաւ [Դաւիթն] միա-
ւորել զՀայս և զՎիրս. և կոչեաց զՅով-
հաննէս կաթուղիկոս Բարթլայ և զԱբ-
սենիոս Բարթլեցի՝ զթարգմանն Վրաց
և Յունաց լեզուին, և զեպիսկոպոսս և
զվարդապետս Հայոց, և արար ժողով.
և քննէին յառաւօտէ մինչև ցերեկոյ,
և ոչ հաւանէին միմեանց։ Ապա ասէ
Թագաւորն. Մինք անվարժ եմք ի խո-
րագոյն բանսդ՝ զոր արկիալ էք առա-
ջի, և ոչ կարէք դուք ելանել ի դուրս
եւ ինքն պարզ և յայտնի բանիւ խա-
զաղացուցեալ զերկոսին կողմանն՝
արձակեաց զժողովն։

Այլ ինքն սիրէր զազգն Հայոց և
զեկեղեցին և զոմն հնաւոր վարդա-
պետ ի Հայքեաց՝ Սարկաւագ անուն.
խոստովանէր նմա գյանցանս իւր, և
կորացուցեալ զպատուական գլուխն՝
օրհնէր ի նմանէ. և նստէր ընդ նմա
և փարէր գպարանոցաւ նորա. և նա
ասէր. Լուծեալ եմ և հոտեալ ի ծերու-
թեան նս. ի բաց գնա յինէն՝ զի մի՛
աշխատ լիցիս եւ Թագաւորն համբու-
րէր և ասէր. Անպակաս լիցի հոտս այս
յինէն, հայր պատուականե եւ պար-
գևեաց նմա գիւղ առընթեր վանացն[28]
ի ծառայութիւն նմաւ եւ ի յօրհնէն
զԹագաւորն՝ զայս ասէր՝ եղեալ զձեռս
ի վերայ գլխոյն։ Զոր գԴաւիթ ծառայ
իմ, և իւղով սրբով օծի գնա մինչև-
ցառանեղորդ տուն եւ զուարճանայցէ
արքայն և գովէր զզհեղեցկակերպ Թագա-
ւորութիւնն Հայոց[29]։...

թյունից. այս պատճառով անդեան, հաստարակ և պարզ խոսքերով կզրուցեմ ձեզ հետ։ Ասաց թե վոչ այս՝ [Թագավորն] այնպիսի բառերով սկսեց խոսել նրանց (հայերի) դեմ, վոր միմիայն աստված կարող եր դնել նրա բերանը այնքան առակներ... [Ձեվ] գոյեց [աստված] նրանց (հայերի) բերանն [այնպես, վոր] նրանք անկարող լինեն պատասխանելու, և միանգամայն համր [դարձրեց նրանց], ինչպես յերբեմն մեծն Բարսեղը (Վասիլը) Աթենքում՝ հերձվածողներին, և այն աստիճանի յերկյուղած և բոլորովին ակար դարձրեց, վոր նրանք (հայերը) իրենց հաղթահարված ճանաչելին և միմիայն կարող չլին ասել. «Մենք, արքա, կարծում էինք, վոր դու այս ձեր վարդապետների աշակերտն ես. իսկ այժմ տեսնում ենք, վոր դու ինքդ ես վարդապետների վարդապետը, վորի յեղունդին նրանք (վարդապետները) հասած չեն»։ Ձեվ այսպես իրենց իսկ մեղադրելով՝ [հայերն] ամոթահար վերադարձան [իրենց տեղերը և] այլևս չեկան համարձակվում յերբեմն [կրկնել] այն (հակաճառությունը)[30]...

...[Դավիթ արքայից-արքայի] հովանու ներքո ժողոված էին ժողովրդներ, լեզուներ, թագավորներ և արքաներ Ոսեթի և Ղփչախի, Հայքի (Սոսխիթի) և Փրանկստանի (Փրանգիթի), Շարվանի և Պարսից յերկրի՝ համաձայն տեսյան Նաբու քոդոնոսորի[31]։...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հմմ. Վարդանի (Վեն., 106) տեղեկությունն այս առթիվ. «զինի նորա (Բագարատայ) առնու Գէորգ որդի լեր. որ և դնացեալ զինի Կիւրիկէէ ի Յոբասան առ Մելիք-շահն, դարձան պատուով»։

2. Բանա դյուղը Տայքում եր իր հրաշալի ճարտարապետական կոթողով՝ Աարնեբահի (IX—X դ.) տաճարով, վորն իր հատակագծով և ընդհանուր կոնստրուկցիայով նման և Զվարթնոցին (և Անիի Գագիկի տաճարին 1001 թ.) տես E. Такайшвили, — «Материалы по археологии Кавказа», в. XII, М. 1909, стр. 88—117.

3. Գրիգոր Բակուրյանը, վորը ծագում եր «կրոնով վրացացած անվանի հայ տոհմից» (из огрузинившегося по религии армянского знатного рода»), Տայք-Կղարջեցի յեր, մի ժամանակ Անիի ամիրա, ապա Բյուզանդական պետական և վարչական գործիչ. տես. Н. Марр, Арк'аун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах,—«Византийский Временник», т. XII, 1905, стр. 17—18. Նույնը, Иоанн Петрицкий, грузинский неоплатоник XI—XII века,—«Записки Вост. Отд. Рус. Арх. о-ва», т. XIX, 1909, стр. 54, և այլուր. Լ. Մելիքսեթ-Բէկ, Հայերը վրաց հին պրակտուբիան մեջ, — «Դեպարտուտա», VII, Տիֆլ. 1922, եջ 35։ Համ. նաև M. Brosset, Histoire de la Géorgie, t. I. p. 346, n. 1.

4. Տես նախորդ՝ Դ. գլխի 28-րդ ծանոթությունը։

5. «Ագարակ» || «Ագարակն գաբաղաս» «Ագարակն տվղի գաբաղասի» || «Ագարակն կոչեցեալ գաբաղասի» լոլ ծանոթ և Ստ. Որբելյանին (Պատմութիւն նահանգին Սիսական, 1911 թ., 379, 383—385), իրեև վրաց Որբելյանների կալվածք Լոռիի մոտ. սրա մասին մանրամասն տես. А. Ерицов, Монастырь Ахтала,—«Кавказская старина» № 1, 1872, стр. 21—22 и прим. 16.

6. Այսպես եր կոչվում վրաց արքունիքի առաջին աստիճանավորը՝ «վաղիլբաշան» և «ավագ դիվանադպիրը», վորը ձի՝նդիդի (Մարտվիլի) միաբանության կոչման հետ եր սովորաբար կապված (Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց իրավունքի պատմությունը, վրացերեն, դ. II, մ. 1, Տիֆլ. 1928, եջ 124—140)։ Այս «ձի՝նդիդիլի» տիտղոսն և, վոր հետագայում ապավաղված ձևով հիշատակվում է և հայ աղբյուրներում, որինակ՝ «Ճղունտուկի» Հալաբծնի 1184 թ. արձանագրության մեջ (Մեսրոպ Եպ., Հայկական արձանագրությունները,—«Ազգագրական Հանդես», XXV, 1914, եջ 71. Л. Меликсет-Беков, Одна из надписей hAr'арцинского монастыря,—«Христ. Восток», т. III, 1915, стр. 197—198), կամ «Ճղաունդիուէլ» Ստ. Որբելյանի պատմության մեջ (Պատմութիւն նահանգին Սիսական, 355)։

7 Տես ա. պրակի Ա. գլխի 6-րդ ծանոթությունը։

8. Համ. «Տվարածատափ» կոչված վայրը, վորը հայտնի յե Գեորգ Ամոնեցվո վարքագրությունից (Ամոնի Իվիրոն վանքի 1074 թ. ձեռագիրին ագաթանգղոս, վրացերեն, Տիֆլիս 1901, եջ 291), վորն, ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու (Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 308) 5 վերստանոց գլխավորական քարտեզի նույն «Տաւրոտափա»-ն պիտի լինի այժմյան Ղարայազից դեպի հյուսիս-արևելք. նաև՝ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, стр. 314 и прим. 1 там же)։

9. Համ. Ղազար Փարպեցվո նկարագրությունն Արարատյան դաշտի և լեռների (Պատմ., VII գլ.)։

10. Այսինքն 1110 թ.

11. Տես այս պրակի Գ. գլխի 13-րդ ծանոթությունը։

12. Այսինքն 1116 թ.։

13. 1117 թ.։

14. Տես ա. պրակի Ա. գլխի 6-րդ ծանոթությունը։ «Նախիգոր»-ի (խիզի — կամուրջ) վրացերեն նշանակում և կամրջատեղ. հետևապես մինչ մի կարիք չկա առուղարանելու այն հայերին՝ ի նախ դրան, ինչպես M. Brosset-ն և յենթադրում (Histoire de la Géorgie, t. I, p. 160, n. 4)։

15. Տես 5-րդ ծանոթ.։

16. Տես ա. պրակի ԺԴ. գլխի 6-րդ ծանոթությունը։

17. Այսինքն 1120 թ.։

18. 1123 թ. (Իվ. Ձավտխիշվիլի, *Վրաց ժողովրդի պատմությունը*, II, 525)։

19. Այս առթիվ Վարդանը (*Վենետիկ 1862, էջ 119*) գրում է. «Եւ ընդարձակեալ Դաւիթ զսահմանս Վրաց, առեալ զՈւխթիս և զսահմանս նոր, և զԴադ և զՏէրունական, և զՏայուշ և զկայեան և զկայծոն, և զԼօռէ և զՏաչիր, և զՄահկանաբերդ, և զբոլոր իշխանութիւնն Հայոց Կիւրիկէի և Աբասայ։ Ըստ Ստ. Որբէլյանի (*Տփղ. 1911, էջ 379*) «առին [վիրք]... զՏաւուշ, զԴադ, զՏէրունականն, զԼաւռէ և զԱնի ի 572 [=1123] թուականին»։

20. Տես այս պրակի Գ. գլխի 13-րդ ծանոթ.։

21. Անիի առման մասին հմմ. Վարդանի (*Վեն. 119*) տվյալները. «Յայնմ ժամանակի զօրանայր Դաւիթ թագաւորն Վրաց՝ որդի Դէորգեայ, որդւոյ Բագրատայ...։ Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ, զի մեռեալ էր Մանուչէ՝ ամիրային Անւոյ, և Ապլասւար որդի նորա ամիրէր նմա, այլ անարի և կնամարդի, որ կամեցաւ վաճառել զԱնի վաճառուն հազար դինարի ի վերայ Կարուց ամիրային. և առ բերել նալ ծանրագին և բարձրանաւոր ի Խլաթայ, և դնել ի վերայ դմբեթի կաթողիկէին, փոխակով զեղեալն յառաջնոցն. վասն որոյ սրտառեալ քրիստոնէիցն՝ կոչեն զԴաւիթ, և տան ի ձեռս նորա զքաղաքն Անի. և ընկենցեալ զդէնն առելի ի պատուական գլխոյ կաթողիկէին, զոր ունէը վաճառուն ամ։ ...Իսկ Թագաւորն զԱբուլէթ և զորդին իւր դիւանէ թողեալ ի յԱնի՝ գառնայ յերկիրը իւր, ընդ իւր տանելով զԱպլասւար որպէսվք իւրովք, որք անդէն մնան և ոչ ևս գարձան»։

22. Հմմ. Մատթեոս Ուռհայեցվո (*բ. տպ., Վաղարշապատ 1898, էջ 356*) վկայությունն այս առթիվ. «...և սա (Դաւիթ) երևեցաւ ընդունող և սիրող ազգին Հայոց։ Սա սա ժողովեցան մնացեալ զօրքն Հայոց. և սա շինեաց քաղաք Հայոց յաշխարհն Վրաց և հաստատեաց եկեղեցիս և վանորայս բազումս, և անուանեաց զանուն քաղաքին Գօռա, և ունէը մեծաւ ուրախութեամբ և ցնծութեամբ զամենայն ազգն Հայոց։ Կայր և հարազատ որդի մի թագաւորին Դաւթի, որում անուն ասէին Դեմետրէ, ի Հայ կնոջէ...»։

23. «Համառօտ Պատմութիւն Վրաց»-ի համաձայն, որի տվյալներն այս կետի վերաբերյալ մենք տալիս ենք այստեղ զուգընթաց, «Դաւիթ արքայից-արքայի պատմության» հեղինակին, անկասկած, ի նկատի ունի «հյուսիսային կողմանց հայոց վարդապետներին» Սանահին-Հաղբատյան դրական-դիտական դպրոցով ու նրա առաջնորդ՝ Հովհաննես Սարկավագ վարդապետով հանդերձ (Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց», 133—160)։

24. Թե որքան մեծ հեղինակություն և ունեցել Հովհաննես Սարկավագ վարդապետը վրաց աչքում, վկայում են, ի միջի այլոց, այն գրությունը, որը հասել է մեզ Ջերուսաղեմի Հակովբյանց մատենադարանի հավաքածուի № 1272 unicum ձեռագրում 739 թ. հայոց=1290 թ. ք. (376ա—380բ էջերում) հետևյալ վերնագրով. «Հարցմունք Վրաց եպիսկոպոսի ի Հայոց վարդապետէ Սարկաւագէն՝ Դիր դրով յադս ամենայն եղէ զմարդ ունի երգք սազմոսին ասացեալ՝ «Դու խորտակեցեր զղլուխս վիշապաց ի վերա[յ] ջուրց։ Դու փշրեցեր զղլուխս վիշապին և ետուր զնա կերակուր գազանացն Հնդկաց» (Գար. Զ[արբհանալեան], *Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, բ. տպ., Վենետիկ 1897, էջ 615, ծան. 1.* Եր[ուանդ] ա. [Տէր-Մինասեանց], *Հաղբատ և Սանահին վանքերը*,—«Արարատ» 1901, էջ 341։ Գարեգին եպ. [Յովսէփեան], *Պատմութիւն Յովհաննու Մայրագոմեցւոյ*, — «Արարատ» 1917, էջ 744. ավելի մանրամասն, ըստ Գարեգին ա.ե.-ի մեզ անձամբ հաղորդած տեղեկությունների, տես մեր աշխատության մեջ. «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc., էջ 137 և ծան. 2)։

25. Ըստ յերևույթին, 1123—1125 թ. թ. Տփղիսում (Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, op. cit., 138, 258)։

26. Հմմ. Հովհաննես Սարկավագ վարդապետի «Յաղագս քաղկեդոնականացն» յերկասիրությունը ԵՋմիածնի մատենադարանի հին հավաքածուի № 567 (=518), էջ 187v—295v, որը մանրամասն բովանդակությունը տես մեր աշխատության մեջ՝ «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց», 153—156, և որը գրված պիտի լինի մոտավորապես նույն 1123—1125 թ. թ.։

27. Արսենիա Իղ՝ալթոյեցվո (Արսեն Իղ՝ալթոյելիի) գրական-դիտական գործունեության մանրամասն տեսությունը տես՝ Կ. Կեկելիձե, *Վրաց գրականության պատմություն*, I, էջ 287—301. հմմ. նաև մեր այս աշխատության ա. պրակի ԺԸ. գլուխը։

28. Այս առթիվ հետաքրքիր և հաղբատի ս. Նշան տաճարի մուտքի (*գավթից*) յերկաթագիր արձանագրությունը 572--574 թ. թ. (=1123—1125 թ. թ.), ուր, ի միջի այլոց, կարդում ենք. «Ի ժամանակս լինքնակալ արքային Դաւթի բարեպաշտի և յաղթաւղի՝ որդւոյ Գիւորգեայ, որդւոյ Բագրատայ, ... որ տիրեաց գաւառս և աղխս ... եղե խնամալ Հաղբատայ և Սանահնի... ընթացեալ քաղցր և բարեսէր առատաձեռնութեամբ... զՀաղբատս ի մեհենութենէ աւերութեանն ազատեաց, գրով և վճռով ընծայեաց ի սուրբ եկեղեցիս զայգիս ... զդուզն ...և ամենայն հողով և վիճակովք զեղեալ կալուածս ամենայն վերահատատեաց... Գրեցաւ գիրս յարքեպիսկոպոսութեան... առաջնորդի Հաղբատայ, որ է եղբայր Գրիգորի... ի թուին ՇՀ[Բ ‖ Գ ‖ Դ]» (Jean de Crimée, p. 4=Ռ. Երզնկեան, «Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ աշխարհահռչակ վանից», Վաղ. 1886, էջ 32 — Կ. Կոստանեանց, *Վիմական տարեգիրք*, էջ 28. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, op. cit., 136—137, *հմմ. 34*)։

29. Գրեթե նույնը համառոտ կերպով կրկնում է Կիրակոս Գանձակեցին (*Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոս վարդապետի Գանձակեցւոյ* [«Դասկասեան Մատենադարան» 9], *Տփղիս 1910, էջ 105*). «...Կաբի յայժ սիրէր զսա (Յոհաննէս Սարկաւագ կոչնեցեալն) թագաւորն Վրաց Դաւիթ, հայրն Դեմետրէայ, պապն Դաւիթ և Գէորգայ, այնքան, զի մինչ լսէր զգալուստ նորա, յոտն առնէր ընդ առաջ նորա, և խոնարհեցուցանել զգլուխն՝ խնդրէը ի նմանէ օրհնութիւն. և նա եդեալ զձեռն ի վերայ նորա, և ասէը զսազմոսս այս. Դիր զԴաւիթ ծառայ իմ. Ջեռն իմ ընկալ։ Մի մնդիցէ նմա թշ. և ի պատճառս սորա սիրէը թագաւորն զազգս Հայոց»։

30. Ինչպես ընթերցողը տեսնում է, «Դաւիթ արքայից-արքայի պատմության» և «Համառօտ Պատմութիւն Վրաց»-ի Դավիթ Շինողի ու նրա որոք Տփղիսում 1123—25 թ. թ. դուսմբված յեկեղեցական ժողովի մասին հաղորդած

անդեկութիւնները, բղխելով տարբեր իգնոլոգիական միջավայրից, տարբեր լուսաբանութիւն են տալիս իրերի դրութեանը, որը միանգամայն համապատասխանում է յերկու կողմերի՝ վրաց-քաղկեդոնիկների (յերկաբնակների) և հայ-հակաքաղկեդոնիկների (միաբնակների)՝ տենդենցին (մանրամասն տես Լ. Միւլիխեր-Բինկ, «Վարդապետք Հայոց հյուսիսային կողմանց», 69—84, 133—139, 153—162, 257—260):

31. Հեղինակն ուզում է ասել, որ Դավիթ Շէնոզի որոք Վրաստանի պետական սահմանները ձգված էլեն Սև ծովից մինչև Կասպից ծովը և հյուսիսային Կովկասից սկսած մինչ առաջավոր Ասիա՝ Պարսկաստան և Բյուզանդիա (Ֆրանկըստան):

ՅԱՆԿ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

— **Ս.բաղ՝ հայր Հովհաննի** 205
Աբաղ ‖ Աբաս կաթողիկոս Աղվանից 37, 52, 57, 69
Աբաս թագավոր Կարուց 211, 222
Աբգար ‖ Աբգավար 137
Աբել Մխիթարյան. տես՝ Մխիթարյան Աբել
Աբղիբո ‖ Աբղիշո 36, 37, 40, 48, 69, 77, 78, 85, 107
Աբղիսո 48
Աբեղյան Մանուկ պրոֆ. 61
Աբիաթար 173
Աբիբոս Նեկրևսեցի 15
«Աբիբոս» վանք 15
Աբխազեթ 92, 93
Աբխազիա 93
Աբխազք 50, 53, 56, 92
Աբոց 151, 157, 158, 175, 195, 201
Աբուլ-Աբաս 200, 203
Աբուլաձե Իլիա 183
Աբուլաձե Յուստին պրոֆ. 132
Աբուլասվար 207
Աբուլբազ 200
Աբուլ-Կասիմ 202
Աբուլ-Ղ՝ասիմ 89, 90, 92, 93
Աբուլեթ Որբելյան. տես՝ Որբելյան Աբուլեթ
Աբուլսաճ 92
Աբուկուրա 102, 126
Աբուսաճ 94
Աբուսաջ 202
Աբուսեր 206
Աբվխազիձե Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Աբվխազիձե
Աբրահամ 74—76, 91
Աբրահամ Աղբաթանեցի 37, 44, 51—53, 63, 80, 86, 118
Աբրահամ՝ հայր Ջափարի 26
Աբրահամ Ռշտունյաց 78
Աբրամելի (վր.) 85
Աբրամեցի 78
Աբ 189, 190
Աբաթանգեղոս 18, 56, 65, 142, 182
Աբարակ ‖ Աբարակներ 216, 217, 221
Աբարացինք 114
Աբմագուգեթ 189
Աբամ 136, 177
Աբամագիրք 177
Աբաբբադատան 150, 166
Աբաբնասե թագավոր 93, 201
Աբաբնասե Կորնկյան 207
Աբաբնասե Կույբ 195, 196
Աբերկ 153—155
Աբմի 161
Աբոնց Նիկ. պրոֆ. 56, 61
Աբրաբադատան 137
Աբրեկ 153
Աբրիկ 153—155
Աբրնաս 195
Աբատ դեսո 43, 63, 69
Աբիդ-բուդիդ 40, 69
Աբմայեր 155
Աբոն 151
Աբորկ 155—157
Աբուրկ 155
Ամթանագին ‖ Ամթանագինես 75
Ամթանաս Թիրոյան. տես՝ Թիրոյան Ամթանաս
Ամթենք 220
Ամթոն 6, 7, 95, 102, 119, 221

Աթոնեցի եպիսկ. տես՝ Յակիմիոս Աթոնեցի (Սուրբլևոնեցի)
Աթոնեցի Գեորգ. տես՝ Գեորգ Աթոնեցի (Սուրբլևոնեցի)
Աթոնեցի Յակիմիոս. տես՝ Յակիմիոս Աթոնեցի (Սուրբլևոնեցի)
Աժդահակ 74
Աժդալան 154
Ալադ 113, 114
Ալադազ 145
Ալադյազի (վր.) 176
Ալան քաղաք 23
Ալանք 50, 53, 56, 95
Ալապունիսի (վր.) 91
Ալբանոպոլիս 23
Ալևքս թագ. 49
Ալևքսանդրապոլ 187
Ալի 202
Ալիշան Ղևոնդ 13, 109, 139, 211
Ալպիր 78, 84
Ախալ-Քալաք 170
Ախալցխա 28
Ախուրյան 109
Ախտալա 12—14
Ածղ'ուր 28
Ակակ 55
Ակինյան Ներսես 6, 13, 16, 33 48, 50, 52—54, 59—61, 63, 64
Ակոռեցի 78—79, 85
Ակորաւիլ (վր.) 85
Ակորայեցի 79
Ահմադ 44, 64, 65
Աղայան Ղազարոս 213
Աղբաթանեցի Աբրահամ. տես՝ Աբրահամ Աղբաթանեցի
Աղբակ 23
Աղնքսանդր Մակեդոնացի 74, 76, 150
Աղնքսանդր Մաւրիկյան. տես՝ Մաւրիկյան Աղնքսանդր
Աղնքսանդր Պալճյան. տես՝ Պալճյան Աղնքսանդր
Աղնքսանդրապոլ 109, 182
Աղնքսանդրացի Տիմոթեոս. տես՝ Տիմոթեոս Կուզ
Աղնքսանդրիա 115
Աղիկառնացի 69
Աղիկառնացի Հուլիանոս. տես՝ Հուլիանոս Աղիկառնացի
Աղ-ղալա 14
Աղսաբթան 207, 208
Աղվաններ 39
Աղվանք (Աղուանք) 26, 33, 37, 52, 57, 79, 211
Աղցեցի Կոմիտաս. տես՝ Կոմիտաս Աղցեցի
Ամատյան Հռաչյա պրոֆ. 48, 63, 181
Ամազասպ 79, 85
Ամասիա 74, 76
Ամատունիք 75]
«Ամարտանակ» 55
Ամբակ 76
Ամբակում 74
Ամբերդ 206
«Ամենափրկիչ» Սանահնի 212
Ամզասպ 161
Ամզիևր 157
Ամպակ 76
Այլաբերդ 78, 84
Այրարատ 44, 47, 69
Այրիվանեցի Մխիթար. տես՝ Մխիթար Այրիվանեցի
Անակ 162, 163, 182
Անակերտ 194
Անակովիւ || Անակովիւտ 208
Անանիա Սանահնեցի 51, 105
Անաստաս Ակոռեցի 47, 68, 78, 80, 86
Անբազուկ 156
Անգեղ Տորք. տես՝ Տորք Անգեղ
Անդրեաս առաքյալ 154, 181
Անեկերտ 194
Անեցի 218
Անեցի Մխիթար. տես՝ Մխիթար Անեցի
Անեցի Սամվել. տես՝ Սամվել Անեցի
Անի 130, 205—207, 218—222
Անհողին Դավիթ. տես՝ Դավիթ Անհողին
Անձահիձոր 180
Անձանձոր 151
Անձևանցձոր 179
Անձի 151
Անձիանձ || Անձիանձոր || Անձիձոր || Անձորևիթ 189
Անձուրա 151
Աննա թագուհի 140, 213
Անովփեան Ո. 132
Անուևնավան 74
Անուշավան 74, 76
Անչա 105, 106
Անտիոք 55, 124, 125, 150
Անտիոքացի Պետրոս. տես՝ Պետրոս Թափիչ
Անտիոքի 151
Անտիոքիա 115, 192
Անտիոքոզ 74
Անտիոքոս 76, 150, 151
Անտոն Մարտոմդ'ոփելի (Մենակյաց) || Մինջադեցի 193
Աշխարակեցի 40
Աշոռնա 91
Աշոտ 65
Աշոտ ա. Բագրատունի 79, 85, 86
Աշոտ դ. Վողորմած 139
Աշոտ Կուխի 87, 89, 90
Աշոտ Կուրապալատ 29, 200, 201
Աշոտ՝ «որդի Շապհոյ» 93
Աշոտ Քաջ 120
Աշորնիք 91
Աշոցք 151, 157, 158, 174, 175, 195, 201
Աշուշա 11
Աշտարակ 60
Աշտարակեցի (վր.) || Աշտարակեցի 69
Աշտարակեցի Ներսես. տես՝ Ներսես Աշտարակեցի
Աշտենիսա (վր.) 69
Ապահունեցի 85
Ապահունեցի Քրիստափոր. տես՝ Քրիստափոր Ապահունեցի
Ապահունիք 91
Ապլսուար 222
Ապոցք 151
Ապուամուան 26
Ապուասահլ 120, 121
Ապրահանեցվոց || Ապրահունեիթա (վր.) || Ապրահունեցաց [յերկիրն] 77, 84
Առան 165
Առանայ տուն 154
Առեստեցի 78, 85
Առքիւր 14, 15
Առկղ 114
Առնակ 74, 76
Ասամ՝ յեղբայր Շոթայի 217
Ասամ՝ յեղբայր Վարդավարդի 137
Ասիա 131
Ասիա առաջավոր 6, 24, 224
Ասիմ 184. Համմ. Ձիճում-Ասիմ
Ասխարթան 207
Ասողիկ. տես՝ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ
Ասորեստան 66, 150
Ասորի Յեփրեմ. տես՝ Յեփրեմ Ասորի
Ասորիք 40, 47, 48, 58, 97, 151, 153
Ասպարագուր 162
Ասպետ 56
Ասպրանդ 137
Ասպուրակես || Ասպուրակիս (վր.) 77, 85
Աստվածաբան Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Նազիանզեն
Աստւրադան 91
Ասփագոր || Ասփագուր 162, 164, 165
Ասփորագնեցի 189
Ասփուրագան 194, 202
Ավազ Փարսման. տես՝ Փարսման Ավազ
Ավան 63
Ավդալբեգյան Թադևոս 197
Ավկելի (վր.) 84
Ավկեցի 78
Ավպիստո 78, 85
Ավրանդո 15
Ավրխոլեցի. տես՝ Պետրոս Ավրխոլեցի
Աւեն 24, 203
Աւոմիսո 78, 84
Աւոմիսոելի (վր.) 85
Աւոմիսոյեցի Իսրայել. տես՝ Իսրայել Ոլեմիսեցի
Աւոմ թագ. 120, 121
Աւուհակ 74
Աւրնեբսեհ թագ. 93, 201
Աւրնեբսեհ իշխան 195
Աւրնեբսեհ իշխան Աղվանից 26
Աւրնեբսեհ Կոբնկյան 207
Աւրնեբսեհ Կուլր 195, 196
Աւրնեբսեհ Կուրապալատ 136, 220
Աւրպատական 137, 146, 149. 150, 166. 188
Աւոնէ 195
Արա Գեղեցիկ 49, 74, 76

Աբրաքսիք 6, 24, 92, 198, 200, 202, 203, 209
Աբրագած 143, 176
Աբրագածոտնեցի 85
Աբրագածոտնեցի Կոմբատաս. տես՝ Կոմբատաս Աբրագածոտնեցի
Աբրամ 74, 76
Աբրամազդ 172
Աբրամայիս 76
Աբրամանեակ 76
Աբրամանեկ 76
Աբրամոնք 44
Աբրայեան Աբրայն 76
Աբրաթատյան դաշտ 221
Աբրաթատյան լեռներ 217, 221
Աբրաթատյան յերկիրը 37
Աբրաթատյան քաղաք 163
Աբրաքս 217
Աբրամ 36
Աբրամ 76, 151, 152, 154, 196
Աբրամյան 38—39
Աբրամունիք 153, 165, 190
Աբրդինա 107
Աբրեթելլի (վր.) 85
Աբրեթեցի 78, 85
Աբրի՝ տեր Սյունյաց 188, 189
Աբրիան 23
Աբրիլյանք 75
Աբրուիլ 157
Աբրիանոսք 122, 123
Աբրիստակես ս. 77, 84, 85
Աբրիստակես Լաստիվերտցի 138, 211
Աբրիստակես Սեդրակյան. տես՝ Սեդրակյան Աբրիստակես
Աբրիստոնելի (վր.) 85
Աբրիստոնեցի 78
Աբրծրունի Թոռմա 24—26
Աբրծրունիք 24, 26, 75, 138
Աբրիամ Կայսր 84, 85, 87
Աբրիածոելի (վր.) 85
Աբրիացոյեցի 78
Աբրամ 155, 172, 191, 197
Աբրամազ Մշեցի 155—157
Աբրամազեցի 155
Աբրամյես 74, 76
Աբրմենակ 74, 76
Աբմենեակ 76
Աբմենեկ 74
Աբրշակ 36
Աբրշակ Թագ. Հայոց 34, 47, 196
Աբրշակ Թագ. Վրաց 153
Աբրշակ Բաջ 74—76, 151—154
Աբրշակունի 153, 188
Աբրշակունիք 38, 57, 138, 151, 162, 165, 189—190
Աբրիլ 133, 140, 184—186, 195, 196, 199
Աբրպարակելի (վր.) 85
Աբրպարակեցի Ներսես. տես՝ Ներսես Աբրպարակեցի
Աբսեն Իղ՝ալթոյեցի 112, 215, 219, 223
Աբսեն Ղևոնդյան. տես՝ Ղևոնդյան Աբսեն
Աբսեն Սափարացի 5, 21, 27—31, 33, 34, 47, 50, 54, 61, 62, 64, 68, 71—73
Աբսեն Սալիբխանձե 215
Աբսեն Սուկիասյան. տես՝ Սուկիասյան Աբսեն
Աբսեն Վանական 215
Աբսեն Վաչեանձե 112, 126
Աբսեն Քարթլեցի. տես՝ Աբսեն Իղ՝ալթոյեցի
Աբսենեոս Իղ՝ալթոյեցի ‖ Քարթլեցի. տես՝ Աբսեն Իղ՝ալթոյեցի
Աբսիան 209
Աբվանդո 15
Աբրաբան 155, 158, 160
Աբրաբիր 36, 77, 81, 86
Աբրազ 78, 84
Աբրահան 138, 155, 159, 160, 195, 197, 201, 204, 205, 209
Աբրամ 138, 155, 160, 195, 201, 204, 205, 209
Աբրամուջ 108, 206
Աբրաշ 78, 84
Աբրաշան ‖ Աբրաշես 155, 158, 160
Աբրաշիր 77, 79, 81, 85, 86, 102, 166
Աբրամագդ 159, 197
Աբրաուազ 158, 160
Աբրավազ 159
Աբրամ 70, 117
Աբրի-Ասյան ‖ Աբրիասարան ‖ Աբրիասյան ‖ Աբրիարասան 207
Ափխազեթ 208, 218
Ափխազներ 201
Ափխազք 24, 94, 109, 139, 202—205, 208, 211, 218
Ափոց 12
Ափուտ 9, 11
Աքիղդ 76
Աքիրիթ 74

— Քարան 26
Բաբգեն 78, 84, 86
Բաբելոն 26, 74, 76, 143, 151, 177
Բաբելոնյան յերկիրը 26
Բագարան 63, 79, 83, 85
Բագարանցի 78, 85, 86
Բագարատ Թագ. 207, 210, 211, 220, 222
Բագրատ պ. 136
Բագրատ դ. 105, 106, 109, 138, 203—208, 217, 223
Բագրատ իշխան 201
Բագրատ Կուրապալատ 137, 200
Բագրատ՝ նախանայր Բագրատունյաց 137
Բագրատիոններ 136
Բագրատոնյան 135, 195
Բագրատունի 85
Բագրատունի Աշոտ 79, 85, 86
Բագրատունի Կարապետ 131
Բագրատունի Շապուհ 65, 136
Բագրատունի Սմբատ 79, 86
Բագրատունիանի (վր.) 85
Բագրատունիանի Սումբատ 79
Բագրատունիք 75, 110, 133, 135—137, 139, 212
Բադրևանդ 60, 94, 155
Բադոկ ‖ Բադուկ 156
Բալահվար ‖ Բալավար 102
Բալենդուխտ 188
Բակի 197
Բակուր յոկեղբ 192
Բակուր Թագ. 21, 193, 194
Բակուրան 216
Բակուրյան Գրիգոր 216, 226
Բահրամ Գանձասարցի. տես՝ Գանձասարցի Բահրամ
Բահրամ-Լամյան 206
Բահքար 168, 174, 175
Բադդադ 26
Բամի 166
Բանա 216, 220
Բասեն ‖ Բասիան (վր.) 44, 69, 137, 138, 155, 204—206, 217
Բասենք ‖ Բասիաններ 218
Բարալեթ 109
Բարդավ 166—167, 175, 217
Բարդոս 144, 147
Բարխուդարյան Մակար 117
Բարսեղ Կեսարացի ‖ Բարսեղ Մեծ 71, 220
Բարտամ 166, 167
Բարտոմ 153, 155
Բարտոն 153
Բարտոս 155
Բաքա 117
Բաքար 168, 174—176
Բաքարյան 176
Բաքար [Վարազ- 175
Բաքրաձե Դիմ. 97, 142, 180
Բել 178
Բելոքոզ ‖ Բելոքոս 74, 76
Բերդուջ 12, 13, 153, 218
Բերձանք ‖ Բերձեանք 189
Բերձիններ 34—36, 39, 42, 43, 47, 81, 107, 113, 137, 138, 150, 158, 161, 162 166, 169, 175, 190—195, 204, 206, 207
Բերձինստան (Մաբերձնեթի, վր.) 119
Բզնունիք 75, 194
Բիձխաձե Դավիթ. տես՝ Դավիթ Բիձխաձե
Բիջնխս (վր.) 47
Բիջնխի (վր.) ‖ Բիջնի (վր.) 70
Բիուր ‖ Բիուռ 149
Բյուզանդական 22, 24, 33, 51, 71, 197, 221
Բյուզանդացի Փավստոս. տես՝ Փավստոս Բյուզանդացի
Բյուզանդացիներ ‖ Բյուզանդացիք 6, 118
Բյուզանդիա 224
Բյուրատ 155
Բյուրատեան 155
Բյուրատյան Սմբատ 155, 156, 159
Բյուրատյանք 189
Բոզբե 182, 183
Բոզբեա-Խևվի 182

Բոզի 174, 183
Բոզխոլ 22
Բոժանա 218
Բոլոտով Վ. պրոֆ. 180
Բողնիս 14
Բողնոփոր 13, 14
Բոճորիձե Գեորգ 196
Բորչալու 14, 116, 198, 211
Բորջոմի հովիտ 198
Բուդե 183
Բուդի 22, 174
Բուլաթաղ'ուր 218
Բուլասվար 218
Բուղա || *Բուղայ* 24, 25, 200
Բուրնաշեխ 15
Բջնի 47, 67, 70
Բրանջ 173
Բրանջկը || *Բրանջկներ* 173, 174
Բրանջք 174
Բրոսսե Մարի ակադ. 13, 133
Բրտանեցի Հակոբ. տես՝ Հակոբ Բրտանեցի
Բրքիրո || *Բրքիչո* 77, 84

— *Գաբեղենացի* 85
Գաբեղենացի Հովհան. տես՝ Հովհան Գաբեղենացի
Գաբլինյանց Գ. 210
Գաբլուց 201
Գաբրիել հրշտ. 49
Գաբրիել Ուկիսձե 106
Գագ 115—117, 208, 218, 222
Գագեր || *Գագք* 218
Գագիկ Թագ. Անվո 109, 117, 139, 204, 211, 220
Գագիկ Թագ. Կախից 205, 207
Գագիկ Թագ. Կարուց 120, 121
Գագիկ Լշխան Վասպուրականի 93
Գագիսկարիկի (վր.) 120
Գալուստ Տեր-Մկրտչյան. տես՝ Տեր-Մկրտչյան Գալուստ
Գաղգաղ 195
Գամեր 74, 76, 143
Գամրեկել || *Գամրիկել* 207
Գայանե 169, 170, 172
Գայանեյի տաճար 14, 20—22, 183
Գայանիաններ 79
Գայանյանք 21
Գայլ Պետրոս. տես՝ Պետրոս Թափիչ Պետրոս Սյունյաց
Գայլագլուխ 196
Գանձակ 203, 204, 207, 208, 218
Գանձակեցի Կիրակոս. տես՝ Կիրակոս Գանձակեցի
«*Գանձանձավ*» 177
Գաչիան 13, 14, 217
Գաջեանք 12
Գաջենադետ 12, 14
Գաջենք 12—14, 217
Գառնի 44
Գարդաբան 14, 184
Գարդման 45, 47, 68
Գարդմանիսա (վր.) 70
Գարդմանք 70
Գարե-կախեթ 183
Գարեգին Զաքրհանալյան. տես՝ Զաքրհանալյան Գարեգին
Գարեգին Հովսեփյան. տես՝ Հովսեփյան Գարեգին
Գարեջնել (վր.) || *Գարեջնեցի Դավիթ. տես՝ Դավիթ Գարեջնեցի*
Գարեսջա 96, 98
Գարիթեայանք 26
Գարշտեուք || *Գարսջէուք* 98
Գաւդ 189
Գաւդմագոդեխ 189
Գելատ 215
Գելքյունիա 91
Գեղամ 76
Գեղարքունիք 91
Գեղեցիկ Արա. տես՝ Արա Գեղեցիկ
Գեղեցիկ Բիուսբ || *Շիուաշ. տես՝ Բիուսբ* || *Շիուաշ Գեղեցիկ*
Գեյլա 74
Գեորգ աբեղա 119
Գեորգ Աթոնեցի 102, 119, 221
Գեորգ բ. Թագ. 137, 138, 199, 204, 205, 208, 214, 215, 220, 222, 223
Գեորգ Լոռեցի 212
Գեորգ կաթ. 54
Գեորգ Մերչուլ 28, 29, 99, 100, 139, 179
Գեորգ Սուրբլեռնեցի. տես՝ Գեորգ Աթոնեցի
Գգակ 76
Գզաման 74
Գիլյան 144
Գիշո քերդ 217
Գիորգի աբեղա. տես՝ Գեորգ աբեղա
Գիորգի Թագ. տես՝ Գեորգ բ. Թագ.
Գիորգի Մերչուլ. տես՝ Գեորգ Մերչուլ
Գիորգի Սուրբլեռնեցի. տես՝ Գեորգ Աթոնեցի
Գէորգի 204
Գլակ Զենոբ. տես՝ Զենոբ Գլակ
Գղակ 76
Գյուլխանդանյան 54
Գյուտ 78, 84, 86
Գնթունիք 75
Գնունի 79, 85, 86
Գնունի Մեժեժ || *Մժէժ* 60, 66
Գոբրոն 89, 92, 93, 202
Գոգովիտ 91
Գոգովիտեցի (վր.) 69
Գոդերձիսձե Գուարամ. տես՝ Գուարամ Գոդերձիսձե
Գոթացիք 166
Գոլիաթ 108, 112, 115
Գոշ Մխիթար. տես՝ Մխիթար Գոշ
Գոռա 222
Գոռակ 76
Գորգաձե Ս. 7—10, 12, 142, 182
Գորգասալ Վախտանգ. տես՝ Վախտանգ Գորգասալ
Գորուն 202
Գուարամ Գոդերձիսձե 206
Գուարամ իշխան 136, 137
Գուարամ Մամփալ 200, 201
Գուդարեխ 15
Գուդարք 10, 12—15
Գուխք 166
Գուլդուլ || *Գուղդուղ* 196
Գուջարեխ || *Գուջարեխի (վր.)* 15
Գուսան պրոֆ. 54
Գուրամ Կուրտալատա 195
Գուրամ Մամփալ 29
Գուրգան 137
Գուրգանի ծով 144, 145
Գուրգասար 196
Գուրգեն Թագ. Հայոց 212
Գուրգեն Թագ. Վրաց 137, 201, 203
Գուրգեն իշխան 92, 203
Գռակ 76
Գրիգոլ (վր.) 84
Գրիգոր 85
Գրիգոր Աբվիսերիձե 106
Գրիգոր՝ տեր Արատնույքի 206
Գրիգոր Բակուրյան 216, 220
Գրիգոր իշխան 47, 79, 86, 188
Գրիգոր Լուսավորիչ. տես՝ Գրիգոր Պարթև
Գրիգոր Ծանձթեցի 28, 29, 99
Գրիգոր Հաղբատի 223
Գրիգոր՝ հայր Ասամ և Շոթայի 217
Գրիգոր Հառիճայի 130
Գրիգոր Մաշխարոս 109, 187
Գրիգոր Մարգպան 30
Գրիգոր Ոշկնցի 123
Գրիգոր Պահլավունի 109
Գրիգոր Պապ 17
Գրիգոր Պարթև 21, 34, 36—40, 44, 50—53, 56, 57, 67, 68, 75, 77—79, 83, 85, 95, 107, 109, 120, 142, 189, 190
Գրիգոր Սարկավագ 18
Գրիգոր Սյունյաց տեր 26
Գրիգոր Սքանչելագործ 196
Գրիգոր Վկայասեր 213
Գրիգոր Քերդող 37, 52
Գրիգոր Քուրդկայ վորդի 26
Գրիգորաչեն 189
Գրիգորիս 84
Գրիգորիս ս. 77, 84, 85
Գրիգորիս Վկայասեր. տես՝ Գրիգոր Վկայասեր
Գրիգորիոս 52
Գրէգոր 54
Գրձելի Եփթվիմե. տես՝ Եվթիմիոս Յերուսաղեմացի

— *Գաբա* 172
Գագիան 206
Գալաբա 158
Գամասկ 218

Դամասկեցի Հովհան. տես՝ Հովհան Դամասկեցի
Դանիացի Նափոր. տես՝ Նափոր
Դաչի 87, 88, 89, 193
Դաչէ 193
Դաստակը 189
Դավիթ 6
Դավիթ [Մամա-. տես՝ Մամա-Դավիթ
Դավիթ Անհողին 205, 206, 211
Դավիթ Բիձիսձե 106
Դավիթ Գարեջրեցի (վր.) ‖ Գարեջրեցի 96—98, 183
Դավիթ Կուրապալատ 201, 203, 205, 210, 211
Դավիթ հայր Սմբատի 133, 135, 136, 139, 211
Դավիթ մարգարե 87, 108, 112, 115, 195, 219, 223
Դավիթ Շինող 124, 133, 135, 199, 214—220, 223, 224
Դավիթ Սահառունի 79, 86
Դավիթգարեջա 183
Դարբ 172
Դարբանդ 148
Դարեջան թագուհի 14
Դարիալան 159, 176
Դարուբանդ 148, 191
Դափին Աղաշա 91
Դեբեդ 12
Դեբեդա-չայ 13
Դեմեար թագ. 217
Դեմեարէ թագ. 222, 223
Դեմոթ 157, 160
Դևերի տուն 155
Դիդվիմոս 79
Դինար թագուհի 98, 203
Դլիվեկին 211
Դլիվի 206
Դմանիս 208, 218
Դմուխս 159
Դոդո 96
Դոքոթեոս Տյուրացի 71
Դուին. տես՝ Դվին
Դունացի Նիոփորա. տես՝ Նիոփորա
Դուբծուկ ‖ Դուրձուկ 148
Դվին 14, 36, 37, 39, 40, 43, 45, 50, 52, 57, 59, 60, 63, 69, 78—80, 85, 92, 93, 107, 114, 116, 170, 172, 202, 203, 206, 208
Դվինադաշտ 91
Դվինեցի Նիափորա. տես՝ Նիափորա Դվինեցի
Դրասխանակերտցի Հովհան. տես՝ Հովհան Դրասխանակերտցի

— Եգեր-սվանք 178
Եգեբացիք. տես՝ Յեգեբացիք
Եգերք. տես՝ Յեգերք
Եգեխս 144
Եգերս 154, 161, 168
Եգլոս 144, 147
Եգդրաս 85
Եզիդ ‖ Եզիտ. տես՝ Յեզիդ ‖ Յեզիտ
Եզիտ 209
Եզր. տես՝ Յեզր
Եզրա 38, 44, 46, 69, 78, 80
Եթիոպալական 74
Եթիոպական 177
Եթիոպացի 76
Ելարբին 172
Ելևկացիա 151
Ելևկեցի 35, 69
Ելիվարդ 44, 47, 69
Ելիվարտելի (վր.) 85
Ելիվարտեցի 78
Եկկես 136, 137, 151, 189, 205
Եղիշե. տես՝ Յեղիշե
Եղիշէ 48
Եջմիածին 131, 132, 223
Եսայի Ապուամուսէ 26
Եվտիքես 78, 79
Եվտուքի (վր.) 78
Երզնկեան Ի. 223
Երկաթածոր 160
Երնջակ 94
Երուանդ Տէր-Մինասեան. տես՝ Տեր-Մինասյան Յերվանդ
Երուսեթ 194, 197
Երվանդ. տես՝ Յերվանդ
Եփթիմէ Իրձելի. տես՝ Յեփիմիոս Յերուսաղեմացի
Եփրեմ 122
Եքվթիմե Աթոնելի (վր.). տես՝ Յեփիմիոս Աթոնեցի

— Զաբատաղջա 15
Զադեն 172
Զայրմայր 74
Զաքեհանալյան Գարեգին 49, 223
Զարեհ 158, 159
Զարեն 159
Զարմայր 74, 76
Զաւան 76
Զեղազնեցի Հովհան. տես՝ Հովհան Զեղազնեցի
Զենոբ Գլակ 49
Զենոն կայսր 193
Զիրաք 25
Զորակերտ 204, 205, 210
Զորակերտցիք 205
Զորյան Հակոբ պրոֆ. 209
Զուրտակեթ 14
Զուրտակետ 13, 15, 210
Զվարթնոց 220
Զրոան 74
Զրոուտ 13

— Իմին Մկրտիչ պրոֆ. 131
Իջմիածին. տես՝ Եջմիածին

— Ընձաք 76

— Թամար թագուհի 140
Թաղ'այշվիլի Ե. պրոֆ. 14, 19, 20, 87, 125, 133, 135—138, 140, 148, 176, 177, 184, 185, 200, 210, 212, 214
Թանգ [Վարան-Խոսրով. տես՝ Վարան-Խոսրով
Թարգամոս 143, 145, 146
Թարգամոսյաններ 146, 148, 149
Թարգատ թագ. 166—169, 171—176, 189, 190
Թարխուջ 25
Թարչիշ 143
Թափիչ Պետրոս. տես՝ Պետրոս Թափիչ
Թեյմուրազ արքայազն 140
Թեոդոս կայսր 35
Թեոդոսիոպոլիս 80
Թեոդոր Մտուդիտ 118
Թեոդորա Թագուհի 24
Թեոդորոս 28
Թեոդորոս Կոդովիտեցի 79, 83, 85
Թեոդորոս Յեպիկուրա 71, 126
Թեոդորոս Որբել 216
Թեոդորոս Ռշտունյաց 46, 79, 85, 86
Թեոդորոս [Սուրբ- 47
Թեւոս 76
Թիբաս 74, 76, 143
Թիբոյան Աթանաս 132, 186
Թմբկաբերդ 197, 210
Թմբուկ 197
Թմոգվի 197, 202
Թմօք 202
Թոմա Յերուսաղեմացի 126
Թովմա Արծրունի 24—26
Թորգամո 74, 143, 144
Թորգոմ 74, 76, 143—148, 189
Թորգոմյաններ 146, 148, 149
Թորգոմյանք 143, 189
Թումանյան Հովհ. 182, 210
Թուրք 200
Թուրքաստան 149, 150
Թուրքեր 150, 206, 216—218
Թուրքմեններ ‖ Թուրքմենություն 218
Թուրքություն 217
Թուրքք 209
Թռնդք 138, 153, 158, 159, 195, 201, 203, 204, 207, 210, 218
Թրդատ Թագ. 20, 21, 23, 41, 75, 164, 166—175, 188—190
Թրիալեթ 14, 138, 159, 195, 201, 203, 204, 207, 218

— Ժորդանիա Թ. 13, 19, 34, 59, 61, 62, 71—73, 105, 117, 122, 124, 125, 187, 214, 215

— Ռաբվանդ 155, 182
Իզիդ [Խալիլ-200
Իզիդ-Բուզիդ 59
Իխտիլա 109
Իղ'ալթոելի (վր.) ‖ Իղ'ալթոյեցի Աբսեն. տես՝ Աբսեն Իղ'ալթոյեցի

Իմաստասեր Հովհան. տես՝ Հովհան Ոձնեցի
Իմերեթիա || Իմերեթիա 51
Ինգորոգ՝վա Գ. 123
Ինճիճյան Ղուկաս 117, 180, 211
Իշխան 68, 100, 101
Իշխանիկ 98, 203
Իշխանցի Ներսես. տես՝ Ներսես Իշխանցի
Իշխենելի (վր.) 85
Իոաննես. տես՝ Հովհան
Իոբ 175
Իոննես 44
Իոր 155, 156, 217
Իուստինոս 80
Իջավան 61
Իսակ Ուղկեցի 78
Իսահակ «Հայոց Մեծաց» 80, 81, 83
Իսահակ Ուղկեցի 78, 86
Իսմայել 116
Իսովինեան 40, 42, 69
Իսրայել կաթ. 30, 47, 86
Իսրայել Ուքմխեցի 79
Իվանե || Իվանէ. տես՝ Հովհան
Իվերոն վանք 6, 7, 95, 102, 119, 221

— Լազիք 51
Լալայան Յերվանդ 116, 210, 211
Լամզե 192
Լաստիվերտցի Աբիստակես. տես՝ Աբիստակես Լաստիվերտցի
Լաւռէ 222
Լեզգիներ 143, 147, 148, 155—157, 162, 175
Լեխ 161, 162
Լեկան 144, 147
Լեկեր 147, 155—157, 175
Լեկոս 144
Լեկք 143, 147, 155, 162, 175
Լեոնի տոմար 67, 68
Լեոնտի 40, 69, 84
Լեոնտի || Լեոնտիոս Ռուխեցի 133, 136, 140—143, 176—180, 182—185, 187, 197
Լեվոն կայսր 192, 193
Լիպարիտ [Որբել]. տես՝ Որբելյան Լիպարիտ
Լյուկսեմբուրգ [դյուց] 14
Լոգոթետոս Սիմեոն. տես՝ Սիմեոն Լոգոթետոս
Լոկի 208, 213
Լոմոուբի Թամար 139
Լոռի 14, 211, 212, 217, 221
Լոք || Լոքի 213
Լուկի 208
Լուկիանե 96
Լուսավորիչ Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Պարթև
Լրբին 172
Լփնիք 52
Լօռէ 222

— Խաղարներ 147, 148, 162, 200
Խաղիրք 147, 148, 162, 197
Խապրի 150
Խալադ 204
Խալադա 138
Խալաթյան Բագրատ պրոֆ. 24, 209
Խալդա 204
Խալիլ-Յեզիդ 200
Խալինճքար || Խալինջաքար 218
Խալիսն Եզիտ 209
Խախանաշվիլի || Խախանով Ալ. պրոֆ. 7, 103, 176
Խախուլ 101
Խաղխաղ 163
Խանձթա 29
Խանձթեցի Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Խանձթեցի
Խարան 121
Խարկան 77
Խէ [Հերինսի-160
Խիզաբավրա 209
Խլխալա 163
Խլաթ 222
Խոզաբի 209
Խոստովանող Մաքսիմ. տես՝ Մաքսիմ Խոստովանող
Խոստովանող Սմբատ. տես՝ Սմբատ Խոստովանող
Խոսրով 85
Խոսրով ամիրա 200
Խոսրով թագ. Պարսից 39—43, 48, 57, 59, 60, 62, 63, 65, 79, 80, 107, 192, 193
Խոսրով թագ. Հայոց 75, 162, 163, 166, 175, 182
Խոսրով Գուէ 149
Խոսրովիկ Թարգմանիչ 58
Խորաղնէ 192
Խորանէ 188, 192
Խորասան 220
Խորենացի Մովսես. տես՝ Մովսես Խորենացի
Խուասպո 85
Խուասպո թագ. Պարսից 39—41, 43, 79, 80, 107, 193
Խուժիկներ 22, 169
Խուլ Մուրվան. տես՝ Մուրվան Խուլ
Խունան 166
Խվասրո ամիրա 200
Խվասրո թագ. Հայոց 75
Խրամ 13—15
«Խրատավարք» || «Խրատ վարուց» 55
Խվարանձէ 188, 192
Խուիլա 202

— Ծալկա 14
Ծալկա ստորին 210
Ծալկա վերին 15
Ծաղկաց յերկիր 153
Ծաղկեցի 84
Ծաղկեցի Սաուրմագ. տես՝ Սաուրմագ Ծաղկեցի
Ծաղկոտն 91
Ծիրանածին Կոնստանտին. տես՝ Կոնստանտին Ծիրանածին
Ծունդա 155, 159—161
Ծունդացիք 157
Ծուրծղ՝աբեցի Մելքաձե. տես՝ Մելքաձե Ծուրծղ՝աբեցի
Ծօնդա 155

— Կաթողիկե 44
Կալկոխանի (վր.) 91
Կալմախ 196, 198, 206
Կալմախեցի Սուլա. տես՝ Սուլա Կալմախեցի
Կախ [Կոնստանտ. տես՝ Կոնստանտ-Կախ
Կախա || Կախայ 25, 26
Կախեթ 14, 96, 98, 168, 203, 205, 207
Կախեթ [Գարե-188
Կախեթ 137, 175, 205, 206
Կախի 26
Կախք 137, 168, 175, 203, 205
Կակաբաձե Սարգիս պրոֆ. 13, 15, 19, 20, 27, 30, 31, 97, 98, 132, 143, 182, 183, 186, 214, 215
Կակվաքար 208
Կահայ 25
Կաղանկատվացի Մովսես. տես՝ Մովսես Կաղանկատվացի
Կամախ 196, 198
Կամբեչովան 46, 137, 156
Կամբէճան 155
Կամենկա 13, 15,
Կամպրա 74
Կամսարագանք 75
Կամսարական 85
Կամսարական Ներսեհ || Ներսես 79, 86
Կամսարականք 75
Կայեան 222
Կայծոն 222
Կանայանց Ստեփան 56, 176
Կանգարք 115, 118, 207
Կապադովկիա 51
Կապելինելի (վր.) 85
Կապելինեցի Հովհան. տես՝ Հովհան Կաբեղենացի
Կապոետ 92, 202, 203
Կապուլյտ 92, 94, 202, 203
Կապուտ 94
Կապրանաձէլի (վր.) 85
Կապրանայեցի Հովհան. տես՝ Հովհան Բագարանցի
Կասբից ծով 196
Կասպից դուռն 176
Կասպից ծով 144, 145, 224
Կասրո 162, 163, 166, 169, 216
Կավտտ 41, 60
Կավկաս 144, 147, 148
Կավկասան 147
Կավկասացիք 162
Կավկասացվոց դուռն 162

Կավկասիա 144, 148
Կավկասիոններ 147
Կավկասյաց դուռն 175
Կար 74, 76
Կարախպուլա 188, 189
Կարապետ Տէր-Մկրտչեան. տես՝ Տէր-Մկրտչյան Կարապետ
Կարճաջվիլի Դավիթ 136
Կարինյանց Հ. 49
Կարս 209
Կարմիրփոր 197
Կարմիրփորա 217
Կարնեցի Հակոբ. տես՝ Հակոբ Կարնեցի
Կարնիփոր 193, 209, 218
Կարնիփորա 193
Կարնո ‖ Կարնոյ քաղաք 44, 45, 65, 67, 69, 189, 192, 193, 216
Կարնոյ-քալաքի (վր.) 69
Կարուց ամիրա 222
Կարուց Գագիկ. տես՝ Գագիկ Կարուց
Կարուց Թագավոր 211
Կարս 203, 216
Կարսեցի Գագիկ. տես՝ Գագիկ Կարուց ‖ Գագիկ Կարսեցի (վր.)
Կաւկասային կողմն 52
Կաւկասոյ լեառն 12, 144
Կաքպաքար 91
Հեկեկլիձե Կորնելիուս պրոֆ. 4, 6, 8, 9, 12, 17, 20, 23, 24, 26, 27, 30, 33, 47, 48, 50, 53, 57, 63, 73, 87, 89, 90, 96, 97, 100, 105, 108, 109, 112, 119, 122, 123, 126, 127, 133, 139, 142, 177, 178, 180, 182, 187, 215, 223
Կեմբրիջ 183
Կեսարացի Բարսեղ. տես՝ Բարսեղ Կեսարացի
Կեսարիա 22, 37, 39, 50, 77,
Կեսարիական 51
Կթռիճ 44, 65, 69,
Կթրիչ 69
Կինուէնի 79, 85
Կիտ 78, 84
Կիրակոս Գանձակեցի 30, 116—118, 223
Կիրիոն 16, 37
Կիրոն 52
Կիւրիոն 13, 17, 31, 33, 48, 50—54, 59 63, 64, 118
Կիւրիկեանք 211
Կիւրիկէ 207, 220, 222
Կլարճէթի 151, 154, 208
Կլարջէթի 151, 157, 161, 191, 195, 196, 208
Կլղեկար 203, 206, 210, 216
Կլղեկարնի (վր.) 206, 210
Կռեռէթ 22
Կղարջք 105, 109, 123, 136, 151, 154, 157, 161, 191, 195, 196, 208, 221
Կյուպրացի Յեպլիփան. տես՝ Յեպլիփան Կյուպրացի
Կյուրապալատ Դավիթ. տես՝ Դավիթ Կուրապալատ
Կյուրիոն 69
Կյուրիոն կաթ. 16, 36
Կոբա 208, 213
Կոզ 63
Կոզովիա 91
Կոզովիտեցի 69
Կոզովիտեցի Թեոդորոս. տես՝ Թեոդորոս Կոզովիտեցի
Կոզովիտեցի Հովհան. տես՝ Հովհան Կոզովիտեցի
Կոլա 204, 205, 218
Կոլօնպեզատան 121
Կոկուստեցի (վր.) 85
Կոկուստեցի Թեոդորոս. տես՝ Թեոդորոս Կոզովիտեցի
Կողա 204, 205, 218
Կողբ 66, 67
Կողբոփոր 91
Կոմիտա 78, 85
Կոմիտաս 69
Կոմիտաս կաթ. 37
Կոմիտաս 69
Կոնստանդ Կախ 24—26
Կոնստանդին Թագ. Ափխազաց 202
Կոնստանդին կայսր 120, 121, 138, 205
Կոռնակ 76
Կոսարո 163
Կոսարոս 162, 163, 166
Կոստանդին Ափխազաց 202
Կոստանդիանոս Մեծ 20, 22, 168, 173, 194
Կոստանդնին Ափխազաց 210
Կոստանդնին կայսր 68
Կոստանդնին փոքր 46
Կոստանդնուպոլիս 42, 43, 55, 57, 63, 79, 101, 106, 113, 115, 119—121, 138, 173, 204, 205
Կոստանյանց Կարապետ պրոֆ. 101, 109, 182, 187, 212, 223
Կովկաս 80, 137, 144, 147, 148, 175, 196, 224
Կովկասացվոց դուռն 162
Կովկասեանք 191
Կովկասիք 143
Կովկասյան թագավորներ 188
Կովկասյան ժողովուրդներ 176, 181
Կովկասյան լեռներ 46
Կովկասյաններ 147, 148, 191
Կովկասյան դուռն 175
Կոբրիկէ 205, 207, 208, 211—213
Կոբրիկյանք 211, 212
Կոբյուն 180
Կուեզոյ քերդ 93, 94
Կուզ Տիմոթէոս. տես՝ Տիմոթէոս Կուզ
Կուխեթի 168
Կուխեթոյ ձոր 175
Կուխի Աշոտ. տես՝ Աշոտ Կուխի
Կուխք 168
Կումիտաս 55
Կումուրդո 197
Կույր Ադարնասե ‖ Աարներսեհ. տես՝ Ադարնասե ‖ Աարներսեհ Կույր
Կուսարոս 162
Կուր 46, 124, 155, 156, 167, 168, 188, 194, 197, 203, 217, 218
Կուրավիցելի (վր.) 84
Կուրավիցեցի Քրիստափոր. տես՝ Քրիստափոր Տիրառճեցի
Կռոնակ 74, 76
Կվիրիկէ 205, 207, 208, 211
Կվիրիոն 69
Կրասեր Յեփրեմ. տես՝ Յեփրեմ Կրասեր
— Հաբեթ 76, 177
Հազարացիք 117, 200
Հաեռն 85
Հաեռն Գաբեղենացի 78
Հալեպ 218
Հալիկառնացի 69
Հալիկառնացի Հուլիանոս. տես՝ Հուլիանոս Հալիկառնացի
Հախպատ 12
Հակաքաղկեդոնիկ. տես՝ Քաղկեդոնիկ [հակառ
Հակոբ 36, 39
Հակոբ Բրատնեցի 107
Հակոբ Կարնեցի 101
Հակոբ յեպիսկոպոս 175
Հակոբ յերեց 7—9, 11, 197
Հակոբ Քարաբնեցի ‖ Քարաբնեցի 106, 120, 121
Հակոբբիկնեք 36, 78, 79, 104
Հակոբոս Սանահնեցի 120, 121
Հակովբյանց մատենադարան 222
Հալբատ 212, 219, 223
Հաղբատյան դպրոց 222
Համազասպ 85
Համազասպ Թագ. 161, 162
Համազասպ Կուրապալատ 79, 86
Համազասպ Ոսկեան. տես՝ Ոսկյան Համազասպ
Համազասպ Տարոնեցի ‖ Տարոնոյ 188, 189
Հայ, Հայեր, Հայերեն, և այլն դրեթէ ամբողջ դրքում
Հայկ 74, 76, 144—146, 176, 178
Հայկ մյուս 74
Հայկակ 74, 76
Հայկակ մյուս 76
Հայոց դուռն 42, 63
Հայոց ձոր 46
Հայք (→Հայոց) դրեթէ ամբողջ դրքում
Հայք հունական 63
Հայք Մեծ 34, 109
Հայք չորրորդ 39, 57
Հայք պարսկական 63
Հայք վերին (բարձր) 101
Հաջաեանք 44, 65, 69
Հաոս 144—146, 177, 178

Հառիճ 130
Հավանակ 74
Հարմա || Հարմայ 74, 76
Հարությունյան Սեթ 61
Հաւանակ 76
«Հաւատարմատ» || «Հաւատոյ նամակ» 55
Հաւրայ 76
Հելլենական 74
Հելլենացիք 76
Հեղինե արքայադուստր 192
Հեղինե թագուհի 20
Հերակլ բ. թագավոր Վրաց 14
Հերակլ կայսր 44, 54—56, 61, 63—67, 80, 130, 194
Հերանք 143
Հերացիք 39
Հերետ 10—14, 98, 137, 165, 166, 168, 200, 203
Հերետայ լիճ 144
Հերոժ 174
Հերոս 144, 147
Հերք 36, 37—38, 137, 165, 166, 168, 200, 203
Հիսուս 45, 80, 98, 194
Հնդիկք 223
Հնդկաստան 190
Հողոցմունք 61
Հոռոմ 68
Հոռոմք 37, 49, 53, 57, 65, 118, 120, 121, 173
Հովասաւն 102
Հովիլ 175
Հովհան 85
Հովհան՝ Աբեղա վորդի 205
Հովհան Բագարանցի 78, 83, 86
Հովհան Գաբեղենացի 78, 86
Հովհան Դպիր 206
Հովհան Դամասկեցի 123
Հովհան Դրասխանաձևերացի 33, 56, 58, 59, 63, 65, 67, 68, 93, 210
Հովհան Զեղացնեցի 193
Հովհան Կաթուղիկէի 44, 46
Հովհան Կոգովիտեցի 43,
Հովհան Հունաց մասն կաթողիկոս Հայոց 44, 52, 63—65
Հովհան Մայրագոմեցի 38, 39, 42, 54, 67, 68, 80, 223
Հովհան Մանդակունի 54, 78, 79, 86
Հովհան Ցլերուսաղեմացի 52, 57
Հովհան Ոձնեցի 30, 31, 55, 58
Հովհան Որբել 216
Հովհան Պահող 103
Հովհան Սյունական 83
Հովհան Վոսկեբերան 71
Հովհան Քաբթլայ 214, 219
Հովհաննես Ոձնեցի 58
Հովհաննես Սարկավագ վարդապետ 222, 223
Հովհաննես Տավուշեցի վանական 49
Հովնաթանյան Հովի աթան 183
Հովսեփ ի Հայոց ձորոյ 40, 61
Հովսեփյան Գաբեդին 54, 62, 223
Հուդա Սկարիովտացի 17
Հուլիանիա 78, 79
Հուլիանոս Աղիկառնացի || Հաղիկառնացի 36, 48
Հունաստան 20, 22, 37, 46, 119, 151, 161, 164, 166—168, 173, 188, 190, 191, 193, 195, 205
Հունէք 189
Հույնք || Հույներ 22, 33—36, 39, 42—44, 47, 60, 63—65, 67, 71, 79, 81, 99, 107, 113, 120, 121, 137, 138, 150, 151, 158, 161—163, 166, 167, 169, 173, 175, 178, 188—195, 197, 201, 204—208, 219
Հուսիկ 75, 77, 84, 85
Հուսիկ Մովսիսյան. տես՝ Մովսիսյան Հուսիկ
Հուստինոս 60, 62—63, 63
Հուստինիան 69
Հուստինիանոս 40, 42, 59, 79, 80
Հուրա 76
Հռանտ 76
Հռիփսիմե 20—22, 169—171, 183
Հռիփսիմեի տաճար 44, 54
Հռիփսիմեյանք 21, 22, 142, 143, 169, 182, 183
Հռոմ 17, 20, 115, 169, 170, 173, 190
Հռոմայեցիներ 190
Հռոմայեցիք 6

Հռովմեական 51
Հրաչե 74
Հրաչեայ 76
Հրատն 76
Հրեայք 173
Հրինսի Եէ 160
Հօրայ || Հօրոյ 76

— Ձորոթոր || Ձորոփոր 70

— Ղազր 157
Ղազար Փարպեցի 33, 57, 61, 187, 196, 221
Ղալինջաքար 218
Ղանուխ 217
Ղասիմ. տես՝ Աբուլ-Ղասիմ
Ղարաբուլախ 13, 14, 210
Ղարայազ 96, 221
Ղևոնդ 69, 84
Ղևոնդ Առեստեցի || Արեթեցի 78, 86
Ղևոնդ Մովսեսյան. տես՝ Մովսեսյան Ղևոնդ
Ղևոնդ յերեց «ի Վանանդայ» 61
Ղևոնդ պատմագիր 61
Ղևոնդ վրդ. 40
Ղզլ-Բիլիսա 15
Ղլտճյան Արսեն 50, 58, 61, 62, 83
Ղուկաս Ինճիճյան. տես՝ Ինճիճյան Ղուկաս
Ղունկիանոս 96
Ղվելի 89, 92, 93, 202
Ղվելեցի Սանանո. տես՝ Սանանո Ղվելեցի
Ղվելիս-ցիխե 93
Ղրտիլա 105, 106, 108, 109
Ղփչախ 220

— Ճակատի || Ճակատք 91
Ճաւախեթ 172
Ճելիշ 18, 19
Ճերեմ 183
Ճիհովը-Վշնասպ 62
Ճիճռում-Ասիմ 184
Ճղաւնգիտել 221
Ճղոնդիդեցի (վր.) 216, 221
Ճղոնդիդեցի Սիմեոն. տես՝ Սիմեոն Ճղոնդիդեցի
Ճղոնդիդի 221
Ճորոխ 101, 108

— Մաբուգի Փիլոքսենոս 48
Մագ 188, 190
Մագիստրոս Դրիդոր. տես՝ Դրիդոր Մագիստրոս
Մագոդ 189, 190
Մագուգեթ || Մագուգք 190
Մաթուսալա 45, 70
Մաթուսաղա 45, 65, 70
Մաիզան || Մաիժան 164
Մալատիա 197
Մալխասյան Ստ. 57
Մախտոց 61
Մակար 21
Մակեդոնացի Աղեքսանդր. տես՝ Աղեքսանդր Մակեդոնացի
Մակեդոնացիք 74, 76
Մահ՝ Սմբատայ վորդի 26
Մահկանաբերդ 222
Մահմեդ 114
Մահմեդական 184
Մահմետ 200
Մամա-Դավիթ 96
«Մամիգոն» 14
Մամիկոնէ 11
Մամիկոնէից Վասակ 62
Մամիկոնէից տէր 26
Մամիկոնէից եպիսկոպոս 50
Մամիկոնյան 69
Մամիկոնյան Մանվել (Մանուէլ) 75
Մամիկոնյան Մուշեղ 42—43, 43, 75
Մամիկոնյան Վահան 41, 57, 61
Մամիկոնյան Վասակ 62
Մամիկոնյան Վարդան 8—9, 11, 193
Մամիկոնյան Վարդան բդեշխ 32, 42, 43, 62, 63, 79
Մամիկոնյանք 75
Մամկուէնի 41—43, 69, 75
Մամկուէնք 75
Մամփալ 200, 201
Մամփալ Գուարամ. տես՝ Գուարամ || Գուրամ Մամփալ
Մայրագոմեցի Հովհան. տես՝ Հովհան Մայրագոմեցի

Մայրեգում 67
Մայրեգումեվի (վր.). տես՝ Մայրագումեցի
Մայրևան 70
Մեյրեվանեցի 46
Մայրեվանք 47, 70
Մայրեվենել (վր.) 46
Մայրոգում 67
Մայրոգումեցի 67, 68
Մայրովանք 67, 68
Մանադկերտ 39
Մանադկերտի ժողով 30, 31, 58
Մանանդյան Հակոբ պրոֆ. 209
Մանասագում ‖ Մանասգում 218
Մանավազյանք 75
Մանդլիս 13, 15, 194, 203, 210
Մանդղիք 14, 210
Մանդղյայ փոր 203
Մանդակունի 84
Մանդակունի Հովհան 54, 78, 86
Մանդակունիք 75
Մանիցգում 218
Մանիքեյացիք 39
Մանոել ‖ Մանվել Մամիկոնյան. տես՝ Մամիկոնյան Մանվել ‖ Մանուէլ
Մանուէլ կայսր 49
Մանուչար 207
Մանուչէ 222
Մաշտոց 40, 53, 60, 61, 69, 78, 84
Մաշտոց կաթ. 54
Մառ Նիկ. ակադ. 6—8, 53, 99, 100, 132, 133, 140, 178, 180, 184, 185, 198, 200
Մասիս 143—148, 175
Մասիք 146—148
Մաստոս 61
Մաստոց 40, 60, 61, 69, 78, 84
Մավրիկ կայսր 42—44, 63, 79, 80
Մաւթեոս ‖ Մաւթէոս Ուռհայեցի 120, 121, 222
Մաւիկյան Աղեքսանդր 49
Մաբ-Աբաս 142
Մարիամ Թագուհի 109, 138, 205, 206
Մարիամ Թագուհու վարիանտ 130, 133, 135, 137, 140, 177, 184, 185, 199, 214
Մարիամաշեն 109
«Մարիամ-Ջվարի» (վր.) 14
Մարմաշեն 107—109, 139
Մարմաշենցի Սոսթենես 73, 105, 109
Մարմարաշեն 109
Մարտոմդ՝ոփելի Անտոն. տես՝ Անտոն Մարտոմդ՝ոփելի
Մարտվիլի 221
Մարք 6, 74, 145
Մաքենացի Սոզոմեն. տես՝ Սոզոմեն Մաքենացի
Մաքսիմ Խոստովանող 71
Մաքսիմիոս 126
Մաքսուդյան Մեսրոպ 49, 111, 116
Մեդբևենք 143, 161, 162
Մեժեժ Գնունի. տես՝ Գնունի Մեժեժ
Մելիտ 192
Մելիտա 197
Մելիտին 192
Մելիք-Թանգյան Ներսես 50, 61, 62
Մելիք-Շահ սուլթան 216, 220
Մելիքսեթ-Բեկ Լ. պրոֆ. 7, 47—51, 54—57, 59, 65, 72, 98, 106, 109, 112, 114, 121, 123, 183, 197, 210—212, 221—224
Մելքաձի Մուրծդ՝աբեցի 106
Մելքիտենք 35
Մեխ 178
Մեծիբանք 52
Մենակյաց Անտոն. տես՝ Անտոն Մարտոմդ՝ոփելի
Մեհչանենով Իվ. ակադ. 181
Մեսխ 178
Մեսխենք 90, 93
Մեսխեցի 218
Մեսխենք 206
Մեսխք 28, 29
Մեսրոպ Մաքսուդյան. տես՝ Մաքսուդյան Մեսրոպ
Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյան. տես՝ Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ
Մեսրոպվ 117
Մեսրեցի 100
Մեսրէ 100
Մեսրէուլի 99, 100
Մեսչուլ Գեորգ. տես՝ Գեորգ Մեսչուլ

Մթաձմիդա ‖ Մթաձմինդա (Սուրբ Լյառ) 96
Մթաձմիդելի (Սուրբլևոնեցի) Ցեփիմիոս. տես՝ Ցեփիմիոս Մտաձմիդելի (Սուրբլևոնեցի)
Մժէժ 66
Միափորա 22
Մինդ 195, 197
Մինդան 151, 153, 169, 173—175, 188, 190, 194—196
Մինդան մանուկ 165—168
Մինդանդուխտ 160, 161, 175, 176, 191
Մինդդատ 160, 161, 175, 176, 191
Միուսուտա 74
Միջագետցի Անտոն. տես՝ Անտոն Մարտոմդ՝ոփելի (Մենակյաց) ‖ Միջագետցի
Միջագետք 78
Միջին Ներսես. տես՝ Ներսես Միջին
Միսո 78, 84
Միրդատ 160, 161, 175, 176, 191, 196, 197
Միքիան 28, 29, 151, 153, 169, 173—176, 185, 188, 190, 195, 197
Միքիան մանուկ 165—168
Միքիանաշվիլի Պ. 100
Միքվան 151, 153
Միքայել [Ասորի] 31
Միքայել կաթ. վրաց 108, 112, 115—117
Միքայել կայսր 24
Միքայել հրշտ. 49
Միքայել յերից 126
Միխիթար Այրիվանեցի 131
Միխիթար Անեցի 130, 131
Միխիթար Գոշ 49
Միխիթար Սեբաստացի 26
Միխիթարյան 101
Միխիթարյան Աբել 61
Միխիթարյանք 49, 131
Մհեր 197
Մոգվիթա (վր.) 191
Մոզեստոս 55
Մոհամեդ 201
Մոշալի 137
Մոսկվա 27, 176
Մովական 144, 147, 166, 168
Մովականք 143
Մովկան 144, 165, 166, 168
Մովկանք 143
Մովսես Խորենացի 38, 41, 61, 76, 142, 143, 176, 178, 180, 182
Մովսես Կաղանկատվացի 51, 52, 209
Մովսես Յեղիվարդեցի (Եղիվարդեցի) 16, 43, 44, 63, 64, 78, 79, 86
Մովսես Յուրտավացի 37, 52—54
Մովսեսյան Դավոնդ 211
Մովսիսյան Հուսիկ 50, 95
Մորիկ 42—44, 63, 79, 80
Մուհամեդ 114
Մումեզ 201
Մումէ 200
Մուշել. տես՝ Մուշեղ
Մուշել [Սլոպիրեցի]. տես՝ Մուշեղ Սլոպիրեցի
Մուշել Մամիկոնյան. տես՝ Մամիկոնյան Մուշեղ
Մուշեղ 137
Մուշեղ Սլոպիրեցի 78, 79, 86
Մուսել 78
Մուսիլի (վր.) 84
Մուսկելի (վր.) ‖ Մուսկեցի 84
Մուսուլի (վր.) 79
Մուրիկ 65
Մուրվան Խուլ 195
Մտբևվարի (վր.) 87, 89, 202. տես՝ Տբևթցի
Մրովելի (վր.) 133, 140, 142, 184. տես՝ Ռուխանցի
Մրուան 151—153
Մցխիթ (վր.) 122. տես՝ Կրատեր
Մցխեթ 22, 23, 28, 29, 115, 151, 154, 157, 158, 164, 165, 169, 172, 173, 175, 176, 191, 192, 197
Մցխեթա 169
Մցխեթացի 36
Մցխեթցի 155
Մցխիթա 156, 164

— Ցաբեթ 143
Յակոբ. տես՝ Հակոբ
Յակոբ Կարնեցի. տես՝ Հակոբ Կարնեցի

Յակոբոս Սանահնեցի. տես՝ Հակոբոս Սանահնեցի
Յակովբոս Տարեան. տես՝ Տարեան Հակովբոս
Յայա Անտիոքացի 211
Յաման 143
Յարութիւնեան Սէթ. տես՝ Հարութիւնեան Սէթ
Յափեա || Յափետ 74
Յերբայեցի 150
Յեգերացիք 161
Յեզերք 143, 154, 161, 162, 168
Յեզիդ-Բոզիդ 69
Յեզիդ-Բուզիդ 59
Յեզիդ [Ալի-. տես՝ Ալիլ Յեզիդ
Յեզիտ-Բուզիդ 60
Յեզտիբուզիտ 69
Յեղը Նիգայեցի 38, 44, 46, 56, 65, 69, 78, 80, 85, 86, 116
Յեկեղեց 136, 137, 151, 189
Յեկեղեցւոյ գաւառ 35, 69, 137, 205
Յեղիշե 47, 60, 61
Յեղիվարդեցի 85
Յեղիվարդեցի Մովսես. տես՝ Մովսես Յեղիվարդեցի
Յեղվարդ 44, 47, 69
Յեպիսկուբա Թեոդորոս. տես՝ Թեոդորոս Յեպիսկուբա
Յեպիսկան Կիւրղեացի 71, 87—89
Յեռայա մարգարէ 91
Յեսայի. տես՝ Եսայի Մարմարէ
Յեվագր 79
Յեվդոմիանոսք 122, 123
Յերասխ 168
Յերեմիա մարգարէ 91
Յերկաթաձոր. տես Երկաթաձոր
Յերկար Յեփրեմիոս. տես՝ Յեփրեմիոս Յերուսաղեմացի
Յերնչակ՝ հայր Շիրոյ 149
Յերուսաղեմ 17, 20, 39, 52, 53, 57, 99, 106, 107, 115, 126, 149, 154, 169, 173, 222
Յերուսաղեմացի Յեփրեմիոս. տես՝ Յեփրեմիոս Յերուսաղեմացի (Յերկար)
Յերվանդ մեծ 155, 182
Յերվանդ Սակավակեաց 74, 76
Յեփրեմիոս Ասորի (Սուրբ Հոգեհանեցի) 102, 103, 105, 109, 122, 139
Յեփրեմիոս Յերուսաղեմացի (Յերկար) 72, 73, 105, 106, 109, 112, 139
Յեփրեմ Ասորի 177
Յիպոխրուդիտ 40, 60
Յիսուս. տես՝ Հիսուս
Յոբ 21
Յովհէ 175. տես՝ Հովնէ
Յովհան. տես՝ Հովհան
Յովհաննէս. տես՝ Հովհաննես
Յովսէփ. տես՝ Հովսեփ
Յովսէփեան Գարեգին. տես՝ Հովսեփեան Գարեգին
Յուդա. տես Հուդա
Յուսիկ ա. ե. տես՝ Մովսէսեան Հուսիկ
Յուստինեան. տես՝ Հուստինէան
Յուստինեանոս. տես՝ Հուստինէանոս
Յուսուփ 93, 94

— Նաբղիկեցի (վր.) || Նաբղիկեցի 36
Նաբոկա 36
Նաբուքոդոնոսոր 149, 220
Նագիանզեն 197
Նագիանզեն Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Աստվածաբան
Նախիդուբէ (վր.) 14, 217, 221
Նախիջեան [Նոր-. տես՝ Նոր-Նախիջեան
Նախիջեանցիք [Նոր-. տես՝ Նոր-Նախիջեանցիք
Նախջաւան || Նախճեան 155
Նաշղիկեցի (վր.) || Նաշղիկեցի 36
Նասր 191
Նաբղոկա 36
Նաբղոկացի Փիլոքսենոս. տես՝ Փիլոքսենոս
Նաւոր Դանիացի 169
Նեբրոթ 143, 145—147, 178, 190
Նեբրոթյան 153
Նեբրոթյաններ 190
Նեբրովթ 145—147
Նեբրովթցիք 189
Նեկտար Սեբաստ. տես՝ Սեբաստոս Նեկտար
Նեկրեսեցի Աբիբոս. տես՝ Աբիբոս Նեկրեսեցի
Նեստոր 35, 39, 54, 66, 107
Նեստորականք 17, 40, 46, 60, 79, 83
Ներջապուհ || Ներջապուհ 39, 40, 50, 58—60, 69
Ներսես 69, 85
Ներսես. տես՝ Ներսես
Ներսեհ Իշխան Գարեթցիանից 26
Ներսեհ Կամսարական 86
Ներսես Ակինյան. տես՝ Ակինյան Ներսես
Ներսես Աշտարակեցի 58, 60
Ներսես Արտաբակեցի 78, 85
Ներսես Իշխան Կախից 137, 195
Ներսես Իշխանցի 46, 67, 68, 78, 80, 86, 100, 101, 116
Ներսես Կամսարական 79
Ներսես Մելիք-Թանգյան. տես՝ Մելիք-Թանգյան Ներսես
Ներսես Մեծ 21, 41, 77, 175
Ներսես Միջին 32, 35—37, 39, 40, 47, 48, 50, 57
Ներսես Շնորհալի 49
Ներսես Սարգիսյան. տես՝ Սարգիսյան Ներսես
Ներսէս. տես՝ Ներսես
Ներսիանի 195
Ներքին Բարթլ. տես՝ Բարթլի Ներքին
Նի անիա 206, 207
Նիւսիոր || Նիւսիորա Դվինեցի 22, 169, 172
Նիգաեցի (վր.) || Նիգայեցի 85
Նիգայեցի Յեղը. տես՝ Յեղը Նիգայեցի
Նիկանոր || Նիկանորա 74
Նիկանովը 76
Նիկիա ժողով 22
Նիկիտա Մարթատ 126
Նինոծմիդա 183
Նինուեցիք 92
Նիսիոր Դուինայ 169
Նիսիորա Դուինայի 172
Նշան[Սուրբ-. տես՝ Սուրբ Նշան Հաղբատի
Նոյ 72—74, 143
«Նոյեմակ» 55
Նոսատ 157
Նոր-Նախիջեան 116
Նոր-Նախիջեանցիք 116
Նոր-Ջուղա 65
Նոր-Բազաք 170
Նորաբերդ || Նորբերդ 218
Նորայր 74, 76
Նուաբար 74
Նունե 13, 18—20, 22, 125, 140, 169, 170, 172, 174, 182, 183
Նուսատ 157

— Շագրեանդ 155
Շակի 196
Շահազիզ Յերվանդ 116
Շահինշան || Շահինշահ 188
Շահումյան [գյուղ] 197
Շամայ յերկիր || Շամի 166
Շամիրամ 74
Շամշոյտ 151, 153, 174, 196, 207
Շամշոյտէ 209, 216
Շամշուլդե 212
Շապուհ 75, 93, 107
Շապուհ Բագրատունի. տես՝ Բագրատունի Շապուհ
Շաւարդ 74
Շավշ 216
Շավշեթ 205, 208, 209
Շավշեթցի 216
Շավշք 208—209
Շաւարդ 76
Շաւշեթ 208
Շաւրեբերդ 18, 19
Շաբ [Բասրէ- 162
Շաբրաբէյան Դ. 183
Շարուր || Շարուր 91
Շարվան 217, 220
Շարվան [Բասրե- 165
Շարվան [Բարան- 164
Շաքէ 26
Շելեուր 198
Շիդա Բարթլի (վր.). տես՝ Բարթլի Ներքին || Շիդա (վր.)
Շինող Դավիթ. տես՝ Դավիթ Շինող
Շիրոշ || Շիրաշ 149
Շիրակ 94, 139, 155, 182, 211
Շիրակավան 155
Շիրիմք 204, 211
Շիրվան 137

Շղուեր 195
Շմռւել 84
Շնորհալի Ներսես. տես՝ Ներսես Շնորհալի
Շոթա՝ Գրիգորի վորդի 217
Շոլավեր 195
Շողակաթ 44, 69
Շուայ (վր.) 37, 39
Շուլասվա 218
Շուլավեր 195
Շուլկաթ 44, 69
Շուշանիկ 7—13, 15, 21, 22, 37, 193 194, 197
Շուշի 50
Շուղա 200
Շումեր 179

— Ոլթի 204, 216, 218
Ոլթիս 138
Ոլոժպիագա 76
Ոձնեցի Հովհան. տես՝ Հովհան Ոձնեցի
Ոձուն 94
Ոձրեխ 157, 161
Ոձրեխեցիք 157
Ոշական 44, 69
Ոշկ 101
Ոշկեցի Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Ոշկեցի
Ոչորմի 168
Ոսկեթ 158, 161, 164, 188, 197, 220
Ոսեր 155—157, 160—162, 175, 192
Ոսիկ 75, 77, 84
Ոսկյան Համազասպ 49
Ոսք 155—158, 161, 162, 175, 188
Ոբբելյան Աբուլեթ 216, 222
Ոբբելյան Լիպարիտ 201, 205, 206, 208, 216
Ոբբելյան Սահակ 12, 65, 93, 98, 130, 131, 221, 222
Ոբբելյաններ 221
Ոբբնիթ 182
Ոբդանք ‖ Ոբդունիք 75
Ոբեթ 144, 145
Ոբթան 75, 77, 84
Ոբիգեններ 79
Ոբմիզդ 188
Ոբուսաուներ (վր.) 79, 85
Ոխրեթ 208
Ոբբոմճեղիբվիլի – Մերեբրյակով. տես՝ Մերեբրյակով
Ուեթմիս 78, 84
Ուեթմիսեցի 85
Ուեթմիսեցի Իսրայել. տես՝ Իսրայել Ուեթմիսեցի
Ուլեպորեթա ‖ Ուլոպորեթ 23
Ուխտանես 12, 14, 16, 17, 47, 53, 117, 118
Ուխտիք 204, 216, 222
Ուկիսաձև Գաբրիել. տես՝ Գաբրիել Ուկիսաձև
Ուղթիք 138, 204, 216, 218
Ուղկեցի 84
Ուղկեցի Իսահակ. տես՝ Իսահակ Ուղկեցի
Ունձրեխով 157, 161
Ուշական 44, 69
Ուշակով 13
Ուջարմա 174, 192
Ուջարմացի ‖ Ուջարմեցի Սաղոմե. տես՝ Սաղոմե Ուջարմացի ‖ Ուջարմեցի
Ուջարմո 161, 192
Ուջարմոյեցի Սալոմե. տես՝ Սալոմե Ուջարմոյեցի
Ուռհա 192
Ուռհայեցի Մատթեոս. տես՝ Մատթեոս Ուռհայեցի
Ուրբանթա 172
Ուրբանիս 172
Ուրբանոպոլիս 23
Ուրբնիթ 172
Ուրբնիս 112, 124
Ուրմիզդ 193
Ուփլիսցխե ‖ Ուփլիս-ցխիէ 202, 209, 210
Ուփրեթ 213

— Զոր 52
Զորզ 11, 12
Զորզուանել 12
Զոքթ 42
Զոքթ Վարդան 62
Զուբինով Դ. պրոֆ. 98, 119
— «Պաթմոթին» 71—73
Պալճյան Աղեքսանդր 6
Պահլավունի 109
Պահլավունի Բահրամ 187
Պահլավունի Գրիգոր 109
Պահլավունի Վահրամ 109, 187
Պահոզ Հովհան. տես՝ Հովհան Պահոզ
Պաճույճ 74
Պայճոյճ 76
Պանբարիբդ ‖ Պանրի բերդ 93
Պապ 75
Պապնիկի 78, 84
Պապրանտաս 83
Պապրանտոլ (վր.) 85
Պապրանտյան յերկիրը 80
Պասկևիչ 13
Պատեր 74
«Պատմոթին» 72—73, 77, 88, 105
Պատկանյան Ք. պրոֆ. 130, 132, 178
«Պատմոթան» 73
«Պատմոթին 71—73
«Պատմութիւն Վրաց» 129, 130—132, 140
«Պատմություն Բարթլայ» 129
Պարեետ 76
Պարթև Գրիգոր 21, 52, 95, 189
Պարթև Սահակ 11, 57, 61, 72
Պարթևացի Գրիգոր 34. հմմ. Գրիգոր Պարթև
Պարթևք 6, 74—76, 154, 196
Պարխար ‖ Պարխարյան յերկիրը 157
Պարոյր 76
Պարսիկ ‖ Պարսիկներ Պարսիկք 6, 11, 33—35, 37, 39—41, 43, 44. 57, 59, 60, 62—65, 75, 77, 79, 107, 137, 148, 149, 152, 154, 158, 160, 163—168, 174, 175, 188—194, 196, 207, 208, 217, 220, 224
Պարսկաստան 63, 150, 190, 192, 193, 207
Պարտավ 52, 166, 175, 196, 217
Պաւղոս Տարոնեցի. տես՝ Պողոս Տարոնեցի
Պեւժավր Սյունեցի 174
Պեռեբրուդ 216
Պետրոս Թափիչ 36—38, 40, 48, 55, 57, 79, 104, 107, 108, 111, 113, 115—117
Պետրոս կաթ. Հայոց 204
Պետրոս [Սիսեան-կաթ. Վրաց 137
Պետրոս Սյունյայ 59, 117, 118
Պետրոս քահանա 190
Պերկիսո 77, 84
Պերոզ 35, 48, 54, 166, 174, 175, 189, 195
Պերոժ Ավբիսվնեցի 174
Պերոժավր Սյունեցի 22, 174
Պերոժկափուր 189
Պղնունիք 75
Պլինիուս 178
Պողոս Տարոնեցի 49
Պոնտոս 189
Պոնտոսի ծով 144, 145, 189, 196
Պոխամ 76
Պոտղեմեոս 178
Պրիամ 74
Պրոկղ 55
— Ջազիրեթ ‖ Ջազիրք 166
Ջալալյանց Մարգիս 14, 212
Ջալա 180
Ջանաշվիլի Մ. պրոֆ. 13, 176, 184
Ջավախիշվիլի Իվ. պրոֆ. 6, 8, 9, 10, 12—15, 20, 22—25, 27, 31—33, 47, 62, 63, 66, 89, 90, 93, 96, 97, 100, 103, 109, 119, 122, 124, 136, 139, 140, 142, 176—178, 180, 181, 186, 187, 197—199, 209, 211, 213—216, 221. 222
Ջավախեթ 23, 138, 159, 160. 172, 195, 201, 202, 204, 205, 209, 218
Ջավախք 16, 17, 23. 109, 138, 159, 160, 172, 175, 195, 201, 202, 204, 205, 209—211, 218
Ջաւախեթ 159, 175
Ջափար 202, 205
Ջափար՝ վորդի Աբրահամի 26
Ջիքաց յերկիրը ‖ Ջիքեթ 137
Ջոջիկ 11
Ջուանբեր 129, 132, 186, 188, 189, 191
Ջուանշեր 129, 132, 133, 136, 140, 185—187, 189, 191
Ջուանշեր Վասպուրականի 188, 189
Ջուանշերյան 133, 136, 140, 185. 196 198, 199

Ջուղա [Նոր-. տես՝ Նոր-Ջուղա
Ջվաբխա 196, 197

— Ռամա 196
Ռան 10, 12, 114, 165, 166, 168, 175, 188, 193—196, 201, 205
Ռանք 143, 205
Ռապատ 172
Ռապատցիք 172
Ռասխ 168
Ռատ 203
Ռաքայիլ տիկին (Թագուհի) 136, 137
Ռեխա 15
Ռեխի 161
Ռեվ 162, 168, 174, 185, 188
Ռեվյան 176
Ռիշա 195
Ռիփատ 74
Ռշտունի 85, 86
Ռշտունիք 46, 75, 78, 79, 85, 197
Ռոմանոս կայսր 138, 205
Ռոստակն 77, 84
Ռուբս 112, 124
Ռուբսեցի Լեոնտիոս. տես՝ Լեոնտիոս Ռուբսեցի
Ռուժյանցեվ 176
Ռուժյանցեվյան վարիանտ 176
Ռուսթավ 14, 216

— Սաբա 100
Սաբել 40
Սաբելիանոս 39
Սաբելիոս 40
Սաբինին Մ. 7, 9, 10, 25, 26, 90, 97, 105, 106, 111, 119, 124, 127, 184, 214
Սաբուր 75, 107
Սագարնջո 183
Սագդուխտ 188, 196
Սալոմե Ուջարմացի 22, 168, 169, 174, 175
Սակդուխտ 196
Սակուրեթ 211
Սաակ 84
Սահակ 84
Սահակ ամիրա 24, 25, 200, 201
Սահակ՝ Հայոց Մեծաց կաթ. 34
Սահակ՝ յեղբ այր Գուարամ 137
Սահակ Պալթև 11, 38, 40, 41, 55, 57, 61, 62, 71, 75, 78, 85, 107
Սահականույշ 11
Սահակդուխտ 188, 196
Սահառունի Դավիթ 79, 85, 86
Սահառունի 75
Սաղիբխանձն Արսեն 215
Սամառայ 26
Սամարիա 24, 26
Սամոել 84
Սամոել Արտազեցի. տես՝ Սամվել Արտազեցի
Սամոել Մուսլեցի. տես՝ Սամվել Մուսլեցի
Սամշվիլդի 14, 151, 153, 175, 205, 212, 216, 217
Սամշվիլդեցիք 205, 207, 208
Սամղուլա 14
Սամսար 109
Սամվել Անեցի 58, 93
Սամվել Արտազեցի 78, 86
Սամվել մոնոզոն 190
Սամվել Մուսլեցի 77
Սամչխան 28, 29, 93, 157, 202
Սանահին 213
Սանահնեցի Անանիա. տես՝ Անանիա Սանահնեցի
Սանահնեցի Հակոբոս. տես՝ Հակոբոս Սանահնեցի
Սանանո Ղևվեյեցի 106
Սապիտաղճ ‖ Սապիտխախո ‖ Սապիտախչո 15
Սասան 162
Սասանյան 164
Սասանյանք 165, 174
Սավագնա 74
Սարակինոս 202
Սարանդ 208, 216
Սարարադ 176
Սարգիս ս. 49, 116, 117
Սարգիս Ջալալյան. տես՝ Ջալալյան Սարգիս
Սարգիս Սուբուլ 114
Սարգիս՝ Սուբուլի վորդի 113—115
Սարգիս՝ Սուբուլյան վորդի 111, 112
Սարդիս փակակալ (լուսաբար) 58, 107
Սարդիսյան Ներսես 101
Սարդսի վիայարան 116
Սարկավագ վարդապետ 219, 222, 223
Սարկինող 184
Սարկինողներ 92, 201
Սարնիափոր 169
Սարոնի 79, 85
Սաւսէբ 76
Սափարա 28, 29
Սափարացի Արսեն. տես՝ Արսեն Սափարացի
Սափուբս ‖ Սափուբցլե 172
Սաուբմագ Ծադիեցի 77, 84, 153
Սեբաստացի Մխիթար 26
Սեբաստիա 120
Սեբեոս 34, 54—56, 61, 64, 65, 67, 130
Սեդրակյան Արիստակես 104
Սելևկոս Նիկատոր 74, 76
Սեմ 74, 177
Սենեքարիմ 121
Սենեքերիմ 138
Սենիքերիմ 109, 139, 205, 206
Սեն-Մարտեն 109
Սերեբրյակով-Ոքրոմճեդլիշվիլի 176, 180
Սեվ ծով 144, 224
Սեվերբոս 38
Սեվերոս 36, 38, 48, 107
Սեվորդի [Սողոժոն. տես՝ Սողոժոն Սեվորդի
Սիդէթ ‖ Սիդոն 189
Սիմեոն Լոգոթետոս 56, 142
Սիմեոն Ձո՝ոնդլիդեցի 215
Սիմեոն Չարաչիտ 36
Սինդ ‖ Սինդացինեք 190
Սիոն Աստենի 24
Սիոն Սամշվիլդեցի 212
Սիոնի ի Շամշոյտէ 196
Սիսական 12, 65, 131, 221
Սիվնիելթա (վր.) 69
Սիրիացինեք 53
Սկակուրեթ 151
Սկայորդի 76
Սկաբիովտացի Հուդա. տես՝ Հուդա Սկաբիովտացի
Սկաբովտացի 17
Սկվիրեթ 151, 203
Սկլա 124
Սկուտրեցի 16, 17
Սկուտրի 16, 17
Սղնախ 182, 183
Սմբատ 85
Սմբատ Բագրատունի. տես՝ Բագրատունի Սմբատ
Սմբատ Բյուրատյան. տես՝ Բյուրատյան Սմբատ
Սմբատ Խոստովանող 89, 91—94
Սմբատ Կարնեցյան իշխան 207, 208, 211, 212
Սմբատ մարզպան 52
Սմբատ Շաքէոյ 26
Սմբատ սպարապետ 26
Սմբատ՝ վորդի Դավթի 133, 135—137, 139, 205, 211
Սմբատ Տլեղերակալ 201—203, 210, 211
Սմպատ Թագ. 212
Սյունական Հովհան. տես՝ Հովհան Սյունական
Սյունեցի Պետրոժավը ‖ Պետրոժավը. տես՝ Պետրոժավը ‖ Պետրոժավը Սյունեցի
Սյունեցիք 39
Սյունիք 12, 21, 26, 38, 45, 54, 57, 59, 60, 65, 69, 79, 91, 131, 137, 188, 189, 202, 211
Սողոմէ 168, 174, 175
Սողոժոն իվաստուն 36, 136
Սողոմոն Մաքենացի 51
Սողոժոն Սեվորդի 25
Սոմխիթ 4, 20, 21, 23, 26, 28, 30, 34—39, 41—44, 46, 47, 64, 65, 75, 77—81, 91—93, 104, 106, 113—115, 136, 137, 149—151, 153, 156, 158—170, 172, 173, 175, 177, 178, 182, 188—190, 192—195, 200—203, 208, 216—220
Սոսթենես 106—108
Սոսթենես Մարմաշենցի 73, 105—108, 112
Սոփի [Սուբբ- 101, 121. տես՝ Սուբբ-Սոփի
Սոփրա ս. 42, 60, 63, 79
Սուբուլ ‖ Սուբուլի ‖ Սուբուլյան 111—116

Սուլա 206
Սուքիյան Աբրահամ 180
Սումբաթ. տես՝ Սմբատ Խոստովանող
Սումբատ Բագրատունի. տես՝ Բագրատունի Սմբատ
Սումբատ Բյուրատյան. տես՝ Բյուրատյան Սմբատ
Սումբատ՝ վորդի Դավթի. տես՝ Սմբատ վորդի Դավթի
Սումիր 179
Սուր 76
«*Սուրբ Թեոդորոս*» 47
«*Սուրբ Նշան*» *Հաղբատի* 212, 223
«*Սուրբ Սոփի*» ‖ *Սոփիա. տես՝ Սոփի* ‖ *Սոփիա*
Սուրբգիսնեցի Գևորգ. տես՝ Գևորգ Ա-թոռնեցի
Սուրբգիսնեցի Յեփրեմոս. տես՝ Յեփրեմոս Ա-թոռնեցի
Սուրեն 69
Սուրեն Լշման 79, 85
Սուրեն մարզպան 42, 62
Սուրենյանք 75
Սուրմակ 84
Սպանան 114—116
Սպանդիատ 150
Սպեր 190, 193, 218
Ստեր 189
Սվան ‖ *Սվանք* 178
Սվիրենն 79
Ստեփան Տլեթցի 87, 89, 90, 220
Ստեփանի Մարեվարի 87, 89, 202
Ստեփանոս Գաղթականից 45
Ստեփանոս Որբելյան. տես՝ Որբելյան Ստեփանոս
Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ 30, 55, 56, 58, 60—62, 65—68, 93, 138, 209—211
Ստեփանոս [*Տլեթցի*] 222
Ստիթատ Նիկիտաս. տես՝ Նիկիտաս Ստիթատ
Ստոլո 79
Ստրաբոն 179
Ստուդիտ Թեոդոր տես՝ Թեոդոր Ստուդիտ
Ստուդիտ Նիկիտաս. տես՝ Նիկիտաս Ստիթատ
Սքանչելագործ Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Սքանչելագործ

— **Վ**ազգեն 11, 21, 193, 194
Վասդեն 194
Վասքեն 193, 194
Վարսքեն 21
Վախթանգ ‖ *Վախտանգ Գորգասալ* 117, 133, 140, 185—193, 195, 196, 199
Վախուշտ 12—15, 197
Վախտանգ գ. թագ. 130
Վախտանգի արխ 14
Վախտանգյան [*գրադարան*] 135
Վահան Մամիկոնյան. տես՝ Մամիկոնյան Վահան
Վահրամ Պահլավունի. տես՝ Պահլավունի Վահրամ
Վաղարշ 79, 85
Վաղարշ 79, 85, 86
Վաղարշապատ 12, 14, 48, 50, 52, 54, 58, 61, 95, 101, 120
Վայձոր 91
Վայոց ձոր 26, 61, 91, 202
Վանական վարդապետ 49
Վանանդ 61, 91, 155, 209
Վանդի 91
Վանք Տփղիսի 98
Վաշդաղրշ 150
Վաշտակ 74, 76
Վաշտաշար 150
Վաչեաձե Աբսեն 112
Վասա 75
Վասակ Մամիկոնյան. տես՝ Մամիկոնյան Վասակ
Վասակ Վայոց-ձորոյ 26
Վասիլ կայսր 137, 138, 204, 205
Վասիլ Կեսարացի. տես՝ Բասեղ Կեսարացի
Վասպուրական 21, 43, 69, 91, 93, 137, 180, 188, 189, 194, 202, 211
Վարազ-Բակուր 188, 207
Վարազ-Բաբար 175, 176
Վարանխոսրով-Թանդ Վախտանգ 188
Վարբակ 151, 152
Վարբակես 152
Վարդան 69
Վարդան Մամիկոնյան. տես՝ Մամիկոնյան Վարդան
Վարդան պատմիչ 55, 117, 130, 131, 196, 211, 220, 222
Վարդանանք 48, 61
Վարդենի 11
Վարդաբակուր 188, 196
Վարդաբարք 175
Վարդավարդ 137
Վարդաքար 208
Վարդատ 75
Վարն Խոսրով-Թանդ 188
Վասա 205
Վիրք (→ *Վրաց*) 4, 5, 10—13, 16—18, 20, 21, 23, 27—31, 33, 34, 36, 37, 47—50, 52—54, 56, 57, 59, 62—64, 71, 93, 108, 115, 117, 118, 131, 133, 135, 137, 140, 148—154, 156—162, 164, 165, 173, 175, 184—186, 188, 190, 191, 194, 196, 197, 199, 200, 207—209, 211, 214, 216, 218, 219, 222
Վկայասեր Գրիգոր ‖ *Գրիգորիս. տես՝ Գրիգոր* ‖ *Գրիգորիս Վկայասեր*
Վշնասպ [*Ձիհովր-* 62
Վոսկեբերան Հովհան. տես՝ Հովհան Վոսկեբերան
Վորտանես 79
Վռամշապուհ 77, 84
Վստամ 74, 76
Վստամակար 76
Վստամակար 76
Վրաստան 4, 6, 7, 12—15, 25, 89, 90 96—98, 102, 105, 111, 117, 119, 124 127, 142, 180, 181, 184, 187, 197, 199 209, 210, 213, 214, 224
Վրաստան արևելյան 197
Վրաստան արևմտյան 93, 196
Վրացիք 3—5, 17, 19, 22—25, 32, 33, 37, 47, 49, 50, 55, 56, 58, 60, 61, 71, 72, 79, 87—90, 93, 95—97, 101, 102, 105, 106, 109, 112, 119, 122—127, 129—131, 136, 138, 139, 143, 149—155, 157—162, 164, 165, 175, 176, 180—183, 192, 197, 198, 201, 211, 213, 217
Վրաց-դաշտ 12, 14
Վրթանես 75, 77, 84, 85
Վրթանես Օյունյաց 79
Վրթանես Քերդող 52, 53
Վրկան 52, 137
Վրոյ 161

— **Տ**աբարի 24
Տայուշ 222
Տայք 12, 44, 68, 69, 105, 123, 136, 157
Տաշիր 14, 69, 70, 91, 94, 151, 152, 195, 201, 211, 222
Տաչյան Հակոբոս 49
Տաո 69, 137, 157, 196, 205, 210, 216, 220, 221
Տաուրատափ 96
Տաուրոտափ 221
Տախս-կոբի 193
Տավուշեցի Հովհաննես. տես՝ Հովհաննես Տավուշեցի, Վանական վարդապետ
Տարոն քաղաք 189
Տարոն 39, 43, 49, 58, 60, 62, 67, 196
Տարոնեցի Պատրոս ‖ *Պողոս. տես՝ Պողոս Տարոնեցի*
Տարոնեցի Ստեփանոս. տես՝ Ստեփանոս Տարոնեցի
Տաւուշ 222
Տլեթ 87, 89, 202
Տլեթցի 87, 90
Տերունական 218
Տերունական 218, 222
Տեր-Մինասյան Ներսես 48, 58, 223
Տեր-Միքելյան Արշակ 58
Տեր-Մկրտչյան Գալուստ 48, 56, 57, 59, 65
Տեր-Մկրտչյան Կարապետ 6, 48, 52, 54, 57
Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ 65
Տիեզերական Սմբատ. տես՝ Սմբատ Տիեզերական
Տիգրան 74, 76
Տիգրան արքայազն 158, 159
Տիգրին 74
Տրդրին արքայազն 159
Տիմոթեոս Կուզ 36, 38—40, 48
Տիտան 74, 75

Տիրառճեցի Քրիստափոր, տես՝ Քրիստափոր Տիրառճեցի
Տլրթ ‖ Տլրթիթս 148
Տիրնճան 6
Տյուբացի Դորոթեոս. տես՝ Դորոթեոս Տյուբացի
Տովարածատափ 96
Տոտրուս 79, 85
Տորք-Անդիզ 213
Տուվիծ. տես՝ Կոնստանդին Տուվիծ
Տվարածատափ 96, 221
Տրապիզոն 138, 204
Տրդատ 189
Տրդատ Մեծ 20, 21, 23, 41, 75, 164, 166—169, 171—176, 181, 188—190
Տրդատես 166
Տփլիս 176
Տփղիս ‖ Տփղիս 12—14, 21, 24—26, 34, 71, 94, 96, 98, 175, 176, 194, 200, 202, 205, 207, 208, 216, 217

— Ր[վ] 168
Րէվ 174
Րկընիս-Ուելի 160, 182

— Ցնլ 159
Ցիլիս 158
Ցուրտաւ 10—15, 21, 37, 54, 194, 197

— Փադրոն 203, 204, 208
Փանասկերտ 74
Փաոս 74
Փառանջոմ 152
Փառավազյանք 75, 152, 153, 162, 165
Փառավանա ‖ Փառավիա 172
Փառնակ ‖ Փառնաս 76
Փառնաջոմ 151 - 153
Փառնավազ 74, 76
Փառնավազ ա. թագ. 150, 151, 180, 181
Փառնավազ սպարապետ 160
Փառնաւայ 172
Փառնեվազ 74
Փառներսեհ ‖ Փառներսեհ 77, 84, 85
Փառնուաս 76
Փավստոս Բյուզանդ 178
Փարաբորոտ 148, 149
Փարխոսոս 155
Փարշօրոտ 148
Փարպեցի Ղազար. տես՝ Ղազար Փարպեցի
Փարսման 21, 160, 161, 176
Փարսման 176, 193
Փարսման Ավազ 150
Փարսման Արմազեցի 155
Փարվան 109
Փարվանա 182
Փարցխես 216
Փերաձե Գ. 97
Փերոզ 175
Փիլաքսոն 40
Փիլաքսոս 36, 69
Փիլիպպե 76
Փիլիպպոս Սյունյաց 26
Փիլիստիացիք 137, 138
Փիլիքսենոս 69
Փիլոքսենոս 40, 48, 69
Փոկա կայսր 44
Փրանգեթ 220
Փրանկ 182
Փրանկաստան 220

— Քաղխոսպո 149
Քալագիր 14
Քաղկեդոն 17, 40, 45, 46
Քաղկեդոնականություն 22, 66
Քաղկեդոնի ժողով 32, 33, 36—40, 42, 46, 48, 52, 62, 64—68, 78—80, 104
Քաղկեդոնիկ (Քաղկեդոնական) 17, 33, 43, 47, 53, 58, 66, 73, 93, 97, 224. հակա-քաղկեդոնիկ 17, 47, 57, 93, 224
Քամ 74, 177
Քաջատուն 155
Քասրե Շար 162
Քասունի Յեղիա 132
Քավազին ‖ Քավազիններ 218
Քավազն 208
Քարաբնեցի ‖ Քարափնեցի Հակոբ. տես՝ Հակոբ Քարաբնեցի
Քարթամ 153, 155
Քարթլ 157, 202
«Քարթլայ [Պատմություն]» 129
Քարթլի 4, 10, 11, 13, 18, 21, 24, 28—30, 34, 37, 39, 47, 96, 108, 115, 133, 135—137, 140, 148—155, 157, 158, 160, 162, 164—166, 168, 169, 173, 174, 176, 179, 188, 190—195, 197, 199, 200—203, 207, 208, 219
Քարթլի Ներքին ‖ Շիդա (վր.) 161
«Քարթլիս Մոքցևա» 18
«Քարթլիս Ցխովրեբա» ‖ «Քարթլիս Ցխորեբա» ‖ «Քարթլիս Ցխօրէպա» 129, 130, 131, 133, 135, 137, 140, 142, 176, 177, 184, 185, 213, 214
Քարթվելներ 138, 143, 183, 185, 192
Քարթլոս 144, 145, 147, 151, 176
Քարթլոսյաններ 149
Քասսե-Շաղվան 164
Քեկապոս 148, 149
Քեսոր 75
Քեսորական ծնունդք 76
Քերդող Գրիգոր 52. տես՝ Գրիգոր Քերդող
Քերդող Մաթուսաղա 45. տես՝ Մաթուսաղա
Քերդող Մովսես 41. տես՝ Մովսես Խորենացի
Քերդող Պետրոս 40, 60. տես՝ Պետրոս Սյունյաց
Քերդող Վրթանես 53. տես՝ Վրթանես Քերդող
Քինձեր ‖ Քինձար 172
Քյուրդեր 144
Քոբայր 208, 213
Քոբեր 211
Քողին 208
Քոլագի 14
Քոլագիր 14
Քորբոնոպոլիս 23
Քուէ-Խոսրով 149
Քուիշ 207
Քուրդկայ ժորդի Գրիգոր 26
Քվախրելի 209
Քվիշ 257
Քրամ-Խուաբ-Բոր-Ջարդ 21
Քրիստափոր 28
Քրիստափոր Ապահունեցի 78
Քրիստափոր Տիրառճեցի 38, 56, 78, 86
Քրիստոս 20, 22, 26, 28, 40, 43—45, 52, 54, 59, 60, 66, 78—80, 83, 92, 95, 98, 109, 114, 121, 169, 171, 173, 174, 179, 189, 194, 196, 202
Քրիստոլոգիա ‖ Քրիստոսաբանություն 17
Քրիստոնեական 193, 194
Քցիա 13, 14

— Ֆինկ Ֆրանց Նիկ. պրոֆ. 27
Ֆրանկստան 224

Տիրառճեցի Քրիստափոր; տես՝ Քրիստափոր Տիրառճեցի
Տիրք || Տիրքիա 148
Տիրճան 6
Տյուրացի Թորոքեոս. տես՝ Թորոքեոս Տյուրացի
Տովաբաժատափ 96
Տոտրուս 79, 85
Տորք-Անդնդ 213
Տուհիծ. տես՝ Կոնստանդին Տուհիծ
Տվարածատափ 96, 221
Տրապիզոն 138, 204
Տրդատ 189
Տրդատ Մեծ 20, 21, 23, 41, 75, 164, 166—169, 171—176, 181, 188—190
Տրդատեան 166
Տփիլիս 176
Տփխիս || Տփղիս 12—14, 21, 24—26, 34, 71, 94, 96, 98, 175, 176, 194, 200, 202, 205, 207, 208, 216, 217

— Ընէ[վ] 168
Րէվ 174
Րևընխա-Խեվի 160, 182

— Ցնլ 159
Ցնլիս 158
Ցուրտաւ 10—15, 21, 37, 54, 194, 197

— Փաղլոն 203, 204, 208
Փանասկերտ 74
Փաոս 74
Փառանձոմ 152
Փառավազյանք 75, 152, 153, 162, 165
Փառավանա || Փառավիա 172
Փառնակ || Փառնաս 76
Փառնաջոմ 151 - 153
Փառնավազ 74, 76
Փառնավազ ա. թագ. 150, 151, 180, 181
Փառնավազ սպարապետ 160
Փառնաւայ 172
Փառնեվազ 74
Փառներսեհ || Փառներսեհ 77, 84, 85
Փառնուաս 76
Փավստոս Բյուզանդ 178
Փարաբորոտ 148, 149
Փարիսոս 155
Փարչօրոտ 148
Փարպեցի Ղազար. տես՝ Ղազար Փարպեցի
Փարսման 21, 160, 161, 176
Փարսման 176, 193
Փարսման Ավազ 150
Փարսման Արմազեցի 155
Փարվան 109
Փարվանա 182
Փարցխիս 216
Փերաձե Դ. 97
Փերոզ 175
Փիլաքսոն 40
Փիլաքսոս 36, 69
Փիլիպպէ 76
Փիլիպպէ Մյուննյաց 26
Փիլիստիմացիք 137, 138
Փիլիքսենոս 69
Փիլոքսենոս 40, 48, 69
Փոկա կայսր 44
Փրանգեթ 220
Փրանկ 182
Փրանկստան 220

— Քաֆխոսբո 149
Քալազիր 14
Քաղկեդոն 17, 40, 45, 46
Քաղկեդոնականություն 22, 66
Քաղկեդոնի ժողով 32, 33, 36—40, 42, 46, 48, 52, 62, 64—68, 78—80, 104
Քաղկեդոնիկ (Քաղկեդոնական) 17, 33, 43, 47, 53, 58, 66, 73, 93, 97, 224
հակա-քաղկեդոնիկ 17, 47, 57, 93, 224
Քամ 74, 177
Քաջատուն 155
Քասրե Շար 162
Քասունի Յեղիա 132
Քավազին || Քավազիններ 218
Քավազն 208
Քարաբնեցի || Քարափնեցի Հակոբ. տես՝ Հակոբ Քարաբնեցի
Քարթամ 153, 155
Քարթլ 157, 202
«Քարթլայ [Պատմութիւն]» 129
Քարթլի 4, 10, 11, 13, 18, 21, 24, 28—30, 34, 37, 39, 47, 96, 108, 115, 133, 135—137, 140, 148—155, 157, 158, 166, 162, 164—166, 168, 169, 173, 174, 176, 179, 188, 190—195, 197, 199, 200—203, 207, 208, 219
Քարթլի Ներքին || Շիդա (վր.) 161
«Քարթլիս Մոքցևաս» 18
«Քարթլիս Ցխովրեբա» || «Քարթլիս Ցխո-րեբա» || «Քարթլիս Ցխօրէպա» 129, 130, 131, 133, 135, 137, 140, 142, 176, 177, 184, 185, 213, 214
Քարթվելներ 138, 143, 183, 185, 192
Քարթլոս 144, 145, 147, 151, 176
Քարթլոսյաններ 149
Քարսե-Շարվան 164
Քեկապոս 148, 149
Քեռոր 75
Քեռորական ծնունդք 76
Քերդող Գրիգոր 52. տես՝ Գրիգոր Քերդող
Քերդող Մաթուսաղա 45. տես՝ Մաթուսաղա
Քերդող Մովսես 41. տես՝ Մովսես Խորենացի
Քերդող Պետրոս 40, 60. տես՝ Պետրոս Սյունյաց
Քերդող Վրթանես 53. տես՝ Վրթանես Քերդող
Քինծեր || Քինձար 172
Քյուրդեր 144
Քոբայր 208, 213
Քոբեր 211
Քոզին 208
Քոլաձի 14
Քոլաձիր 14
Քորբոնոպոլիս 23
Քուէ-Խոսրով 149
Քուիշ 207
Քուրդկայ վորդի Գրիգոր 26
Քվախրելի 209
Քվիշ 257
Քրամ-Խուար-Քոր-Զարզ 21
Քրիստափոր 28
Քրիստափոր Ապահունեցի 78
Քրիստափոր Տիրառճեցի 38, 56, 78, 86
Քրիստոս 20, 22, 26, 28, 40, 43—45, 52, 54, 59, 60, 66, 78—80, 83, 92, 95, 98, 109, 114, 121, 169, 171, 173, 174, 179, 189, 194, 196, 202
Քրիստոլոգիա || Քրիստոսաբանություն 17
Քրիստոնեական 193, 194
Քցիա 13, 14

— Ֆինկ Ֆրանց Նիկ. պրոֆ. 27
Ֆրանկստան 224

Index nominum

Абукура Феодор 102, 127
Абхаз, абхазы 50, 53, 56, 92, 95, 178
Агарцинский мон. 221
Агафангелие 21, 142, 143, 182
Адонц Н. Г. проф. 15, 96, 180, 221
Азия Малая 138
Азия Передняя 50, 132
Айкский яз. 179
Аланы 50, 53, 56, 95
Ампелий еп. Херсонский 56
Андрей ап. 181
Аос 177
Аргиштий 197
Аргутинский-Долгоруков Иосиф архиеп. 49
Ардаган 100
Ариоевропейцы 179
Аркаун 98
Армения 15, 27, 50, 53, 62, 72, 73, 96, 132, 139, 178—180, 221
Армяне 50, 53, 56, 95, 98—100, 103, 132, 179
„Армянская Хроника" 129, 130
Армянская церковь 49, 50, 103
Арсений кат. 27
Афон 7, 59
Ахтала 221

Багратиды 139
Бакрадзе Д. 176
Баку 197
Батум 100
Белгийский ориенталист 99
Блэйк Р. П. проф. 123
Болгаробойца Василий. см. Василий Болгаробойца
Болотов В. В. проф. 50
Броссе М. акад. 176

Ванские надписи 132, 178
Василий Болгаробойца 211
Вахтанговская комиссия 177
Вахушт 176, 177
Возобновитель Давид. см. Давид Возобновитель
Волга 15

Гадженк 13
Гамрекелов Г. 180
Гачиан 13
Гаяне 21
Георгий Мерчул 28, 99, 179
Гзелиев Андроник 124
Гордеев Д. П. проф. 27
Григорий Парфянский 50, 53, 56, 95
Григорий Хандзтийский 28, 99, 100
Грузия 19, 27, 50, 53, 179, 180

Давид Возобновитель 124
Даш-Керпи 197
Джавахов (Джавахишвили) И. А. проф. 24, 25, 50, 53, 181, 209
Джанашвили М. Г. проф. 21, 183
Дондуа К. Д. проф. 99

Егиазаров С. проф. 50
Ерицов А. 221

Жордания Ф. 183

Забатагджа 15
Закавказье 181
Занав 13
Заозерский Н. А. проф. 103
Захаров А. проф. 138

Ивер 59
Иоанн Петрицский 221
Иоанн Постник 103

Иоселиани П. 209
Иосиф архиеп. см. Аргутинский-Долгоруков Иосиф
Ишхан 101

Кавказ 19, 100, 109, 181, 210, 212, 220
Каменка 13
„Каменная невеста“ 14
Карс 100
Картский яз. 178
Комитас кат. 54, 82
Корихэ Куропалат 211
Курды 50

Мажников С. 212
Манав 13
Мансветов И. 50, 125
Мармашен 109, 139
Марр Н. Я. акад. 28, 48, 50, 56, 59, 62, 95, 98, 100, 125, 132, 138, 179, 187, 197, 198, 212, 221
Машавер 13
Меликсет-Беков (Меликсет-Бек) Л. М, проф. 21, 27, 48—50, 55, 57—59, 61, 72, 101, 102, 104, 110, 116—118, 123, 125, 127, 182, 183, 197, 198, 210, 221
Мещанинов И. И. акад. 197
Монголы, монгольское 98, 221
Мосох 178

Никита Стифат 127

Орбели И. А. проф. 54, 109, 139
Осия Туальская 198

Палестинские пеласги 138
Пантюхов Н. 210
Партав 13
Парфянин Саак. см. Саак Парфянин
Патканов К. П. проф. 178
Пахомов Е. А. проф. 211
Пеласги 138
Персидская церковь. см. Сиро-персидская церковь
Петрицский Иоанн. см. Иоанн Петрицский
Пиренеи 138
Постник Иоанн. см. Иоанн Постник
Причерноморье 181

Расены 138
Рехы 15
Рипсимия 183
Розен В. Р. проф. 211
Румянцевский список 177
Рустав 178, 187
„Русуданиани“ 187
Русь 138

Саак Парфянин 57, 72
Сабинин М. 7, 119
Самшвильде 212
Санаин 212
Сардур II 197
Свания 178
Сванский яз. 178
Севсамора 197
Сиро-персидская церковь 50
Скифский яз. 179
Славяне 103
Смирнов Я. И. акад. 198
Сомехия 178
Сомехский яз. 179
Стифат Никита. см. Никита Стифат
Студит Никита. см. Никита Стифат

Такайшвили Е. С. проф. 14, 117, 123, 143—145, 147, 149, 176, 210, 220
Телав 13
Тигранян С. Ф. 83
Тимофей Элур 48
Тифлис 13, 19, 180
Троицкий И. проф. 49, 50
Туальская Осия. см. Осия Туальская

Уплис-цихе 210
Ухтанес 13

Феодор Абукура. см. Абукура Феодор
Филистимляне 138
Фока 64

Халдоведение 197
Халкедонский собор 48
Хандзтийский Григорий. см. Григорий Хандзтийский
Хаханов А. С. проф. 59, 103
Херсонес 56

Хоша-Килиса 13
Храм 13

Цагарели А. А. проф. 21, 183
Цуртав 13

Чалдырское озеро 197

Шота из Рустава 178, 187

Эгейский мир 138
Элур Тимофей. см. Тимофей Элур
Эрзерумский вилайет 101
Эриванская губ. 50
Этруски 138

Юго-Кавказ 13, 178
Юстиниан император 15, 96, 180, 221

Яфетиды 179
Яфетидо-ариоевропейцы 179
Яфетические языки 180

Abbasiden 209
Abbeloos 58
Abraham 64, 82
Abramites 82, 85
Acharc 77, 81
Aelurus Timotheus. vide Timotheus Aelurus
Agathangelus 182
Akhtala 13
Akinian N. 61
Albania 52, 83
Alexandrien Timotheus. vide Timotheus Aelurus
Amazapes 82—83, 85
„Amartanac“ 55
Anastasius 82
Antioche 58
Apas catholicos 83
Apovipkenes 82, 84
Aptyso 59, 60, 69
Araston 197
Arastune 82, 85
Arcan 82, 84
Aret 82, 84
Armenia 21, 34, 48 49, 51. 52, 54—56, 58—61, 63—66. 68, 73, 81—84, 118, 125, 127, 216
Armenia Magna 49, 51, 182
Arménie 13, 131. 182, 209. 210
Armenien 6, 61, 139. 182, 209
Arménienne 129—133, 176, 211
Armenii 49, 50
Armenochalybes 178
Armeno-Georgica 216
Arperes 82. 84
Artase 82, 84
Artzace 81, 84
Artzach 70
Aschot Bagratuni 139, 209
Asparac 81, 82, 84. 85
Aspoura 64
Aspouraceses 81
Astarax 60
Atmesu 82, 84
Azat 60, 63—65, 68, 69

Babylonia 25
Bagratidenreiche 209
Bagratides || Bagratuni 139
Balares 82, 85
Barhebraeus Gregorius. v. Gregorius Barhebraeus
Bartanes 81, 84
Bartas 62, 85
Bazacastron 82
Berdoudj 13
Bianises 63
Blake Robert P. prof. 21, 183
Boanes 83
Bramsapo 81, 84
Brosset M. académicien 13, 93, 101, 129—133, 138—141, 176, 178, 179, 184, 185, 197, 200, 209—212, 214, 221
Byzance 209

Caesarea 51, 59, 81, 82
Cabata 59
Campsaracanus 83, 85
Cartaman || Cartamana || Cartame 65, 66, 70

Иоселиани П. 209
Иосиф архиеп. см. Аргутинский-Долгоруков Иосиф
Ишхан 101

Кавказ 19, 100, 109, 181, 210, 212, 220
Каменка 13
„Каменная невеста“ 14
Карс 100
Картский яз. 178
Комитас кат. 54, 82
Корихэ Куропалат 211
Курды 50

Мажников С. 212
Манав 13
Мансветов И. 50, 125
Мармашен 109, 139
Марр Н. Я. акад. 28, 48, 50, 56, 59, 62, 95, 98, 100, 125, 132, 138, 179, 187, 197, 198, 212, 221
Машавер 13
Меликсет-Беков (Меликсет-Бек) Л. М, проф. 21, 27, 48—50, 55, 57—59, 61, 72, 101, 102, 104, 110, 116—118, 123, 125, 127, 182, 183, 197, 198, 210, 221
Мещанинов И. И. акад. 197
Монголы, монгольское 98, 221
Мосох 178

Никита Стифат 127

Орбели И. А. проф. 54, 109, 139
Осия Туальская 198

Палестинские пеласги 138
Пантюхов Н. 210
Партав 13
Парфянин Саак. см. Саак Парфянин
Патканов К. П. проф. 178
Пахомов Е. А. проф. 211
Пеласги 138
Персидская церковь. см. Сиро-персидская церковь
Петрицский Иоанн. см. Иоанн Петрицский
Пиренеи 138
Постник Иоанн. см. Иоанн Постник
Причерноморье 181

Расены 138
Рехы 15
Рипсимия 183
Розен В. Р. проф. 211
Румянцевский список 177
Рустав 178, 187
„Русуданиани“ 187
Русь 138

Саак Парфянин 57, 72
Сабинин М. 7, 119
Самшвильде 212
Санаин 212
Сардур II 197
Свания 178
Сванский яз. 178
Севсамора 197
Сиро-персидская церковь 50
Скифский яз. 179
Славяне 103
Смирнов Я. И. акад. 198
Сомехия 178
Сомехский яз. 179
Стифат Никита. см. Никита Стифат
Студит Никита. см. Никита Стифат

Такайшвили Е. С. проф. 14, 117, 123, 143—145, 147, 149, 176, 210, 220
Телав 13
Тигранян С. Ф. 83
Тимофей Элур 48
Тифлис 13, 19, 180
Троицкий И. проф. 49, 50
Туальская Осия. см. Осия Туальская

Уплис-цихе 210
Ухтанес 13

Феодор Абукура. см. Абукура Феодор
Филистимляне 138
Фока 64

Халдоведение 197
Халкедонский собор 48
Хандзтийский Григорий. см. Григорий Хандзтийский
Хаханов А. С. проф. 59, 103
Херсонес 56

Хошта-Килиса 13
Храм 13

Цагарели А. А. проф. 21, 183
Цуртав 13

Чалдырское озеро 197

Шота из Рустава 178, 187

Эгейский мир 138
Элур Тимофей. см. Тимофей Элур
Эрзерумский вилайет 101
Эриванская губ. 50
Этруски 138

Юго-Кавказ 13, 178
Юстиниан император 15, 96, 180, 221

Яфетиды 179
Яфетидо-ариоевропейцы 179
Яфетические языки 180

Abbasiden 209
Abbeloos 58
Abraham 64, 82
Abramites 82, 85
Acharc 77, 81
Aelurus Timotheus. vide Timotheus Aelurus
Agathangelus 182
Akhtala 13
Akinian N. 61
Albania 52, 83
Alexandrien Timotheus. vide Timotheus Aelurus
Amazapes 82—83, 85
„Amartanac“ 55
Anastasius 82
Antioche 58
Apas catholicos 83
Apovipkenes 82, 84
Aptyso 59, 60, 69
Araston 197
Arastune 82, 85
Arcan 82, 84
Aret 82, 84
Armenia 21, 34, 48 49, 51. 52, 54—56, 58—61, 63—66. 68, 73, 81—84, 118, 125, 127, 216
Armenia Magna 49, 51, 182
Arménie 13, 131. 182, 209, 210
Armenien 6, 61, 139, 182, 209
Arménienne 129—133, 176, 211
Armenii 49, 50
Armenochalybes 178
Armeno-Georgica 216
Arperes 82, 84
Artase 82, 84
Artzace 81, 84
Artzach 70
Aschot Bagratuni 139, 209
Asparac 81, 82, 84. 85
Aspoura 64
Aspouraceses 81
Astarax 60
Atmesu 82, 84
Azat 60, 63—65, 68, 69

Babylonia 25
Bagratidenreiche 209
Bagratides || Bagratuni 139
Balares 82, 85
Barhebraeus Gregorius. v. Gregorius Barhebraeus
Bartanes 81, 84
Bartas 62, 85
Bazacastron 82
Berdoudj 13
Bianises 63
Blake Robert P. prof. 21, 183
Boanes 83
Bramsapo 81, 84
Brosset M. académicien 13, 93, 101, 129—133, 138—141, 176, 178, 179, 184, 185, 197, 200, 209—212, 214, 221
Byzance 209

Caesarea 51, 59, 81, 82
Cabata 59
Campsaracanus 83, 85
Cartaman || Cartamana || Cartame 65, 66, 70

Caucas 68
Coinunes 82, 85
Cocosta 64, 69, 83, 85
Combefis 31
Comitas catholicos 54, 55, 69, 85
Constantinopolis 62—64, 84
Constantinus S. 25
Conybeare F. C. prof. 20, 61
Cora 82, 85
Crimée [Jean de-. v. Jean de Crimée
Cubaritze 82, 84
Chabot J.-B. 58
Chalcedon 48, 59, 60, 63, 64, 82, 118
Chalcedoniens synodus 17, 55, 65, 82, 224
Chosro 60, 62—65, 85
Christophorus catholicos 56, 82
Christus 64—66, 82, 84

Daghbaschian A. 139
David Saronensis 82
Didymus 83

Elibaret 82, 85
Eltzesaracitz 82, 85
Evagrius 83
Evaneses 82, 85
Eutychius 83
Ezdras 56, 65, 66, 68, 69, 82, 85

Filix Syris 60
Fink Franz-Nicolaus prof. 23

Gaianites 83
Georgica 183, 216
Géorgie 13, 17, 93, 99, 130—133, 135, 138, 178, 179, 197, 209—211, 221
Georgien 23, 53, 97, 101, 182, 183
Georgische 31, 139
Ghazarian M. 209
Gogarene 15
Goussen H. prof. 31
Gregorius Barhebraeus 58
Gregorius I pontifex 17
Gregorius Parthianensis 21, 51, 57, 59, 81, 82, 84, 182
Gregorius rex 81

Haghbat 212
Halicarnassi Julianus. v. Julianus
Heracleus imperator 65
Hybernia 17

Iberia 83
Isaak S. 82
Isaak a Bazacastrio 82
Ischna 82, 85
Islam 209
Israel catholicos 82

Jacobites 58, 82, 83
Jerusalem 60, 82
Jesus 66
Joannes 56, 65, 66
Joannes Martakunes 82
Josech 81, 84
Joulianites 82, 84
Justinianus ‖ Justinus 60, 62, 69, 84
Jean de Crimée 212, 223

Kamenka 13
Kekelidze Korn. prof. 53
Khorenatzi Moses. v. Moses Khorenatzi
Kit 82, 84
Kitrie 64, 69
Knafeus. v. Petrus Knafeus

Lagarde [Paul de-. 182
Lamy 58
Langlois V. 182
Leontios 82, 84
Loucopetros 118

Maius Ang. 50, 61, 83
Manconi 13
Mar-Abas 139
Markwart ‖ Marquart Jos. prof. 25, 26, 139
Martacunes Joannes 82, 84
Mastintze 60, 61, 69, 82, 84
Mastubios 61
Mathusala 65, 66, 70
Mauricius 63
Melikset-Bek L. prof. 21, 57, 182
Mesopotamia 60, 82
Mesu 82, 84
Michel de Syrien 58
Migne 31, 48, 49, 51, 52, 54—56, 59, 60, 62—65, 68, 73, 81—83, 93, 118, 125, 127, 182
Moses catholicos 63, 64, 82
Moses Khorenatzi ‖ Xorenathzi 61, 139
Murad F. 176
Museles ‖ Musiles 63, 69, 81, 82, 84

Nersapo 59, 60, 69
Nestiposti 60, 69
Nestorianes 60, 66, 83
Nestorius 59, 83
Nica 82, 85
Nino S. 19
Norseches Campsaracanus 83, 85
Norseses S. 81, 84
Norseses ab Ischna 68, 69

Origen 83

Pacrana 82, 84
Pancratorum rex 64, 8
Pancratunes 83, 85
Parthianensis Gregorius. v. Gregorius Parthianensis
Peeters Paul 25, 99
Peradze G. 97
Perkiso ‖ Persico 81, 84
Persarum regio ‖ Persida 63, 64
Petrus 118
Petrus Knafeus 48, 60
Pharme 81
Pharnesec 81, 84
Philoxenus 69
Photius 60
Phrasianes 64, 69

Quirinus ‖ Quiricus 17

Ra 15
Renos 15
Reyn 15
Roma 63, 65
Romai 60, 63, 64, 68, 82, 84
Rona 15
Rostakes 81, 84, 85
Russes 13
Rustanensis 82

Sabellius 60
Sahak S. 61
Samuel 82
Sanahin 212
Sandalgian J. 197
Sapo 59
Sapo [Bram v. Bramsapo
Sargissian Nerses 101
Sarepa 59
Saronensis 82, 85
Saso 59
Saffach 209
Son 179
Sormac 81, 84
Sotes 83, 85
Stephanus Cartamanensis 65, 66
Stilting Jov. 182
Studii mon. 118
Suanocolchoi 178
Surien 62, 69, 85
Sympatius Pancratunes 83, 85
Syria 60

Tai 65
Takaichvili E. prof. 183
Tamarati Michel 17
Taron 59, 63, 64
Taser 70, 82, 85
Ter-Mekerttschian Karapet 48
Ter-Minassiantz Erwand 48
Theodosiopolis 64, 65, 69
Thopdschian 209
Tibe ‖ Tiben 60, 63, 65, 69, 82, 85
Timotheus Aelurus 48, 60
Tmesu 82, 85
Totruses 82, 85
Tyrokastron 93

Urartiques 197

Vasmer R. 209
Vatican 50

Wakhoucht 13
Wardrop M. 19
Wardrop Ol. 19
Weber S. 6, 31

Zagenes 81
Zordaniae Codex 123

ՀԱՎԵԼՈՒՄՆԵՐ ՅԵՎ ՈՒՂՂՈՒՄՆԵՐ

Եջ 8, տող 7 վերեվից, ավելացնել հետեվյալ նախադասությունը.

Այս կետում Ս. Գորգաձեն, անկասկած, ազդված պիտի լիներ պրոֆ. Դ. Զուրինովից, որը «Քարթլիս-ցխորեբա» (Քարթլիս-ցխովրեբա) կոչված վրաց տարեգրության II *հատորի [ՍՊՐ. 1854) առաջաբանում ռուսերեն և ֆրանսերեն լեզվով առաջին անգամ հայտարարեց.* Житие царицы Шушаники, принявшей от мужа своего около 458 г. мученическую смерть за веру, написано духовным ее отцом Яковом *(եջ* XXII*)* = Vie de la reine Chouchanica, martyrisée pour la foi, par la main de sont mari, environ l' an 458, écrite par Jakob, père spirituel de la reine *(եջ* XXIII*)։*

Ըստ այմ՝

Եջ 9, տող 14—15 վերեվից, ուղղել այսպես.

Նախ Դ. Զարինով (1854) և Մ. Սարինին (1882) և ապա Ս. Գորգաձեն (1917)։

Եջ 15, տող 1—3 ներքեվից, ուղղել այսպես.

Հարցիս վերաբերյալ մանրամասնությունները տես մեր աշխատության մեջ. «Թրիալեթ-Մալկայի նյութական կուլտուրայի ճեպագրություններ և տոպոնիմիկայի ուսումնասիրության համար (Թրամհեսի կառուցման առթիվ)» (ժողովածուում «Մարքսիստական լեզվաբանության համար», վրացերեն, հրատ. Տփղ. համալսարանի, Տփղ. 1934, եջ 27—44)։

Եջ 62, ծանոթ. 60-ին կցել հետեվյալը.

Վոր վրացերեն «ուրչ» բառը իբրև հոմանիշ անհասկանալի «չոքխ» բառի, իսկապես, կամակոր և նշանակում, ընկ. Ս. Նալչյանը սրա կապակցությամբ մեր ուշադրությունը դարձրեց այն հանդամանքի վրա, վոր այս՝ կամակոր-ի իմաստին մոտենում և հայերին հետ || խեռ բառերը, վոր նշանակում և հակառակություն, վոխ, կռիվ, կռվարար (մարդ), և վոր գործածված և հետագա հայ պատմիչներից Վարդանի հետևյալ տեղեկության մեջ (Մոսկվայի հրատ. 1861, եջ 115 = Վենետիկի հրատ., եջ 84). «Եւ ի վերատան թուին սպան հետռն Վարդան զՄուրէն մարզպան Պարսից, և ինքն ընտանեօք եկն առ Յուստիանոս յերեսուն (var. յերեսներորդ) ամի թագաւորութեան նորա։ Նույն բառը՝ խեռն ձևով՝ գործածված և Փոտ պատրիարքի Զաքարիա Հայոց կաթողիկոսին ուղղած թղթում, ուր, ի միջի այլոց, ասված է. «Եւ ի Չ և ի Ժ թուականութեանն Հայոց սպան խեռն Վարդան Մամիկոնեան զՄուրէն մարզպան Պարսից առ ի չժուժելոյ արհամարանացն, քանզի երբէք զպատիւ ազատացն և ետ յեպիսկոպոսունն. և

ինքն փախեաւ բազում աղխուժ և համօրէն ընտանեօք և եմուտ ի Յոյնսն» (Ն. վ. Ակինեան, Դունոյ 572-ի ապստամբութիւնը և յաջորդ տասնամեայ շրջանը. Պատմական ուսումնասիրութիւն.—«Հանդէս ամսօրեայ», 1913 թ., յունուար, եջ 74. հմմ. պրոֆ. Հակոբ Մանանդեան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Ցերևան 1934, եջ 294):

Եջ 63, ծանոթ. 61-ին կցել հետեվյալը.

Los Angeles Examminer *թերթի 1932 թ. մայիս, 22-ի համարում, ինչպես հաղորդում է Ն. Ակինյանը (Ս. Գրիգոր Լուսավորչի խաչանկարը Ս. Սոֆիայի եկեղեցուն մեջ,—«Հանդէս Ամսօրեայ» 1932 թ., մայիս-յունիս, եջ 369—370), տպված ի տեղեկութիւն, վոր Ս. Սոֆիայի պատերը ծեփերից մաքրելիս, վոր հանձն եր արել Ամերիկյան ընկերությունը՝ Հուստինիանոսի ժամանակվա խաչանկարները յերևան հանելու նպատակով, «երևան եկած են երեք խաչանկարներ, որոնցմէ մեզի համար շահադրդիռ է մէկը որ կը ներկայացնէ Ս. Գրիգոր Հայոց Լուսաւորիչը, կանգնած, յունական հայրապետական հանդերձներով զգեստաւորուած. գլուխը շրջապատուած է լուսապսակով. Աջովը կ'օրհնէ, իսկ Ձախին մէջ բռնած է Աւետարանը: Խաչանկարին վրայ կը կարդացուի արձանագրութիւնս՝*

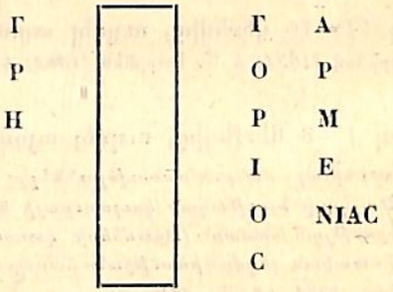

Եջ 109, ծանոթ. 7-ին կցել հետեվյալը (1 տող ներքևից).

Թեև սրան հակառակ է նույն Մարտաշենի 988 թվի արձանագրությունն, ուր Մարմաշեն անունն արդեն հիշված է նախ քան Մարիամ Թագուհու յերևան գալն ու վանքի նորոգումը:

Եջ 123, ծանոթ. 2-ին կցել հետեվյալը.

Գրագոր Ոշկեցու հայագետ լինելու մասին տես նաև. Robert P. Blake, Ancient Georgian Versions of the Old Testament,—«The Harvard Theological Review», vol. XIX, No 3, July *1926, եջ 294:*

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Եջ	Տող		Տպված է	Պիտի լինի
10	9	վերևից	ավագուն	յավագուն
21	6	»	Բոր-Զարդը	Բոր-Զարդը
»	11	»	պիտիախշը	պիտրախշը)
22	5	»	7	17
24	10	»	Նոյեմբիրի	Նոյեմբերին
»	6	ներքևից	Արծրունի	Արծրունին
27	2	»	նույն 1924 թվին	1924 թվին
»	4	»	1924 թվին	1923 թվ ն
28	11	»	վրաց.	վրաց.
»	12	»	վրաց	վրաց
37	4	»	հարկատու	հարկահան
41	2	վերևից	57	54
47	19	ներքևից	վրաց	«վրաց
48	22	վերևից	auf	auf der
»	23	»	deutschen	deutschem
»	»	»	armenischen	armenischem
49	8	»	Գրրք	(Գրրք
50	7	»	միջև	մեջ
»	23	»	փնտրենք	փնտռենք
55	»	»	πολλνοὺς	πολλοὺς
»	»	»	Ἰσαάκ	Ἰσαάκ.
»	8	ներքևից	գ)	2)
56	17	»	«Ἔσδρας	Ἔσδρας
»	18	»	Ἰωάννης	Ἰωάννης
59	11	վերևից	ἐκεῖνος	ἐκεῖνους
60	5	»	Թ. եջ՝ 553:	Թ.) 553 թվին:
»	18	ներքևից	αὐτῷ	αὐτῷ
62	21	վերևից	«Զոխ»	«Զոքխ»
63	20	»	72—73	72—73)
»	1	ներքևից	δικκειοσύκη	δικαιοσύνη
»	3	»	βαρτάκ	Βαρτάκ
»	8	»	Μαυσίλην	Μουσίλην
64	2	վերևից	παραγενέσδαι	παραγενέσθαι
»	6	»	ἠθέλησαν.	ἠθέλησαν

Եջ	Տող	Տպված է	Պիտի լինի
64	8 վերևից	ἐπείσθησαν.	ἐπείσθησαν
»	9 »	χεροὶν	χερσὶν
65	11—12 ներք.	τῆς βασιλείας αὐτοῦ καὶ ἐν τετάρτῳ ἔτει τῆς τελευτῆς	τῆς τελευτῆς
66	1 վերևից	Ἔσδρα καθολικόν	Ἔσδραν τὸν καθολικόν
68	16 ներքևից	ἐβέβαλον	ἐξέβαλον
»	19 »	Νορσέση	Νορσέσης
68	22 »	αὐτὸσ	αὐτὸς
70	2 »	(Բիզնիա.)	(Բիձնիայ)
73	8 վերևից	տասնևյերկուերորդ	տասնևերեքերորդ
77	6 »	(Ապրականանեցվոց)	(Ապրականեցվոց)
»	17 »	Վրամշապուհու	Վռամշապուհու
79	5 »	Սահարունն	Սահառունն
81	19 »	ἔτη ζ՛	ἔτη ς
»	13—14 ներք.	βιαβάλλοντες	διαβάλλοντες
»	15 ներքևից	ἐζουσίαν	ἐξουσίαν
82	5 վերևից	τῆσ	τῆς
»	16 »	ἔτη ζ.	ἔτη ς
»	6 ներքևից	» »	» »
»	8 »	ἔτη ϰζ	ἔτη ϰς
»	17 »	Τρισάγιου	Τρισάγιον
84	8 վերևից	ὁμοφρησάντων	ὁμοφρονησάντων
»	8 »	Ῥωμάιως	Ῥωμαίων
85	10 »	Κωμησάς	Κωμητὰ
86	8 ներքևից	Սահարունր	Սահառունի
88	1 »	տասնչորսերորդ	տասնիւվեցերորդ
93	20 վերևից	ԷՂ՝ԱԻԴ-Ն	ԷՂ՝ԱԻԴ-Ն և
»	12 ներքևից	Աստղիկը	Աստղիկը
95	6—7 »	քեզ հետ քո հոտին	մեղ՝ քո հոտին
98	15 ներքևից	ամենասիրված	ամենասիրած
102	4—5 վերևից	Սևլեոնեցին	Սուրբլեոնեցին
»	8 ներքևից	»	»
105	9 »	»	»
»	11 »	»	»
117	5 »	տասնևյերկուերորդ	տասնևյերեքերորդ
119	3 վերևից	Սևլեոնեցվո	Սուրբլեոնեցվո
»	5 »	»	»
122	2 »	Եփրեմ	Յեփրեմ
»	5 »	(Ցեփրեմ Մցիբեն)	(Եփրեմ Մցիբեն)
132	4 ներքևից	Ցեղիա	Եղիա
136	10 »	Շապհո	Շապուհ
137	11 վերևից	[Այս հրեայ	[Այս] հրեայ

Եջ	Տող	Տպված է	Պիտի լինի
138	1 վերևից	Բասիլից	Վասիլից
139	6 »	Վրաց	Վրաց և Հայոց
143	10 ներքևից	(Թորգամոս)	(Թարգամոս)
149	1 վերևից	ընդ մեծ զորքով	մեծ զորքով
»	1 »	առաջ նոցա	ընդառաջ նոցա
155	2 ներքևից	146	148
160	3—4 վերևից	(Արտաշան*	Աբտաշան*)
163	7 վերևից	գաղտնաբար	գաղտնաբար
»	4 ներքևից	»	»
165	3 »	146	148
»	6 »	(Հերք) Հերեթ	Հերք (Հերեթ
175	2 վերևից	տուբ	տուբն
»	5 »	Պարս-ից	Պարսից:
»	7 »	նրան շնորհեց	նորհեց
177	9 ներքևից	մի լեզու ասորերենը	մի լեզու՝ ասորերենը
178	14 »	Рустова	
183	2 վերևից	Հովհաթյանի	Հ
187	13 »	կյանքի՝	կյանքի
188	17 »	հայոց,	հայոց
192	11 »	(ուղիղ բդեշխին)	(ուղիղ՝ բդեշխին)
»	11-12 »	Խվաանձելին	Խվարանձելին
»	21-22 »	Ուբհա	Ուռհա
200	17 ներքևից	հասեաղ	հասեալ
201	16 »	Լուպարիան	Լիպարիան
204	4 վերևից	ընդհարկաւ	ընդ հարկաւ
210	1 »	иществующие	и не существующие
212	1 »	Լորեցի	Լոռեցի

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ Ա. հատորի . . . . . 3—4
— ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ առաջին պրակի . . . . . 4 - 6
Ա. ՀԱԿՈՌ ՅԵՐԵՑ (V դ.)
— «Շուշանիկի վկայաբանությունը» (ներածական) . . . 7—10
— [Շուշանիկի ծագումը և բնակության տեղը] . . . . 11—12
— Ծանոթություններ . . . . . 12—15
Բ. ԿՅՈՒՐՈՆ ՍԿՈՒՏՐԵՑԻ (ՍԿՈՒՐՏԱՑԻ)
(VI—VII դ. դ.) . . . . . 16—17
Գ. ԱՆԱՆՈՒՆ (IX դ.)
— «Վրաց դարձի [պատմությունը]» (ներածական) . . . 18—20
Ա. մասից
— [Վրաց դարձի պատմությունից] . . . . . 20—20
— [Այլ և այլ դեպքեր վրաց դարձից հետո] . . . . . 21—21
— Ծանոթություններ . . . . . 21—22
Բ. մասից
— [Ս. Նունեն Հայքում] . . . . . 22—23
— Ծանոթություններ . . . . . 23—23
Դ. ԱՆԱՆՈՒՆ (IX դ.)
— «Կոնստանդ կախի վարքը» (ներածական) . . . . . 24—26
— [Հայ իշխաններըը Սաժաքիայում] . . . . . 26—26
— Ծանոթություններ . . . . . 26—26
Ե. ԱՐՍԵՆ ՍԱՓԱՐԱՑԻ (IX դ.)
— «Վրաց և Հայոց բաժանման մասին» (ներածական) . . 27—34
— Վրաց (Քարթլիի) և Հայոց (Ծոմխիթի) բաժանման մասին . 34—47
— Ծանոթություններ . . . . . 37—70
Զ. ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ (IX դ.)
— Համառոտ Հայոց «պատմության» փորձեր (ներածական) 71—73
— 1. Հայոց թագավորությունը՝ սկսած Նոյի վորդուց, [այս տեղեկություններըը]՝ գտնված լինելով պատմագիր-ի մեջ՝ ներկայացրած են այս դրքում նախար[ար]ական տոհմերի մասին քաղվածքներով հանդերձ . . . . . 73—75
— Ծանոթություններ . . . . . 75—75
— 2. Պատմվածք Պատմագրից . . . . . 77—81
— Ծանոթություններ . . . . . 81—86

Է. ԴԱՋԻ (IX—X դ.) էջ

— Ցեպվիսան կյուպրացվո Մեկնութիւն սաղմոսաց Դավթի . 87—87
— [Հայերեն թարգմանութիւններն անվստահելի չեն] . . 88—88
— Ծանոթություն . . . . . 88—88

Ը. ՍՏԵՓԱՆ ՏԻԵԹՑԻ (XI—X դ.)

— «Գոբրոնի վկայաբանությունը» (ներածական) . . . 89—90
— [Հայքի վիճակը X դարու սկզբներին և Սմբատ Բոստովանող] . . . . . 91—93
— Ծանոթություններ . . . . . 93—94

Թ. ԱՆԱՆՈՒՆ (մինչ X դ.)

— Որոնեորգներ Գրիգոր Պարթևին . . . . . 95—95

Ժ. ԱՆԱՆՈՒՆ (X դ.)

— «Դավիթ Գարեջնցու վարքը» (ներածական) . . . 96—97
— [Դավիթ Գարեջնցին և հայերեն (սոմխուրի) լեզուն] . 98—98
— Ծանոթություններ . . . . . 98—98

ԺԱ. ԳԵՈՐԳ ՄԵՐՁՈՒԻ (X դ.)

— «Գրիգոր Խանձթեցու վարքը» (ներածական) . . . 99—100
— [Իշխանի աթոռը] . . . . . 100—100
— Ծանոթություն . . . . . 101—101

ԺԲ. ՑԵՓԻՄԻՈՍ ԱԹՈՆԵՑԻ (X—XI դ.)

— VI տիեզերական ժողովի կանոնները (վրացական վերսիա) (ներածական) . . . . . 102—103
— [«Հերձվաճող հայերը»] . . . . . 103—103
— Ծանոթություններ . . . . . 103—103

ԺԳ. ՑԵՓԻՄԻՈՍ ՑԵՐՈՒՍԱՂԵՄԱՑԻ (XI դ.)

— «Հակաճառություն ընդդեմ Սոսթենես Մարմաշենցու» (ներածական) . . . . . 105—106
— Հակաճառություն ընդդեմ Սոսթենես Հայոց վարդապետի . 106—108
— Ծանոթություն . . . . . 108—110

ԺԴ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XI դ.)

— «Պետրոս Թափիչը և ալաչի պատմությունը», «Հաղորդագրություն Սաբուլյան վորդի Սարգսի մասին» (ներածական) 111—112

Ա. հատվածից

— [Պետրոս Թափիչը Հայքում] . . . . . 113—113
— [Ապա պատմվում է «ալաչ» կոչված շան պատմությունը, վոր կարելի չե ամփոփել այսպես . . .] . . . . 113—113
— Ծանոթություն . . . . . 114—114

Բ. հատվածից

— [Սուրբ Սարգիսը] . . . . . 114—116
— Ծանոթություններ . . . . . 116—118

ԺԵ. ԳԵՈՐԳ ԱՐԵՂԱ (XI դ.)

— «Գեորգ (Գիորգի) Սևլևռնեցվո վարքը» (ներածական) . . 119—119
— [Հայոց դավանության քննությունը Կ. Պոլսում] . . 119—120
— Ծանոթություններ . . . . . 120—121

ԺԶ. ՑԵՓՐԵՄ ԿՐՏՍԵՐ (XI դ.) էջ

— «Ընդդեմ արիանոսաց և յեվնոմիանոսաց Գրիգոր աստվածաբանի ճառի մեկնությունը» (ներածական) . . . . 122—122
— [Վրացիերեն թարգմանությունը հայերենի վորդի և հունարենի թոռն է] . . . . . 123—123
— Ծանոթություններ . . . . . 123—123

ԺԷ. ՌՈՒԻՍ-ՈՒՐԲԱԻՍԻ ՑԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ (1103 թ.) ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

— Ներածական . . . . . 124—124
— [Աչեցար-հայերը] . . . . . 124—124
— Ծանոթություններ . . . . . 125—125

ԺԸ. ՀԱՎԵԼՎԱԾ

— Ներածական . . . . . 126—127
— Ծանոթություններ . . . . . 127—127

— ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ յերկրորդ պրակի . . . . . 129—134

Ա. ՍՄԲԱՏ ՎՈՐԴԻ ԴԱՎԹԻ (XI դ.)

— «Բագրատունյաց պատմությունը» (ներածական) . . . 135—136
— [Բագրատունյաց պատմությունը] . . . . . 136—138
— Ծանոթություններ . . . . . 138—139

Բ. ԼԵՈՆՏԻՈՍ ՌՈՒԻՍԵՑԻ (ԼԵՈՆՏԻ ՄՐՈՎԵԼԻ) (XI դ.)

— «Վրաց թագավորների և նախահայրերի ու տոհմերի պատմությունը». Հավելվածում՝ «Աբչիլ թագավորի վկայաբանությունը» (ներածական) . . . . . 140—143
— [Թորգոմյանք] . . . . . 143—147
— [Այլ և այլ դեպքեր «խազրաց» արշավանքների շրջանից] . 147—150
— [Անտիոքոս և Փառնավազ] . . . . . 150—151
— [Արշակունիք] . . . . . 151—165
— [Սասանյանք] . . . . . 165—168
— [Հռիփսիմյանք] . . . . . 169—174
— [Սասանյանք] (շարունակություն) . . . . 174—176
— Ծանոթություններ . . . . . 176—183
— Հավելված . . . . . 183—183
— Ծանոթություն . . . . . 183—183

Գ. ՋՈՒԱՆՇԵՐ ՋՈՒԱՆՇԵՐՅԱՆ (XI դ.)

— «Վախտանգ Գորգասալի պատմությունը» (ներածական) . 185—187
— [Վախտանգ Գորգասալ և նրա հաջորդները] . . . . 188—196
— Ծանոթություններ . . . . . 196—198

Դ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XI դ.)

— «Վրաց (Վարթևի) մատյանը» (ներածական) . . . . 199—200
— [Արաբական արշավանքները] . . . . . 200—203
— [X—XI դարու անցքերը] . . . . . 203—209
— Ծանոթություններ . . . . . 209—213

Ե. ԱՆԱՆՈՒՆ (XII դ.)
— «Դավիթ արքայից-արքայի պատմութիւնը» (ներածական) . 214—216
— [Գեորգ I և Դավիթ Շինող թագավորները] . . . . 216—220
— Ծանոթութիւններ . . . . . 220—224
ՑԱՆԿ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ . . . . . 225—251
INDEX NOMINUM . . . . . 253—257
ՀԱՎԵԼՈՒՄՆԵՐ ՅԵՎ ՈՒՂՂՈՒՄՆԵՐ . . . . . 259—260
ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ . . . . . 261—263

ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ՖՈՆԴԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

1. Պրոֆ. ՀԱԿՈԲ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ.—Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում . . . . . սպառած
2. Պրոֆ. Մ. ԱԲԵՂՅԱՆ.—Հայոց լեզվի տեսություն . . սպառած
3. Պրոֆ. Հ. ԱՃԱՌՅԱՆ.—Հայերեն արմատական բառարան, Դ. հատոր, 1350 եջ . . . . . .
4. ՑԵՐՎԱՆԴ ՇԱՀԱԶԻԶ.—Հին Ցեղևան (նկարազարդ) . . սպառած
5. ՑԵՐՎԱՆԴ ԼԱԼԱՅԱՆ.—Դամբաններըն պեղումներ Նորհրդային Հայաստանում, (բազմաթիվ նկարներով) . . . սպառած
6. Պրոֆ. ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆ.—Հայերեն արմատական բառարան, Ե. հատոր 1294 եջ . . . . . .
7. Պրոֆ. ՀՈՎՀ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ.—Ուղեղություններ, Ա. հատոր ԺԴ.—ԺԶ. դար. 510 եջ. (լաթակազմ) . . . . սպառած
8. ՑԵՐՎԱՆԴ ՇԱՀԱԶԻԶ.—Մխքայել Նալբանդյանի Դիվանը, (լաթակազմ) . . . . . սպառած
9. Պրոֆ. ՀԱԿՈԲ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ.—Մանր հետազոտություններ 2 ռ. 50 կ.
10. ՍԳ. ՄԵԼԻՔՅԱՆ.—Կոմիտասի ստեղծագործության անալիզը . . . . . 1 ռ. 50 կ.
11. Ճարտ. ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ.—Շինանյութերի գործածությունը հին Հայաստանում . . . . . 1 ռ. 50 կ.
12. Պրոֆ. ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆ.—Հայերեն արմատական բառարան, Զ. հատոր, 1626 եջ . . . . . .
13. Պրոֆ. Մ. ԱԲԵՂՅԱՆ.—Հայոց լեզվի տաղաչափություն (լաթակազմ) . . . . . 12 ռ.
14. Ճարտ. Ն. ԲՈՒՆՅԱԹՅԱՆ.—«Գառնիի հեթանոսական տաճարը», չափագրություններ և լուսանկարներ, (լաթակազմ) . . . . . 23 ռ.
15. Պրոֆ. Ա. ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ.—Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն, (լաթակազմ) . . . 15 ռ.

16. Պրոֆ. ՀՈՎՀ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ.—Ուղեգրություններ, Զ. հատոր, 1800—1820։ 884+VIII եջ, բազմաթիվ նկարներ, յերկու դունավոր նկար և կից Անդրկովկասի քարտեզը XIX դարասկզբին . . . . . 20 ռ.

17. ԶԱՎԵՆ ԿՈՐԿՈՏՅԱՆ.—Խորհրդային Հայաստանի ազգաբնակչությունը վերջին հարյուրամյակում (1831—1931) 18 ռ.

18. Պրոֆ. ՀԱԿՈԲ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ.—Երատոսթենեսի ստադիոնը և պարսից ասպարեսը։ (Das Eratosthenische Stadion und der persische Asparêz) . . . . . 2 ռ.

19. Պրոֆ. ՀԱԿՈԲ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ.—Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, եջ 337, (լաթակազմ) . . . . . 12 ռ.

20. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆ.—Հայ պարբերական մամուլը սկզբից մինչև մեր որերը. . . . . 2՛) ռ.

21. Պրոֆ. ԼԵՎՈՆ ՄԵԼԻՔՍԵԹ-ԲԵԿ.—«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Ա. հատոր, ե.—ԺԲ. դար. . 12 ռ.

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ ԵՆ

22. ՍՊ. ՄԵԼԻՔՅԱՆ.—Ուրվագիծ հայ յերաժշտության պատմության.

23. Պրոֆ. ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆ.—Հայերեն արմատական բառարանի հավելված.

24. Պրոֆ. ԱՇ. ՔԱԼԱՆԹԱՐ «Վաղարշապատի պեղումները»։

———

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0633890

12-5XX